

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Серія «Посібники та підручники СНУ імені Лесі Українки»

А. В. ЦЬОСЬ, Н. А. ДЕДЕЛЮК

**ІСТОРИЯ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ
З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ
XIX СТ.**

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2014

УДК 796(477)(091)

ББК 75.3(4УКР)

Ц 99

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-3483 від 18.02.2013 р.)*

Серія «Посібники та підручники СНУ імені Лесі Українки»

Серія заснована у 2010 році

Рецензенти:

Пристапа Є. Н. – доктор педагогічних наук, професор, ректор Львівського державного університету;

Гаврилюк С. В. – доктор історичних наук, професор, проректор з навчальної роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Дем'янчук О. Н. – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

Цьось А. В.

Ц 99

Історія фізичного виховання на теренах України з найдавніших часів до початку XIX ст. : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / А. В. Цьось, Н. А. Деделюк. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – 456 с.

ISBN 978-966-600-493-5 (серія)

ISBN 978-966-500-665-6

Видання висвітлює історію розвитку фізичного виховання на теренах України: характеризує особливості фізичної підготовки стародавніх слов'ян і запорізьких козаків; проаналізовано його зміст у контексті народної обрядовості.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться цією проблематикою.

УДК 796(477)(091)

ББК 75.3(4УКР)

ISBN 978-966-600-493-5 (серія)

ISBN 978-966-500-665-6

© Цьось А. В., Деделюк Н. А., 2014

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2014

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014

ЗМІСТ

Вступ.....	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми та джерельна база.....	6
РОЗДІЛ 2. Витоки й розвиток фізичного виховання в Україні	
в дохристиянську епоху.....	15
2.1. Виникнення фізичного виховання в період кам'яного віку	15
2.2. Тенденції розвитку фізичного виховання в епоху міді та бронзи	32
2.3. Особливості фізичного виховання кочових племен.....	38
2.4. Фізичне виховання населення Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. – II ст. н. е.).....	53
2.5. Становлення і розвиток фізичного виховання стародавніх слов'ян.....	74
РОЗДІЛ 3. Становлення фізичного виховання в межах сучасної	
території України в епоху Середньовіччя	87
3.1. Фізичне виховання в Київській Русі.....	87
3.1.1. Ставлення давньоруського населення до здоров'я і фізичної підготовленості	87
3.1.2. Військово-фізична підготовка населення	99
3.1.3. Народно-побутові форми фізичного виховання.....	114
3.2. Система фізичного виховання запорізьких козаків	126
3.2.1. Психофізична підготовка в Запорізькій Січі	126
3.2.2. Військово-фізична підготовка запорожців	142
3.2.3. Оздоровчі сили природи та гігієнічні фактори в системі фізичного виховання козаків	149
РОЗДІЛ 4. Народно-побутові форми фізичного виховання в Україні	
в період нової історії (до початку XIX століття).....	154
4.1. Фізичні вправи та рухливі ігри в календарній обрядовості українців	154
4.1.1. Святково-ігрова культура.....	154
4.1.2. Фізичне виховання у весняній календарній обрядовості.....	169
4.1.3. Фізичне виховання в літній календарній обрядовості	191
4.1.4. Фізичне виховання в осінній календарній обрядовості.....	214
4.1.5. Фізичне виховання в зимовій календарній обрядовості.....	223
4.2. Традиції фізичного виховання в родинній обрядовості	240
4.2.1. Традиції піклування про здоров'я матері й дитини в період вагітності жінки	240
4.2.2. Роль народних ігор у фізичному вихованні дітей.....	248
РОЗДІЛ 5. Використання традицій фізичного виховання	
в освітньому процесі сучасної школи.....	257
Висновки	422
Список використаної літератури.....	426

ВСТУП

Фізичне виховання в Україні спрямоване на фізичне й духовне вдосконалення людини, оволодіння нею систематизованими знаннями, фізичними вправами та способами їх самостійного виконання впродовж життя. Воно виконує важливі соціальні функції і розв'язує освітні, оздоровчі та виховні завдання.

Вітчизняні вчені здійснили великий внесок у розроблення теоретико-методичних проблем фізичного виховання.

Водночас фізичне виховання передбачає передавання рухового досвіду від старшого покоління до молодшого. Зрозуміло, що чим він багатший і різноманітніший, тим ефективнішою повинна бути сучасна система фізичного виховання.

Вивчаючи історію того чи того народу, неможливо залишити без уваги ігрову та спортивну діяльність людей, яка була невід'ємною частиною загальної культури. Наприклад, в античній Греції олімпійські, піфійські та немейські ігри вважали священними. Вони стали справжніми національними святами й суттєво впливали на всю еллінську цивілізацію. Неможливо уявити життя японців або китайців без бойових мистецтв, у яких тісно поєднувалася філософія, мораль і фізична досконалість.

Дослідивши різноманітні культури, можна констатувати, що кожен народ має свою, побудовану на традиціях, менталітеті, способі життя систему психофізичного вдосконалення, яка є важливим показником загальної культури народу, рівня його розвитку (В. А. Греченко, 2001; В. В. Лантух, 2003; Є. Н. Приступа, 1996; Б. Є. Трофим'як, 2002). Для вивчення і поширення традиційних ігор та фізичних вправ створюються різноманітні рухи й організації. Так, у Швеції існує філіал Центру скандинавських країн, у якому досліджують тенденції розвитку народних ігор Півночі. Європейська Рада проводить спеціальні семінари з питань підтримки народних ігор.

У процесі популяризації народних ігор і видів спорту багато з них стають загальнонародними, чим сприяють зближенню культур. Переконливий приклад – історія спорту. Лише за період після Другої Світової війни створено більше двох десятків міжнародних федерацій з ігор і видів спорту, які раніше були національними. Окремі з них увійшли в програму Олімпійських ігор [412]. Крім того, національні традиції фізичного виховання – складова частина етнопедагогіки [321; 463; 493]. Використання їх у сучасних умовах істотно доповнить наявні засоби й форми фізичного виховання дітей та молоді.

Однак обґрунтування українських народних ігор та фізичних вправ тривалий час не було представлено на жодному міжнародному семінарі або конференції. Ретроспективний бібліографічний вказівник «Рухливі ігри» (1844–1988) про українські народні ігри навіть не згадує [416].

Складається враження, що в Україні ніколи не існувало самобутніх засобів і форм фізичного виховання. Водночас аналіз археологічних, фольклорних, літературних й архівних матеріалів засвідчує, що й на території теперішньої України, починаючи з найдавніших часів, існувала достатньо розвинена система фізичного виховання. Однак цю проблему дуже мало досліджували провідні педагоги, історики, культурологи, фахівці з фізичної культури. Більше того, існувала й

тепер існує думка про меншу важливість таких досліджень або взагалі про їх недоцільність.

Не вступаючи в дискусію, потрібно зазначити, що в усі часи історичні знання були надійним фундаментом подальших відкриттів і необхідною умовою формування освіченої людини.

Ретроспективний аналіз літературних джерел засвідчує певну етапність дослідження історичних аспектів фізичного виховання в Україні залежно від соціально-педагогічних обставин. Початковий етап вивчення традицій тілесного виховання пов'язується з етнографічними й фольклорними записами кінця ХІХ – початку ХХ ст. В. Милорадович [345; 346], П. Іванова [208], Н. Заглади [194], П. Чубинського [581; 582] та науково-методичними працями Т. Франка [553–556], П. Франка [550–552], Е. Жарського [185–189], І. Боберського [32–37]. У цих роботах описані найбільш поширені рухливі ігри та фізичні вправи українського народу, здійснено спробу їх наукового аналізу.

У 1930–1990 рр. (другий етап) історичні проблеми фізичного виховання в Україні майже не досліджували. Із небагатьох наукових робіт можна назвати лише ті, що висвітлювали окремі аспекти фізичного виховання слов'ян або запорізьких козаків [140; 464].

Третій етап досліджень пов'язаний зі здобуттям України державної суверенності. За цей період значно збільшилася кількість досліджень історичних питань фізичної культури. Оpubліковані наукові розвідки: О. М. Вацеби [67–71], С. Н. Приступи [427–435], В. Старкова [488–491], А. В. Цьося [564–569]. Захистили кандидатські дисертації А. Я. Вольчинський [104], Г. Воробей [108], О. Гречанюк [135], Н. А. Деделюк [158], І. С. Кліш [254], В. І. Левків [310], П. Мартин [340], А. Окопний [382], Я. В. Тимчак [519], докторську – С. Н. Приступа [431].

Традиції фізичного виховання – предмет дослідження педагогіки [144; 415], історії [160; 534], права [110; 151]. У цих та інших наукових роботах виявлено, описано і проаналізовано найбільш поширені фізичні вправи та рухливі ігри в різні історичні періоди, наголошено на потребі їх використання в дошкільних закладах, школі та вищих навчальних закладах.

Порівняльний історичний аналіз опублікованих наукових робіт засвідчує певні відмінності в обґрунтуванні фактичних даних, що, очевидно, пов'язано з осмисленням різних аспектів означеної проблеми. Крім цього, із нагромадженням окремих відомостей з історії фізичного виховання в Україні все більшого значення набуває цілісне їх осмислення у вигляді узагальнених концепцій. У зв'язку із цим важливою методологічною проблемою є систематизація отриманих даних, що відображає об'єктивні взаємозв'язки фізичного виховання з історичними, соціальними, культурними умовами життя людини. Це сприятиме не лише узагальненню історичних відомостей, а й ефективнішому використанню їх у практичній діяльності.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Історичні аспекти розвитку і становлення фізичного виховання в Україні тривалий час не були предметом спеціальних досліджень. Водночас у вітчизняній та зарубіжній літературі трапляються окремі відомості про тіловиховання на території України. Перші уривчасті відомості про елементи фізичного виховання праукраїнців містяться у візантійських літописах, записках арабських мандрівників, творах західноєвропейських письменників.

Найдавніші описи слов'янських земель належать арабам, які ще в IX–X ст. цікавилися географічними відомостями, життям різних народів, торговельними шляхами. Інформацію отримували від купців, які їздили в торгових справах до Києва. Арабські відомості здебільшого уривчасті й однобічні й торкаються переважно тих сфер життя і звичаїв, які найбільше їх дивували. Збереглися описи гостин, похоронів, заборон тощо.

Серед цих записів трапляються відомості щодо фізичного розвитку слов'ян, їх військово-фізичної підготовки. До цієї групи належать «Записки» Ахмеда Ібн-Фадланда, «Книга добрих скарбів» Ібн-Даста, «Записки» Ібн-Якуба.

Найдавніші відомості щодо військово-фізичної величі слов'ян датовано у візантійських джерелах VI–X ст. Ці роботи відображають переважно боротьбу візантійських імператорів зі слов'янськими князями й, незважаючи на неприхильність до своїх ворогів, досить повно та об'єктивно їх описують. До джерел цього періоду належать історія про війни Візантії з персами, вандалами й остготами, написана Прокопієм, та історія свого часу Лева Диякона.

Окремі відомості про давньоруський спосіб життя наведено в писемних пам'ятках західноєвропейських мандрівників XI–XIV ст. На відміну від арабів, вони більше звертали увагу на матеріальний аспект буття. Найбільш докладні відомості наводять Бруно з Кверфурта, Тітмара Мерзебурзький, Вільгельм Рубруквис.

Досить цінним є фактичний матеріал про святково-ігрову культуру та військово-фізичну підготовку населення України, узятий із творів іноземних мандрівників, істориків та державних діячів XVI–XVII ст. Велику кількість різноманітних записок, щоденників іноземних дослідників присвячено запорізьким козакам. Це роботи Еріха Лясоти, Папроцького, Гійома ле Васера де Боплана, Альберта Віміні, Павла Алепського, Жана Балюза [52; 441; 587]. Водночас такі дані не створюють чіткого уявлення про фізичне виховання через їх фрагментарність і часто неповну прозорість.

Окремі записи про особливості фізичного виховання на території України належать етнографам і фольклористам кінця XIX – початку XX ст. [99; 117; 124; 125; 194; 206; 284; 335; 389; 502; 582]. Завдяки багатому фактичному матеріалу ці дослідження і на сьогодні не втратили своєї актуальності.

У фундаментальних роботах істориків [7; 142; 143; 278; 500; 601; 602] також уміщено відомості про фізичне виховання. У цих розвідках показано зв'язок фізичних вправ зі звичаями, свідомістю та способом життя українців.

Значний і ще належно не оцінений вклад у вивчення та створення національної системи фізичного виховання здійснили вітчизняні педагоги, державні та громадські діячі кінця XIX – початку XX ст., які проживали на території Західної України. За підрахунками О. М. Вацеби [71], вони опублікували понад 150 найменувань різних книг, брошур й інших друків у галузі фізичного виховання та спорту. Їх загальний наклад становив не менше 100 тис. примірників.

Особливої уваги заслуговує робота Т. Франка «Історія і теорія руханки» [554]. Це одне з перших досліджень історії розвитку фізичного виховання від стародавніх часів до передового спортивного досвіду різних країн. У розвідці вперше проаналізовано зародження і становлення тіловиховання на території України.

У Радянському Союзі опубліковано наукові дослідження з історії фізичної культури та особливостей фізичного виховання окремих народів. Питання виникнення і розвитку фізичної культури висвітлені в роботах Г. А. Дюперрона [179], І. Іванова [218], Н. В. Новосолова, А. А. Догмарова [374], Х. І. Пеклера [399], А. А. Чалова-Шимана [570]. С. А. Семенов-Зуєв [461] схарактеризував фізичну культуру в давньогрецьких колоніях Північного Причорномор'я.

Значний вклад у вивчення історії фізичного виховання зробив В. І. Елашвілі [595–598]. Учений наголошував, що немає у світі народу, в якого б не було своїх різновидів фізичних вправ і рухливих ігор, що складають один з елементів національної культури та побуту. Основні причини, на думку В. І. Елашвілі, які спонукають до використання в сучасних умовах надбань народної мудрості, полягають у суперечності між змістом шкільної програми й місцевими вимогами до фізичної підготовленості; наявністю в системі народного фізичного виховання своєрідної сукупності поглядів, думок, правил, традицій; рекомендаціями з раціоналізації педагогічного процесу в різних культурних, етнічних, клімато-географічних та інших умов.

Особливої уваги заслуговує монографія М. І. Пономарьова [419], у якій йдеться про виникнення та початковий розвиток фізичного виховання. На основі глибокого аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових робіт автор виділяє та обґрунтовує основні причини виникнення фізичного виховання, розкриває його особливості в родовому суспільстві. Досліджуючи особливості різних народів і племен, автор звертає увагу на розвиток фізичного виховання у скіфів, сарматів та стародавніх слов'ян.

Проблеми становлення і розвитку фізичного виховання висвітлені в навчальних посібниках та підручниках з історії фізичної культури [215; 216; 287; 289; 459]. Досить цікавою, з нашого погляду, є робота Ю. В. Шаніна [584]. У виданні схарактеризовано фізичні вправи і спортивні змагання народів різних часів та континентів. Серед інших автор описує найпоширеніші фізичні вправи давніх слов'ян та запорізьких козаків. Невелику розвідку з історії фізичного виховання Київської Русі було надруковано 1958 року в журналі «Фізкультура і спорт» [42].

Важливе місце в радянській науково-методичній літературі приділено народним рухливим іграм [118; 119; 164; 212; 213; 227; 315; 388; 482; 605]. Після Другої світової війни опубліковано фундаментальні дослідження [118; 272], у яких висвітлено соціально-філософські, психолого-педагогічні та медико-біологічні аспекти рухливих ігор, їх педагогічне значення.

Однак обґрунтування українських народних ігор та фізичних вправ не було представлено на жодній конференції або семінарі. У ретроспективному бібліографічному вказівнику «Рухливі ігри» (1844–1988) українські народні ігри навіть не згадано [416].

Із погляду сучасної народознавчої літератури важливе значення для вивчення традицій фізичного виховання мають наукові роботи О. Воропая [109], С. Клименика [245; 246], Г. Лозко [321], В. Скуратівського [465–468]. У цих дослідженнях проаналізовано календарні свята із великим переліком найбільш поширених рухливих ігор та змагань.

Важливою, з позиції нашого дослідження, є розвідка видатного вітчизняного педагога Г. Ващенка «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру», яку опубліковано 1956 р. в Мюнхені [73] (Г. Ващенко використав термін *тіловиховання* як синонім фізичного виховання). Учений аналізує специфіку історичного розвитку фізичного виховання від часів Давньої Греції та Риму до систем шведської, німецької, сокольської гімнастики початку ХХ ст. У цій роботі всебічно висвітлено історію розвитку фізичного виховання як частини виховного процесу.

Спираючися на історичний аналіз, Г. Ващенко виділяє фундаментальні аспекти побудови української системи тіловиховання:

1. Тіловиховання не є окремою галуззю формування людської особистості, а його органічною частиною, міцно поєднаною з вихованням розумовим, моральним і естетичним.

2. Завдання тіловиховання – не лише зміцнення здоров'я, розвиток м'язової сили та спритності, а й розвиток духовних сил людини: зміцнення її волі, формування витривалості, здібності керувати своїм тілом як знаряддям духу.

3. Керівники тіловихованням молоді мають чітко усвідомити завдання, які ставить перед українським народом історія. Основні з них: незалежність України, розбудова її господарства й духовної культури.

4. Керівники тіловиховання мають добре знати історію різних народів.

5. Сформована система тіловиховання не може бути незмінною впродовж тривалого часу. Вона вдосконалюється залежно від мінливості, які висуває історична еволюція нації. Крім того, треба враховувати розвиток науки, яка пов'язана з тіловихованням, передусім із медициною і психологією.

6. Тіловиховання, як і інші галузі виховання, мусить тісно поєднуватися із самовихованням.

У процесі наукової роботи встановлено основні напрями досліджень історії становлення і розвитку фізичного виховання, кількість яких збільшилася після здобуття незалежності в Україні (табл. 1.1).

Одна з перших систематизованих робіт з історії фізичного виховання в Україні – брошура Є. Приступи, В. Пилата «Традиції української фізичної культури» [435], видана 1991 р. Дещо пізніше Є. Приступа опублікував монографію «Народна фізична культура українців» [430] і захистив докторську дисертацію «Становлення і розвиток педагогічних основ української фізичної культури» [431].

Таблиця 1.1

Напрями досліджень історії фізичного виховання в Україні

Автори досліджень	Напрями досліджень
Є. Н. Приступа, О. Т. Винничук, С. М. Філь, О. М. Худолій, Г. Л. Малка	Історія фізичного виховання в різних історичних періодах
В. А. Старко	Фізичне виховання стародавніх слов'ян
Н. А. Деделюк, Я. В. Тимчак	Фізичне виховання в Київській Русі
Я. В. Тимчак	Фізичне виховання запорізьких козаків
О. О. Гречанюк	Фізичне виховання в античних містах Північного Причорномор'я
А. Я. Вольчинський, Г. В. Воропай, С. Б. Мудрик, В. Т. Скуратівський	Фізичне виховання в календарній обрядовості українців, народні ігри та забави
Г. В. Воробей, М. Величкович, В. Задунайський, В. Куровський, В. І. Левків, В. Пилат, В. О. Слімаковський, І. М. Чернобай	Народні засоби фізичного виховання
І. С. Кліш	Фізичне виховання в родинній обрядовості українців
В. М. Лабскір, П. Мартин, Л. О. Мазур	Філософське осмислення історії фізичного виховання

У дисертації розкрито історію становлення і розвитку педагогічних основ народної фізичної культури як окремої галузі етнопедагогіки, що має свої форми, зміст, засоби, методи, специфічні закономірності, свою історію і логіку розвитку. Визначено теоретичні (систему народних знань про фізичний розвиток і фізичне виховання людини, філософсько-світоглядні уявлення, характерні для конкретного історичного періоду) та методичні (засоби, методи навчання руховим умінням, а також цілеспрямованого розвитку морально-вольових та рухових (фізичних) якостей) засади народної фізичної культури, її педагогічні закономірності функціонування.

На основі результатів дослідження інтерпретовано найважливіші особливості розвитку фізичного виховання, які мають прогностичну спрямованість і можуть стати важливим джерелом для розроблення нових напрямів наукового пошуку. Є. Приступа докладно аналізує народні засоби та форми фізичного виховання, наводить їх багаторівневу класифікацію [427; 429; 430; 434].

У наукових роботах В. А. Старкова [488–491] на основі фольклорних та літописних відомостей проаналізовано й скласифіковано окремі різновиди давньоруських вправ побутового, змагального та військово-прикладного спрямування. Проаналізувавши різноманітні старослов'янські змагання, автор указує на їх систему, в яку входили такі основні види: стрільба з лука, одноборства, передусім боротьбу й кулачний бій, біг, стрибки і метання, підняття ваги, плавання і пірнання, веслування, різноманітність кінних видів змагань, ходьба на лижах, біг на ковзанах.

Єдину систему старослов'янських змагань зумовлювали їх практичний і прикладний характер, використання всіх перерахованих видів і у фізичному вихованні підростаючого покоління, і для підтримки фізичної форми на належному рівні дорослих; військовий характер змагань, оскільки всі старослов'янські види змагань були тісно пов'язані з середньовіковою ратною діяльністю; майже на

всіх видах змагань використовували засіб вирішення конфліктів і суперечок. Автор наголошує на певному, а часто й вагомому впливі навколишнього середовища на окремі сторони фізичного виховання давньоруського населення. Особливо відчутно це вплинуло на такі види змагань, як плавання і пірнання, а також зимові види фізичних вправ.

Вивченню традицій фізичного виховання Київської Русі та шляхів їх використання в загальноосвітній школі присвячено наукові роботи Н. А. Деделюк [156–159]. Результати аналізу наукової літератури, давньоруських літописів, етнографічних записів, археологічних знахідок, фольклорних матеріалів дали підставу констатувати, що у свідомості давньоруського населення здоров'я і фізичні здібності мали надзвичайно важливе значення, забезпечували повноцінне життя, високопродуктивну працю та захист Батьківщини. Ідеал богатиря, який поєднує в собі високі моральні якості й фізичну досконалість, змальовано у фольклорних матеріалах, зокрема в билинах, веснянках та колядках.

Національний ідеал тілесної і духовної досконалості, система побутових та святкових обрядів, вірувань, уявлень, звичаїв і ритуалів визначали світоглядні основи фізичного виховання Київської Русі. Засоби й форми фізичного виховання зумовлювалися способом життя народу, звичаями та обрядами й розвивалися за двома напрямками: святково-ігровому та військово-фізичному.

Доступність, емоційна насиченість та ефективність фізичного виховання в Київській Русі дає можливість, на думку Н. А. Деделюк, широко використовувати цю спадщину у сучасних формах фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи школярів. До найперспективніших напрямів упровадження елементів фізичного виховання Київської Русі в загальноосвітній школі належать уроки фізичної культури, фізкультурно-оздоровчі заходи впродовж навчального дня, позакласна й позашкільна робота, молодіжне дозвілля.

Я. В. Тимчак досліджував особливості становлення і розвитку військово-фізичної підготовки в Україні впродовж IX–XVIII ст. [519–523]. Аналіз джерелознавчої бази дав дослідникові можливість вирізнити народно-побутову та професійну організацію військово-фізичної підготовки, кожна з яких мала свої, характерні для неї форми.

До народно-побутових форм організації фізичного виховання IX–XIV ст. належить родина, громадські організації (чоловічі військові союзи, «лісові школи», «мужські доми», народне ополчення). До народно-побутових форм належать родина, парубочі громади, народні воєнізовані формування (гайдамаки, опришки та ін.).

Професійні форми, на думку автора, містять: інституції наставництва (приватні вчителі); освітні та виховні заклади (школи фехтування, товариства стрільців); князівська дружина, що поділялася на «старшу» й «молодшу». Відповідно до професійних форм організації фізичного виховання XVI–XVIII ст. належать інституції наставництва (школа джур); освітні та виховні заклади (козацькі школи: січова, «старшинська»); військові організації (запорізьке, реєстрове й охотне козацтво).

До військово-фізичної підготовки належали ігри військового спрямування, військові танці, природні локомоції, фізичні вправи з використанням предметів, фізичні вправи з використанням засобів пересування, змагальні фізичні вправи.

Специфіку системи фізичного виховання в античних, північно-причорноморських містах досліджувала О. О. Гречанюк [133–135]. Під час аналізу літературних джерел й археологічних матеріалів виявлено особливості організації та проведення атлетичних ігор в Північному Причорномор'ї. Установлено, що в античний період упродовж V ст. до н. е. – III ст. н. е. на території Північного Причорномор'я, зокрема півдня сучасної України, фізичне виховання відповідало давньогрецьким традиціям. При цьому специфічне довколишнє оточення, склад населення та регіональні умови розвитку античної культури спричинили появу в північнопричорноморських містах своєрідних місцевих особливостей розвитку фізичного виховання.

Окремі аспекти розвитку фізичного виховання на території Західної України висвітлено в наукових роботах Я. Б. Боднара [47–51], О. М. Вацеби [67–71], О. Т. Винничука [90; 91], Б. І. Коверка [257], А. М. Окопного [380–383], М. М. Олексюка [385], Б. Є. Трофим'яка [528–534].

У наукових роботах [338; 339] та кандидатській дисертації [340] П. М. Мартин показав місце фізичного виховання в молодіжних організаціях. Установлено, що фізичне виховання було невід'ємним складником діяльності українських молодіжних організацій і відрізнялося своєю спрямованістю на різних історичних етапах. У молодіжних об'єднаннях періодів Київської Русі й козащини спрямованість фізичного виховання була переважно військовою, у братських школах – просвітницькою, а пізніше – військово-прикладною, у виховних молодіжних організаціях періоду незалежності України – оздоровчо-розважальною. У фізичному вихованні молодіжних організацій культивували засоби та організації, які відповідали напрямку діяльності цих організацій і мали за мету масове залучення молоді до членства в них.

Потреба збагачення сучасної системи фізичного виховання зумовила вивчення спадщини вітчизняних педагогів та просвітителів. У сучасній науковій літературі немає фундаментального дослідження цієї проблеми. Є лише окремі роботи, у яких висвітлено погляди педагогів щодо фізичного виховання [128; 258; 280; 447; 499; 577; 578; 599–601].

В. І. Левків узагальнив відомості про особливості засобів української національної фізичної культури в різних сферах життєдіяльності дітей і дослідив інтенсивність навантаження цих засобів за показниками частоти серцевих скорочень у молодших школярів [308–313]. Установлено, що засоби української фізичної культури займали особливе місце в різних сферах життєдіяльності дітей і молоді, а саме: у побуті, під час релігійних, господарських і родинних свят. Виникнувши в окремих сферах життєдіяльності народу, їх із часом почали застосовувати і в побуті, і під час святкувань одночасно. Особливо багатими на різні засоби української народної культури були свята, і передусім релігійні. Вони були невід'ємною частиною святкових обрядів, і виконували їх як магичні дії, щоб причарувати до себе здоров'я, добробут, успіх в усьому.

Аналізуючи українську народну фізичну культуру як багатофункціональну галузь суспільної діяльності, В. І. Левків за основу класифікації народних засобів фізичного виховання взяв принцип багаторівневості, а головним критерієм такої класифікації – специфічну рухову активність.

Усі засоби за наявністю і відсутністю рухової активності поділяють на фізичні вправи, оздоровчі фактори зовнішнього середовища й гігієнічні чинники. Критеріями розподілу фізичних вправ вибрано їх спрямованість, характер проведення, структуру рухів, сюжетність і ритмічність, що дало змогу виділити такі види фізичних вправ: гра, забава, розвага, боротьба, бій навкулачки, фехтування, танець, змагання з керуванням власним тілом, змагання з керуванням предметами, змагання з керуванням тваринами.

У дослідженнях О. В. Слімаковського [469–471] схарактеризовано зміст, спрямованість та особливості використання засобів народної фізичної культури в житті української молоді. Він доповнив перелік та розкрив зміст українських народних ігор, забав та різновидів боротьби, розкрив особливості диференційованого використання хлопцями й дівчатами засобів етнопедагогіки в побуті та під час святкування залежно від спрямованості цих фізичних вправ. Автор з'ясував сучасний стан упровадження засобів української народної фізичної культури в навчально-виховний процес студентів вищих педагогічних навчальних закладів, визначив рівень знань студентів про народні фізичні вправи, обґрунтував шляхи використання засобів етнокультури у фізичному вихованні студентів.

Проблеми розвитку фізичного виховання висвітлено в роботах В. Джуня [167], А. Качура, Н. Назаренко [241], С. П. Козіброцького [259], Ю. С. Козія [260], А. О. Кухтія [297], Б. Кушки [303], Л. Мазура [330], М. Мартинюка [344], О. В. Римар [444], І. Т. Янківка [608]. Останнім часом намітилася тенденція до вивчення історії фізичного виховання в окремих регіонах України [59; 161; 384; 392; 393].

Окрему групу складають наукові роботи, у яких обґрунтовано зміст українських національних бойових мистецтв. Фундаментальною в цьому напрямку є розвідки В. Пилата «Бойовий гопак» [406]. Походження та структуру українських національних одноборств вивчали М. Величкович [79], Р. Дрозд [176], В. Задунайський [195–197], Ю. Коросько [269], В. Куровський [291], Л. Мартинюк [343; 344], О. Притула [436; 437]. Завдяки їхнім зусиллям на сьогодні не лише описані основні характерні особливості бойових мистецтв, а й розроблено систему тренування.

Досить значну частину наукових робіт присвячено вивченню українських народних ігор [95; 114; 132; 279; 283; 294; 295; 299]. Оpubлікували брошури або захистили дисертації А. Я. Вольчинський [102–106], Г. В. Воробей [107; 108], І. С. Кліш [252–255], С. Б. Мудрик [358–362], А. В. Цьось [564], І. М. Чорнобай [580]. В. І. Левків [312; 313] систематизував українські народні ігри за ознакою їх переважаючого впливу на анатоμο-фізіологічні та психологічні структури особливості дошкільників, установив загальні закономірності позитивного впливу національних ігор на фізичний розвиток, стан здоров'я та рухову підготовленість дітей старшого дошкільного віку.

С. Б. Мудрик [358–362] визначив місце українських рухливих ігор у системі фізичного виховання учнів початкових класів, обґрунтував функції, умови та освітні напрями впровадження національних ігор у фізичному вихованні молодших школярів.

Г. В. Воробей [107; 108] дослідила вплив народних ігор на фізичний гарт як діалектичну єдність фізичної витривалості та духовної стійкості молодших школярів різних етнографічних груп Карпат.

Фундаментальною з проблеми українських народних ігор є робота Є. Приступи, О. Слимаковського, О. Лук'янченка «Українські народні рухливі ігри, розваги та забави: методологія, теорія і практика» [427]. У цій монографії відтворено етнопедагогічні аспекти становлення і розвитку українських народних ігор, виявлено тенденції та особливості їх функціонування в суспільстві.

Традиційні засоби і шляхи збереження здоров'я матері та дитини в період вагітності жінки дослідила І. С. Кліш [252–255]. У дисертації висвітлено психологічні, морально-етичні та оздоровчо-гігієнічні перестороги й заборони, які сприяли збереженню здоров'я вагітної жінки, визначено засоби, методи й форми фізичного виховання дітей раннього віку в українській етнопедагогіці та обґрунтовано педагогічні умови їх використання в сучасних умовах.

Останнім часом опубліковано окремі навчальні посібники з історії фізичного виховання [305; 459]. О. Т. Винничук [91] висвітлює питання зародження та розвитку фізичної культури крізь призму педагогічних теорій, понять і явищ. Автор вивчає особливості фізичної культури в окремі історичні періоди, характеризує спадщину фізичного виховання вітчизняних педагогів і громадських діячів. У навчальному посібнику С. М. Філя, О. М. Худолія, Г. В. Малка [546] вміщено деякі відомості про фізичне виховання слов'ян у Київській Русі та в період козаччини.

В окремих наукових роботах здійснено спробу філософського осмислення історії фізичного виховання українського народу. В. М. Лабскір [304; 305] досліджував корені й особливості олімпійського менталітету українців; Л. О. Мазур і П. Мартин [329; 330] вивчали ідеологію фізичного виховання українців.

Ще одну групу складають дослідники, які розробляють шляхи використання традицій фізичного виховання в сучасній загальноосвітній та вищій школі [74; 191; 322; 393; 394].

Систематично проводять науково-практичні конференції «Українські національні одноборства: становлення і розвиток», «Українська спортивна та військово-похідна термінологія», «Сучасні проблеми розвитку теорії та методики спортивних та рухливих ігор». Опубліковано збірник наукових статей «Традиції фізичної культури в Україні».

Отже, у науковій літературі висвітлено різноманітні аспекти історичного розвитку фізичного виховання в Україні. Водночас систематизованих робіт, які б досліджували проблему становлення і розвитку фізичного виховання на території України як цілісного процесу, немає.

Сучасні наукові дослідження ґрунтуються на використанні широкої і різноманітної джерельної бази. Під час дослідження розвитку фізичного виховання на території України ми опрацювали велику кількість документів, письмових та історичних джерел, фольклорних й археологічних даних. Тому виникла потреба систематизувати, згрупувати за видами й схарактеризувати джерельну базу, на основі якої було виконано дослідження.

Аналіз фактичного матеріалу для вивчення історії фізичного виховання на території України дає підставу стверджувати, що вона велика й різноманітна. Пропонуємо таку класифікацію джерелознавчої бази за видами джерел:

1. Писемні джерела (документи, літописи, літературні відомості). До писемних джерел, які використано в дослідженні, належать:

- записи давніх іноземних мандрівників, істориків та військових діячів (Ахмед Ібн-Фадлан, Ібн-Даст, Ібн-Якуб, Геродот, Прокопій Кесарійський);
- літописи (хронологічні записи про події, складені за роками) княжої та козацької доби. Давньоруський період вивчено за «Повістю минулих літ», Київським та Галицько-Волинським літописами. Серед «козацьких літописів» використано «Літопис Самовидця» та «Сказание о войне козацкой с поляками через Зеновия-Богдана Хмельницького» Самійла Величка;
- фундаментальні роботи вітчизняних істориків (М. С. Грушевський, І. П. Крип'якевич, О. М. Апанович, Д. І. Яворницький);
- етнографічні та фольклорні записи кінця ХІХ – початку ХХ ст. (В. Боржковський, Я. Ф. Головацький, І. В. Волицька, І. Галька, В. Гнатюк, Н. Загледа, В. В. Іванов, З. Кузеля, А. Малинка, А. Онищук, М. О. Сумцов, П. Чубинський);
- народознавча та українознавча література (З. Болтарович, О. Воропай, Г. Горинь, В. Ф. Давидюк, С. Килимник, В. Скуратівський);
- фундаментальні роботи з теорії і методики фізичного виховання та спорту (Е. С. Вільчковський, О. Д. Дубогай, О. С. Куц, В. М. Платонов, Б. М. Шиян);
- наукові розвідки (статті, дисертації, монографії) з історії фізичного виховання і спорту (А. Я. Вольчинський, Г. В. Воробей, О. О. Гречанюк, Н. А. Деделюк, В. І. Левків, Є. Н. Приступа, В. Пилат, В. А. Старков, Я. В. Тимчак, Б. Є. Трофим'як).

2. Усні джерела (історичні думи, билини, перекази, легенди, народні приказки і прислів'я, колядки, щедрівки).

3. Речові джерела (пам'ятки матеріальної культури, тобто археологічні знахідки (предмети побуту, зброя, монети, архітектурні пам'ятки).

4. Етнографічні джерела (пам'ятки, які містять відомості про особливості буття, культуру, звичаї українців та інших народів, які проживали на території сучасної України).

Контрольні запитання

1. Обґрунтуйте потребу вивчення історії фізичного виховання на території України в різні історичні періоди.

2. Проаналізуйте джерельну базу дослідження історії фізичного виховання в Україні.

3. Назвіть і схарактеризуйте етапи дослідження історії фізичного виховання в Україні.

4. Схарактеризуйте основні наукові публікації українських учених з історії фізичного виховання.

РОЗДІЛ 2

ВИТОКИ Й РОЗВИТОК ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ В ДОХРИСТИЯНСЬКУ ЕПОХУ

2.1. Виникнення фізичного виховання в період кам'яного віку

Історія існування людини бере початок з епохи палеоліту – давнього кам'яного віку, що датується часом від 3 млн до 10 тис. років тому. Палеоліт, у свою чергу, поділяють на ранній і пізній. Відповідно до змін у характері знарядь праці й фізичному типі людей ранній палеоліт розмежовується на кілька епох: дошельську (3 млн – 500 тис. років тому), шельську (500–300 тис. років тому), ашельську (300–150 тис. років тому), мустьєрську (150–35 тис. років тому) [15].

Європа й Північна Африка в первісну епоху

Найдавніші сліди розселення людей на території України належать до шельської й ашельської епох (Королеве й Рокосове на Закарпатті, Житомирська стоянка та Лука-Врублівецька). Фізичний тип людей цієї доби належав до архантропів, які мали здатність до прямоходіння, розвинуту руку з протиставленим великим пальцем та значний об'єм мозку (900–1100 см³). Для них характерні значний надбрівний валик, відсутність підборіддя. На зріст архантропи були приблизно 165 см. Зважаючи на добре розвинену мускулатуру й характер будови тіла, можна припустити, що ці люди могли добре бігати.

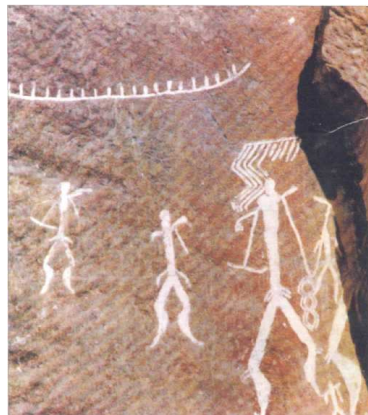
Архантропи жили в печерах та інших захищених місцях. Займалися мисливством і збиральництвом, використовуючи ручні двобічно оброблені рубила, сокировидні знаряддя, масивні відщепи й нуклеуси.

Результати досліджень засвідчують, що в шельській епосі з'являються перші елементи ігор та забав, у яких поєднувалися людський колективний крик, ритмічний рух, ритмічний гук. Ці елементарні забави, що беруть початок у зоологічному існуванні ссавців і птахів, на думку М. Грушевського [139], пізніше стають найважливішими чинниками соціальної і колективної творчості в житті давніх людей.

Як зазначає Дж. Ліндсей [319], у первісної людини була потреба новими й складними шляхами творити танцювальні форми, рухаючись у ряд або кругом, що простежується в багатьох стадних тварин або зграйних птахів. Людина виводила танцювальні форми, танцювальні образи, тісно пов'язані з власними виробничими потребами й діями. Як птахи та звірі ритмічними колективними рухами й колективним ревом чи співом піднімають настрій і дисципліну почуттям своєї спільноти й однодушності, так робили й первісні люди. Людина, відчуваючи себе частиною однодушно настроєного колективу, набиралася самовпевненості, доброї думки й настрою, підвищувала свою психічну та фізичну енергію.

Отже, первісна забава (гра) – це сукупність ритмічного руху тіла, музичного гуку й голосного крику. Причому людський крик став одним зі складників гри раніше, ніж узагалі людина стала володіти артикульованим словом.

Завершальною частиною раннього палеоліту є мустьєрська епоха. Її назва похо-

Петрогліф. Наскельний рисунок

Зовнішній вигляд людей епохи пізнього палеоліту

дить від печерної стоянки Ле-Мут'є в Південно-Західній Франції. Носіями мустьєрської культури вважають неандертальців (перші знахідки решток людей цього типу були в долині Неандерталь поблизу Дюссельдорфа).

На території України неандертальські стоянки виявлені в Криму, на Закарпатті, на Дністрі, Дніпрі, Десні, Сіверському Дінці (Киїк-Коба, Шайтан-Коба, Вовчий Грот, Старосілівська, Заскельна V, Молодова, Королеве та ін.). Так, у Криму, в печері Киїк-Коба, розкопане поховання в ямі, видовбаній у підлозі гроту, в ній покоївся кістяк жінки віком близько 35 років, скорчений на правому боці. На відстані кількох десятків сантиметрів в іншій ямі перебував кістяк дитини віком 6–8 місяців, скорчений на лівому боці. Решта кістяків п'яти дітей віком від двох до дванадцяти років, які за своїм фізичним типом нагадують Киїк-Кобинських, збереглися в третьому шарі стоянки Заскельна VI, кістяк 11–20-місячної дитини – під культурним шаром на дні Старосілівської печери [579].

1. Залишки пізньопалеолітичної стоянки. 15 тис. до н. е. с. Добронічівка Київської обл.

2. Палеолітичні жіночі стилізовані статуєтки з бивня мамонта. XVIII–XVI тис. до н. е.

3. Палеолітичні орнаментована голка та жезл-випрямляч із бивня мамонта. XVIII–XVI тис. до н. е.

4. Крем'яний гостроконечник. 40 тис. до н. е.

5. Палеолітичні фалічні статуєтки з бивня мамонта

За своєю фізичною будовою ці люди займали проміжне місце між первісними людьми й людьми сучасного типу. Неандертальці мали декілька різновидів, і частина з них стала предками людини сучасного фізичного типу. Потрібно зазначити, що початок мустьєрської епохи належать до часу, коли у Європі ще був теплий і сухий клімат. З поступовою зміною клімату й на пізніших етапах своєї історії люди мустьєрської доби неандертальці, жили в суворих кліматичних умовах льодового періоду [93].

Основну частину знарядь праці виготовляли на відщепках за допомогою ретуші. З'явилися перші вироби, властиві пізньому палеоліту (подовжені платини, проколки, скребки з опуклим лезом). Характерною рисою епохи неандертальців стала поява довгочасних жител. Таке житло розкопане, наприклад, у Подністров'ї, на поселенні Молодова I [579].

У неандертальців уже існувала своєрідна духовна культура. Унаслідок археологічних розкопок знайдено зразки первісного мистецтва (малюнки, статуетки, музичні інструменти), які були тісно пов'язані з магічними діями. Широко побутували похоронні обряди, обряди, пов'язані з народженням дитини, посвятою в мисливці, вибором вождя тощо.

Проте найбільшого поширення набули ритуали, пов'язані з полюванням. Це зумовлено тим, що неандертальці вимушені були харчуватися переважно м'ясом, бо морозні зими і глибокі сніги позбавляли їх рослинної їжі. Удача або невдача на полюванні стосувалася однаковою мірою всіх членів групи. Тому було дуже

важливо, щоб чоловіки-мисливці поверталися додому здоровими, неушкодженими та зі здобиччю. Можна припустити, що в неандертальців існувала своєрідна мисливська магія [265]. Люди намагалися забезпечити собі успіх на полюванні за допомогою особливих обрядів, у зміст яких обов'язково входили різноманітні фізичні вправи.

Особливого розвитку набули танці – своєрідні колективні дієства, у яких органічно поєднувалися пантоміміка, ритмічний рух, музичний гук і людський крик чи спів. Дослідження Ф. Лібермена й Е. Креміна [265] показали, що неандерталець нездатний був чітко артикулювати голосні звуки «а», «у», «і», «о» і приголосні «г» і «к», тому його мовний арсенал був досить бідним. У зв'язку із цим особливе значення набував ритм, який для давніх людей мав магічний зміст. Г. Генст [719] надавав ритму універсальне значення і вважав, що його дія має таку

Статуетка жінки з Гагаріно

Статуетка жінки, вирізана з кістки мамонта. Авдєєво

силу, що людина набуває інстинктивної потреби вправляти тіло, як тільки почує звуки ритму.

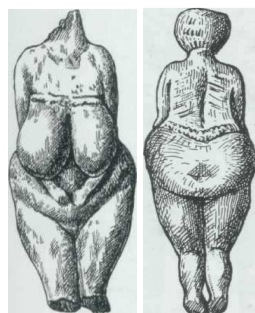
Розмірене одностайне повторення зберігало енергію, підвищувало настрій, додавало бадьорості. Ураховуючи й те, що в неандертальців були слабо розвинені лобові частини мозку, в яких зосе-

Статуетка «Венера» з бивня мамонта. Гагаріно

Гостроконечники. Кремій. Стоянка Чокурча I, Крим. 40–38 тис. років тому

Жіноча фігурка. Костенки I

реджуються центри гальмування, їх поведінка характеризувалася різною збудливістю. Тому їхні колективні ігри й танці відбувалися в досить високому темпі, доходячи до екстазу. Давня людина була переконана, що такі колективні акти позитивно вплинуть на результати майбутнього полювання.

Група неандертальців у пошуку місця для стоянки (за З. Буріаном)

В. Васнецов. Кам'яний вік. Фрагменти. 1882–1885

Переслідуючи здобич, неандертальці надавали перевагу великій дичині. Серед кісток, знайдених у залишках неандертальських багать, трапляються кістки північних оленів, коней, ведмедів, зубрів, а також таких гігантів, як шерстяні носороги, мамонти і тури. Треба зазначити, що ці тварини були більші й, очевидно, агресивніші, ніж їхні сучасні нащадки [265].

Полювання було серйозним фізичним випробуванням. Воно вимагало великої фізичної сили, швидкості й витривалості. Масове переслідування і загін тварин у природні заглибини рельєфу сприяло розвитку природних рухових навичок людини, зокрема бігу, стрибків, лазіння, перелізання, перенесення вантажу тощо.

Умови полювання водночас вимагали розвитку специфічних трудових навичок. Передовсім це володіння списом з обпаленим або кам'яним наконечником. Списами кололи тварину, підходячи до неї дуже близько, або метали здалеку. Якщо мисливець колов тварину, то, звичайно, він завдавав їй великих ран, проте й сам наражався на смертельну небезпеку. Кинутий спис здалеку навряд чи наносив тяжку рану навіть молодому оленю, не кажучи вже про товстошкірих зубрів чи носорогів; у зв'язку із цим можна припустити, що метання проводилося в ціль, а не на відстань. Для тренування діти й молодь годинами кидали палиці та камені в дерева та інші нерухомі предмети; інколи кидалися до дерева, що відіграло роль тварини й «забивали» її на смерть палицями та камінням.

*Бивень мамонта орнаментований.
Кирилівська стоянка в Києві,
19 тис. років тому*

*Стилізована фігурка мамонта, вирізана
з кістки. Авдєєво*

*Браслет орнаментований.
Бивень мамонт. Мізинська стоянка на
Чернігівщині. 20–18 тис. років тому*

*Статуетки жіночі стилізовані. Бивень
мамонта. Мізинська стоянка на
Чернігівщині. 20–18 тис. років тому*

Для підвищення якості полювання неандертальці використовували болу – смужки шкіри, на кінці яких були прив'язані камені. Мисливець розкручував болу й кидав із наміром облутати нею ноги тварини. Інші учасники полювання зі списками й палицями встигали наздогнати та вбити тварину. Бола використовують і до сьогодні: аргентинські гаучо з її допомогою зупиняють і звальюють биків [265].

Зрозуміло, що виконання цієї рухової дії вимагало складних координаційних дій, точності окоміру й диференціації зусиль, тривалої і наполегливої попередньої підготовки. При виконанні різноманітних метань під час полювання, особливо до нього, у мисливців збільшувалася сила й точність кидка, вироблявся правильний кут метання, що загалом покращувало якість виконання цієї рухової дії.

На велику рухову активність неандертальців вказує структура їхніх кісток. Під час наукових досліджень встановлено, що розміщення кристалів увсередині кістки залежить від рівня фізичних навантажень. Ця внутрішня структура виявляється під час зрізу кістки під мікроскопом із поляризуючими фільтрами, які упорядковують площину коливання світлових хвиль і створюють кольорові узорі, причому колір визначається розміщенням кристалів. Якщо кістки сучасних диких тварин, що ведуть активне життя, піддати такому дослідженню, вони дають тьмяно-ліловий колір, який вказує на щільну структуру великої міцності з випадковим розміщенням кристалів. Зовсім іншу картину дають кістки сучасної людини й домашніх тварин, які не мають таких високих фізичних навантажень. Ці кістки дають бірюзовий і жовтий тони, які вказують на більш легку кристалічну структуру решітчастого типу.

Колір неандертальської кістки ліловий, як у кісток диких тварин, що вказує на щільну структуру й постійні навантаження. Можна припустити, що внаслідок високих фізичних навантажень і важких умов життя неандертальці еволюціонували в напрямку фізично дуже сильних і витривалих людей. Це підтверджується і виявленими археологічними знахідками, які показують що неандертальці були людьми середнього зросту, коренасті, широкоплечі й надзвичайно міцної будови тіла. Усі широтні розміри їх тіла перевищували аналогічні розміри сучасної людини. Значний рельєф на кістках у місцях з'єднання м'язів свідчить про сильно розвинену мускулатуру.

Період 35–10 тис. років тому в археології називають пізнім палеолітом, який поділяється на оріньяко-солютрейську й мадленську епохи. Важливу роль в житті пізньопалеолітичного населення відігравали природно-географічні умови. За визначенням багатьох дослідників, пізній палеоліт збігається за часом із останньою порою льодовикової доби, що відзначалася суворим кліматом, досить сухим і холодним у зимовий час.

Такий клімат сприяв розширенню лісотундри в північних районах території сучасної України та поясу сухих трав'янистих степів у південних. Ліси зберігалися переважно в низинних місцевостях та річкових долинах. Холоднолюбні види рослин і тварин нерідко траплялися навіть у досить віддалених південних районах Східної Європи [15].

Фізичним типом людини пізньопалеолітичної епохи була так звана викопна розумна людина (*Homo sapiens*), яка за своїми фізичними (біологічними) ознаками вже нічим не відрізнялася від сучасної людини. Типовими представниками людей цього періоду є кроманьйонці (назва походить від гроту Кро-Маньйон у департаменті Дордонь (Франція), де були виявлені рештки людських кістяків цієї пори).

Для кроманьйонців властиві високий зріст, великих розмірів видовжений череп (об'єм мозкової порожнини відповідає сучасній людині), широке

Реконструкція кроманьйонської людини (за Мак-Грегором)

Реконструкція кроманьйонця, яку здійснив М. Герасимов. Костенки I

обличчя, прямий виступаючий ніс, високий лоб, добре розвинене підборіддя. Водночас фізичний тип кроманьйонців дещо відрізнявся залежно від місця проживання. Очевидно, унаслідок тривалого впливу географічних, кліматичних та інших факторів фізичні властивості людей змінювалися.

Кроманьйонці мали гострий інтелект і складне духовне життя. Люди почали виготовляти досконаліші, ніж раніше, знаряддя праці. Замість сколювання масивних відщепів із дисковидних нуклеусів, характерних для мустьєрської епохи, застосовували кращий спосіб виготовлення знарядь – сколювання і відтискування довгих ношовидних пластин із призматичних або конусоподібних нуклеусів. Поширилися вироби з кістки й рогу.

Великого поширення набуло мистецтво. Скульптура та малюнки мали і реалістичний, і стилізовано-схематичний характер. У цей час склалися найдавніші релігійні уявлення і вірування, тісно пов'язані з повсякденним життям людей – їх господарською діяльністю і ставленням до сил природи. Найважливішими з них були тотемізм, магія й анемізм.

Голова чоловіка

Статуетка сидячої жінки

Статуетки (голівка та погруддя)

Горщик грушоподібний. Глина, орнаментування. Околиця с. Трипілля. Друга пол. IV тис. до Р. Х.
Горщик біконічний розписний. Глина, ангоб, розпис. С. Томашівка на Черкащині. Кінець IV тис. до Р. Х.

Миска зооморфна з ніжками

На території України відомі численні пізньопалеолітичні пам'ятки (Сюренські стоянки, Радомишльська стоянка, Пушкарівська стоянка, Межиріцька стоянка, Кормань, Гінцівська стоянка, Амвросіївська стоянка та багато інших).

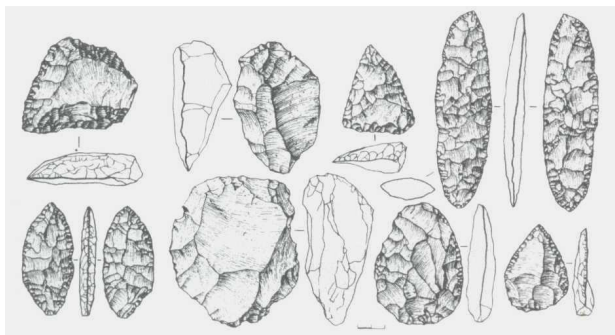
Пізньопалеолітичне житло – стоянка

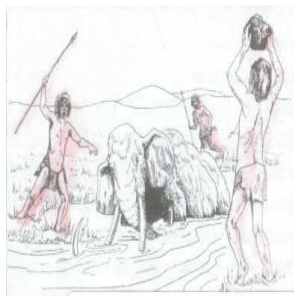
Фрагмент Добронічінської пізньопалеолітичної стоянки. 15 тис. до н. е. (Переяслав-Хмельницький Київської обл.)

У період пізнього палеоліту артикульована мова людей уже набула достатньо великого розвитку. У зв'язку із цим у первісної людини постала ідея магічного впливу на оточення не тільки мімікою, рухом або графікою, але також і словом. Однак слово в цих танцювально-музичних діях ще не посідало головного місця. Людський гук і надалі був провідним. М. Грушевський [139] зазначає, що давні люди часто залюбки співали зовсім незрозумілі їм пісні, перейняті від сусідніх народів, цiniaчи в них не вислів, а мелодію. У їх музично-танцювальних діях слово як вислів відіграє мінімальну роль поруч із плеском у долоні, ударами по тілу або гуком у будь-які примітивні інструменти. Спів у послідовній формі повторює з декількох постійних фраз певний маршовий або танцювальний ритм.

Особливого розвитку набули магічні обряди, пов'язані з полюванням. Зважаючи на те, що успішне полювання було основним засобом фізичного існування людини, йому надавали особливого значення, про це передовсім свідчать стародавні наскельні малюнки, на яких зображені моменти полювання і магічні дії. Перед полюванням стародавні люди виконували ритуальні танці, під час яких уражали зброєю малюнки або чучела тварин.

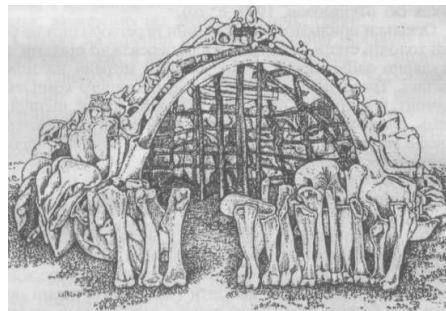
Типові знаряддя праці ашельської й муст'єрської епох(за В. Гладиліним). Стоянка Королеве на Закарпатті

Полювання давніх людей

Мисливець на мамонта зі стоянки Пшедмость у Моравії. Реконструкція за черепом

Реконструкція житла з кісток мамонта. Стоянка поблизу с. Мезина на Чернігівщині

Усі дослідники пов'язують ці дії з підготовкою людей до полювання. Виражаючи своїм танком полювання, мисливець повторював рухи, що будуть виконуватися впродовж справжнього полювання. Однак, як зазначає Д. Н. Ліндсей [319], він по-новому сполучає та спрощує їх; мисливець переконаний, що піймає духа-тварину, переконаний в образі того, чого прагне. Якщо він запроваджує різні складнощі й небезпеки, то лише для того, аби наголосити на напрузі

та збудження, збільшити задоволення і потугу останнього тріумфу, якщо танок-образ розвивається успішно, а танцюрист-мисливець послідовно витримує засновану в танцювальному колі форму і йде за захопливим ритмічним пориванням, то і у танцюриста, і в глядача визріває переконаність в успішному полюванні. Учасники танцю в радісній гармонії зі своєю жертвою та Природою, як єдиним цілим, перетворювалися на сміливих, сильних і впевнених мисливців.

Отже, танок перед полюванням – це «досконаліше полювання». Не абстрактне, а реальне полювання на рівні відносно розкутої реалізації, коли мисливець настільки впевнений у доцільності координації власних рухів, що тріумф його має конкретний та безсумнівний характер [319, с. 13].

Дуже цікавий приклад із цього приводу описує німецький дослідник Лео Фробеніус. 1905 року під час подорожі по Конго він став свідком церемонії, яка відтворювала звичаї давньої людини. У своєму щоденнику мандрівник записав, що провідниками експедиції були найняті пігмеї – троє чоловіків і одна жінка. Коли продовольчі запаси експедиції майже закінчилися, вони попросили, щоб пігмеї до вечері вполювали антилопу. Було дивно, що провідники відповіли лише після довгої та збудженої суперечки. Вони запевнили, що прохання виконають, але наступного дня, бо ще не зробили жодних приготувань.

Увечері пігмеї уважно обстежили околиці табору. Вони досить довго пробули на вершині протилежного пагорбу. Їх незвична поведінка викликала інтерес ученого, він вирішив, що пігмеї таємно вистежують дичину. Ще до світанку Лео Фробеніус обережно піднявся на пагорб і сховався за кущем. Після короткого чекання він помітив пігмеїв, що йшли один за одним. На вершині пагорбу вони розчистили невеликий майданчик, нарешті один із них, у той час, як інші виконували різноманітні рухи, щось намалював на пагорбі. Після цього пігмеї піднялись і, завмерши, не рухаючися, чекали сходу сонця. Коли на них упали перші промені сонця, один чоловік повернувся і спрямував на землю натягнутий лук.

Після напруженого чекання, як тільки світло сонячних променів позолотило малюнок на пагорбі, несподівано всі зарухалися. Руки жінки витягнулися до сонця, і незрозумілі слова злітали з її вуст. Пігмей відпустив тятіву лука – і стріла встромилась у землю. Тоді жінка знову щось закричала й чоловіки зі своєю зброєю кинулися в кущі. Жінка ще деякий час побула біля малюнка, а потім поволі пішла за мисливцями. Після цього Фробеніус вийшов зі своєї схованки й на місці церемонії виявив малюнок антилопи розміром близько 0,5 м. У шії антилопи стирчала стріла.

У другій половині дня мисливці повернулися з упольованою антилопою, яку постріл уразив також у шию. Після передачі трофею пігмеї мовчки, із жмутиком шерсті й посудиною з кров'ю повернулися до малюнка на вершину пагорба [265].

Варто зазначити, що такі або подібні обрядові дії породжували в людей надлишкову енергію. Людина відчувала найбільшу розкутість власного тіла, найбільшу свободу рухів. І хоч головна мета такого ритуалу полягала не у фізичному вихованні, але багаторазове повторення фізичних вправ сприяло розвиткові фізичних якостей і життєво необхідних рухових умінь та навичок. Із цього приводу М. О. Косвен [271] зазначав, що, без сумніву, примітивний танець має суто гімнастичний характер: увечері, відпочивши від втоми трудового дня, первісна людина відчувала природну фізіологічну потребу розім'яти своє тіло, у пластичних формах передати свій настрій і враження, дати пластичне вираження

своєму відчуттю ситості, задоволення і своїй первісній радості буття. Фізкультурно-тренуючий або емоційно-збудливий характер мають дуже поширені мисливські й військові танці, що виконували перед відправленням на полювання або в похід.

На думку Т. Придо [426], у кроманьйонців існували ініціальні обряди. Вивчаючи стародавні печери, розписи на них і потаємні місця, дослідник дійшов висновку, що це були місця для ініціацій. Можливо, що кроманьйонські підлітки повинні були по-пластунськи пробиратися по темних, сирих тунелях, боячися заблудитися, до центральної печери де, власне, і проводилася посвята.

На території України збереглася видатна пам'ятка первісного суспільства – Кам'яна Могила. Це прадавній поріг правого берега р. Молочної поблизу м. Мелітополя.

Як природне утворення Кам'яна Могила пережила кілька мільйонів років: спочатку це була піщана обмілина третинного, так званого Сарматського, моря, згодом – зцементована залізистими розчинами брила піщового каменю; у розквіті четвертинного періоду – поріг р. Прамолочної, а при переході до геологічної сучасності – острів річки, на периферії якого утворилися десятки гротів та печер [155].

Кам'яна могила

До Кам'яної Могили та її схилів первісні люди не ставилися як до звичайних територій заселення. У кількох десятках гротів, де відкрито тисячі культових зображень, ніде немає слідів звичайного помешкання.

Досить ґрунтовний аналіз цих зображень здійснив В. М. Даниленко [155]. На його думку, гроти й печери Кам'яної Могили були об'єктами виконання первісними людьми культових обрядів.

Перші малюнки в печерах Кам'яної Могили були виконані понад 10 тис. років тому, наприкінці палеоліту. До найдавніших малюнків належить зображення мамонта й биків. Зображення в багатьох випадках оточують ряди вертикальних насічок. Подекуди є округлення, у яких убачається відтворення ран, де іноді стирчать і списи. Іноді простежуються сліди ударів гострим знаряддям, можливо, крем'яном.

На думку багатьох учених [15; 93; 155; 199; 200], обрядові дійства біля малюнків, ураження їх списами або камінням були спрямовані на підпорядкування реальних тварин волі мисливського колективу; вражаючи зображення тварин вірили, що вони забезпечують тим самим удачу під час полювання.

С. М. Зам'ятнін [200] указує, що сліди «загадкових зображень» – це частини ігрових тренувальних дій, які

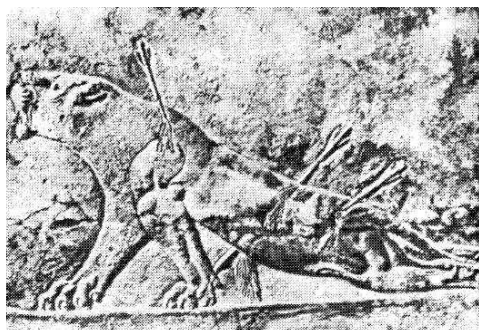
*Зображення чаклуна.
Кам'яна Могила*

забезпечували підготовку до колективного облавного полювання напередодні самого полювання і спрямовувалися на злагодженість майбутніх дій колективу, тобто ігрові дії і рухи перед полюванням мали тренувальний характер.

Багато малюнків відображає сцени магічних обрядів і полювання пізньопалеолітичних людей. Одна з найвидатніших композицій Кам'яної Могили показує сцену полювання на мамонта. Зображення мамонта дещо незвичайне: над спиною тварин зображено підтриманий довгастих предмет – найімовірніше той самий камінь, яким юрба людей зламала мамонтові хребет і збила з ніг.

*Наскельний малюнок.
Кам'яна могила*

Зображення в «Гроті бика». Кам'яна Могила

Проти голови, морди й черева мамонта розміщено групу танцюючих людей. Троє або четверо з них одягнені в хутряні малиці. У трьох наявні маски з оленьчими рогами. Домінувальна фігура, заввишки 14 см, також у масці, але без очевидних ознак оленьчих рогів, у її руках – два колоподібних предмети різної величини, можливо, шаманські бубони.

На підставі описаних вище деталей композиції можна констатувати, що група людей, кидаючи камені, забила мамонта, а пізніше, вбравшись у відповідний одяг, виконувала навколо забитої тварини ритуальний танок, очолюваний шаманом із двома різної величини бубонами в руках [155]. Отже, обрядові танці

виконували не лише перед початком полювання, а й після його успішного закінчення.

Ще одна композиція відтворює сцену полювання. Унизу зображена рогата тварина, подібна до північного оленя, яка мчить на північ.

Над ним – масивна фігура, яка теж, можливо, рухається в тому самому напрямку і, мабуть, належить дикій свині. Ще вище (вглиб печери) – мамонт, який прямує вправо, на південь. Карк тварини пробито, очевидно, рогатиною, особливість якої – дворучність. Мамонт, певно, смертельно поранений. На 10 см вище – невеликий малюнок тварини з рівними рогами й важкою мордою, мабуть, це сайгак.

Аналіз літературних джерел й археологічних знахідок засвідчує, що в пізньопалеолітичного населення великого розвитку набула мисливська магія, зміст якої складався з виконання фізичних вправ, навчання молоді прийомів полювання тощо.

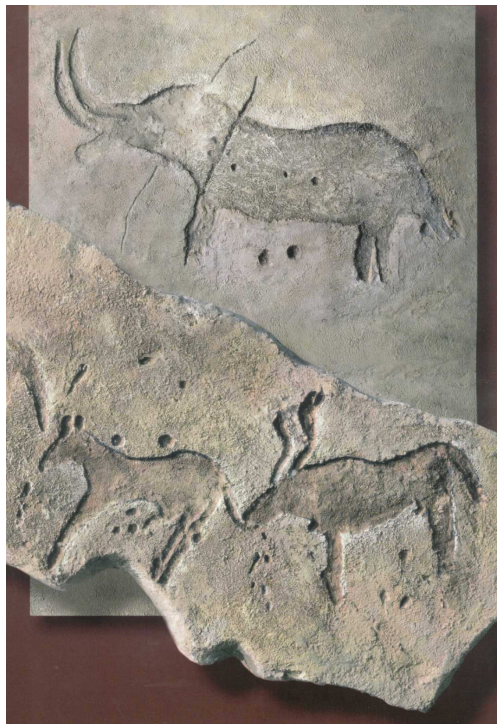
Аналіз археологічних знахідок показує, що кроманйонці, зазвичай, спеціалізувалися в полюванні на певний вид здобичі. Мисливці на мамонтів мешкали в так званій, мамонтовій зоні прильодовикової Європи – у лісотундрах Верхнього Дону, Середнього Дніпра, Волині, Верхньої Вісли, Морави. Відстежуючи міграційні шляхи мамонтів у долинах річок, мисливці влаштовували колективні полювання під час їх весняних та осінніх сезонних міграцій [199].

На південь від мамонтової зони, у причорноморських степах, у фауні переважали бізони. Осінні та весняні лови на сезонно мігруючі стада бізонів були основою існування мисливців причорноморських степів, найчастіше стадо тварин гнали до яру, у яких їх добивали списами, а пізніше – стрілами.

У фінальній фазі пізнього палеоліту великого розмаху набуло полювання на північного оленя. Досить докладно описав технологію такого полювання Л. Л. Залізняк [199].

Під час весняного льодоходу мисливські общини виходили на традиційні переправи тварин через річки. Жінки та діти рушали на берегові пагорби, де ховалися серед валунів у густій траві. Коли підходили олені, вони вискакували зі схованок і, розмахуючи одягом і виючи по-вовчому, гнали стадо до річки.

Олені спускалися до води балкою чи руслом невеликої притоки, першими йшли старі самки, яких мисливці пропускали на протилежний берег річки, коли більша частина стада заходила у воду, а перші тварини підпливали до протилежного берега, покольники виходили з укриття і кололи оленів довгими спи-

Наскельні зображення Кам'яної могили

сами нижче лінії ребер у хребет. Мисливці намагалися не пошкодити легенів і не випустити з них повітря, інакше олень потоне. Декілька чоловіків похилого віку підбирали й витягували на берег убитих та поранених тварин нижче за течією річки.

Осіньне колективне полювання було продуктивнішим, ніж весняне і відбувалося напередодні перших заморозків, навесні м'ясо оленів пісне після зимового голодування, а шкіри непридатні для виготовлення одягу й покриву жител. Тому навесні оленів били в обмеженій кількості, потрібній для харчування впродовж літніх місяців. Восени олені набирали максимальної ваги, а їх м'ясо і шкіри набували найвищої якості. Тому восени оленів вбивали в дуже великій кількості, щоб заощадити м'ясо та шкіри на довгі зимові місяці.

Якщо навесні олені мігрували невеликими (до кількох сотень голів) стадами, то восени вони нараховували десятки тисяч голів. Поколкою керував найдосвідченіший промисловик, який, однак, не мав жодної переваги перед рядовими мисливцями під час розподілу здобичі.

Пізньопалеолітичні мисливці, не маючи човнів, могли бити оленів лише з берега. У період пізнього палеоліту значного поширення набули кістяні й рогові знаряддя для полювання: наконечники для списів, дротиків і зазубрені кінці гарпунів.

Значного поширення набули списометалки. Один кінець 30–60 см палки, а пізніше рогу слугував за держака, а на іншому був зубець або гачок, щоб утримувати тупий кінець списа. Мисливець піднімав списометалку над плечем зубцем угору і клав на неї спис так, щоб гострий кінець був спрямований уперед і трохи вгору. Для метання він різко викидав руку вперед і спис зривався із зубця списометалки у верхній точці з великою початковою швидкістю. Спис летів швидше, ніж при метанні рукою тому, що списометалка продовжувала важіль.

Сучасні експерименти показали велику вагу списометалки. Кинутий рукою двометровий спис пролітає не більше 60–70 м, а списометалка посилає його на 150 м із такою силою, що він убиває оленя [426].

Змінився і сам спис. По-перше, мисливці стали використовувати зазубрені наконечники. Їх виготовляли з кісток і рогів, що мали декілька зазубрювань з однієї або двох сторін. Друге вдосконалення було зумовлене тим, що спис, який влучив у тварину, рідко вбиває її на смерть. Мисливці переслідували тварину, доки вона не ослабне від втрати крові, і тоді її добивали. Для прискорення цього мисливці почали виготовляти наконечники з глибокими жолобками з двох сторін. Ці заглибини, напевне, були призначені для того, щоб кров швидше й легше витікала з рани.

Можливо, з полюванням пов'язаний загадковий пристрій, якому дали назву «жезл начальника». Жезли виготовлялися з рогів або кісток і помітно відрізнялися за довжиною. Вони мали V- або T-подібну форму, на нижньому кінці яких просвердлений отвір. Призначення цих знарядь остаточно не визначене. На думку окремих археологів, цей пристрій міг слугувати для випрямлення стріл – якщо прогнуте древко стріли всадити в отвір і закріпити її кінці, то, діючи жезлом як важелем, можна виправити вигин.

Крім того, жезл могли використовувати як мисливську зброю – своєрідну пращу, що складалася із рукоятки і шматка шкіри, закріпленої на ній пасками, пропущеними через отвір [426].

Зрозуміло, що володіння такою зброєю вимагало наполегливого попереднього тренування. Діти й молодь постійно грали в різноманітні ігри та забави. За допомогою цих ігор підрастаюче покоління готувалося до життя, оволодівало життєво необхідними уміннями й навичками, розвивало основні фізичні якості. Значну частину часу молодь витрачала на вивчення прийомів користування зброєю. Упродовж тривалого часу діти метали списи, кидали каміння, вчилися користуватися списометалкою.

Наступною історичною епохою кам'яного віку став мезоліт (10–8 тис. років тому) – перехідний етап від палеоліту до неоліту. У цей час на території України встановилися близькі до сучасних кліматичні та географічні умови. Зникнення сприятливих для північних оленів тундростепів, що вкрилися сосново-березовими лісами, призвело до міграції оленів на північ і північний схід Європейського континенту. Замість холодостійких з'явилися теплолюбні види тварин – олені, дикі кабани, косулі, бурі ведмеді та ін.

Важливою рисою мезоліту України було поширення так званих мікролітів: дрібних відщеп і пластин, які нерідко мали геометричну форму. Мікроліти застосовувалися як проколки, скребки, різці, а вставлені в деревка стріл – як їхні наконечники [400; 579]. Проте головна особливість мезоліту полягає у значному поширенні лука і стріл, завдяки чому мисливство поступово набирає індивідуального характеру.

На думку Л. Л. Залізняка [199], традиційними методами полювання лісових первісних мисливців були різні види гону, загону, скраду та примітивні пастки (ями, петлі). Полювання гоном – один із найважливіших способів здобування м'яса в лісі. Гін – переслідування тварини до знемоги одним або кількома мисливцями.

Наскельне зображення мисливця в масці епохи Мезоліту, аморфні фігурки, с. Буреть

Особливо результативним було полювання гоном узимку, коли тварина не може швидко бігти через значну глибину снігу й мисливець на лижах легко доганяв її. Знайшовши слід лося чи оленя, погоню розпочинав найстарший мисливець. Найсильніший промисловик на початку полювання зберігав сили. Переслідування лося могло тривати від кількох годин до кількох днів. Іноді

мисливці падали від знемоги, але, відпочивши, бігли далі. Ночували в снігових ямах, терплячи голод і холод. Нарешті лось вибивався із сил або, поранивши ноги об гострий край крижаного насту, не міг рухатися далі. Тварину добивали з лука або списом.

Загінне полювання полягало в тому, щоб ланцюг загоничів, із шумом просуваючися лісом, гнав тварин у напрямку засідок, із яких досвідчені мисливці вбивали дичину. Нерідко загоничі заганяли оленів чи лосів у водойми, де на них чекали мисливці у човнах, які вбивали тварин із луків чи списами.

Полювання скрадом – це вистежування тварин або мисливський промисел зі схованки, наприклад, полюючи на оленя влітку, мисливець чекав на здобич у кущах неподалік від оленячої стежки. За допомогою листка рослини мисливець імітував крик оленяти, підманюючи самок на відстань пострілу. Під час полювання скрадом промисловик надягав маску, виготовлену з голови оленя з рогами. Піднявши голову з рогами над кущами, мисливець відтворював рухи оленя, що щипає листя. У підманених у такий спосіб оленів стріляли з лука.

Освоєння первісними мисливцями лісової зони стало можливим лише завдяки таким універсальним засобам пересування, як лижі, ручні нарти, човен. Глибокі сніги робили зимовий ліс непрохідним для людини. Винайдення лиж дало змогу мисливцям не тільки вільно пересуватися лісом, а й дало їм неабияку перевагу над промисловими тваринами, даючи змогу наздоганяти їх по глибокому снігу. Від лиж походять ручні мисливські нарти, потрібні для транспортування здобутого м'яса на стоянку або домашнього скарбу під час сезонних змін місць поселення [199].

Отже, індивідуальне полювання вимагало великої витривалості, сили і спритності. Крім того, значне поширення лука і стріл вимагало розвитку якісно нових навичок, зокрема вміння влучати у тварину на віддалі.

Постає потреба спеціального тривалого тренування, оскільки стрільба з лука пов'язана зі складною координацією рухів, особливо якщо вражати ціль, що швидко рухається. Отож, необхідність систематичного виконання спеціальної вправи для покращення якості її виконання є процесом фізичного виховання.

Великого розвитку набула мисливська обрядовість. Кожна обрядова дія обов'язково включала різноманітні фізичні вправи, танці, боротьбу, метання, що позитивно впливало на фізичний розвиток і фізичну підготовленість давніх людей.

Аналізуючи соціально-кліматичні умови і спосіб життя людей, можна констатувати, що в період пізнього палеоліту й початку мезоліту фізичні вправи почали віддалятися від трудових дій, що й привело до появи фізичного виховання як окремого виду людської діяльності.

Отже, виникнення фізичного виховання, на нашу думку, зумовлене не однією, а сукупністю причин, які, розвиваючися, згідно із законом переходу кількісних ознак у якісні, спричинили якісно нову галузь соціальної практики.

Такими основними причинами, на нашу думку, були:

1. Біологічна потреба людини в руховій активності.
2. Умови життя давніх людей.
3. Підвищення свідомості первісних людей.
4. Розвиток магічних обрядів і вірувань.

Новий мезолітичний тип мисливського господарства, як стверджує Л. Л. Залізник [199], виявився настільки ефективним, що дав змогу первісній людині не лише адаптуватися в новому природному середовищі, а й на певний час забезпечив мисливські колективи постійним джерелом харчування. Водночас удосконалення методів полювання і підвищення ефективності мисливської зброї разом із ростом чисельності та щільності населення підірвали ресурси природного оточення. Поступово настає криза мисливської економіки, яка втрачає здатність бути основою існування суспільства.

Первісне суспільство стало перед неминучою потребою переходу до принципово нових методів отримання продуктів харчування, а саме до землеробства і скотарства. На зміну первісній привласнювальній економіці, що ґрунтувалася на мисливстві, рибальстві й збиральництві, приходять відтворювальні форми господарства – землеробство та скотарство. Вони є визначальними рисами наступної за мезолітом епохи – новокам'яного віку, або неоліту, що тривав у Європі від 6 до 4 тис. років до н. е. Початок землеробства простежується на Побужжі та в Подністров'ї, де вирощували пшеницю, просо та ячмінь.

Культові артефакти із трипільських поселень Волині: прясельця із піктограмами, керамічні моделі сокир-молотів, антропоморфна та зооморфна пластика. Поселення Троянів та Паволоч. Мідні вироби з усатівських поховань. Кінець IV – перша половина III тис. до н. е.

Обробіток землі, особливо в ті далекі часи, процес дуже тяжкий і трудомісткий, який вимагав колективного господарювання, систематичного спілкування. Тому в цей час у фізичному вихованні на зміну індивідуальним вправам (метання, стрільба) приходять колективні ігри, тобто на зміну фізичним вправам, що готують людину до полювання (прикладним вправам), приходять вправи з абстрагуювальними рухами.

Крім того, людина уявляла себе частиною природи й відчувала кровні зв'язки з усіма предметами та явищами навколишнього середовища. Зародження землеробства посилило культ рослин, які вирощувала людина.

Ураховуючи те, що результати землеробства, а отже і саме існування людини, дуже тісно залежать від природних умов, наші далекі предки почали всіляко задобрювати ці невідомі їм сили. Для цього люди перед початком землеробських робіт, під час вирощування врожаю, після його збору почали виконувати різноманітні ігри, танці, фізичні вправи. Так поступово починає складатися сільськогосподарська календарна обрядовість нашого народу, яка наскрізь прийнята системою фізичного вдосконалення.

2.2. Тенденції розвитку фізичного виховання в епоху міді та бронзи

Наступним історичним періодом була епоха міді, яка насамперед пов'язана з поширенням мідних виробів. Уперше в історії людина оволоділа новим природним матеріалом – міддю, що зумовило нові зрушення у виробничій діяльності людства. Добування міді, особлива технологія її виробництва, викликали до життя нову спеціалізовану галузь виробничої діяльності – первісну металургію. Із розвитком скотарства, зокрема вівчарства, пов'язана поява нової галузі домашнього виробництва – ткацтва. Високого рівня досягає гончарство.

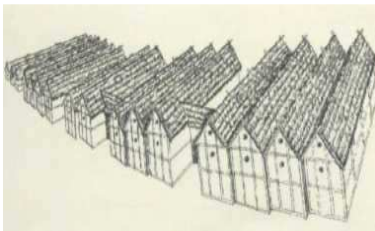
На території України відомі досить багато пам'яток епохи міді. Це, зокрема, трипільська та ямна культури, культури пізньострічкової розписної кераміки, лійчастого посуду та кулястих амфор [15]. Центральне місце серед культур мідного віку на території України належить трипільській, яка проіснувала близько двох тисяч років (4000 р. до н. е. – 2000 р. до н. е.), обіймаючи територію басейнів річок Прут, Дністер та Південний Буг, а пізніше – Середнє Придністров'я, Волинь, Південно-Західне Причорномор'я.

Уперше її відкрив наприкінці XIX ст. археолог В. Хвойка на середньому Дніпрі в районі м. Трипілля, і відтоді вона ввійшла в науковий обіг під назвою «трипільська». Це була високорозвинена культура різноманітних барв, складного орнаменту, з пишною декоративністю мальованих хат, розписаних печей, розмальованого фарбами посуду [403; 461; 527].

Землеробський характер господарства трипільців відображає їх ідеологія, стрижнем якої був культ плодючості, що супроводжувався складною обрядовістю та символікою. Конкретне виявлення цього культу, спрямованого переважно на забезпечення щедрого урожаю, висвітлені в роботах С. М. Бібікова [28], В. Г. Збеневича [201], Б. А. Рибаківа [454] та ін.

Кам'яні антропоморфні стели та знаряддя праці мідної доби

Такою уявляється забудова трипільського поселення Майданецьке

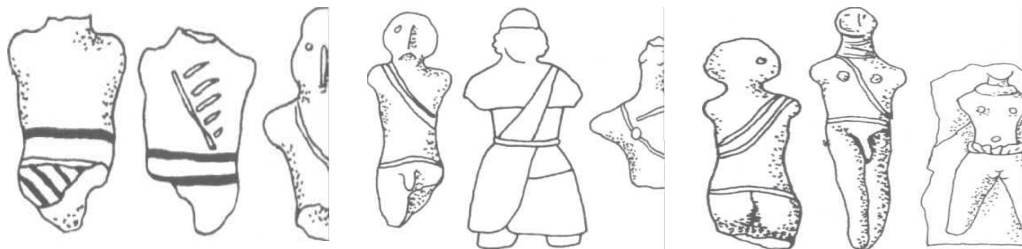

Моделька житла

Трипільська культура

Ураховуючи побут населення трипільської культури і їх вірування (культ плодючості), можна констатувати, що саме в цей період особливого розвитку набула сільськогосподарська календарна обрядовість із широким набором ігор, танців та фізичних вправ. Це засвідчують й археологічні знахідки. В. Седов [457], описуючи фігурки, що зображають танцюючих чоловіків, указує, що кожен із них стоїть, узявшись в боки, мовби готуючися піти в присядки, ноги зігнуті в колінах, руки – в ліктях і впираються в коліна.

Фрагменти чоловічих фігурок із Нових Русеит, Вихватинців, Поливанового Яру, Крутобородинців та рельєфне зображення з посудини

Багато зображень знайдено й на рештках посуду трипільської доби. Оригінальну систематизацію і класифікацію цих малюнків зробив Т. Г. Мовша [354]. Він визначив, що на трипільських малюнках руки людей зображені в десятих позиціях: 1 – руки спущені вниз уздовж тулуба; 2 – руки діагонально підняті вгору; 3 – руки дугоподібно зігнуті й притиснуті до голови; 4 – одна рука піднята вгору, а друга – витягнута в сторону; 5 – руки еліпсоподібно зігнуті в ліктях і притиснуті до голови; 6 – права рука біля голови, ліва – на стегні; 7 – ліва рука біля голови, права на стегні; 8 – руки дугоподібно зігнуті на талії; 9 – права рука дугоподібно зігнута й від ліктя спрямована вгору, ліва – зігнута під кутом і спрямована до голови; 10 – дві руки витягнуті в одну сторону. Крім цього, залежно від символів і супутників, малюнки бувають таких видів: із диском або кулею на голові; у масці; у масці й руками на талії; у масці й руками вліво; у масці й з луком; у спеціальному одязі (з бахромою) з різними позиціями рук.

Зображення жіночих фігурок на кераміці культури Трипільля – Кукутені

На нашу думку, на цих малюнках зображено не що інше, як обрядові танці людей трипільської культури. Залежно від призначення, танці, очевидно, поділялися на декілька груп. Перша група танців (найбільша) виконувалась у звичайному одязі й включала виконання різних рухів руками, ногами й тулубом. До другої групи, на нашу думку, належали танці в спеціальному одязі, що, імовірно, були присвячені певним святам чи подіям. Третю групу складають танці з пред-

метами (диск або куля). І, нарешті, до четвертої групи належать танці в масках, із предметами і без предметів в руках, що присвячували певним культурам.

У зв'язку з тим, що на малюнках зображені з луками і чоловік, і жінка, можна припустити, що цією зброєю вони володіли однаково добре, чому сприяло тривале систематичне тренування дітей обох статей.

До унікальних пам'яток кемі-обинської культури належать антропоморфні стели, що неодноразово трапляються при похованнях. Серед них на особливу увагу заслуговує стела з кургану поблизу с. Казанки. Це довга діоритова плита, що закінчується виступом, якому надано форму голови людини. Добре модельовані плечі й спина. Рельєфом виділено обличчя – ніс і брови, що мають «совиний» вигляд, а також складені на грудях руки із чітко окресленими кистями. На нижній половині стели зображені, очевидно, у ритуальному танку, дві рельєфні фігурки людей [15].

*Трипільські жіночі статуєтки.
IV тис. до н. е.*

- 1. Залишки кераміки з розкопу трипільської культури. IV тис. до н. е. Ржищів Київської обл.*
- 2. Трипільська зооморфна чаша. Кінець IV тис. до н. е.*
- 3. Модель житла. Трипільська культура. Друга пол. IV тис. до н. е.*
- 4. Трипільські кам'яні знаряддя. IV тис. до н. е.*

У фізичному вихованні дітей провідну роль відігравали різноманітні рухливі ігри та забави. Більшість із них проводили на вулицях, майданчиках, у лісі, біля озер і річок. Водночас, окремі з них відбувалися на дерев'яних токах, які мостили з дубових дощок, довго стискаючи одну до одної. За формою тік був круглий. Ігри були досить суворі. Н. Н. Денисюк [163] подає зміст ігор «коло бито». За умовою гри частина дітей розташовувалася на току. Інші сідали зі спеціальними киями навколо току й били навскоси по його поверхні. Кожен учасник гри повинен був бігати на току доти, доки один із кий не зіб'є його. Діти досить сильно потерпали від цих кийів. Тому, щоб уникнути ударів, вони мусили швидко бігати, високо підстрибувати на одній і двох ногах, швидко котитися чи крутитися. З погляду сучасної теорії фізичного виховання, ця гра розвивала всі фізичні якості дітей: швидкість, спритність, силу, витривалість, гнучкість, координацію.

Для дитячих ігор застосовували фаланги пальців бика з пробитими, з одного боку, стінками діафізів. Очевидно, ці отвори слугували для заповнення чимось порожнини фаланги для збільшення її ваги. Як гральні елементи використовували астрагали дрібної рогатої худоби, підточені з бокової та опорної площини. Своєрідну серію становлять мініатюрні (заввишки до 2 см) глиняні конуси, знай-

дені в Луці-Врублівецькій, Бразі, Печорі та інших місцях. Вони нагадують фішки для гри й, мабуть, для цього були призначені. Нарешті, варто відзначити знайдені в Луці-Врублівецькій глиняне дитяче брязкальце яйцевидної форми, усередині якого були глиняні кульки. Подібне брязкальце виявлено і в Солонечках [15].

Зооморфні статуєтки та керамічні моделі саней.
IV тис. до н. е.

«Біноклеподібна» посудина.
V тис. до н. е.

Отже, в епоху мідного віку на території України особливого розвитку набула календарна землеробська обрядовість із широким набором рухливих ігор, обрядових танців та різноманітних фізичних вправ.

Після епохи міді в історії людства наступає бронзовий вік (друга половина III – початку I тис. до н. е.), під час якої поширилися виробы з бронзи (сплав міді з миш'яком, оловом). Цей перехід був зумовлений тим, що бронза твердіша й легкоплавкіша, а тому значно краща для виготовлення зброї та інших засобів для існування.

В епоху бронзового віку складається низка культур, носіями яких були різні за рівнем розвитку та етнічною належністю племена. У лівобережних степових районах сучасної України мешкали скотарські племена так званих катакомбної та зрубної культур.

Пантера. Келермесський курган. Ставропілля. VII ст. до н. е. (Ермітаж, Санкт-Петербург)

Олень. Костромський курган. Ставропілля. Близько 600 р. до н. е. (Ермітаж, Санкт-Петербург)

Скіфські лучники

Правобережжя, зокрема басейни Середнього та Верхнього Дніпра, залюднювали землеробські та скотарські племена середньодніпровської культури, які

входили до етнічно спорідненого масиву лісостепової зони Середньої та Східної Європи, відомого під загальною назвою культури шнурової кераміки. Межі поширення культури шнурової кераміки охоплювали значну територію лісостепової і частково лісової зон Середньої та Східної Європи. Культура об'єднувала групу племен бронзового віку, які передували пізнішим групам стародавнього населення України.

На ґрунті цієї спільності склалася так звана тшинецько-комарівська археологічна культура (XV–XII ст. до н. е.), що, на думку багатьох дослідників, належала праслов'янам – давнім попередникам східних і західних слов'ян. Пам'ятки цієї культури на території України виявлено в Середньому Подніпров'ї, на Поділлі та Волині. Відомі вони й на півдні Білорусі та в Польщі [93].

Процес оволодіння відтворювальними формами господарства – землеробством та скотарством, який почався на території України ще в епоху неоліту, досягає в епоху бронзи високої інтенсивності. Освоєння досконаліших знарядь, виготовлених із бронзи (сокир, мотик, кельт), значною мірою сприяє розвитку землеробства й удосконаленню його форм. Зображення плуга на кам'яних плитах Таш-Аїра в Криму, а також наскельні зображення биків у ярмі на Кам'яній Могилі переконливо засвідчують, що в бронзовому віці вже було відоме орне землеробство й використовували тяглову силу тварин. Створилися кращі умови для освоєння нових посівних площ, завдяки чому місцеве населення, можливо, почало переходити до перелогової системи землеробства [15].

Водночас у цей час значення землеробства починає зменшуватися. В окремих регіонах провідну роль стало відігравати скотарство. У розкопках трипільських селищ археологи часто знаходять кістки бика, і не натрапляють на рештки коня. Кіннотник-вершник не був властивий трипільській культурі, а в епоху бронзи вершник-скотар став провідним.

Крім того, трипільці мали поселення переважно на відкритих місцях, що вказує на їх мирний і осілий побут. У період бронзи люди стали оселятися на берегових горбах. Загалом умови життя населення в післятрипільський період різко змінилися у зв'язку із суспільним поділом, появою вороже налаштованих сусідніх общин. Люди змушені були шукати додаткові засоби для своєї оборони, зокрема в типографічних особливостях місцевості.

Із цього погляду дуже характерно, що поселення бронзової доби, зокрема Городське й Райки, дають двошарове наверстування археологічних культур: нижній шар – це культура шнурової кераміки; верхній – культура князівських часів [403]. Інакше кажучи, поселення шнурової кераміки з II тис. до н. е. розташовані на тих самих місцях, високих берегових горбах-кручах (мисах), де в X–XIII ст. з'явилися князівські городища. Упродовж цих двох епох, відокремлених одна від одної майже трьома тисячоліттями, поселення розміщувалися на одних і тих самих місцях, що свідчить про спільні суспільні проблеми:

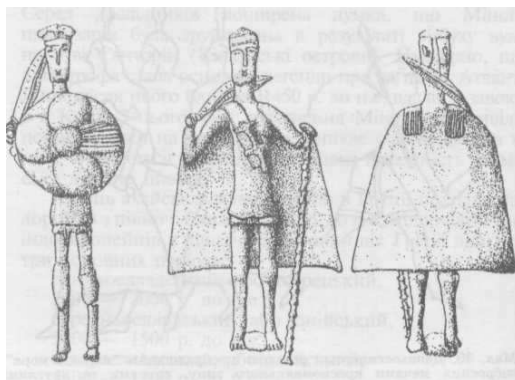

*Золоте навершя
з Братолобівського
кургану*

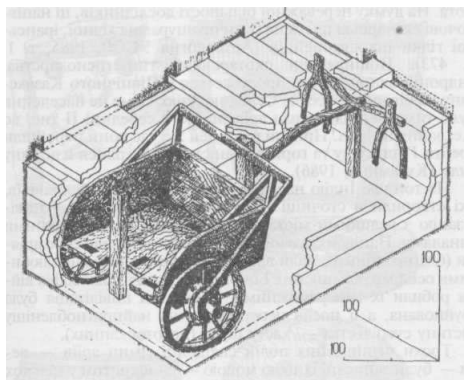
війна й небезпека стають однаковою ознакою часу. Люди живуть, остерігаючися несподіваного нападу.

Поступова зміна способу та умов життя в період бронзи сприяла переосмисленню ідеалів, світоглядних орієнтацій населення. Військова загроза сприяла розвитку якісно нових рухових умінь та фізичних вправ. Для захисту власних інтересів і майна та завоювання чужих земель усе більшу вагу набуває військово-фізична підготовка. Зміст фізичного виховання в цей період почав визначатися способом життя тваринників і тактичними потребами легкої кінноти. Життєважливу функцію втратили біг, стрибки. На перший план вийшли верхова їзда, заарканування, стрільба з лука й полювання верхи на коні.

Вимоги до військово-фізичної підготовки в період бронзи постійно зростали й одночасно набирали демонстраційного характеру. Умови життя та постійна військова загроза викликали потребу ускладнити процес підготовки юнаків до самостійного життя.

Бронзові статуєтки з о. Сардинія. Воїни «народів моря» зі щитами та мечами, аналогічними знайденим поблизу с. Борисівка на Одещині

Арійська бойова колісниця XVII–XVI ст. до н. е. Синташта (Південний Урал)

Підготовка до церемоній посвяти у воїни стала загальноприйнятною. У межах самої посвяти, що великою мірою зберегла раніше існуючі види дійств, на перший план виступає суперництво на зразок змагання. У змісті посвят переважали фізичні вправи, що сприяли формуванню рухових умінь і навичок, характерних для бойової підготовки. Виникли навіть постійні ритуальні центри проведення обрядів посвят. Звільнилася група людей, які відповідали за проведення церемоній, а в деяких місцях і тотемічні родові спілки, що проводили випробування з вибором вождя племені. Інколи основним критерієм вибору була перемога в певному поєдинку чи змаганні [289].

Переслідування дичини й облавне полювання, у яких брав участь весь чоловічий склад племені, набули характеру військових маневрів. Проведення поєдинків, які передували битвам, слугували «пробою сил» або «передбаченням» і організовувалися так, щоб символізувати непереможність тих, хто веде боротьбу, й уособлювали силу спільності героїв. Спільні змагання символізували кровну належність один до одного. Подібну мету – примиритися та злякати – мали й поєдинки перед битвою, на що вказує міфологія майже всіх народів.

Військові ритуальні танці народів бронзового віку відображали умови життя кочівників та останки магічних явлень періоду кам'яного ладу. Великий інтерес до танців ґрунтувався також на віруваннях, пов'язаних із медитацією.

Усі кочові племена користувалися лазнями. Пар розводили в шкіряній юрті. На розпечене каміння сипали насіння коноплі, а потім їх обливали водою.

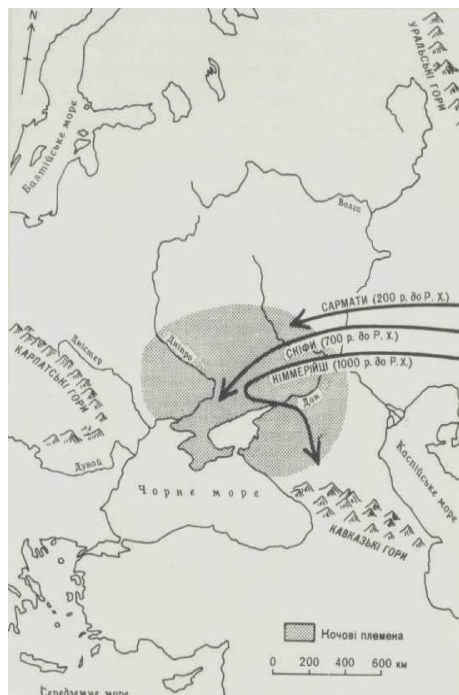
2.3. Особливості фізичного виховання кочових племен

Результати аналізу історичної літератури засвідчують, що в IX ст. до н. е. – IV ст. н. е. на півдні сучасної території України проживали кіммерійці, скіфи та сармати. Перша згадка про кіммерійців трапляється в «Одісеї» Гомера. Одисей, оповідається в поемі, відправившись з острова Єї, доплив до країни, яка розташовувалася «біля межі глибокотекучого Океану», де «народ і поліс (місто) мужів кіммерійських, закутаних імлюю та хмарами, і ніколи сяюче сонце не заглядало до них промінням» [16, с. 8].

Схематична карта племен Східної та Центральної Європи на рубежі ер за писемними археологічними джерелами

Переселення кочових племен

Країна кіммерійців розташовувалася, за Гомером, поблизу входу в загробний світ, біля царства Аїда. Геродот, автор середини V ст. до н. е., повідомляє, що вся країна, яку на той час займали кочові скіфи, раніше належала кіммерійцям. На підтвердження цього він пише: «І зараз ще є в Скіфії кіммерійські стіни, є кіммерійські переправи, є і область, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор» [16, с. 8].

Перші відомості про кіммерійців у ассірійських клинописних джерелах відносяться до 722–715 рр. до н. е., коли кіммерійці завдали поразки урартському

царю Руссі I. Кіммерійців ототожнюють із племенами зрубної культури, яка представлена численними поселеннями та похованнями. Особливістю поховань VIII – першої половини VII ст. до н. е. було те, що вони містили зброю та кінську зброю. Досить часто трапляються в них також залізні вироби. Вони вели напівкочовий спосіб життя і відрізнялися неабиякою войовничістю. Об'єднуючись у мобільні загони, верхи на конях, кіммерійці здійснювали завойовницькі походи, досягаючи Кавказу та берегів Середземномор'я.

Велику роль у житті кіммерійців відігравала війна. Походи в країни Передньої й Малої Азії відкривали перед ними широкі можливості для здобуття нових продуктів землеробства та ремесла [153].

Постійні війни й військові походи призвели до того, що в культурі кіммерійців дуже високо оцінювалися фізичні можливості, які передовсім розуміли як уміння людини володіти зброєю.

Улюблена зброя кіммерійців – далекобійні луки та стріли з бронзовими, рідше залізними, довгими втулками і плоскими ромбічними або овальними наконечниками. У близькому бою степовики використовували мечі (суцільні або скомбіновані із залізного клинка й бронзового держака) та кинджали. Частина мечів була схожа на скіфські акинаки [16].

Досить поширеною зброєю були кам'яні булави та молотки. Зрідка використовувалися списи із залізними наконечниками. Чітких, достовірних даних щодо використання воїнами захисного обладунку немає. Проте не виключено, що в бій вони все ж таки одягали прості, але ефективні шкіряні панцири, поширені серед кочовиків пізнішого часу, і брали із собою легкі щити [153].

На розвиток військової справи вказує наявність у могилах бойових сокир, списів, стріл, ножів тощо. Особлива войовничість кіммерійців виявляється в побутуванні звичаю під час захоронення вкладати в руки померлих різноманітні предмети озброєння – стріли, бойові молотки, сокири [516].

Провідну роль відігравало конярство – «воно не лише забезпечувало «засоби пересування» воїнів і пастухів, а й давало значну частину продуктів харчування (у гомерівській «Ілліаді» мешканці далеких північнопричорноморських степів звуться «дивні доїтелі кобилиць» і «млекоїди» [153, с. 94].

Майже в усіх захороненнях, навіть у дитячих, археологи знаходять уздечки для коней. Тому основою військово-фізичної підготовки дітей і молоді була верхова їзда, вправи на коні, приручення і заарканювання коней. Важливе місце, імовірно, займала їзда на колісницях, що вимагало спеціального навчання.

Для кіммерійців життєво необхідним було досконале володіння різними видами зброї. У зв'язку із цим великого поширення набули різноманітні вправи зі зброєю, стрільба з лука. Суворий військовий побут ставив вимоги до фізичної підготовки кіммерійців, зокрема до розвитку швидкості, спритності, сили. До обов'язкових занять належало полювання. Часто прийоми, які використовували на полюванні, застосовувалися і під час бою. Діти й молодь постійно тренували свої вміння в боротьбі, військових танцях.

У I тис. до н. е. в Азії та Східній Європі, від Монголії на сході до Карпат на заході, панівною формою господарства було кочове скотарство. Величезна країна на північ від Чорного моря була відома під назвою Скіфії.

Головна своєрідність території Скіфії полягала в рівнинному характері місцевості та численних ріках. Земля тут відзначалася багатими пасовищами й

відсутністю лісів. Греків у Скіфії вражав суворий клімат із довгими холодними та сніжними зимами.

Скіфію населяли кочові та осілі племена. Докладні відомості про розміщення цих племен подає Геродот [140], який під час своїх далеких подорожей, очевидно, відвідав і північний берег Чорного моря. Перелік їх ведеться з півдня на північ за течією річки Гіпаніса. Поблизу Ольвії жили калліпіди, далі алазони та скіфи-орачі. Останні, на відміну від інших, сіяли хліб не лише для власного споживання, а й на продаж. На північ від Гілеї впродовж 11 днів плавання по Борисфену, між ним і р. Пантікапом, проживали скіфи-землероби, яких ольвіополіти називали борисфенітами. У степах на схід від Борисфена до р. Героса (Молочна) мешкали скіфи-кочовики, а далі до Меотиди (Азовське море) та р. Танаїсу (Дону), а також у степовому Криму кочували царські скіфи, які панували в Скіфії.

Лінгвісти доводять, що власне скіфські племена, насамперед кочовики, за мовою належали до північної-східної групи іранців.

Скіфи-орачі, якщо їх ототожнення з населенням Правобережного Лісостепу правильне, могли бути скіфами лише за назвою, а не за своєю етнічною належністю, оскільки населення скіфського часу на Правобережжі, на відміну від власне скіфів, було не прийшлим, а місцевим, і вело своє походження від чорноліської культури [16].

Основним заняттям скіфів було скотарство. Вони постійно кочували з місця на місце в пошуках кращих пасовищ. Жили у великих кибитках, у які впрягали іноді по кілька пар волів.

Дикий кабан із Хоминої Могили

Золота пектораль зі Скіфського кургану. Товста Могила на Дніпропетровщині

Ідеологічні уявлення скіфів ґрунтувалися на загальноіранській основі, як і в інших давньоіранських народів, і не переросли ступеня морфологічно-релігійної свідомості. Всесвіт, за цими уявленнями, складався із трьох сфер, кожна з яких, у свою чергу, мала потрійну структуру. Такій системі відповідав розгалужений пантеон богів, кожен із яких мав сувору визначену функцію.

Срібна ваза з кургану Чортмлик

Браслет скіфського періоду

Скіфський естетичний ідеал найбільше виявляється у виробках звіриноного стилю. Краса для скіфів – не самоціль. Гарно те, що найбільше сприяє виживанню і перемозі. Красиво – це, передовсім, швидко, сильно і стрімко [558]. Саме тому з кінця V ст. до н. е. у скіфському мистецтві поширюється зображення бойових сцен. Скіфські археологічні пам'ятки, як зазначають дослідники [11; 16; 558; 571], відображають реальне життя і дії. Тому за ними можна говорити про зовнішній вигляд та основну діяльність скіфів.

Результати дослідження засвідчують, що молоді скіфські воїни мали атлетичну статуру, були могутніми, гарними й надзвичайно витривалими. Основним моментом в утвердженні влади царів був мотив поєдинку претендентів і торжества військової доблесті. У цьому виявляється звеличання патріархальних відносин і військового стану в скіфському суспільстві.

Важливість ритуалу, який співвідноситься з категорією влади, підтверджується зображеннями на скіфських монетах: на монетах Еминака – Геракл, який згинає лук, на монетах Атея – вершник, який стріляє з лука. За допомогою стрільби з лука відбувалося здобування нареченої і царства. Тому не виключено, що в скіфському поєдинку перемога означала оволодіння не лише країною, а й господинею – богинею [27].

Скіфи мали дуже сильну військову організацію. Воїнами були всі дорослі чоловіки та значна частина жінок. У скіфів не було спеціально навченої, однак спорядженої регулярної армії. Їх збройні сили склалися з ополчення рядових скіфів і дружини знатних воїнів. Водночас, завдяки високій індивідуальній фізичній та військовій підготовленості, відмінним володінням мистецтвом верхової їзди та стрільби з лука, надзвичайній войовничості, хоробрості й витривалості скіфи перемогли перського царя Дарія I, підкорили причорноморські племена сіндів і методів, здійснювали часті набіги на фракійців, що проживали за Дунаєм.

1. Скіфська позолочена чаша. IV ст. до н. е.

2. Серезжки у вигляді сфінкса.
Друга пол. IV ст. до н. е.

3. Фібула з гірського кришталю і золота.
I ст. до н. е. – I ст. н. е.

4. Золота пластина у вигляді грифона.
Друга пол. IV ст. до н. е.

5. Ритон, прикрашений золотом.
Кінець V ст. до н. е.

Знатні скіфи в бою. Золотий гребінь із кургану Солоха

якось сказав, що кінське іржання для нього дорожче від звуків флейти [356]. Не дивно, що Атей сам чистив свого коня, чим вкрай пишався.

Основною і найбільш поширеною зброєю Скіфії були лук і стріли, які з однаковим успіхом використовували і в битві, і на полюванні. Як зазначав Б. М. Граков, «стріла в давнину – національний символ скіфа» [131, с. 112].

Скіфів вважали найкращими стрільцями з луків. Слава про скіфів як стрільців відбилася в грецькій міфології. Вважали, що Геракл користувався скіфським луком, а його учителем був скіф Тевтар. У Греції етнікон «скіф» був синонімом стрільця з лука.

На думку самих скіфів, лук і стріли винайшов Скіф, син Юпітера. Наконечники стріл – найбільш масовий матеріал, на який можна натрапити в складі інвентарю скіфських захоронень – від могил царів до рядових жителів. Вони трапляються навіть у жіночих і дитячих могилах. Наконечники скіфських стріл найчастіше знаходили і під час археологічних розвідок. Про їх масовість говорить те, що лише

Скіфія, за визначенням Геродота, була країною «кінних стрільців». Цю думку підтверджує велика кількість зображень коней на посуді, виробих зі срібла й золота скіфського часу. Т. Н. Висотська звертає увагу на те, що центральна ділянка Неаполя скіфського була мало забудована [112]. Напевно, тут існували вільні майданчики, на яких збиралися кіннотники, дружинники й навчалися верховій їзді.

Усе життя чоловіків проходило на коні, недарма ця тварина була у скіфів найулюбленішою. Біг коня символізував собою рух сонця [442]. Скіфський цар Атей навіть

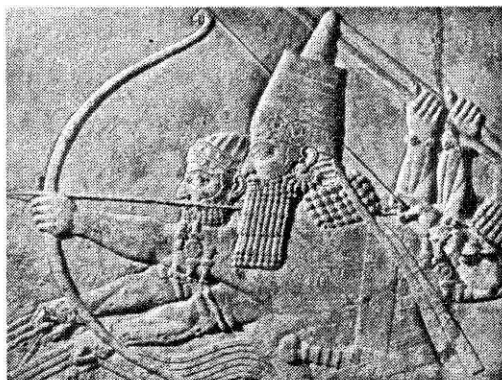

1. Скіфська золота пластина із зображенням оленя. Кінець VII – поч. VI ст. до н. е.
2. Скіфська золота шпилька. VIII ст. до н. е.
3. Скіфська золота пластина із зображенням грифона. Кінець VII ст. до н. е.
4. Скіфська золота пластина із зображенням коня. Кінець VII – поч. VI ст. до н. е.
5. Скіфська золота прикраса ременя. VIII ст. до н. е.

на дюнах біля невеликого українського села Лихачівки було знайдено понад дві тисячі наконечників стріл [576].

На значне поширення у скіфів лука і стріл указують і відомості античних авторів, де саме лук і стріли згадуються набагато частіше, ніж усі інші види скіфського озброєння разом.

В античних авторів збереглося багато повідомлень про скіфський лук. Він був складним, зробленим із пружних дерев'яних та кістяних платівок, чим значно відрізнявся від простих луків інших народів. «У той час, – пише Амміан Марцелін, – як луки всіх народів згинаються з гнучких дерев, луки скіфські або парф'янські, вигнуті широкими та глибокими всередину рогами, мають вигляд місяця на ущербі, середину їх розділяє прямий та круглий брусок» [16, с. 132].

Скіфські лучники

1. Скіфський меч із золотими прикрасами на руків'ї та піхвах. Остання трет. IV ст. до н. е.
2. Золота оббивка корита з Мелітопольського кургану, Запорізька обл. IV ст. до н. е.
3. Скіфський меч із золотими прикрасами на руків'ї та піхвах. Перша пол. IV ст. до н. е.
4. Золота прикраса для голови коня. IV ст. до н. е.
5. Золота прикраса для піхов меча. Кінець VI – поч. V ст. до н. е.

Зображення скіфських луків є на виробках античних тореєтів та на монетах Ольвії і Пантікапея. Добре зображено лук на воронезькій посудині. У всіх відомих випадках скіфський лук, на відміну від інших, мав своєрідну асиметричну

форму. Тятиву наглухо закріплювали на одному кінці, а інший – із петлею – був вільним. Верхній кінець лука іноді прикрашався зображенням орлиної голівки. Довжина луків становила до 0,7 м [16].

Скіфські стріли були завдовжки близько 45 см із втульчастими наконечниками 2–6 см. Скіфські наконечники переважно бронзові, але трапляються залізні, кістяні та дерев'яні. Древки, які робили з берези, ясени, очерету, фарбували червоними та чорними поперечними смугами, опоряджували вгорі оперенням та мали розвилку для тятиви.

Звичайно скіфи, стріляючи, затискували лук лівою, а стрілу й тятиву брали правою рукою. Кисть лівої руки щільно охоплювала лук. При цьому великий палець дещо був піднятим над рівнем інших і охоплював лук справа. Інші чотири пальці міцно стискали лук. Древо стріли при цьому лежало зліва від лука в невеличкому заглибленні, що утворилося між пальцями й луком.

Такий спосіб розміщення пальців лівої руки добре відомий із багатьох давньосхідних зображень, починаючи від Рамзеса II і до рельєфів Сеннахеріба й Ассурбаніпала.

Досить цікаве положення пальців і правої руки, якою натягується тятива і в якій затиснутий кінець дрівка. Американський учений Е. С. Морз 1885 р. опублікував наукову роботу про різні способи стрільби з лука [728]. Він розрізняє п'ять способів натягування тятиви залежно від взаємного розміщення пальців на ній і дрівка стріли. Перший (найпростіший) спосіб називається «первісним». Він полягає в тому, що стріла захоплюється разом із тятивою, кінцем великого пальця та першим і другим суглобами зігнутого вказівного. Такий спосіб можна застосовувати для слабкого або середнього лука. Для натягування пружного скіфського лука він не підходить [576, с. 116]. Тому вчені [5, с. 728] вважають, що скіфи стріляли так званим «монгольським», найбільш досконалим способом.

При такому способі тятиву натягували зігнутим великим пальцем, а вказівний палець лише допомагав великому, тиснувши на нього згори. Кінець великого пальця просувався між вказівним і середнім, а стріла трималася в глибині вирізки між великим і вказівним пальцями [576, с. 119].

Для того щоб досягнути швидкої і точної стрільби, великої дальності польоту, вимагалось тривале навчання. На багатьох археологічних знахідках зображені сцени навчання стрільби з лука. Зазвичай там, поряд зі старим, бородатим скіфом, зображено молодого юнака, який вправляється з луком або уважно слухає свого вчителя.

Е. Тевашов, який досліджував призначення бокових отворів на втулках бронзових наконечників скіфських стріл, зазначав: «стрілами користувалися не тіль-

Скіфський цар та військовий начальник

ки на війні і на полюванні, але й на щоденних тренуваннях у стрільбі в ціль» [511, с. 16]. Широко практикували стрільбу з луків на дальність.

Слава скіфських лучників була така велика, що греки наймали їх на службу. Зокрема, оратор першої половини IV ст. до н. е. Андокід говорив: «ми купили 300 скіфів-лучників» [576, с. 135]. Пізніше їх кількість зросла до 1200 чоловік.

Скіфські раби-стрільці з лука служили в Афінах поліцейськими. Мідійський цар Кіаксар доручав скіфам навчання мідійських хлопчиків стрільби з лука. У зв'язку з тим, що скіфи були відомі як кінні лучники, можна припустити, що й мідян вони навчали стрільби з коня [31].

Складний скіфський лук був досить міцним і забезпечував велику дальність польоту стріли. За підрахунками П. Д. Львовського [326], стріла, випущена з лука, могла пролетіти відстань до 500 м. Правдивість такого підрахунку засвідчують давні автори. Особливу цінність має запис із Ольвії про видатне досягнення Анаксагора, сина Дімагора, який пустив стрілу на відстань 282 оргії (близько 521,6 м). Безперечно, цей постріл був зроблений зі скіфських луків, які були дуже поширеними в Північному Причорномор'ї і Греції. Сучасними спортивними луками неможливо стріляти на таку відстань. Світовий рекорд дальності польоту стріли, установлений перед Другою світовою війною, дорівнює 440 м [576].

Поряд зі стрільбою важливим випробуванням для юнаків було натягування скіфського лука. Про те, яким тугим був лук і яка спритність вимагалася при користуванні ним, засвідчує один із міфів про трьох синів родоначальника скіфів, який, щоб вибрати з них достойного претендента на царський престол, для випробування запропонував натягнути тятиву на його лук. За легендою, із цим справився лише наймолодший із синів.

Можна припустити, що скіфський лук був досить тугим і натягнути його було не дуже просто – для цього, крім сили, потрібні були й певні навички.

Спосіб натягування тятиви показує зображення на посудині з Куль-Оби. Скіф присів на праву підтиснуту ногу, впер у стегно нижній кінець лука, ліва витягнута нога лягла на нижнє плече лука, зафіксувавши його. У правій руці він тримає кінець тятиви, що закінчується петлею, другий кінець тятиви закріплений на нижньому кінці лука. Ліва рука, у якій затиснутий верхній кінець лука, із зусиллям згинає його, підводячи до петлі тятиви [576].

Подібні способи натягування лука існували й в інших народів. На реверсі ольвійської монети з написом ΕΜΙΝΑΚΟ зображений Геракл. На цих монетах зображено однакові пози сидячих на п'яті людей, які натягують луки. Водночас є деякі відмінності. Зокрема, лук і тятива тримають у різних руках. На вазі з Куль-Оби скіф тримає лук у лівій руці, а на монетах – навпаки. На куль-обському

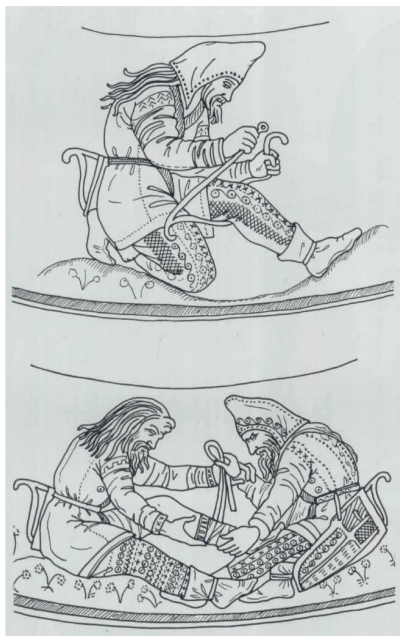

Рядові скіфи

зображенні основне зусилля воїна спрямоване на натягування тятиви (вона в правій руці), а лук затиснутий у лівій руці. Зусилля для згинання лука збільшується тиском ноги на його одне плече. На монетах основне зусилля зосереджено не на тятиві, а на згинанні лука. Це підтверджує нахил фігури Геракла назад із великим напруженням м'язів руки й тулуба. Різниця в натягуванні лука на інших зображеннях полягає в тому, що окремі фігури стоять [576, с. 112].

Узагалі давні луки були дуже пружними, і натягнути їх було важко. На рельєфі часу Асурбаніпала зображено цікавий малюнок: два воїни спільними зусиллями ледве натягують лук.

Натягування лука, очевидно, було поширеним і дуже популярним випробуванням. В «Одісеї» Пенелопа повинна була вийти заміж за того чоловіка, котрий натягне тятиву лука Одісея. У результаті жоден із претендентів, крім самого Одісея, не зміг справитися із цим завданням. Про значення уміння натягувати лук пише Геродот.

Зображення скіфів на вазі з кургану Куль-Оба (Крим)

Скіфський золотий шолом. IV ст. до н. е.

Зображення скіфів на «шоломі» з Передерієвої Могили Донецької обл.

Ажурний золотий «шолом» з кургану Ак-Бурун (Крим)

Скіф, який натягує лук. Зображення на келихові з кургану Куль-Оба

Платівка з кургану Куль-Оба (Крим)

Цар ефіопів, як найвищий і найсильніший громадянин, запропонував Камбізу – царю персів – почати з ними війну лише після проведення випробування силою, «...якщо перси так само легко зуміють натягнути надто великий лук, як я його натягую». Випробування перси не витримали. Лише брат Комбіза – Смердіс «...єдиний із персів міг майже на два пальці натягувати тятиву ... лука ефіопського царя» [576, с. 114].

Напевно, про таке ж змагання між скіфами й персами повідомляє Ктесій Кнідський. Розповідаючи про похід Дарія в Скіфію, він пише: «Вони (скіфи і перси) послали один одному луки, скіфський лук виявився міцнішим, тому Дарій кинувся тікати». Сам факт, що, за розповіддю Ктесія, доля походу залежала від результату подібного змагання, говорить про те, яке велике значення надавалося цьому в давнину [576, с. 114].

Зважаючи на велике прикладне й розвивальне значення натягування лука, юнаків обов'язково навчали цій вправі. Археологічні знахідки підтверджують такий висновок [575]. На воронезькій посудині зображений безбородий юнак-скіф, який сидить на підвищенні із каменів. Одною рукою він притримує біля леза бойову сокиру, на древко якої спирається. Він закинув ногу на ногу й уважно слухає бородатого воїна, який сидить навпроти й протягує юнаку лук. На боці в бородатого воїна висить горит із луком і стрілами. Цікаве пояснення цьому зображенню запропонував П. О. Каришковський: «...очевидно, старий, досвідчений воїн тільки що показав спосіб натягування лука і зараз повертає дещо збентеженому юнаку його зброю» [240, с. 193].

Так, можна припустити, що стрільба з лука і натягування тятиви були основними військово-фізичними вправами скіфів. Із цього приводу П. О. Каришковський зазначає, що «...випробування зрілості й підготовленості воїна включало поряд зі стрільбою в ціль і згинання лука та закріплення на ньому тятиви» [240, с. 193].

За повідомленнями античних авторів, під час стрільби скіфи натягували тятиву до правого плеча і вміли однаково стріляти, натягуючи її правою та лівою рукою. Досить поширеною зброєю у скіфів були мечі, списи та бойові сокири. Скіфи переважно користувалися короткими (до 60 см) мечами з двосічними клинками, які називалися по-перськи акинаками й були розраховані на нанесення колючого удару.

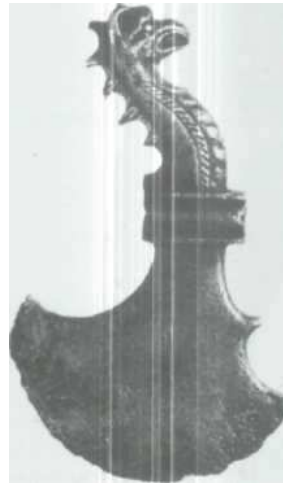
Золоті платівки та браслет із різних поховань скіфського часу

Фрагмент чаші із кургану Солоха (Запорізька обл.)

*Фрагмент пекторалі. Товста Могила
(Дніпропетровська обл.)*

*Бронзовий топірець із кургану поблизу
Львового Херсонської обл.*

Рідше застосовували довгі мечі, якими рубали. Списи використовували переважно в кінному та рукопашному бою. До військового комплексу входило два списи. Дротики були металюною зброєю.

З'являються вони наприкінці VI ст. до н. е. Бойові сокири були зброєю пішого рукопашного бою, що засвідчує зображення на гориті з Солохи. Сокира мала культове значення. Це видно з того, що вона, згідно з переказами, входила до складу священних золотих дарів, що впали з неба, і була серед реквізитів зброї, потрібної при здійсненні обряду побратимства [16].

Молодь із раннього дитинства вчили володінню зброєю. У певні вікові періоди їх випробовували на якість володіння зброєю.

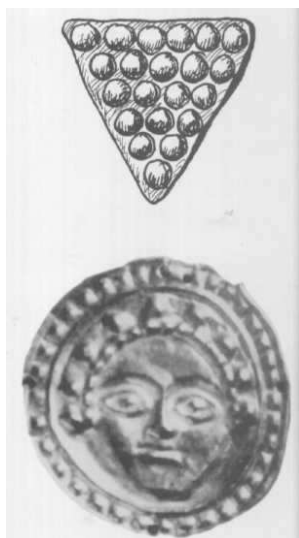
Воєнний обладунок скіфів

Суворий спосіб життя, постійні війни й військові походи призвели до того, що весь побут скіфів був перейнятий виконанням фізичних вправ, ігор та змагань. Великого розповсюдження набуло полювання. Взагалі, як свідчить Геродот і численні археологічні знахідки, у Скіфії мисливство процвітало як спорт. Останній раз про скіфів в Азії згадується в 590 р. Вони були зобов'язані постачати для столу мідійського царя Кіаксара дичину.

На срібній посудині зображено сцену полювання скіфів на левів. Лев нападає на одного з мисливців, який підняв спис, готовий вразити розлюченого звіра, а позаду другий верховий скіф, який стріляє з лука і мчить на допомогу [54]. Дуже часто скіфи полювали верхи на зайців, що було певною розвагою, відпочинком і водночас випробуванням спритності та витривалості.

Найбільш поширеною формою змагань без зброї була боротьба. Найдавніші зображення прийомів боротьби, що включали захоплення суперника в полон, мирне вирішення спорів, відбіркові випробування перед посвятою, були виявлені на скіфських виробах із кістки III ст. і знайдені в Греції. Змагання передували фізичні вправи, що включали метання, стрибки, демонстрацію сили, які були не лише розминкою, а й формою залякування суперника. Власне боротьба починалася з того, що суперники брали один одного за шкіряний пояс або іншу частину верхнього вбрання.

Під час виконання прийомів і кидків суперника на землю велике значення надавалося роботі ніг, зокрема, підніжці. Боротьба часто тривала до першого кидка. Змагання закінчувалося танцем переможців, рухи якого нагадували священну для даного племені тварину, що означало необхідність покори з боку переможених [289].

Золоті платівки з різних поховань скіфського часу

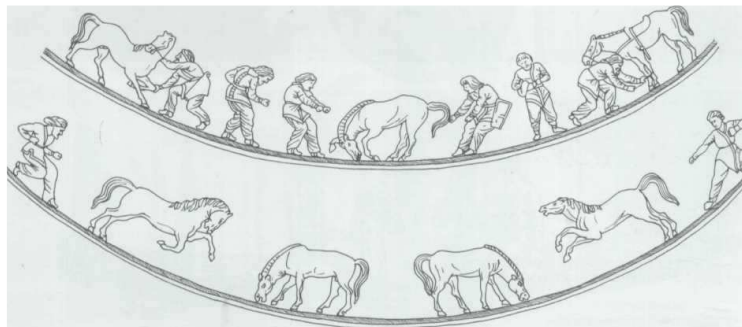
У скіфів існували щорічні свята і змагання. Таким святом було поклоніння богу війни Аресу. На цих святах, які влаштовували воєначальники по номах (областях), здійснювалися священнодійства воїнами, що відзначалися в боях. Гадають, що на святах влаштовували ритуальні танці та змагання. Підтвердженням цього є зображення на золотих бляшках танцюючої жінки, танець скіфів із луками, сцени єдиноборства. Важливе значення у скіфів мала ритуальна стрільба з лука як акт відлякування злих сил [27].

Як зазначає Л. Кун [289], систему змагань кочових народів найповніше можна простежити на прикладі монгольських свят «чоловіче триборство». Ці свята були своєрідними весняними парадними об'єднаних племен. У зазначене трибор-

ство входили змагання з боротьби, стрільби з лука й прегони на конях. Ціль для стрільби з лука верхи на коні розміщувалася на віддалі майже п'ятдесяти метрів. Вершникам, які їхали в напрямку цілі, потрібно було пустити в неї стрілу з положення прямо, боком і розвернувшись у протилежну сторону. У третьому виді змагань потрібно було обігнути віху, що стояла на відстані 3–4 тис. м. Свято доповнювалося різноманітними іграми, погонею за здобиччю, у яких могли брати участь і жінки.

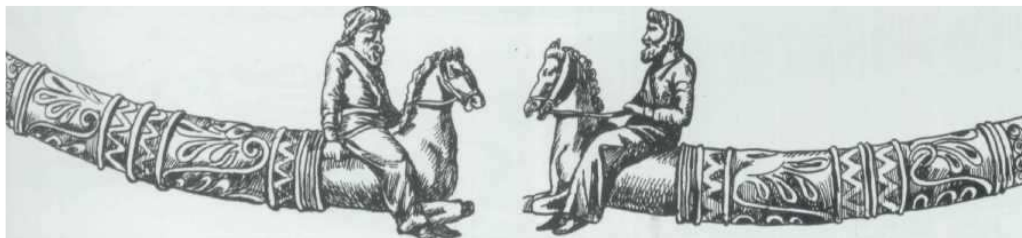
*Срібна амфора.
Чортомлицький курган*

Фриз із чортомлицької вази

Під час розкопок решток скіфської культури знаходять фішки для різноманітних ігор. Серед них кубики з мітками по боках (від одного до шести), круглі фішки, зроблені зі стінок посуду, кульки із слабообпаленої глини. Деякі фішки мають насічки по краях. Точно встановити зміст ігор за допомогою цих фішок неможливо [113, с. 57].

Можливо у скіфів існувала гра в шашки. Це припущення можна пояснити тим, що на одній стіні склепу Неаполя зображено шашковий килим.

Фрагменти гривни

Найпопулярнішою і найпоширенішою грою у скіфів була гра в «Паці». У цю гру грали і дорослі, й діти. «Паці» трапляються інколи купками до 165 штук. Тим, хто особливо любляв такі ігри, фішки клали навіть під час захоронень.

Наприкінці III ст. до н. е. під тиском сарматів скіфи відійшли на південь і зосередилися в Криму, за Дунаєм та в Нижньому Подніпров'ї. На інших просторах Причорномор'я встановилося панування сарматів. Назва країни – «Скіфія» зникла у творах античних письменників і змінилася на нову – «Сарматія». Сарматський період охоплював час від II ст. до н. е. до IV ст. н. е.

Майже єдиними пам'ятками перебування сарматів на території України, так само як і кочових скіфів, є кургани, що трапляються не лише в степу, а й північніше – в області Сіверського Дінця, у Середньому Подніпров'ї і на Дністрі [16].

Фібула. Ногайчинський курган, Крим

Золота ажурна гривна з Кобяківського кургану

Різноманітний асортимент предметів побуту, озброєння і прикрас, що знаходять у могилах, свідчить про існування у сарматів різних ремесел та домашніх виробництв: ковальського, бронзоливарного, обробки шкіри, дерева та ін. Про релігійні вірування сарматів є короткі вказівки в античних авторів. Відомо, що головним предметом культу був меч, що уособлював бога війни. Вони втикали в землю меч і з благовінням поклонялися йому, як Марсу.

Сарматські антропоморфні бронзові й кам'яні статуєтки, найімовірніше, символізують ідею виробничих сил природи. Культ померлих і предків, віра в потойбічне життя простежується в сарматів у поховальному ритуалі. Крім амулетів, у могилу клали ще й розбиті дзеркала.

Великого значення в житті сарматів під час їхнього просування зі степів Поволжя і Приуралля на захід мала кіннота. Вона сприяла вдосконаленню організації війська, тактики і зброї. Кінні рухомі загони склалися з легкоозброєних лучників. З'явилися і кінні дружини багатих воїнів, які об'єднувалися в професійні загони, що брали участь у самостійних походах у далекі країни. Під час війни сармати використовували залізні наконечники стріл. Це ще більше посилювало значення лука в бою. У II–IV ст. н. е. сармати почали застосовувати важкий лук.

У зв'язку із цим поширилися великі наконечники стріл, що мали більшу пробивну силу [16]. Про стріли сарматів сучасники писали: «синюваті від зміїної отрути», «летюче залізо, просякнуте отрутою», «стріли, вологі від зміїної крові», – такі характеристики наводить, наприклад, Овідій. Сармати використовували луки двох типів – «скіфський» (короткий із гнучкими крутими рогами) та «гунський» (із великою кибіттю, середина й кінці якої негнучкі та посилені кістяними або роговими обкладками). Останній тип вони запозичили в I ст. н. е. від середньоазіатських племен [153].

У сарматів у перших сторіччях нашої ери, як це засвідчують історичні дані, особ-

Воїни сармати

ливу роль відіграє важка кіннота катафрактаріїв. У складі їх озброєння головне місце займали довгі списи. Спорядження таких воїнів частково збереглося в так званих скарбах – багатих зруйнованих похованнях біля Старобільська, Балаклеї і Янчокрака, а також на Прикубанні.

Головне значення в битвах сарматів мав кінний бій. «Коли вони, – писав про сарматів Тацит, – з'являються кінними загонами, навряд чи який інший стрій їм міг чинити опір» [16, с. 210]. Він же відзначає раптовість і несподіваність атаки сарматів, особливий спосіб кидання дротиків, який перейняли в них римляни і прийом накладання аркана на ворога. Тацит описував і тактику перемінного бою, коли кінні сармати, залишивши лук, кидалися на ворога з піками, то наступаючи, то відступаючи, або зімкнутими рядами переслідували ворога натиском тіл й ударами зброї.

Військовою справою займалися не лише чоловіки, а й жінки.

Згідно з описом Геродота, жінки сарматів їздили верхи на полювання, ходили на війну, носили чоловічий одяг і жодна з дівчат не виходила заміж, доки не вб'є ворога. Зрозуміло, що досягти такого високого рівня військової майстерності можна лише завдяки систематичним тренуванням. У дитячих захороненнях сарматів археологи знаходять наконечники стріл, що дає підставу констатувати широке використання дітьми луків і стріл.

Із дитинства сармати привчалися до верхової їзди. Як зазначає В. Д. Блаватський [31], військо сарматів складалося з ополчення кінних кочовиків, які з дитинства звикли до верхової їзди і якою володіли майстерно. Варто щодо цього зазначити: ім'я одного бо-спорського царя, який заснував сарматську династію, у перекладі означає «той, хто має сильних коней». Отже, розведення, об'їжджання коней, верхова їзда були в основі бойової виучки сарматів.

Обов'язковим для молоді було досконале володіння всіма видами зброї, особливо мечем та списом. Прикладне значення мало полювання, під час якого молодь перебувала в умовах, максимально наближених до бойових.

Окрему частину археологічних знахідок становлять амулети. Можна припустити, що вони одночасно виконували дві функції: були речами культу й іграшками для дітей. Серед амулетів є ікла й зуби хижих тварин, камінці та черепашки з отвором для підвищування, а також вироби з єгипетської пасти у вигляді скарабеїв, левів, олтариків. Трапляються і своєрідні «відерця» – з бронзи та золота, що слугували, можливо, за ладанки. До них треба зарахувати і гладкі або прорізні бронзові дзвіночки.

Підтверджують попередньо висловлене припущення антропоморфні фігурки, знайдені в дитячих похованнях. Зокрема, у кургані поблизу с. Усть-Кам'янки, що на р. Базавлук, знайдено бронзову фігурку чоловіка, обв'язану ремінним поясом із символічним вузлом. Чоловіча фігурка й велике бронзове кільце, прикрашене еліпсоподібними рельєфними знаками та гульками, походить із с. Осота. Кам'яна

*Сарматська
жінка-воїн*

антропоморфна фігурка, знайдена в дитячому похованні й с. Переїзні на Дінці, нагадує мініатюрну «кам'яну бабу» [16]. Очевидно, ці фігурки були одночасно й дитячими іграшками.

Отже, у кочових племен (кімерійців, скіфів, сарматів) основним видом виховання було військово-фізичне, яке було спрямоване на розвиток сильного, спритного, витривалого і вправного воїна-вершника.

2.4. Фізичне виховання населення Північного Причорномор'я (VII ст. до н. е. – II ст. н. е.)

Яскравою сторінкою стародавньої історії України була тисячолітня епоха існування античної цивілізації в Північному Причорномор'ї, яка виникла внаслідок широкого розселення греків по всьому Середземноморському басейні наприкінці VII ст. до н. е. За час свого існування вони досягли значного розвитку в матеріальному виробництві, містобудуванні, культурі та мистецтві. Досягнення античних держав Північного Причорномор'я не пройшли безслідно для наступних поколінь на нашій території. Риси античної культури простежуються в галузі техніки й мистецтва слов'ян майже до часів Київської Русі.

*Акрополь Пантікапея. Вид із півночі.
III ст. до Р. Х.
(реконструкція В. Толстикова)*

*Загальний вигляд центрального теменосу
(за С. Крижицьким)*

*Оборонна стіна Херсонеса з воротами
до IV ст. до н. е.*

Західна брама міста (за С. Крижицьким)

Як і в самій Греції, держави Північного Причорномор'я являли собою поліси, які склалися з міста й більш або менш обширного сільськогосподарського округу – хори, яка прилягала до нього. Цими державами управляли законодавчі органи й виборна виконавча влада у формі типових для самої Греції колегій. Тут, як і в самій Греції, таку форму державного устрою вважали демократичною.

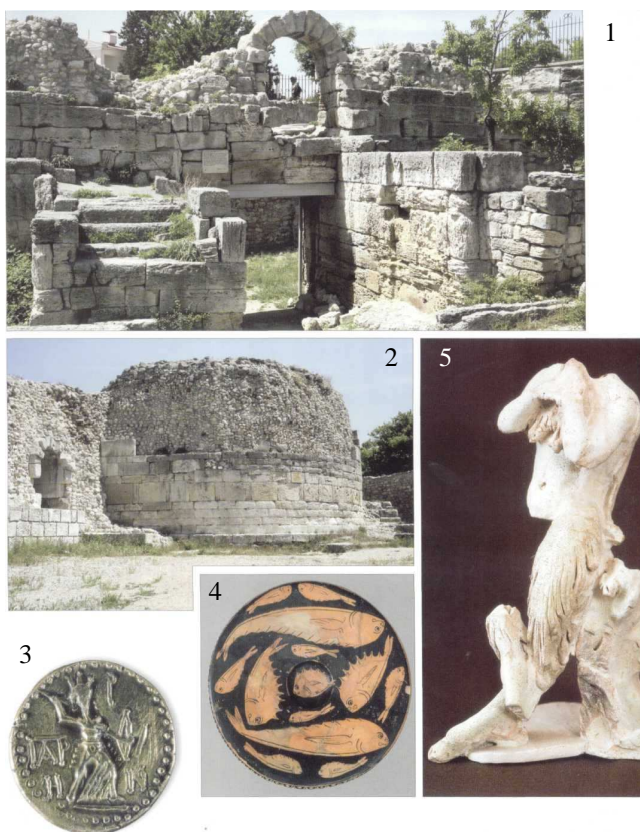
Головною галуззю матеріального виробництва античних держав Північного Причорномор'я було сільське господарство: землеробство, скотарство, виноградарство, рибальство. Найважливішим джерелом існування міського населення було римісниче виробництво. Металообробка, гончарство, ткацтво, обробка дерева, кісток, каменю набули значного розвитку. Готова продукція поступала і на внутрішній ринок, і на зовнішній.

Антична епоха була часом високого розвитку торгівлі. Населення Північного Причорномор'я мало торговельні зв'язки і з грецькими державами Середземноморського басейну, і з навколишніми їх племенами: до Київщини – на півночі, Волги – на сході, Карпат – на заході [16].

Найбільшого розвитку набули такі міста-держави: Ольвія (поблизу сучасного Миколаєва), Херсонес (сучасний Севастополь), Тіра (Білгород-Дністровський), Пантікапей (Керч), Фанаторія (поблизу сучасного села Сінне на Таманському півострові), Горгіппія (сучасна Анапа) та ін.

Результати аналізу історичних та літературних джерел, археологічних знахідок засвідчують, що важливе значення в Північному Причорномор'ї надавали фізичному вихованню і спорту. Вважали, що виконання фізичних вправ – обов'язок кожного громадянина.

Велика популярність спорту та різних видів змагань зумовлена передовсім міфологічним світоглядом населення. На його думку, спортивні ігри, вправи та

1. Ворота Херсонеса. III–II ст. до н. е. Севастополь. АР Крим
2. Башта Зенона. Херсонес Таврійський. V ст. до н. е. Севастополь. АР Крим
3. Золота монета Херсонеса. II ст. н. е.
4. Червонофігурне блюдо з Херсонеса. IV ст. до н. е.
5. Теракотова скульптура Пана. III ст. до н. е.

змагання створили давні герої та боги й відбувалися на їх честь під час релігійних свят.

Найвищого розвитку міфологія Стародавньої Греції набула в II тис. до н. е., коли остаточно сформувався Олімпійський пантеон богів. Головна ознака розвитку міфології полягала в піднесенні духу змагання, надлюдських сил для досягнення певної мети або подвигу. Олімпійські боги мали яскраво виражений антропоморфний характер і наділялися фізичним тілом зі звичайними людськими якостями. Водночас ці якості були надзвичайно розвинені. Грецькі боги та герої постійно боролися з чудовиськами й перемагали їх. Крім того, прагнучи до боротьби й перемоги, вони постійно змагалися між собою.

Агони – різноманітні змагання були однією із форм пошани богів, що залучали велику кількість учасників, які прагнули показати свої досягнення в певному виді спорту. Тому, без сумніву, атмосфера гострої конкуренції, змагання і протистояння впливала з міфів [412; 539].

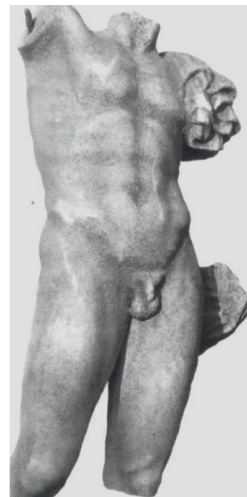
Покровителями атлетів та спортивних змагань уважали Гермеса й Геракла (а в Ольвії ще й Ахілла). На честь цих богів складали й вибивали на мармурі величальні гімни; плити встановлювали в спортивних спорудах або біля них. У гімнасіях і палестрах стояли також герми – стовпи, увінчані головою Гермеса [391].

Гермес

*Зевс, який кидає блискавку.
Статуетка з Додони. Бронза.
Близько 470 р. до н. е.
Берлін-Далем, Державний музей*

*Аполлон.
Мармур. Ольвія.
VI ст. до Р. Х.*

У Херсонесі на одному з мармурових уламків було знайдено гімн на честь Гермеса:

*...вісника безсмертних і владика земних...
Так як сам він володіє ключами життя,
То й звать його багатокорисливим та добросердечним,
Інші – ті, що дарують благо, багатство й мудрість.
Будь ти милостивим до всіх, хто населяє наш город дорян,
І ніколи не забуває вічно блаженних богів.
Демотел, син Феофіла, гімнасіарх, підніс його в пам'ять перемог.
Пошли ж (о Гермесе!) твою особливу милість до цього города!*

Цей гімн написав місцевий поет у II ст. на замовлення гімнасіарха Демотела, сина Феофіла [261].

Другою, не менш важливою причиною розвитку фізичної культури, була потреба в здорових витривалих і загартованих воїнах.

Річ у тому, що в Північному Причорномор'ї, як і в усіх античних державах, тривалий час не було найманої армії. Усі вільні чоловіки від 18 до 60 років за потреби проходили службу в народному ополченні. Зрозуміло, що без систематичних тренувань і загартування тяжко було б зберегти боєздатність до старості й переносити всі навантаження військового життя – тривалі піші переходи, битва у важких умовах, морські походи. Перемогу отримував передовсім той, хто був фізично сильніший. «Головне, безперечно, у тому, що за допомогою фізичних вправ тіло стає витривалішим і сильнішим», – говорив грецький філософ і державний діяч Солон до скіфа Анахарсіса в діалозі грецького письменника XI ст. Лукіана. «Не менш важливим є й інший наслідок: юнаки набувають навичок і за потреби застосовують їх у битвах. У рукопашному бою тренований воїн зуміє швидше дістати перемогу. Тому ми й готуємо юнаків до таких важливих випробувань, тобто до війни...» [261]. Саме постійні тренування і випробування сприймали як найнеобхіднішу й обов'язкову умову виховання громадян в античній державі.

Третя причина великого розвитку фізичного виховання і спорту на Північному узбережжі Чорного моря полягала в існуванні культури красивої, фізично досконалої і гармонійної людини. За уявленням давніх греків, Олімпійські боги – це фізично й морально досконалі атлети. Аполлон – могутній кулачний боєць та неперевершений стрілець із лука, Гермес – дуже швидкий бігун, брати Діоскури – прекрасні наїзники. Тому вони прагнули бути схожими на своїх богів. А досягти цього можна лише за допомогою виконання фізичних вправ.

У школах і гімназіях учителі турбувалися не лише про те, щоб учні формували сильне, спритне, розвинуте тіло, а й про те, щоб воно було красивим, струнким та гнучким. Значну увагу надавали також розвитку рухів та манер. Дітей навчали витончено взуватися, накидати плащ, сідати, вставати. Спортсмен повинен був не лише швидко бігати, далеко стрибати, точно кидати спис, а й робити це красиво й легко. Проте красивим вважали не того, хто володів лише гармонійно розвинутим тілом та витонченими манерами. У розумінні грека прекрасний громадянин – це той, хто здоровий та сильний, здатний захистити себе й вітчизну, непереможний у бою, витривалий у будь-якому випробуванні й одночасно доблесний і добрий, тобто морально прекрасний.

Про значення фізичної культури в Давній Греції свідчить те, що людину, яка не вмів писати і плавати, греки вважали «тілесною і розумовою калікою», а Сократ (469–399 рр. до н. е.) стверджував, що «було б неподобством за власним

*Фрагмент кубка
із зображенням воїна.
Березань. VI ст. до Р. Х.*

незнанням зістаритися так, щоб навіть не бачити по собі, яким здатне бути людське тіло в повноті своєї краси й сили» [412, с. 29].

Спортивна боротьба була предметом не лише фізичної, а й духовної краси. Того, хто здійснював недостойні прекрасного й доблесного вчинки, до змагань не допускали.

Художники та скульптори Давньої Греції в гімназіях і на стадіонах спостерігали за гімнастами, вивчали форми й будову їхнього тіла, використовуючи потім у своїх роботах все найкраще й найдосконаліше.

Під час розкопок Херсонеса Таврійського археологи знаходили твори грецьких майстрів, у яких утілено створений ідеал людини. Дуже часто в цих творах трапляються зображення атлетів [261].

1888 р. в Херсонесі було відкрито зруйновану майстерню коропласту (ливарника статуеток), у якій у III–II ст. до н. е. вигодовлялися теракоти.

Їх досить багато знайдено на місці майстерні, у запущених будинках і могилах. До найкращих витворів херсонеських майстрів належить торс атлета. Надзвичайно точно й майстерно передано в глині розвинуте мускулисте тіло людини, котра володіє силою і красою, вихованої за допомогою фізичних вправ.

Особливої уваги заслуговує голова невеликої мармурової статуї атлета-юнака. Перед нами гарне обличчя з правильними рисами; спокійна зосередженість робить його живим і натхненним. За своїм стилем скульптура близька до творінь знаменитого грецького скульптора Скопаса, який проживав у IV ст. н. е. Воїнові-атлетові був присвячений великий рельєф, від якого, на жаль, збереглася лише невелика частина – права рука, що вільно звисає вниз, легко, без напруги, тримає два списи.

Античні держави Північного Причорномор'я внесли великий вклад в історію військового мистецтва. Військова справа, перенесена на береги Понту з архаїчної Греції, збагатилася досвідом місцевих племен. Це цілком закономірний процес, від якого значною мірою залежало саме існування грецьких полісів серед воєнничих племен. Крім того, греки, котрі переселилися в Північне Причорномор'я, використовували ті найновіші досягнення, якими збагачувалося військово мистецтво античних держав Середземномор'я [16].

Зросла роль держави в організації армії. Весь спосіб життя набув воєнізованого характеру. Легка піхота зберігає ще своє значення. Але водночас впроваджується важка кіннота – катафрактарії, які відігравали значну роль на всіх

Юнаки в Палестрі. Червонофігурний розпис

Жінки в купальні. Червонофігурний розпис

етапах бою і стали вирішальною силою боспорського війська. Військова справа Боспору зазнала сарматського впливу місцевих племен, який проявився в застосуванні сарматської тактики й зброї. Союзники з місцевих племен, що склали переважно легку кінноту, залучалися рідко, відомості про тогочасних найманців відсутні. Роль кінноти зросла й у війську Ольвії.

Зважаючи на умови життя, дітей і молодь привчали до систематичного виконання військових вправ. Верховна їзда, боротьба, володіння різними видами зброї були основою військово-фізичної підготовки молоді.

На північних берегах Понту – в Ольвії, Херсонесі – щороку відбувалися військові змагання, пов'язані з переходом юнаків у статус громадян [391]. Ці змагання мали назву «Готовність мужів до бою» і дуже нагадували реальні бойові дії.

У грецьких сім'ях хлопчиків й дівчаток перші роки життя виховували разом. Вони мешкали до семи років у кімнаті матері й гуляли у внутрішньому дворі. Діти гралися різними іграшками. Їх збереглося небагато, переважно, керамічні, інколи з кісток і бронзи. У Херсонесі знайдено керамічні брязкальця і бронзов дзвіночки. Старші діти забавлялися фігурками у вигляді бичків, коней, собак і птахів. Із раннього віку діти починали грати в паці й шашки, що засвідчують археологічні знахідки в дитячих захороненнях.

Із семи років хлопчики починали відвідувати школу. Початкові школи переважно відкривали приватні особи. Тому там могли вчитися діти кожної особи, яка вносила відповідну плату. Поряд із вивченням письма, математики, риторики велике значення надавали фізичному вихованню.

Із розвитком фізичної культури пов'язано спорудження спеціальних приміщень для навчання і тренування дітей та молоді, зокрема палестрів і гімнасіїв [30; 261; 282; 391].

1. *Теракотова фігурка «П'яний Геракл» із Кошарського некрополя. IV ст до н. е.*
2. *Теракотова фігурка актора з Калос-Лимена. IV–III ст. до н. е.*
3. *Золоті монети К'єркініїди.*
4. *Золотий перстень у вигляді змії з Тіри. II–III ст. н. е.*
5. *Срібна фігура Зевса зі святилища на Гурзуфському сідлі. I ст. до н. е. – II ст. н. е.*

За свідченням давньогрецького вченого й мандрівника Левсанія (II ст. до н. е.), населені пункти, що претендували на статус міста, обов'язково повинні були мати гімнасій або театр. У палестрах (від давньогрец. «пале» – боротьба) хлопчики 6–12 років займалися різноманітними фізичними вправами й іграми, а також музикою, поезією, вчилися читати й писати. Пізніше 14–16-річні юнаки вступали в гімнасій (від «гюгнос» – оголений: давньогрецькі спортсмени тренувались і змагалися без одягу), у яких займалися боротьбою, стрибками, метанням диска, списа тощо. Із літературних джерел відомо, що гімнасії існували в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Танаїсі [153; 391]. Великі міста мали навіть по кілька палестр і гімнасій.

Ольвійський декрет кінця II – початку III ст. н. е. згадує про будівництво гімнасія на громадський рахунок, спорудження було доручено відомому діячеві Феоклу, синові Сатира, шанованому вісімнадцятьма державами. Народ вирішив увінчати Феокла золотим вінком, а його зображення поставити в гімнасії.

Гімнасії були досить складними спорудами. На широкому майданчику, зазвичай навколо прямокутного двору, були розміщені споруди із численними кімнатами й портиками – критими галереями з колонадою. Центральний відкритий двір із майданчиками й доріжками слугував місцем для тренувань. Підлога була з кам'яних плит або притесаних одна до одної черепиць. Підлоги мали невеликий нахил в один бік, де збиралася вода. Виявлено залишки отоплювальної системи й керамічні водопровідні труби. Очевидно, окремі приміщення призначалися для миття після змагань з боротьби.

Керівництво гімнасіями доручалося гімнасіархам, яких обирали народні збори або рада. Обов'язок гімнасіарха вважався почесним і прирівнювався до високих посад. Він відповідав за підготовку здорових і достойних громадян держави, стежив за правильністю викладання, турбувався про збільшення учнів,

1. Рештки оборонної бапти Ольвії. III–II ст. до н. е.

2–3. Ольвійські асси із зображенням голів Горгони й Деметри.

4. Мармурова статуя Аполлона з Ольвії. IV ст. до н. е.

5. Теракотова скульптура жінки з покривалом.

займався благоустроєм гімнасій і проведенням спортивних ігор. У Херсонесі, наприклад, таку посаду обіймав видатний державний діяч Агаскіл, син Ктесія.

В одному з написів III ст. до н. е., висіченому на мармуровому п'єдесталі, йдеться:

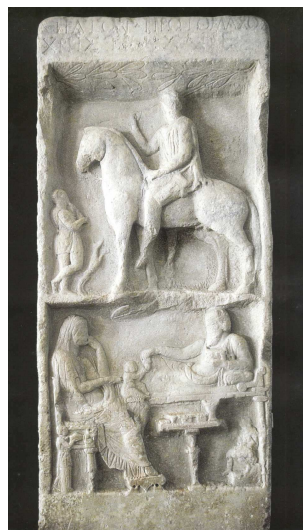
*Народ підставив статую Агасікла, сина Ктесія,
Який запропонував декрет про гарнізон і влаштував його;
Розмежував виноградники на рівнині;
Був стінобудівником;
Влаштував ринок;
Був стратегом,
Жрецем,
Гімнасіархом.*

Палестри й гімнасії мали своїх учителів – педотрибів. Вони навчали учнів основ гімнастики, проводили виховну роботу, а в разі провини навіть карали їх. На чолі педотрибів стояли вчителі гімнастики, які вміли підібрати для кожного спеціальний цикл фізичних вправ. Змагання організовували агонифети. Посади педагогів були виборними. Кандидати мали пройти спеціальну підготовку, після чого у святковій обстановці відбувалися вибори. Перед голосуванням кандидати в учителі присягалися ревно виконувати свій обов'язок – гідно виховувати учнів.

Виконання фізичних вправ, яких добирали вчителі гімнастики, прирівнювалося до лікування в лікаря, тому що обидва вони, за словами Платона, «налагоджують тіло і приводять його в порядок». Знаменитий лікар писав, що вчитель гімнастики повинен володіти теоретичними знаннями й розумітися на фізіології людського організму, а педотриби можуть лише спостерігати за правильним виконанням фізичних вправ.

Гелен прирівнював учителя гімнастики до досвідченого лікаря, який визначає кожному спеціальне харчування, а педотриба – з кухарем, який готує страву, але не знає про її корисні й лікувальні властивості.

За легендою, першим педотрибом був мудрий кентавр Хірон. Це він навчав атлетики Ахілла, Кастора, Полідевка та інших славетних героїв еллінського епосу. Хірона широко вшановували в Північному Причорномор'ї, особливо в Ольвійській державі, покровителем якої вважали Ахілла, улюбленого вихованця Хірона. Від ольвійців, до речі, вшанування Хірона перейшло й до скіфів, що засвідчує, зокрема, унікальна археологічна знахідка – округлий скляний предмет із зображенням кентавра, – відкритий в одному зі скіфських курганів Херсонщини [391].

Мармуровий надгробок з Ольвії

Кратер із Етрурії із зображенням Ганімеда. Близько 490 р. до н. е. (Париж, Лувр)

Дітей спочатку вчили бігати, потім переходили до тренувань у стрибках, а пізніше до інших видів спорту. До початку занять хлопці натирались оливковою олією, що надавало тілу гнучкості та еластичності, сприяло зменшенню потовиділення. Для цієї процедури в приміщенні гімнасію була спеціальна кімната. Олію тримали в спеціальних карафках-лекіфах.

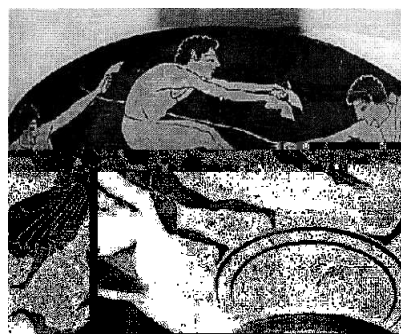
Зображення змагань атлетів у бігові на стадію (Нью-Йорк, Метрополітен музей)

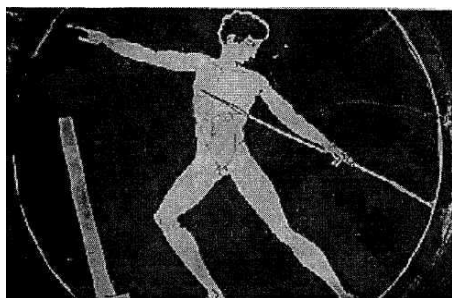
Зображення бігу на середні дистанції (Нортгемптон, замок Ешбі, Англія)

Атлети. П'ятиборство: стрибун, метатель спису та диску (Лондон, Британський музей)

Учасник змагань зі стрибків у довжину (Бостон, Музей мистецтв)

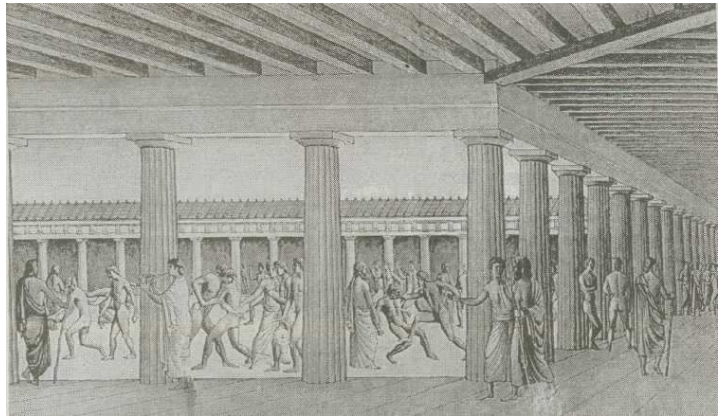
Метатель спису в останній фазі метання (Берлін, Державний музей)

Боротьба (Берлін, Державний музей)

Після натирання оголені атлети вправлялися в бігові та стрибках, удосконалювали прийоми боротьби й кулачного бою, метали диск і спис. Під час трену-

вання навмисно створювалися важкі умови, щоб потім можна було легше отримати перемогу. Так, бігові доріжки покривали товстим шаром піску, в якому грузнули ноги; майданчик для борців поливали водою, що перешкоджало утриманню рівноваги, а тіла атлетів, слизькі від олії й бруду, були майже недоступними для захвату [261].

Старовинні гімнасії

Щороку в дні свята, яке влаштовували на честь бога Гермеса, учні гімнасій складали екзамен із гімнастики. За їх уявою, на екзаменах завжди був незримо присутній бог – покровитель, який сприяв достойним. Тому перед початком змагань богам присягалися на вірність вітчизні. За тренуваннями і змаганнями дітей та юнаків постійно спостерігали люди похилого віку.

Тренування в гімназіях слугувало засобом зміцнення здоров'я і підтримання належної фізичної підготовленості, потрібної для захисту вітчизни. Крім того, роль гімнасія, як писав Лукіан у діалозі «Анахарсис» полягала в тому, «щоб не ставати від святковості гвалтівниками» і з користю заповнити свій відпочинок. Відомо також, що в гімназіях греки збиралися для бесід на різноманітні теми, тут читали лекції, виступали хори, місцеві поети. При гімназіях відкривали бібліотеки навчальної літератури.

Під впливом римських звичаїв у Херсонесі будували терми. Вони були місцем не лише для миття, а й для спілкування. На думку В. І. Кадєєва [230], терми входили до складу гімнасія, якому також належав і басейн (розкопаний поряд із термами).

Суміш олії, піску, бруду зчищали шкребками-стригилями. Виготовляли ці шкребки-стригилі з бронзи й заліза. Своєю формою вони нагадують сучасний серп.

Лекфіри і стригилі під час розкопок давньогрецьких міст знаходять досить часто. Це вочевидь засвідчує масовість спорту в причорноморських колоніях греків. Знаходять лекфіри і в скіфських курганах. Вірогідно, скіфи, насамперед заможні, поряд з іншими елементами грецької культури, перейняли й любов до спортивних змагань [391].

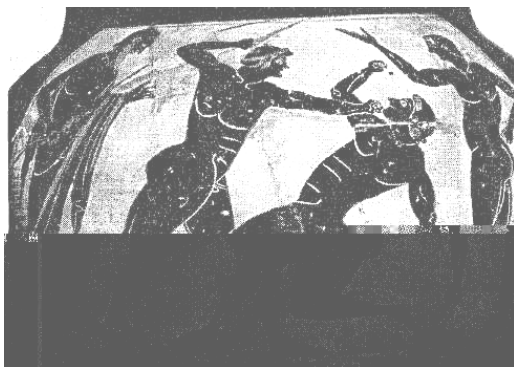
Греки вірили, що життя триває і після смерті в підземному царстві. Тому в могилу вони клали частину речей, якими користувався померлий за життя і які були для нього дорогими. Під час захоронення юнаків, зазвичай, клали стригил чи посудину, наповнену оливковою олією, а надгробний пам'ятник у вигляді вузької високої кам'яної плити-стели часто прикрашався рельєфним зображенням цих самих предметів.

Це, очевидно, свідчило про прихильність померлого до занять фізичними вправами. А те, що ці речі археологи знаходять досить часто, свідчить про широке поширення фізичного виховання серед населення Північного Причорномор'я.

Відповідно до традицій і для підготовки фізично досконалих воїнів причорноморська антична держава всіляко сприяла розвитку фізичної культури і спорту громадян, особливо молоді. У спортивних змаганнях, які проводили досить часто, брали участь усі верстви населення, навіть вищі магистрати. Існували такі види спортивних змагань: п'ятиборство (пентатлон), кулачний бій, стрільба з лука, верхова їзда, біг, плавання.

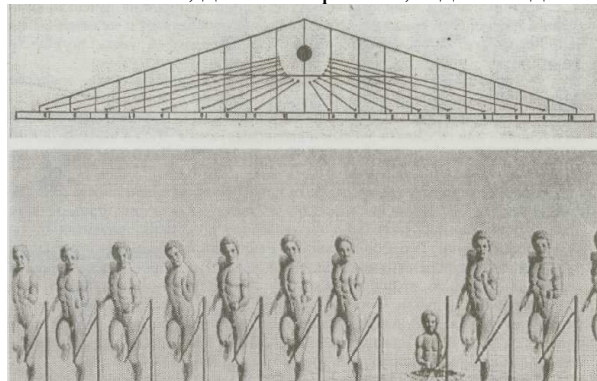

Фрагмент розписів гробниці «Томба Франсуа» у Вольках

Змагання в панкратіоні (Париж, Лувр)

П'ятиборство належало до улюблених занять грецьких атлетів, тому що вимагало різнобічного фізичного розвитку і складалося з боротьби, бігу, стрибків, метання списа й диска. Переможцем уважали того, хто першим вийшов у трьох перших видах змагань, а не володар найбільшої кількості очок, як прийнято зараз. У цьому виді змагань число п'ять мало особливе значення. Воно вказувало на кількість вправ, що входять до пентатлону, на кількість спроб для метання списа, диска і стрибків, відстань для бігу (п'ять стадій).

Система старту

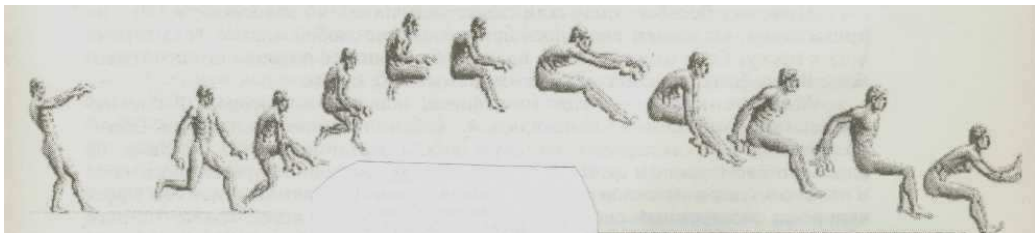

XXVIII Бігуни. Деталь розпису панафійської амфори. V ст. до н. е. (Рим, Ватикан)

Великого поширення набули обрядові, ритуальні та бойові танці, а також плавання, адже майже всі міста були розташовані на узбережжі Чорного моря. На велике значення плавання в розвитку людини вказує широковідомий античний вислів про неосвіченого чоловіка: «Він не вмів ні читати, ні плавати». Щоб стати переможцем, не обов'язково було вигравати в усіх видах змагань – достатньо перемогти в одному [16; 30; 153; 201; 391].

Одним із улюблених видів змагання був біг, який поділявся на простий біг на дистанцію в одну стадію (177,6 м), подвійний – дві стадії і тривалий – від 6 до 24 стадій.

На місці, де проводилися змагання з бігу, були розмічені дистанції в стадіях, а саме місце називалося стадіоном. Старт і фініш позначали кам'яними стовпчиками або креслили за землі риску. Старт був високим. Сигналом слугував крик судді або звук труби. Одночасно могли стартувати лише чотири атлети. За олімпійською традицією, бігуни з бігу виступали оголеними. Зійти з дистанції, не добігти до фінішу вважали великою ганьбою. Переможцем ставав той, хто першим закінчував біг.

Техніка стрибка в довжину з гири

Стрибки в довжину інколи виконували з розбігу, але найчастіше – з невеликого кам'яного підвищення у вузьку, наповнену морським піском яму завдовжки 15–25 м. Перед стрибками атлети розмахували руками, у яких тримали спеціальні гирі-гальтери (подібні до кам'яних чи металевих гантель), щоб надати більший політ тілу під час стрибка. У певний момент польоту спортсмени відпускали ці обтяження. Збереглися гальтери вагою від 1,5 до 4,5 кг.

Дуже популярним і складним видом спорту була боротьба. Борці змагалися на спеціальних майданчиках зі скопаною та посипаною піском землею. Розподіл на вагові категорії не проводили. Час поєдинку не регламентували – боролися до повної перемоги (тричі покласти суперника на землю). За жеребкуванням борців розподіляли на пари. Пари боролися по черговому, використовуючи при цьому найрізноманітніші способи, хитрість і навіть обман. Можна було охопити тулуб суперника руками й перекинути його через голову або швидким та спритним рухом схопити за ногу й ривком звалити на землю. Дозволяли застосовувати підніжку, штовхати суперника, стискували його голову й шию, але не дозволяли наносити удари кулаком.

Вазописець Бриг. Килік із зображенням боротьби богів із гігантами. 490 до н. е. Глина. Музей (Берлін)

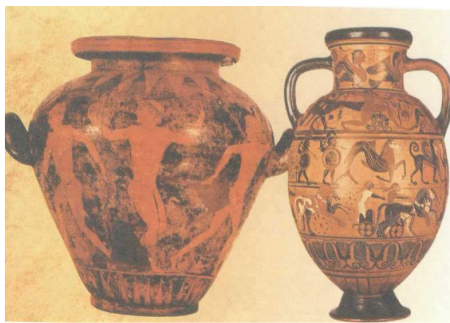
Дуже шанувало населення Північного Причорномор'я кулачні бої. Як і в боротьбі, бійців розділяли на пари за жеребкуванням; билися на необмеженому за розмірами майданчику. Удари наносили обома руками у верхню частину тіла, переважно в голову. Руки бійця були обв'язані шкіряними ремнями, оберігаючи кисті, реміні в той же час посилювали удар.

Для захисту від ударів одягали на голову бронзові ковпаки, а на вуха спеціальні пов'язки. Мистецтво бійця полягало в тому, щоб, не отримавши жодного пошкодження, сильними й чіткими ударами довести суперника до повної втоми і втрати сил.

Крім написів, на поширеність бойових видів спорту в Північному Причорномор'ї вказують, зокрема, теракотові статуетки борців. Один із таких виробів, знайдений у кургані Велика Близниця на Таманському півострові, зображає поєдинок двох юнаків; інший – прикрашеного вінком із довгими стрічками кулачного бійця, імовірно, переможця, стомленого поєдинком. Художник реалістично передав характерну подобу кулачного бійця: «розбиті ніс і вуха, спухлі губи» [391].

*Червонофігурний кратер.
Національний музей. Парма.
Чорнофігурна амфора*

Краснофігурна ваза. Чорнофігурна амфора

Метання списа й диска були, так би мовити, аристократичними видами спорту – ними займалися навіть стратеги й архонти. Декілька згадок про їхню участь у цих змаганнях знайдено в Ольвії та на острові Березань, у Березанському написі III ст., зокрема, Леоніда, сина Ахілла, переможця з метання списа. Метання списа проводили в ціль (зазвичай, бойовий щит) та на відстань. Мішенню найчастіше слугували бойові щити. Спис чи дротик кидали з розбігу, під акомпанемент флейти. Щоб спис летів із великою силою і якомога далі, до древка прикріплювали шкіряний ремінь із петлею. Результати кидка вимірювали ступнями.

Диск мав також військове призначення. Його, зокрема, використовували під час облоги міст як своєрідний лист: на ньому писали умови капітуляції тощо й перекидали через фортечні стіни в стан ворога.

*Посейдон. Статуя,
знайдена в морі біля мису
Артемісіон, острів Евбея.
Бронза 460–450 р. до н. е.
(Афіни, Національний
музей)*

Античні диски, залежно від вікової групи, важили від 3 до 7 кг (сучасні диски важать 2 кг). Робили їх із каменю, бронзи, заліза й навіть олова. Поверхню натирали піском, щоб була шерехатою і диск не ковзався в руці. Діаметр диска коливався від 13 до 33 см, товщина становила в середньому 14 мм. У метанні диска також існували два способи: у висоту й на відстань. Перемагав той, чий диск падав на землю останнім (у висоту) чи найдалі (на відстань).

Кидали диск зі спеціального майданчика. Диск клали на кисть і передпліччя правої руки, злегка підтримуючи лівою. Відхиляючи-ся назад і вправо, спортсмен робив кілька махових рухів і кидав прилад. У момент кидка дискобол не мав права перетинати стартову лінію. На змаганнях атлети по чергово кидали один і той самий диск.

*Дискобол Ланчілотті.
450 р. до н. е.*

*Дорифор зі списом
(копія до статуї
Поліклета)*

Артеміда Версальська (Лувр)

*Стрілець Геракл. Статуя східного
фронтону храму Афіні Афрайї на острові
Егіна. 500 р. до н. е. (Музей античної
скульптури. Мюнхен)*

У Херсонському списку згадується про переможців метання м'яча з петлею, або кидання аркана. Цей вид спорту називався анкіломахія. Цікавим є те, що термін «анкіломахія» має не грецьке, а місцеве походження. На думку вчених, анкіломахією називали метання кулі з петлею. Прилад виготовляли з дерева, а

згодом із металу, який нагадував молот сучасних спортсменів. В «Агоністичному каталозі» з Горгіпії зазначено ще один оригінальний вид спорту – евксію. Каталог називає 57 чемпіонів [391]. Що собою становила евксія – донині невідомо. С. О. Семенов-Зусер уважав, що вона полягала в демонстрації спритності й гнучкості фізично розвинутого тіла, тобто мала риси, що споріднюють її з сучасною гімнастикою [461].

Умови життя населення Північного Причорномор'я сприяли виникненню змагань, які не були властиві грекам. Це, зокрема, стрільба з лука, який вони започизили у скіфів [30; 282].

З ольвійського напису IV ст. до н. е. відомо, що «Анаксагор, син Демогора пустив стрілу на 282 оргії» (521,7 м). Це справді вражальний успіх, якщо врахувати, що сучасні спортсмени-лучники стріляють на відстань 100–150 м, а рекорд прославленого середньовічного стрілка Мурада-Газиса становить близько 360 м.

Досить численними є знахідки предметів ігор і розваг, які, природно, особливо велике місце займали в житті дітей. У дитячому похованні в Керчі знайдено брязкальце з добре випаленої глини у формі колиски з лежачою в ній дитиною; виявлено глиняні, дерев'яні, костяні фігурки тварин, часто екзотичних, і птахів.

Досить численними є знахідки таракотових ляльок, руки й ноги в яких часто робилися рухомими. Безперечно, значна частина мініатюрних посудин, знайдених під час розкопок, також була іграшками. Два набори іграшок виявлено в дитячих могилах в Ольвії: один складався з іграшкового глиняного столика, блюда з виліпленими з глини овочами, чотирьох згрупованих біля блюда голубів; другий – із блюда з фруктами з глини, навколо якого розміщені три таракотові фігурки. Відомі іграшки у вигляді лошат на колесах, візниць, подібних до широко відомої візниці з Керчі. Серед юнаків були поширені ігри в м'яч (подібна сцена зображена на червонофігурній вазі в Ольвії), у паці – астрагали (іноді пофарбовані або злиті свинцем), у камінці тощо. Астрагалами називали зручні для ігор кістки бика, барана або кози. Із предметів, які використовували для ігор дорослі, трапляються гральні кості у вигляді кубів, шестикутників або багатокутників із зазначенням від 1 до 6. Їх робили з кістки, каменю або глини (іноді з єгипетського скла). Відомі були й комбіновані ігри із шашками, розміщеними на спеціально розфарбованих дошках [16; 30].

Ексекій. Ахіл та Аякс за грою. Деталь розпису амфори з Вульчі 540–530 рр. до н. е. (Ватикан, Григоріанський етрусський музей)

Атлетична боротьба займала особливе місце в житті населення Північного Причорномор'я. У кожному місті на честь різних богів влаштовували свята, і майже всіх їх супроводжували спортивні ігри [31; 261; 391]. Окремі свята й пов'язані з ними «священні» ігри поступово набули загальнодержавного зна-

чення. Усі великі спортивні свята і змагання в Північному Причорномор'ї, як і в самій Греції, мали свої міфи, пов'язані з певним богом, на честь якого і проводили агони. За змістом вони нагадували свята, які відбувалися в Елладі. Як Олімпійські, Піфійські й інші, вони були частиною народного свята, яке тривало декілька днів. Ігри відкривались урочистими жертвоприношеннями. Біля вівтарів і храмів жреці приймали подарунки на честь безсмертних владик міста, серед яких головною була Діва. На центральній площі глашатаї читали тексти почесних настанов, а посадові особи вручали нагороди почесним громадянам. Тут же виступали оратори, філософи, вчені.

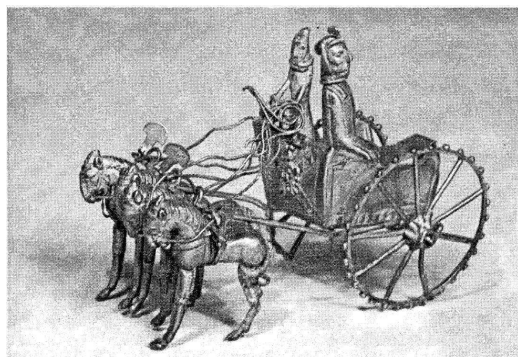
На Діонісіях – великому святі, присвяченому богові вина й виноробства Діонісу, вчений Сіріск у III ст. до н. е. публічно прочитав свою працю з історії Херсонеса. Його твір було визнано кращим. Народ і Рада ухвалили нагородити Сіріска золотим вінком, а почесний декрет, висічений на мармурі, поставити в храмі догині Діви. У театрі (його розвалини відкриті в центрі міста) змагались у своєму мистецтві поети, трубачі, глашатаї, співаки веселих і хвалебних пісень. І, звичайно, на переповнених стадіонах глядачі радісно вітали своїх улюблених гімнастів, криком підбадьорюючи сильних і осміюючи слабких [261].

Добре відомими були свята на честь Ахілла на Тендрівській косі [153; 391; 453]. Вони були систематичними й супроводжувалися великою програмою спортивних змагань. Їх організатором вважали самого Ахілла. Цікаво, що Геродот згадує давню назву Тендрівської коси – Ахіллів Дром. У перекладі зі старогрецької це означає Ахіллів біг, або Ахіллове ристалище.

Із декрету на честь ольвійського громадянина Нікерата, сина Паппія, відомо, що кінні змагання під час святкування Ахіллеї були встановлені Ольвією за

*Гонки на колісницях у цирку.
Мармуровий рельєф*

*Золота модель перської колісниці
з Амудар'їнського скарбу.
VI–IV ст. до н. е.*

Кінні змагання (Британський музей)

рекомендацією Піфії. Письменними доказами цих ігор є відомий договір між Мілетом і Олівією, у якому вказано на право мілітійців брати участь у святкуванні Ахілла.

Свідчення письмових джерел підтверджують археологічні знахідки. 1824 р. російський офіцер Критський, який керував будівництвом маяка на Тендрівській косі, випадково натрапив на місце, де стародавні греки перед початком кінних змагань приносили жертви на честь Ахілла. Було знайдено багато монет, уламків мармурових та вапняних плит, прикрашених барельєфами, посуд із написами, у яких уславлювали Ахілла [391].

Програма змагань на честь Ахілла включала стрибки, біг, метання диска та списа, боротьбу, тобто всі вправи п'ятиборства, а також кінні перегони. Деякі вчені припускають, що на Тендрі проводили не лише кінні перегони, а й змагання колісниць.

В іграх на честь Ахілла, крім ольвійців, брали участь також атлети інших держав, у тому числі й греки Середземномор'я. 1903 р. під час розкопок храму Аполлона Дельфія, поблизу Мілета – міста на східному узбережжі Середземного моря, – знайшли напис, у якому передано зміст договору між Мілетом і Ольвією. У переліку привілеїв, які мілетці отримували в Ольвії, згадано, зокрема, право на участь в ольвійських змаганнях, що, очевидно, засвідчує їх високий статус.

За рішенням Ради й народу найбільш значні спортивні ігри відзначались випуском бронзових монет. Один із таких випусків, що відбувся в IV ст. до н. е., відзначався детальним і тонким виконанням чекана, що надає монетам значення художнього твору.

Литі бронзові монети – аси, Ольвія

Зображення на срібній монеті кінця III ст. до Р. Х.

Плутон, котрий викрадає Кору. Деталь розпису склепу Деметри. Пантікапей. I ст. до н. е. – I ст. н. е.

На лицьовому боці цих святкових монет зображено квадригу. Шалено мчить четвірка коней, яку підганяє візниця. На звороті – роздягнутий бородатий воїн у

гостроверхій шапці. Він припав на ліве коліно й прикрив себе зліва круглим щитом. У його правій руці – спис. Виразно проглядається розвинута напружена мускулатура тіла, тонко і вміло виконана різником матриці. Спеціальний випуск монет із приводу спортивного свята засвідчує, що в Херсонесі боротьба атлетів мала державне значення.

Високий розвиток фізичного виховання і спорту в Північному Причорномор'ї давав змогу брати участь у загальногрецьких іграх.

Задовго до початку урочистих ігор спеціально обрані вісники-теори (священні посланники) об'їжджали всю Елладу, повідомляючи про день свята, і запрошували всіх узяти участь в урочистостях і змаганнях. Були вони й у Понті (так греки називали Причорномор'я). В одному написі, знайденому в грецькому місті Дельфі, де колись проводили Піфійські ігри, розповідається про те, що в II ст. до н. е. із Дельф у Херсонес відправилися послы для сповіщення про ігри, які мають відбутися. Херсонесі радісно зустріли дельфійських послів, звільнили їх від усяких витрат й оточили «в усьому надзвичайною турботою». Для участі в урочистостях у Дельфі відправляли послів від Херсонесу.

*Руїни Херсонеса Таврійського.
Кінець V ст. до н. е.*

Богам – покровителям ігор Аполлонові й Афіні вони посвятили жертовних тварин і, як говориться в написі, «провели своє перебування з достоїнством». Вдячні дельфійці вирішили «скласти хвалу місту херсонесців з Понту і їх посланцям за щире ставлення до бога і до міста дельфійців» [391].

Дельфи надали послам Херсонеса громадянські права і на їхню честь висікли на мarmorі почесну постанову. У цій постанові не сказано, чи виїжджали разом із послами херсонеські атлети для участі в Піфійських іграх. Однак численні написи, знайдені під час розкопок давніх міст, засвідчують активну участь греків Північного Причорномор'я та отримання ними перемоги в різних змаганнях, які проводили у самій Греції.

1879 р. на мисі Ак-Бурун, поблизу Керчі, відкрили багате поховання IV ст. до н. е. Крім панцира, залізного меча, золотого пілоса, вінка й монети Олександра Македонського, біля небіжчика лежала панфійська амфора. На лицевому боці було зображено Афіну Палладу, на зворотному – три оголені чоловічі фігури атлетів, що змагаються з бігу. Похований – знатний грек і, вірогідно, воїн – у молоді роки, напевне, був хорошим бігуном і брав участь у Панафінейських іграх, на яких й отримав приз, яким, без сумніву, дорожив. Таку ж амфору (теж із сюжетом на тему змагань із бігу) знайдено в ольвійському некрополі [391].

1899 р. під час розкопок оборонних стін Херсонеса Таврійського археологи несподівано відкрили велику гробницю. Вона була зроблена в нижній, найдавні-

шій частині кріпосної стіни, поруч із міськими воротами III ст. до н. е. У гробниці знайшли великі глиняні й бронзові посудини з останками померлих та дорожочінними прикрасами. На шийці однієї бронзової посудини зберігся грецький напис: «Приз зі свята Анакій». Прагнення зрозуміти й пояснити зміст цього напису привело вчених у давні Афіни.

Понад дві тисячі років тому назад в Афінах, серед багатьох незвичайних храмів і святилищ, був невеликий храм Анакій. Його, як і всі стародавні храми, вважали житлом богів. У ньому мешкали брати Діоскури, сини могутнього Зевса. За уявленням греків, вони були добрими й гостинними, допомагали в скрутні та біді. Хоробрі й сильні Діоскури допомагали в битвах, з'являючися на білих конях, оберігали мореплавців, мандрівників, а також усіх атлетів Греції. У легендах розповідається, що Діоскури славилися мистецтвом верхової їзди й умінням керувати колісницею. На знак пошани їх називали анаками, тобто господарями. Для них побудували храм і влаштували свято, основною частиною якого були атлетичні змагання. Особливе місце на спортивному святі належало кінним перегонам.

Ігри закінчувалися нагородженням переможців. Часто призом була слугувала посудина, наповнена олією священного оливкового дерева. Бронзова ваза з маленьким, але знаменитим написом, яку знайдено в херсонеській гробниці, саме й була такою нагородою. Наприкінці IV ст. до н. е. на великому афінському святі на честь Діоскурів житель міста Херсонеса опинився першим серед найбільш сильних, сміливих і спритних [261].

Результати дослідження засвідчують, що перемогу в змаганнях сприймали як велике щастя. Вважали, що переможець ставав ближче до богів. Саме вони дарували йому перемогу, а отже, він заслуговує і пошану від людей. Така перемога приносила славу, повагу, любов і всезагальну увагу співвітчизників.

День повернення переможця перетворювався у велике радісне свято. На їх честь створювали хвалебні гімни, а імена увіковічували у спеціальних списках. Вірші та списки вирізали на мармурових плитах, а плити встановлювали на майданах, перехрестях головних вулиць, у громадських і храмових спорудах або біля них. Часто на знак вдячності за особливі заслуги місто замовляло статуї видатних осіб. Серед тих, хто удостоювався такої високої честі, були особи, котрі виконували обов'язки гімнасіарха.

У написі на плиті, присвяченій Ахіллові Понтарху (ІРЕ, № 130), яка поставлена ольвійськими архонтами, ідеться, що Пурфей, син Пурфея, коли був архонтом, здобув перемогу в метанні списа й диска, а Єврісівій, син Адоя, також будучи архонтом, переміг у бігові й стрибках. Із інших ольвійських написів відомо, що Адой, син Дельфа (можливо, батько Єврісівія), будучи архонтом, переміг у боротьбі та стрибках; Леонід, син Ахілла, голова колегії стратегів, переміг у метанні списа; нарешті, агораном Дуараг, син Тіртага, переміг у бігові.

На мармуровій плиті, знайденій 1903 року в Херсонесі (ІРЕ, I, № 434), угорі перераховуються спортивні змагання, які проводили на стадіоні: біг на один стадій, подвійний біг, біг на довгу дистанцію, боротьба та кулачний бій. У перших двох змаганнях переможцем став Діокл, у бігу на довгу дистанцію – Антілох; у боротьбі перемогли Крітобул і Феодосій, а в кулачному бою – учасники інших видів змагань Крітобул і Антілох. Нижче помітні вірші на честь головного переможця змагань [483].

У II–III ст. в пам'ятниках мистецтв Херсонеса з'являються зображення гладіаторів. Змагання гладіаторів ми бачимо на численних глиняних світильниках, на мармуровому фризі. Існує припущення, що в цей час театр Херсонеса використовували для боїв гладіаторів.

Гладіаторські бої виникли зі звичаю жертвоприношень під час поховань померлого вождя племені. Давні етруски перетворили страту військовополонених, яких приносили у жертву під час поховань, у їх боротьбу не на життя, а на смерть у невідомих етруських поховальних урнах другої половини III ст. до н. е. зображено саме такі фехтувальні ігри.

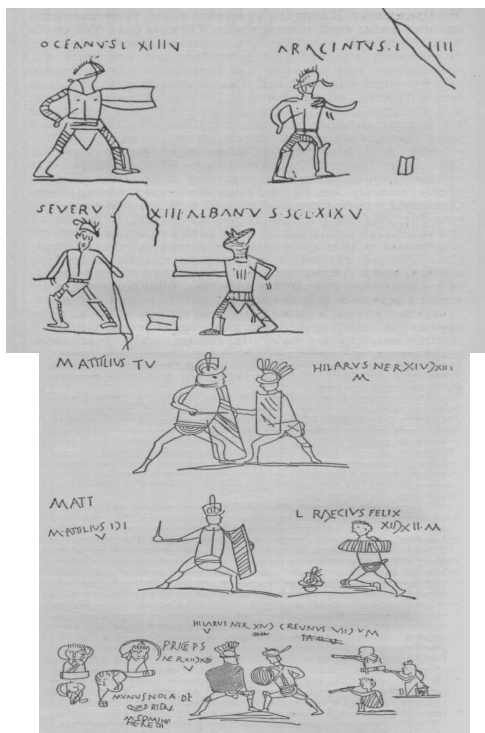
Прошло 500 років із початку заснування Риму, перш ніж там відбувся перший бій гладіаторів, засвідчений історичними джерелами. 264 р. до н. е. два сини вмерлого Деціма Юнія Брута Пери виставили на тризні три пари фехтувальників, які одночасно билися один проти одного. Отож брати просто наслідували давній етруський звичай, до речі, як і інші звичаї: сценічні ігри та цькування тваринами.

Наприкінці II ст. до н. е. бої гладіаторів, які раніше мали релігійний характер, почали швидко поширюватися, стаючи дорожчими та пишнішими. Якщо 264 р. до н. е. у бої брало участь три пари гладіаторів, то 216-го до н. е. – 22 пари; 200-го до н. е. – 25 пар; 183 р. до н. е. – 60 пар. Так, релігійний звичай поступово перетворився в криваве видовище.

Пізніше гладіаторські бої влаштували постійно не лише в амфітеатрах, а й у цирках. Крім звичайних змагань, проводилися бої на колісницях, верхи на конях і навіть морські. За розпорядженням імператора Августа, для морських боїв викопали в землі ставок 1800 фунтів завдовжки і 1200 фунтів завширшки. У битві брали участь 30 трірем і бірем (військові судна з трьома або двома рядами весел відповідно), а також

Бій гладіаторів у Стародавньому Римі

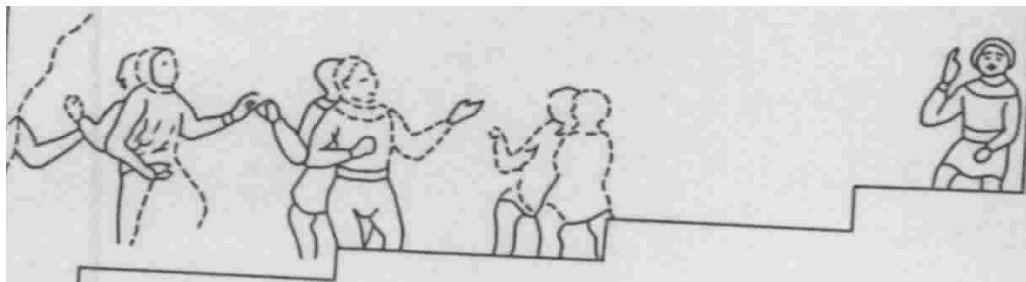
Бої гладіаторів. Настінні рисунки й написи з Помпеї

багато менших кораблів. У складі цих флотів, крім гребців, билися близько 3000 гладіаторів. Цькування тварин і гладіаторські бої відбувалися навіть вночі при світлі факелів. У них брали участь не лише чоловіки, а й жінки [560].

Перш ніж виступати на аренах амфітеатрів і цирків, гладіатори проходили сувору школу спеціальної підготовки. Спочатку їх вчили досконало володіти зброєю, підвищували м'язову силу, після чого викладали акторське мистецтво.

Починали тренування дерев'яним мечем на стовпі або опудалі. Потім отримували тренувальну зброю, яка була важчою ніж та, з якою доводилося виступати на арені. Підготовка гладіаторів проходила за всіма правилами бойового мистецтва й віддавна вважалася зразковою. Уже 105 р. до н. е. консул П. Рутілій доручив ланістам зі школи Г. Аврелія Скавра викладати легіонерам більш витончені прийоми «нанесення і відбиття ударів» [560, с. 39].

Для підвищення м'язової сили, крім систематичних фізичних вправ, потрібне збалансоване харчування. У гладіаторських школах засобом, що нарощує м'язову силу, вважався ячмінь, який і займав пріоритетне місце в меню. Саме тому гладіаторів називали глузливим прізвиськом «hogolearii», тобто ті, що харчуються ячменем. Медики суворо стежили за тим, щоб призначені харчі вчасно надавали, готували відповідно до інструкції і доставляли гладіаторам. За словами Сенеки, гладіатор «за харчі і пиття платить кров'ю».

Софійський собор. Південно-західна баишта. Нарис залишків фрески «Гладіатори». XI ст. Київ

Під час навчання до гладіаторів ставилися досить суворо, щоб виховати їх справжніми бійцями, здатними не спасувати ні перед чим. Вони не повинні були відхилятися, якщо суперник робив зброєю випад в обличчя, що вимагало особливого вміння. Важливого значення надавали вмінню вести бій лівою рукою.

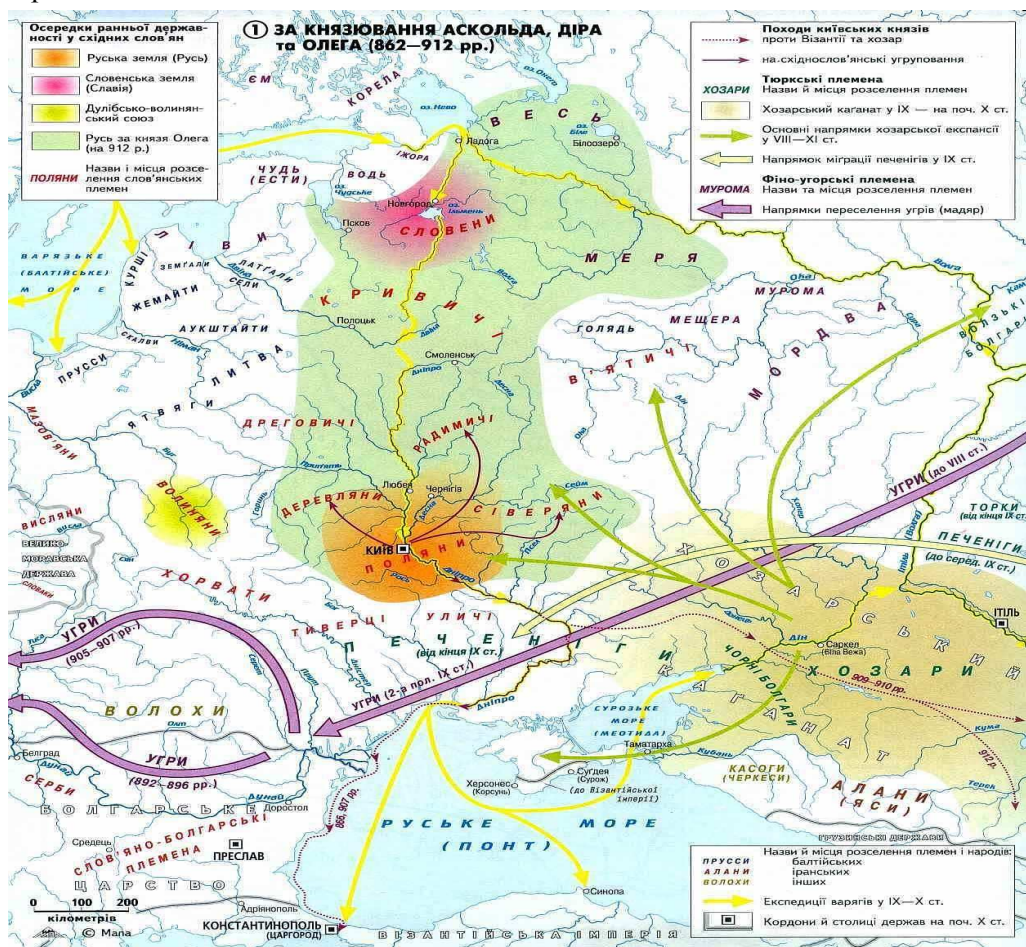
Гладіаторські школи існували не лише поза Римом – Капуя, Равенна, Пренеста, а й за межами Італії – в Александрії і Пергамі. Можна припустити, що, крім цих, існували й інші школи в багатьох римських провінціях Європи і Азії. Можливо, подібна школа існувала й у Північному Причорномор'ї, зокрема в Херсонесі. Підтвердженням цього припущення є те, що з I ст. місто перебувало під впливом Риму.

Нові риси з'явилися і в побуті, культурі та політичному устрої Херсонеса. У зв'язку із цим змінилося ставлення до фізичної підготовки. Спорт перестав бути почесною справою кожного вільного громадянина. У цих умовах стало можливим влаштовувати гладіаторські ігри, абсолютно не схожі на урочисті та святкові змагання атлетів Херсонеса в перші 600 років існування міста [261].

У II ст. в Північному Причорномор'ї влаштовують атлетичні ігри, на мраморових дошках висікають імена переможців, але вже від III ст. не збереглося жодного спортивного пам'ятника. У V–VI ст. сформувалися феодальні відносини: інший життєвий устрій, інший побут, інші звичаї, прийнято нову релігію – християнство. 394 р. імператор Феодосій заборонив знамениті Олімпійські ігри. У зв'язку із цим поступово припинилися масові популярні змагання.

2.5. Становлення і розвиток фізичного виховання стародавніх слов'ян

У той час, коли на сході України вирувало кочове життя, на півночі – Галичині, Волині, Поліссі, Київщині, Чернігівщині – упродовж двох тисячоліть формувалися слов'янські племена. Найдавніший, праслов'янський етап етногенезу слов'ян завершився наприкінці I тис. до н. е. Уже тоді сформувалася основа слов'янської мовної системи, у якій відбилися тісні контакти і взаємовпливи з мовами сусідніх народів: іранською, балтською, франкійською, кельтською та германською.

Із початку н. е. розпочався новий етап у розвитку етногенезу слов'ян – давньослов'янський, який тривав до III–V ст. н. е. Згідно з археологічною періодизацією, час від II ст. до н. е. до IV ст. н. е. поділявся на пізньолатенський період (125 р. до н. е. – початок н. е.), римський період (початок н. е. – 375 р. н. е.) і період «переселення народів» (375–570 рр. н. е.). Римський період, у свою чергу, поділяється на ранній (початок н. е. – 200 р. н. е.) і пізній (200 р. н. е. – 375 р. н. е.) [579].

До найдавніших археологічних культур слов'ян належить пшеворська, зарубинецька, черняхівська та київська. Носями цих культур були землеробсько-скотарські племена. Значну роль відіграло мисливство й рибальство.

У середині I тис. н. е. слов'яни почали інтенсивно розселятися на Південь і Захід. Саме із цього часу письмові джерела наводять перші скупі відомості про характер і спосіб життя перших трьох значних слов'янських об'єднань: антів, склавинів та венедів.

Головним об'єднанням слов'янських племен, від яких М. Грушевський виводить початок українського народу, були анти. Про антів славнозвісний готський історик Йордан писав так: «Анти ж, наймужніші між ними, – при повороті Чорного моря від Дністра мешкають аж до Дніпра» [140, с. 20]. Про антів розповідали візантійські й арабські історики, письменники, мандрівники. Саме вони створили легендарний образ анта-воїна, який ішов у бій без панцира й навіть з оголеним торсом, лише зі списом та щитом.

Найдавніший наш літопис наводить імена племен, які проживали на українських землях: над Дніпром біля Києва – поляни, над Десною й Сулою – сіверяни, на Поліссі – деревляни, над Бугом – дуліби або волиняни, над Дністром – уличі й тиверці, на заході – хорвати. Таких племен було певно більше, але пам'ять про них не збереглася. Лише давні городища вказують на місця, де скупчувалися давні слов'янські організації. Таких городищ на Київщині нараховується приблизно 450, на Чернігівщині – 150, Волині – 350, Поділлі – 250, Галичині – 100. Якщо до цієї кількості додати ще й інші українські землі, то нараховуватиметься до півтори тисячі городищ.

Аналіз археологічних джерел засвідчує, що вже в перших століттях нової ери слов'яни мали досить розвинену язичницьку міфологію та організовані форми

Венеди. Зарубинецька культура

Анти

Антський вождь

культу [154; 207; 225; 314]. Давні слов'яни обожнювали й одухотворювали природу в усіх її проявах (вода, вогонь, ліс, дерева тощо). Із літописних даних відомі дух лісу – лісовик (гайовик), дух води – водяник, поля – полудниця та ін. Дуже поширеним був культ дівчини-русалки, яка живе в полі, лісі, у воді [154].

Аналіз археологічних, фольклорних та письмових джерел показує, що слов'яни були людьми великого зросту й високого фізичного розвитку. Візантійський історик Прокопій писав про слов'ян: «Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі та надзвичайно міцні...» [464, с. 24]. Ібн-Даст у «Книзі добрих скарбів», написаній у першій половині X ст., зазначав, що слов'яни: «На зріст високі, гарні на вигляд...» [464, с. 21]. Ці дані підтверджує й інший арабський письменник Ібн-Фадланд, який зазначає: «Я бачив Русів, коли вони прийшли зі своїм крамом і розташувалися по річці Ігіль (Волзі), і я не бачив більш досконало зложених (велетнів), ніж вони, немов би пальмові дерева» [464, с. 15].

Отже, як констатує І. Крип'якевич, «Це був здоровий, молодий нарід, повний первісної і невичерпної енергії» [278, с. 28]. «Зростом був високий, плечима широкий, лицем гарний», – це звичайна характеристика визначних князів, яку дають нам літописці, – ідеал чоловічої краси. Деколи додають й інші прикмети: «червоний лицем з великими очима»; «волосся мов жовте, кучеряве, руки й ноги гарні»; «від голови до ніг не було в ньому хиби». Високі, кремезні, здорові постаті подобалися сучасникам, вони любувалися ними і славили їх» [224, с. 10].

Дані про високий зріст стародавніх слов'ян підтверджують розміри кісток із могил IX–XI ст. на Західній Волині [143]. Щодо зросту, то й нинішні українці досить високі (вище середнього зросту), що ще раз указує на могутній родовід.

Наші далекі предки мали анімістичний світогляд, за яким тварини, рослини, предмети поряд із тілесною природою мають душу. Фольклорні та письменні пам'ятки показують, що давні слов'яни вшановували гаї, озера, колодязі. Це вшанування проводилося у формі певних обрядових дій, які мали чітко визначену мету.

Відповідно до світогляду, весь життєвий устрій слов'ян був тісно пов'язаним із фізичними вправами та іграми. Будь-яка подія в житті слов'ян відзначалася жертвою богам і спортивними змаганнями. Ігри присвячували Матері-Землі, богу сонця Ярилу, богу війни і зброї Перунові. Масові ігри слов'ян відбувалися в місцях обміну товарів, під час «братаній», після судів (незалежно від результатів).

Літопис оповідає про ігрища між селами: «І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні...» [320, с. 9]. Для проведення таких сходин були

Вірування східних слов'ян

Спалення морени. Зустріч весни

призначені окремі витоптані майданчики, що також звалися ігрищами. «Ігрища вточлені й людей велика сила...» [320]. У «Велесовій книзі» зазначено: «В той день мали також ігрища перед лицем старотців і силу юну показували. Юнаки бігали, співали, танцювали на їхню честь» [75, с. 39].

Сцену таких ігрищ між селами «зображено» в Літописі Руському [320, с. 9]. Посередині малюнка дівчина в довгому одязі з рукавами, що звисають нижче кисті рук, приблизно на довжину ліктя. Вона танцює, розмахуючи руками. Перед нею витанцьовує з піднятими руками юнак. Двоє музикантів грають на сопілках-флейтах. Один музикант із барабаном стоїть поряд із дівчиною і, напевно, також бере участь у танці. Збоку на пагорбах дві групи людей, які аплодують танцюристам.

Очевидно, ритуальний танець зі спущеними рукавами був досить поширеним. На це вказують археологічні матеріали Х–ХІІІ ст., зокрема знайдені широкі срібні браслети. Б. А. Рибаків [455] у своїй книзі помістив фотографії шести браслетів, три з яких було знайдено на території України. Одним із головних персонажів малюнків на цих прикрасах є жінка, яка танцює з розпущеними рукавами. Голова не покрита, волосся лежить вільно. На руках, поверх рукавів, браслети. Голова повернута вправо. Рукави від кисті рук до землі орнаментовані прямими і струменястими лініями. Ліва рука піднята вгору, права опущена так, що рукав торкається землі.

Танок плясання був відомий всюди. Танцювали за різних нагод: «на бенкетах і весіллях, вечорницях і ігрищах, на вулицях», – перелічує Кирило Турівський. Із давніх часів походив звичай танцювати під час календарних народних свят.

Танці відбувалися під музику. Музичні інструменти були досить різноманітні. Передусім згадуються бубни й труби; далі різні види сопілок чи флейт – сопіль і пищаль. Свиріль – інструмент, що складається з кількох сопілок; гуслі – інструмент, подібний до арфи [224].

Схематичні зображення ритуальних браслетів, призначених для танців на русаліях (Київ, ХІІ ст.)

Реконструкція язичницького капища

Поклоніння язичницьким ідолам

У народних іграх брали участь також фахові митці, що мали різні назви: гудець – це разом музикант і співак; плясець – танцюрист; півець – співак. Були й окремі музиканти: свирець, або свірильний, сопільник, трубник. Разом цих народних артистів називали ігрецями, або скоморохами. Вони були дуже популярними серед народу. «Як плясці або гудці, або хто інший закличе на ігрище або на яке зборище ідолське, то всі туди біжать, радуючись» [224]. Скоморохи – це витівники, які, із сучасного погляду, були професійними музикантами й акторами. Вони виступали на княжих дворах, міських площах тощо [154].

Можна припустити, що, крім танців, «плясання русаліей», «скаканія», зміст ігрищ складали ще певні язичницькі ігри, які, на жаль, не описали церковні автори, а лише наведені в узагальнених назвах «ігрищами бесовськими», «іграми ідолськими», «ігрищами неподобними». Ігрова діяльність відділяла людей від повсякденного життя, створюючи атмосферу піднесеності, радості й добра. Характерною особливістю святкових ігор був комічний елемент, що надавав їм особливого змісту. Ігрові дії супроводжувалися підвищенням фізичних і душевних сил людей, приносили радість і відпочинок.

Територія України розташована у сприятливих кліматично-географічних умовах. З найдавніших часів виникла потреба захисту цієї землі від різноманітних загарбників. Між слов'янськими племенами також виникали певні конфлікти, які часто вирішували за допомогою зброї. Зрозуміло, що в таких умовах важливе значення мала військово-фізична підготовка молоді, яка забезпечувала виживання племен у тодішніх умовах. Високий розвиток фізичних і вольових якостей, досконале володіння зброєю, бійцівські навички були основою у вихованні дітей і молоді.

Язичницькі ігрища слов'ян. Мініатюра з літопису

Ритуальний обряд осіннього циклу – обженок

Театральні вистави скоморохів, XI ст.

Результати дослідження засвідчують, що слов'яни найчастіше використовували спис, сокиру, лук і стріли, пращі, короткий ніж, а пізніше – меч. Вступаючи в бій зі своїми ворогами, слов'яни полюбили битися в місцях, що заросли густим лісом, на обривах, де з вигодою для себе влаштували засідки. «Краще за будь-кого вміють переправлятися че-

Заняття полян (малюнок із літопису)

рез ріки і можуть довго залишатися у воді», – писав Маврикій. «У разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибину води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети. Лежачи навзрост у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. У такому стані вони багато годин можуть залишатися у воді, так що їх там і не помітно» [93, с. 400].

Слов'янське військо мало великий авторитет в інших народів. Навіть за всієї своєї ворожості східні автори не можуть стримати свого захоплення цими воїнами. Маврикій зазначає: «...вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убозтво» [93, с. 399]. Русів порівнювали з вовками й левами. Не спроможні чинити опір східні воїни називають їх «демонами-дивами».

Арабські хроністи відзначали, що руси здатні переносити тягар війни дивовижно легко, можуть тривалий час у походах утримуватися від їжі – «рус пожирає власні нутроші», «вдача русів тверда і звична до перевтомлень», «вони зневажають розкоші».

Роботи східних авторів насичені згадками не лише про старшин, а й рядових витязів: «Між русами перебував один сміливець на ймення Джаудерс, перед поглядом якого леви-самці уподоблювали похлывим павичам». Або – «Перебував поміж русами герой на ймення Туртоус, що прославився своєю хоробрістю. Він крутився, мов гадюка, червона й отруйна і був готовий завжди сіяти смерть» [165, с. 12]. Арабський дослідник Ібн-Якуб підсумовує: «Взагалі слов'яни – люди сміливі, здатні до походу, і якби не було розрізнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами боротися ані один нарід у світі» [464, с. 22].

Древньослав'янський воїн

Ураховуючи фізичну підготовленість, сміливість і мужність слов'ян, окремі народи наймали їх на службу. Особливо часто це робили візантійські воєначальники. 469 р. начальником фракійських військ був Анагаст. У 30-ті рр. VI ст. Хвидібуд керував візантійськими гарнізонами, розміщеними вздовж Дунаю. Ант Доброгаст очолював візантійський чорноморський флот [498].

Фізична загартованість і військове мистецтво слов'ян розвивалися завдяки цілеспрямованій і систематичній підготовці. Основа цієї військово-фізичної підготовки – самобутні засоби й форми фізичного виховання, що органічно поєднувалися з повсякденною працею.

В умовах постійних воєн особливо цінувалися фізична сила, спритність, витривалість, швидкість, загартованість людей. Тому весь побут життя стародавніх слов'ян був спрямований на виховання саме цих якостей особистості.

На думку Є. Н. Приступи [487], у давніх слов'ян існувала певна система військово-фізичної підготовки молоді. Основні обряди військово-фізичного виховання наведено на рис. 2.1:

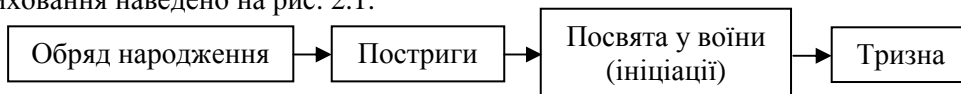

Рис. 2.1. Обряди військово-фізичної підготовки слов'ян

Фізичне виховання дитини відповідно до традицій вітчизняної етнопедагогіки розпочиналось уже з перших днів її життя: це специфічні фізичні вправи, ігри-потішки, вправи-ігри з найпростішими предметами. Особливої уваги надавали розвитку рухів і м'язів із вихідного положення лежачи на животі. Звичайно, на початкових етапах, у грудному періоді пріоритетне місце у фізичному вихованні належить матері, яка сприяє духовному й фізичному розвитку дитини.

Водночас уже в ранньому віці хлопчиків виховували у військовому дусі, на що яскраво вказує обряд, який зафіксував на Русі арабський мандрівник Ібн-Даст: «Як у кого з їх родиться син, він бере голий меч, кладе перед новонародженим і каже: “Не залишаю тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем”» [464, с. 20].

Дуже поширеними були лови, які давали можливість не лише забезпечити себе їжею, а й розвивали військово-прикладні фізичні якості та рухові вміння. «Можна вказати, – констатує М. Грушевський, – що слово ловити, лови спеціалізувалося для ловлення звіра вже в праслов'янські часи» [143, с. 259]. На той час існували різні способи ловів: заганяли звірів верхи на конях, ловили сітками, що були встановлені на вигідних місцях, або заганяли до них звірів, собаками, соколами, яструбами. Поширеними в цей період були так звані ведмежі двобої та культові змагання з биком. До них входили вправи, що відображали засоби приручення диких тварин та способи полювання на них [430].

Продовжуючи думку про поширеність фізичних вправ в усіх сферах життя слов'ян, варто зазначити, що навіть доля суду часто залежала від військово-фізичної підготовки людини. Ібн-Даст писав: «Коли ж обидві сторони не вдоволені королівським присудом, то за його наказом мусять остаточне рішення

Срібна фігурка з Мартинівського скарбу

зробити зброєю: чий меч гостріший, той і має верх. До цієї боротьби родичі (з обох сторін) приходять озброєні і стають; тоді суперники починають битися, і хто переможе, той справу виграє...» [464, с. 20].

Аналіз літературних та фольклорних джерел показує, що в слов'ян великого поширення набула боротьба. Слово «боротьба» має той самий корінь, що і «брань», «бойовище», «бій». Навіть і сьогодні ми називаємо боротьбою не лише власне боротьбу, а й інші одноборства. Можна припустити, що найдавніша боротьба виникла як рукопашна (беззбройний рукопашний бій), у якій однаково поєднувалися борцівські прийоми з ударами не лише руками, а й ногами та головою.

У своєму розвитку боротьба, на думку М. М. Лукашева [323], пройшла декілька етапів. Загальні тенденції боротьби: з одного боку, створення все нових і більш досконалих техніко-тактичних дій, з іншого – заборона спеціальними правилами всього, що могло загрожувати життю і здоров'ю борця.

Першим кроком перетворення «боротьби рукопашної» у власне боротьбу стала відмова від використання в сутичці будь-яких ударів. Власне, саме із цієї фази й починається історія боротьби в точному розумінні цього слова. Боротьба почала набувати свого, відмінного від кулачного бою, обличчя. Тепер у сутичці використовували лише кидки, больові прийоми й певною мірою утримання.

Розмежування боротьби й кулачного бою відбувалося не зразу. Це був достатньо тривалий процес, який поступово поширився на нові племена й території. Пройшли століття, доки заборона в боротьбі ударів стала загальноприйнятим законом.

Унаслідок такого пом'якшення правил боротьба, звичайно, дещо втратила у військово-прикладному значенні. Водночас це спричинило розвиток боротьби в спортивно-змагальному напрямі, з великим набором різноманітних техніко-тактичних прийомів. Таке розмежування відбулося, імовірно, декілька тисячоліть тому, але не пізніше I тис. до н. е.

У давніх аріїв існували священні книги – Веди, що означає «знання». Ці книги донесли до нас міфологію цього народу й не минули боротьбу. Саме за допомогою хитромудрих прийомів боротьби боги аріїв вирішували спори між собою та людьми. І хоч боротьба ця мала не спортивний, а, швидше, судовий характер, вона вже мала певні чітко означені правила. Якщо кидки з допомогою ніг і больові прийоми на руці вважали допустимими, то удари кулаком, удушення і захвати за волосся були заборонені.

Правдоподібно, що, крім ударів, також були заборонені й удушення: прийом дуже небезпечний і грубий, який завжди розглядала як типову ознаку ворожої сутички не на життя, а на смерть. Те саме стосується і больового захвату за волосся: «таскать за святые власы», який у народі завжди вважали ознакою звичайної побутової бійки, а не боротьбою [323].

Кулачний бій. Лубок

Звичайно, у бойових сутичках використовували весь арсенал прийомів і ударів боротьби. Найвищої майстерності в цьому досягали волхви, які не лише відмінно володіли всіма приемами нападу та захисту, а й вдосконалювали зміст самої боротьби. Ось як описано двобій волхва Межибора з печенізьким князем: «Прийшов Межибор. І сказав Межибор: «Рука – блискавка. Нога – грім. Рука – меч. Нога – молот. Неправді за правду – смерть! І вдарив Межибор ногою печенізького князя в лице. І вдарив печеніга кулаком під серце. І впав мертвий князь». Древланський волхв Доброгаста викликав на

Варяги. 3 картини В. Васнецова

посидинок тридцятьох професійних дружинників князя Ігоря: «...проти яких пішов зовсім беззбройний, і мов блискавка спалахнула. Худий, здавалося б, зовсім немічний Доброгаст порозкидав дружинників, кількох скалічив, а одного вбив. Зброєю йому служили ноги й руки» [430, с. 70–71].

Обряд пошанування загиблого воїна або померлого родича відбувався через обряд «тризна». Стародавній літопис наводить такі дані: «І послала вона [послів] до древлан, кажучи так: “Се вже йду я до вас. Тож зготуйте медів много коло города, де ото вбили ви мужа мойого. Хай поплачу я над гробом його і вчиню тризну мужеві моєму”». Вони ж, почувши [це], звезли медів вельми багато. А Ольга, взявши трохи дружини і, йдучи без нічого, прийшла до гробу його і плакала по мужеві своєму. І повеліла вона людям своїм насипати могилу велику, а як вони насипали, звеліла тризну чинити» [320, с. 33].

У стародавній слов'янській мові термін «тризна» означає боротьба, змагання, «тризник» – борець, боєць. «Тризнище» – місце тризни, ігор, боїв [486, с. 995].

Л. Нідерле [369], який вивчав побут і культуру стародавніх слов'ян, наголошував, що тризна, яка відбувалася під час похорону, мала змагальний характер і складалась із символічних рухів, причому головним моментом її була військова сцена, що супроводжувалася брязкотом зброї, вигуками й військовими піснями.

Подібну думку про зміст терміна «тризна» висловлювали М. Грушевський [137],

І. Срезневський [484], Б. А. Рибаків [455], зокрема М. Грушевський писав: «Тризна ся первісно означала воєнні забави, ігри, представлення, що відбувалися, очевидно, на похоронах вояків і старшин» [137, с. 147]. І. Срезневський констатував, що після закінчення похорон «починались ігрища, змагання, танці... бої» [484, с. 90].

Важливе місце в слов'янській тризні займали кінні змагання, перегони [455] та кулачні бої [323]. Узагалі кінні змагання відігравали основну роль у тризні. Кінь – символ переходу з одного світу в інший: від життя – до смерті, від смерті – до воскресіння. Зображення коня завжди вирізьблювали на верхній балці даху як символ руху вперед.

Г. Лозко [321] із цього приводу зазначає, що тризна за давніх часів була урочистим прощанням із покійним, якому присвячували бойові ігри та змагання, що мали продемонструвати перемогу життя над смертю. Часто сумні плачі й голо-сіння змінювалися веселощами, співами й танцями, щоб «повеселити покійника».

На думку М. Грушевського, «такі воєнні церемонії при трупі чи могилі не-біжчика, звісні у різних народів, насамперед мали на меті настрашити неприя-зні духи і відігнати їх від небіжчика, далі переходять у різні воєнні ігри на честь його, і саме отсі воєнні ігри звалися «тризною». Вони робилися перед похоро-ном, зараз по смерті...» [139, с. 335]. Отже, тризна – це своєрідні змагання на честь загиблого воїна або родича, головними моментами якого були ігри, танці, вдавані військові бої, боротьба, кінні змагання.

Важко переоцінити для фізичного й морального виховання молоді, стабілі-зації життя колективу та згуртованості людей значення давніх слов'янських іні-ціацій. Термін «ініціація» походить від латин. *initium* – початок, посвячення. Іні-ціація – «обряд прийняття нових членів до певної суспільної групи, наприклад, у народів, які ведуть первісний спосіб життя, обряд прийняття до громади дорослих» [541, с. 563].

Обряд ініціації передбачав по-святу юнаків у дорослих чоловіків через систему фізичних і психоло-гічних випробувань. Аналіз змісту ініціацій народів показує, що, хоч вони проходили по-різному, основ-ні правила були спільними. До них належать катування і тілесні ушко-дження, символічне помирання хлоп-ця (поглинання твариною), воскрес-іння в ролі нової людини.

На думку відомого фольклорис-та й етнолог А. Ван-Геннепа, обряд ініціації здійснюється в три етапи: 1) сегре-гація, тобто відокремлення людини від старого оточення і розрив її з минулим; 2) транзиція – проміжний стан, порубіжний період; 3) реінкорпорація, тобто включення до суспільства й колективу в новій якості й новому статусі [623].

Радянська історична наука констатує, що молодіжні ініціації властиві лише для епохи первіснообщинного ладу. Висловлювали думку, що в східних слов'ян ініціації взагалі не існували [18; 181; 372]. Однак ще на початку ХХ ст. М. Гру-шевський [139], Н. Заглада [194], Є. Смолинська [476; 477] вказували на феномен ініціацій у давньому слов'янському суспільстві. Сучасні вітчизняні [148; 149; 199] та зарубіжні [646; 652] вчені наводять досить багато фактичного матеріалу, який підтверджує існування ініціацій у слов'ян. Спираючися на ці та інші досліджен-ня, В. Балушок визначив основні риси давньослов'янської ініціації [20–22].

Давньослов'янська ініціація починалася ритуальним відокремленням хлопців від общини й відправкою в особливий табір, який розміщувався у священному лісі. Це місце прирівнювали до потойбічного світу, що є не випадковим, оскільки, згідно з ритуалом, хлопці-ініціанти переживали символічну смерть. Їх розмальовували чорною фарбою, вони не стриглися і не голилися, їм заборон-ялося сміятися і розмовляти. Ініціанти зазнавали фізичних випробувань: завда-

Ритуальний чоловічий одяг для обряду ініціації

вали болючих ран, били, не давали їсти або годували огидною їжею, позбавляли сну, тягали за волосся, кидали у воду. Усе це було спрямовано не лише на випробування та розвиток витривалості, сили волі в ініціантів, а й свідчило про їх ритуальну смерть, оскільки з ними поводитися протилежно прийнятому в світі людей [22].

При символічному вмиранні ініціантів мала місце не просто їх смерть, а, за первісними уявленнями, давало ініційованому магичні знання і владу над навколишнім світом. На думку науковців [22; 618], у європейських народів широко побутувало пожирання ініціантів страхітливим змієм. Це підтверджується, зокрема, у скіфів, кельтів, германців, балтів та ін. [209; 238].

Із курганів початку II тис. до н. е. поблизу м. Тріалеті на Кавказі походять срібні чаші з численними зображеннями вовків. На одній із них вирізьблено процесію чоловіків у вовчих масках із кубками в руках. У центрі композиції на троні під деревом сидить божество у вовчій масці з кубком. Поруч із богом лежать два вовки. Ці зображення на чаші віком майже 4 тис. років є докладною ілюстрацією до міфу про бога воїнів-вовків. Вовками звали своїх воїнів стародавні іранці, хети, греки, германці» [199].

Образ воїна-вовка виразно простежується в тюрко- та монголономовних степових народів від Байкалу до Дунаю: монголів, бурятів, якутів, киргизів, туркменів, каракалпаків, калмиків, гунів, половців. Кочовики євразійських степів називали себе «синами вовків». Вовка вважали пращуром Чингісхана, і за легендою, ішов перед військом монголів. На знаменах стародавніх тюрків було зображено вовчу голову. На час битви степові богатирі переверталися на вовків. Бурятський герой у бою «наполовину ненаситний вовк, наполовину поруділий ведмідь» [198, с. 73].

У фольклорі степовиків воїна-героя називають сином вовка, вовком степів, вовком пустель, сивим вовком. Дружина воїнів у бою порівнюють із вовчою зграєю в стаді баранів. Звіроподібний воїн – характерний персонаж лицарських ватаг ранньосередньовічної Європи.

На території України, особливо на Поліссі, культ вовка був також дуже поширеним [152]. Це зазначав ще Геродот. Розповідаючи про звичаї нервів, що жили біля верхів'їв Дніпра, Прип'яті та Південного Бугу, він писав: «Ці люди, вочевидь, чаклуни. Скіфи та еліни, що живуть серед них, в усякому разі запевняють, що кожен нерв щороку на кілька днів обертається на вовка, а потім знову набуває людську подобу».

Важко судити, чи є хоч якась спадкоємність між тими тваринами й нинішніми поліщуками, але мотив лаконронії (перетворення людини на вовка) й нині дуже поширений на цій території.

Багато цікавих повір'їв, пов'язаних із вовкулаками, знаходимо наприкінці XIX – на початку XX ст. в роботах В. Грінченка [137]. За народними уявленнями, вовкулаки можуть бути кількох видів: вовкулака-чаклун, який може довільно перекидатися вовком і робити вовками інших; врокар, на якого у певний час знаходить щось таке, що мусить бути вовком, і вовкулака – молодший, пущений під час весілля [152]. Документальні записи та багатий етнографічний матеріал дають підставу стверджувати, що в прадавні часи образ вовкулаки був досить поширеним і загальноприйнятим.

Юнаки-звірі проживали в лісі в спеціальних будинках холостяків, існування яких засвідчують багаті етнографічні дані. В. Пропп [439] визначив такі основні риси лісового будинку:

- 1) він розміщувався в схованці лісу;
- 2) за розмірами був досить великим;
- 3) будинок обнесений огорожею, інколи із черепами;
- 4) стояв на стовпах;
- 5) уходили до нього по приставній драбині або стовпі;
- 6) вхід та інші отвори завішували і закривали;
- 7) будинок мав кілька приміщень.

Чоловічі союзи поділялися на декілька рангів, які відрізнялися за віковим принципом і утворювали згуртовані «братські» групи. Членів цих груп знову піддавали ритуальним випробуванням. Про це свідчать різноманітні легенди про вовкулаків [589; 639; 660]. У цих легендах розповідається, що вовки примушували вовкулаків «служити» собі, образи яких, зокрема «роблених» вовкулаків, є далеким відображенням ініціантів – «вовків» прадавньої епохи [638].

У розповідях про вовкулаків зазначено, що вовки або собаки гризли й кусали вовкулаків, від чого залишалися численні рани й шрами. «Вовкулаки все бігали з вовками, а як де котрий одстане, то ще вовки і боки нащипають» [275, с. 70]. Водночас між ініціантами відносини будувалися на основі рівності та братерства. Вони вважалися майже як рідні й разом утворювали досить стійку та згуртовану групу. Перебуваючи в лісовому таборі, молодь вивчала ритуали, міфи, традиції свого племені.

Особливого значення юнаки-«звірі» надавали фізичній і військовій підготовці. Про це свідчать стародавні твори, зокрема билина про дружину богатиря-вовкулаки Волха Всеславовича. Його дружинники, які мають вік ініціантів, «по п'ятнадцять років», проходять навчання «премудростям», що зводяться до мисливської та військової науки й виконання фізичних вправ [61].

У легенді про Добриню Микитича розповідається, що він «охочий був плавати по швидких ріках» [387]. В інших билинах вказується, що молоді богатирі в молодості потрапляли в богатирські дружини, проходили навчання і зазнавали різних випробувань під керівництвом старших богатирів.

Важливим заняттям членів «вовчих» союзів було полювання, що мало ритуальний характер. Італійський історик Ф. Кардіні з цього приводу зазначає: «Бій зі звіром, що теж є одним з видів ініціації, завершується поїданням його плоті та крові. Воїну це повинно надати силу або мудрість противника, допомогти здобути найцінніші його якості» [238, с. 112].

Але головним і найпочеснішим заняттям «звіриних» союзів була війна [22]. У давнину ініціативні чоловічі союзи молодих воїнів індоєвропейських народів нерідко становили наймобільнішу військову силу племені. Потім на основі цих союзів у давніх слов'ян виникли князівські дружини.

Нападаючи на противника, воїни-«вовки» уподібнювалися цим звірам, наслідуючи їх хижацьку поведінку. Цьому сприяли особливі ритуали екстатичного типу зі спеціальними танцями, уживанням наркотичних і п'яних речовин та надяганням звіриних шкур. Одягнена в особливій обстановці звірина шкура, за словами Ф. Кардіні, «прикріплювала» людину до звіриного стану й зумовлювала відповідну поведінку воїнів. У бій вони йшли прикритими лише вовчими шкурами, і «цей воїн, подібно звіру, справляє на людину чаклунську дію, вселяючи в неї страх» [238, с. 113]. Характерним є те, що воїни-«звірі» чинили розбої лише поза межами свого народу. У билині про Волха Всеволодовича йдеться:

*– Гой єси ви, дружина хоробрая!
Ходіте по царству Індійському,
Рубайте старого, малого,
Не залишайте у царстві на сімена,
А й ходить його дружина по царству Індійському,
А й рубають старого, малого.*

Напевно, саме із цього приводу Маврикій пише про слов'ян: «Їх молоді люди можуть зненацька напасти на наших воїнів. При таких умовах неможливо буде завдати їм шкоди...» [93, с. 401]. Тацит, описуючи побут і спосіб життя давніх германців, також зазначав, імовірно, про ініціантів, що слов'яни-венеди «По всьому простору лісів і гір, скільки їх є між певкинами і феннами, ... бродять і грабують» [510, с. 251].

Подібні союзи були і в інших народів. Особливо люті були скандинавські воїни-«звірі», яких називали «берсерки» («ті, що перевтілились у ведмедів»). Вони імпульсивні, люті, жорстокі, безсоромні, схильні до оргій. Їхній бог – Вотан, означає «скажений, шалений, несамовитий, лютий». В образ звіра вони втілюються, надягаючи замість одягу вовчу чи ведмежу шкіру. У бій берсерки йшли першими, виючи по-вовчому, гризучи щити, зриваючи із себе лати й навіть одяг. Сага про інглінгів сповіщає, що «бог Один зробив так, щоб його мужі билися без панцирів і були безумні, як пси чи вовки». Їх не можна вразити звичайною зброєю, а лише срібною або осиковим кілком. Падають вони на полі бою не від ран, а від втоми [199, с. 113].

Спочатку берсерки були членами чоловічих військових союзів первісних германців, де відбувалася ініціація молоді. Наслідуючи римських вельмож, що оточували себе охоронцями, германські вожді також почали створювати військові ватаги. Ці праобрази лицарських дружин середньовічної Європи спочатку комплектувалися переважно з професійних воїнів-берсерків. Такою ж ранньолицарською ватагою була дружина київських князів IX–X ст. [199].

Після того як у численних військових походах члени «звіриних» союзів довели свою мужність, відвагу, силу, спритність і витривалість відбувався заключний етап ініціації – перекочування «вовка» на людину й посвячення в повноправні члени дорослих чоловіків свого племені. Це виражалось в зміні імені, одягу, ритуальній стрижці й голінні [22]. На завершальному етапі ініціації здійснювалося також ритуальне перековування ініціантів зі звірів на людей. Отже, ініціальні обряди молоді були досить тривалими й виховували сильних, витривалих, спритних, безстрашних і жорстоких воїнів.

Контрольні завдання

1. Назвіть причини виникнення фізичного виховання.
2. Доведіть позитивний вплив обрядовості на виникнення фізичного виховання як окремого виду соціальної практики.
3. Визначте основні тенденції розвитку фізичного виховання в епоху міді та бронзи.
4. Схарактеризуйте спрямованість фізичної підготовки кочових племен.
5. Обґрунтуйте потребу виникнення військово-фізичних форм та засобів фізичного виховання.
6. Визначте основні напрями розвитку фізичного виховання населення Північного Причорномор'я.
7. Схарактеризуйте спрямованість фізичного виховання стародавніх слов'ян.
8. Визначте основні форми та засоби фізичного виховання стародавніх слов'ян.

РОЗДІЛ 3

СТАНОВЛЕННЯ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В МЕЖАХ СУЧАСНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

3.1. Фізичне виховання в Київській Русі

3.1.1. Ставлення давньоруського населення до здоров'я і фізичної підготовленості

На рубежі VIII–IX ст. унаслідок об'єднання східних слов'ян утворилася одна з найбільших держав середньовічної Європи – Київська Русь. Як єдина держава Київська Русь існувала до середини XII ст. і охоплювала територію від Балтики до Чорного моря і від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя.

Умови та спосіб життя слов'янських племен зумовлювали високі вимоги до стану здоров'я населення, їхньої фізичної підготовленості. Як показують літературні й фольклорні матеріали, наші далекі предки уважно ставилися до свого здоров'я. Національний ідеал здоров'я формувався через систему обрядів, повір'їв, порівнянь, приказок: «Аби здоров'я, а життя буде», «Без здоров'я нема щастя», «Вартість здоров'я знає лише той, хто його стратив», «Глянь на вид, і здоров'я не запитуй», «Доки здоров'я служить, то чоловік не тужить», «Здоровий злидар щасливіший від хворого багача», «Здоровому все здорово», «Найбільше багатство – здоров'я» [492].

Формування Київської держави

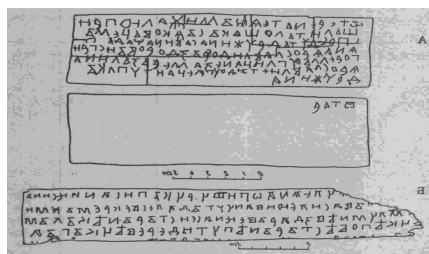
Характерною особливістю світогляду українців є асоціювання ідеалу здоров'я з рослинами, тваринами, природною стихією. Наприклад, «Здоровий, як бугай», «Здоровий, як дуб», «Здоровий, як лось», «Дівка, як ягідка», «Дівка, як тополя», «Цвіте, як маківка». Проте народні уявлення про фізичну досконалість ґрунтувалися не лише на позитивних асоціаціях. Непропорційний фізичний розвиток і тілесна недосконалість висміювались у таких наказах: «Товстий, як бочка», «Довгий, як чапля», «Худий, аж ребра світяться», «Оддувсь, як барило», «Роз'їхалась, як верша» та ін. Те, що здоров'ю надавалося першочергове значення, підтверджують колядки, щедрівки, веснянки. Наприклад, у колядці, що збереглася в гуцулів, ідеться:

*... Бувай нам здоров, господаречку,
Не сам собою, а з газдинькою,
Та з газдинькою, з родиною!
Вінчуємо ти щастем, здоров'єм,
Щастем, здоров'єм, Різдом Христовим!
Дай же ти, Боже, в городі зело,
В городі зело, в хаті весело!
Подай же, Боже, всім здоров'єчко...
(виділення А. Цюся)*

Вітаючися, люди зичили один одному доброго здоров'я. Народні правила гарної поведінки вимагали, щоб, зустрівши родичів, знайомих, неодмінно запитати про здоров'я один одного й родини.

Цікавим є те, що термін «здоров'я» дуже рано з'явився в писемних джерелах, що засвідчує його велику поширеність. Наприклад, руські княжичі надсилали половецькому ханові Боняку побажання здоров'я (1140), а послі половецького хана зичили здоров'я князеві Святославу (1147). Писемні побажання здоров'я на берестяних грамотах збереглися на півночі Київської Русі; на південних землях вони не збереглися через несприятливі умови перебування берести в ґрунті.

Варто зазначити, що термін «здоров'я» був досить поширеним у Київській Русі. В. Старков [491] наводить чимало випадків, у яких найрізноманітніші ситуації повідомлялися за допомогою цього слова: про переконливу перемогу над ворогом («...полки їхні переміг, і, розоривши [їх], прийшов [у Ростов] по-здорову, з честю і славою» [320, с. 178]; про те, що після військової сутички всі воїни залишилися неушкодженими («Иде Даньслав Лазутиниць за Волок даньником с дружиною, и присла Андрей полк свой на него, и бишася с ними... и придоша вси здрави» [373, с. 149]; про власне стан здоров'я («Приде князь Олександр ис татар велми не здрав» [373, с. 201]. Для збереження міцного здоров'я потрібно було

Новгородські берестяні грамоти з повідомленнями про здоров'я (А); повідомлення про поселення Здоровец (Б)

Перетяги. Ініціал літери «Н» з давньоруського євангеліє

дотримуватися певного способу життя. Одним із перших письмових творів, у яких висвітлено різноманітні аспекти виховання дітей, стало легендарне «Поучення» Володимира Мономаха, яке поєднало віковичний досвід народної педагогіки з основними положеннями православної віри та західноєвропейської літератури.

На нашу думку, В. Мономах навів універсальну систему організації здорового способу життя, що забезпечувала виховання у дітей і молоді міцного здоров'я (у широкому розумінні цього слова) та підготовку їх до трудової і військової діяльності. Ця система включала продуктивну трудову діяльність, психічне здоров'я, оптимальну рухову активність, загартування, раціональне харчування, особисту гігієну.

Найголовнішою рисою людини, що забезпечує успіх, гідність і честь у житті, є, на думку В. Мономаха, працелюбство. Щоб розбудити інтерес і повагу дітей до праці, він наводить приклади зі свого життя про постійні турботи в особистому господарстві: «Що належало робити отроку моему – те сам я робив: діла на війні і на ловах, уночі і вдень, на спеці й на холоді, не даючи собі супкою. На посадників не покладаючись, ні на баричів, сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм – се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав, і в конюхів, і в соколів, і про яструбів [я сам дбав]» [320, с. 461].

Володимир Мономах добре розумів, що праця є не лише засобом досягнення матеріального й духовного добробуту, вона лежить в основі виховання. Тому працю він ставить в обов'язок кожній людині, без винятку. Саме від наполегливості й працездатності, які формуються під впливом вихователя, залежить успіх у житті. При цьому В. Мономах звертав увагу на розвиток у дітей ініціативи, настійливості, постійного вдосконалення власних можливостей: «А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесь єсть од інших країв» [320, с. 458].

Особливо негативно В. Мономах ставився до лінощів: «Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться» [320, с. 458]. «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться» [320, с. 457]. Протиставлення праці й лінощів у характеристиці моральних якос-

Володимир Мономах

Перший лист «Повісті минулих літ» за Лаврентійським списком

тей і вад створило позитивний емоційний фон, викликало яскраві уявлення про явища і предмети, що збільшило доступність твору для сприйняття широкими верствами населення.

Про взаємозв'язок здоров'я і праці йдеться і в інших письмових творах. Наприклад, у «Пролозі» XIII ст. зазначено, що «от труда здравие, а от страды спасение» [475, с. 365].

Особливу увагу В. Мономах звертає на психічне здоров'я, основою якого стали релігійні заповіді: «Найперше, задля Бога і душі своєї, страх майте Божий у серці своїм і милостиню чиніть щедру, бо се есть начаток всякому добру» [320, с. 454]. «Страх Божий», як зазначає Г. Ващенко, – це не страх рабський, це навіть не той страх, що його відчують до Аллаха магомети. Це є благоговіння перед Всемогутністю й Величністю Божою. Він поєднується з надією на милосердя Боже й вірою в його Провидіння» [72, с. 8].

Християнське вчення, яке відображає загальнолюдські моральні норми, на думку В. Мономаха, сприятиме регламентуванню поведінки молоді. Особливу увагу звернуто на дотримання доброзичливих, справедливих і благородних стосунків між людьми: «І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте» [320, с. 458]; «визволіть зобидженого, захистіть сироту, вступітесь за вдовицю» [320, с. 456]; «не наслідуй лиходіїв, не завидуйте тим, що творять беззаконня...» [320, с. 454]; «ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його...» [320, с. 457]; «старших шануй, як отця, а молодих – як братів» [320, с. 457]; «недужого одвідайте, за мерцем ідіте...» [320, с. 458]; «жону свою любіте...» [320, с. 458]; «а куди підете і де станете, – напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, – чи простий, чи знатний, чи посол, – якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом» [320, с. 457].

Водночас успіх виховання залежить від комплексу різноманітних виховних заходів. Тож у «Поученні» звертається постійна увага на дотримання етикету в поведінці. Мономах рекомендує виховувати у дітей старанність і чемність: «научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом «учи-ма управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонука-ти себе на добрі діла господи ради; тебе позбавлять – не мсти, ненавидять – люби, гонять – терпи, хулять – благай, умерти гріх» [320, с. 456].

Молоді «...[треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господне; при їді і питті без галасу великого бути, при старих – мовчати, премудрих – слухати, старшим – покорятися, з рівними і меншими – приязнь

Варять кисіль у Білгороді. Малюнок із літопису XIII ст.

мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу – вгору; уникати, не намагатися повчати легко-важливих; владу же – ні за що мати, як [і] од усіх честь» [320, с. 456]. Виконання дітьми й молоддю цих моральних правил та норм поведінки є, на думку В. Мономаха, критерієм їх справжньої вихованості.

Великого значення В. Мономах надавав руховій активності молоді, що є запорукою повноцінного фізичного розвитку, зміцнення здоров'я дітей і молоді. Взагалі, у Київській Русі було створено досить ефективну систему фізичного вишколу. Керуючи тогочасними традиціями, В. Мономах із дитинства постійно вдосконалював свої фізичні можливості й уже з тринадцятирічного віку ходив у походи й на лови. Результати чіткої системи військово-фізичного виховання він підтверджує даними своєї біографії: «А всіх походів [зробив я] вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших» [320, с. 461].

Головне для підвищення фізичних можливостей людини, на думку В. Мономаха, – це систематичні тренування. А враховуючи умови тогочасного життя, найкраща школа для тренування – полювання («лови»), які розвивали фізичні якості й військово-прикладні вміння та навички. Цю школу сили, відваги й витривалості В. Мономах пройшов повністю: «А так труждався я, лови діючи: з тих пір, коли сів я в Чернігові, а з Чернігова вийшовши і до [сього] року – по сто [звірів] загонив я і брав без усякого зусилля, – окрім іншого лову, крім [лову] турів» [320, с. 461]; «А се я в Чернігові робив: коней диких своїми руками зв'язав у пушах десять і двадцять, живих коней, а крім того ще, по [ріці] Росі їздячи, ловив я своїми руками тих же коней диких» [320, с. 461].

За часів Київської Русі лови часто мали ритуальний характер. Вважали, що це додає воїну сили, спритності або мудрості того, кого він убив.

У «Поученні» звернуто увагу на потребу верхової їзди. Це зумовлено об'єктивними вимогами життя людей, адже постійні військові походи, захист своєї землі вимагали швидких переміщень, тобто верхова їзда була однією з найважливіших навичок людини. Зважаючи на це, у Київській Русі, уже у віці 3–5 років здійснювали обряд посадки дитини на коня, залишки якого, на думку М. Грушевського, збереглися наприкінці XIX – на початку XX ст. в ритуалі прийому до парубочих громад [139, с. 246].

Великої уваги В. Мономах надавав загартуванню молодих воїнів. Він поучає, що на війні «оружжя не знімайте із себе вборзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає» [320, с. 457]. Усі справи воїни виконували і вдень, і вночі, на сонці й у холод.

Софійський собор. Північно-західна баишта. Полювання на оленів і на веррів. Фреска XI ст. Київ

Про здатність терпляче переносити різні негаразди й трагічні випадки В. Мономах пише так: «два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив [рогами] і два лосі – один ногами топтав, а другий рогами бив. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув [на землю], та Бог мене уцілілим зберіг. І з коня багато я падав, голову собі розбив двічі, і руки й ноги свої покалічив, у юності своїй покалічив, не бережучи живоття свого, ні щадячи голови своєї» [320, с. 461].

Васнецов В. Володимир Мономах відпочиває після полювання

Опис Мономахом своїх пригод має чітку мету – показати, що лише аналогічними тренуваннями можна розвинути в майбутнього воїна такі вольові якості, як наполегливість, терплячість, відвага, рішучість і сміливість. Сума перелічених прикладів, на думку вчених, приводить і до іншого висновку – не можна виховати в юнаків відвагу, мужність і сміливість, якщо не поставити їх в такі умови, у яких вони могли б виявляти ці якості. Взагалі у слов'ян мужність цінувалася найвище й була головним показником зрілості та вихованості людини. В. Мономах заповідав: «не боячись ні на раті, ні од звіра, діло мужеське робіте...» [320, с. 461].

Про дотримання особистої гігієни й раціонального харчування в «Поученні» сказано: «тіла худі» [320, с. 456], «лжі бережися, і п'янства, і блуду» [320, с. 457]; «Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню» [320, с. 457]. Цікаві відомості знаходимо й щодо режиму дня. Зокрема: «хай не застане вас сонце на постелі» [320, с. 458], і далі: «спання в полудне назначене єсть Богом: о ту пору бо почиває і звір, і птиці, і люди» [320, с. 458]. Очевидно, як справедливо зазначає Є. Приступа, «вже в той час серед народу побутувало розуміння необхідності чергування фізичного навантаження і відпочинку» [430, с. 105].

Варто зазначити, що в давньоруській літературі досить часто вказується, що зайві наїдки, напої, надмірний сон шкодять людині. Із цього приводу наведено різні поради: «...тело бо пища требует, а не сласти: малотребиа, а не пресытиа, довля, а не многоядия. Овы бо, и души и телу ползу творяща, здравие, и крепость, и добронравие ражают, овы ж обое повреждають» [78, с. 177]; «Винное бо лихопитие ничьсо же иного подаваеьт, нь иступление ума и нищету: и тело немощно и слабо съдеваеьт» [475, с. 312].

Про дуже шкідливий вплив напоїв і куріння ідеться в народній педагогіці. У прислів'ях і приказках зазначено: «Пиття не доводить до пуття», «Куняє й наливає, наливає, випиває, випиває і куняє – свого віку п'яницького доживає», «Коли п'яниця в шинку скаче, то жінка дома плаче», «Пияцтво розум з'їло», «П'яний дурному брат», «П'яний і злодій – рідні брати», «Горілка без вогню розум спалить», «Хто горілку любить, той сам себе губить», «Куріть, куріть на здоров'я,

скоріше помрете!». Давньоруський термін «трезвий», крім того, що він означає «тверезий, не п'яний», має похідне – «здоровий», «міцний» (у переносному значенні), а також «сильний», «кріпкий» [491].

Ідеалом виховання взагалі й фізичного виховання зокрема в Давній Русі стала удатна, здібна, сильна й щаслива особистість. Енергійний та ініціативний герой був у центрі уваги людей. Виник естетичний ідеал наділеного надприродними тілесними та духовними здібностями легендарного героя, який вступає в боротьбу за свій народ і перемагає. Такі герої мають насамперед високий фізичний розвиток і фізичну підготовленість.

Стародавні літописи наголошують насамперед на фізичних здібностях князів: «Був же Ростислав муж доблесний у бою, а на зріст ставний, і красен лицем» [320, с. 103]; «И бе Феодор телом крепок зело» [320, с. 239]; «Лев був князь мудрий і хоробрий, і сильний у бою, – немало бо показав він мужності своєї у многих ратях» [320, с. 451]; «Бо же Святослав телом легок і велми храбр» [424, с. 59].

У згадках про покійних князів обов'язково зазначали їхню фізичну підготовленість: «Се убо благоверный Борис... крепок телом» [543, с. 58]; «Був же він (Володимир Глібович) князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався і всякими добродіями був сповнений. За ним же Україна багато потужила» [320, с. 343]; «Преставився великий князь Всеволод... Много мужествовав и дерзость имев на бранех» [306, с. 436].

У XII ст. велику кількість літописів створювали у різних містах і монастирях і, відповідно, вони охоплювали всі події, висвітлити яскраві постаті. Літописи відверто відтворювали добро і зло; спосіб життя і занять окремих постатей. Жоден літописець не виступав за сепаратистський принцип у системі держави. Навпаки, суперечка йшла лише про те, хто з князів, яка з князівських родин краще служить Руській землі.

У «Слові о полку Ігоревім» написано про славу князів, їх майстерність, фізичну й розумову велич. Від війська Романа та Мстислава здригалася земля і багато країн – Литва, Ятвяги, Деремела, Хинова й «половці списи свої зламали і голови свої схилили під ті мечі булатні» [4]. Князя Святослава Київського про-

Боротьба Мстислава Володимировича з Редедєю. Мал. XIII ст.

Кожум'яка задушив печеніжина. Мал. XIII ст.

славляють німці й венетціанці, греки й морави, що свідчить про міжнародне визнання фізичної сили, бойової майстерності не лише князів, а й усього руського народу.

У словнику давньоруської мови наведено великий пласт слів, що характеризували фізичну підготовленість людини. Досить ґрунтовний їх аналіз здійснив В. Старков [491]. Результати його досліджень показали, що широко наведено такі якості людини, як сила, швидкість, спритність, на комбінації яких можна побудувати практично всі рухи людини й, отже, описати її рухову активність.

Сучасному поняттю «сила» в церковнослов'янській мові відповідало багато аналогів. Це – «благодіє» («От всех телесных благих инаго не иметь человек желательнейшего, якоже здравие и благодіє...») [472, с. 205] «кріпость» («Даниил... вжада воды, пив почюти рану на телеси своем; во брани не позна ея крепости ради, мужьства возраста своего; бе бо дерзы храбор») [214, с. 744], «моженіє» («Сам мощь есть, еже есть мог, ть бо вся можения дает») [486, с. 162], «сила» («Возмужав крепостию и силою свершаяся и мужьством же и смыслом предспея») [475, с. 64].

Ще більше слів вживали на означення поняття «сильний». Це – «велико-

Літописна повість про похід Ігора. Друга битва з половцями й поразка війська Ігора. Мініатюра. Радзивілівський літопис XV ст. (Санкт-Петербурґ, БАН)

«Слово о полку Ігоревім». Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі (кибитки). Мініатюра з Радзивілівського літопису

сильний» («...печенези... выслаша мужа великосилна, до послет Владимир противу его братися» [452, с. 367], «доблий» («Идоменеус, среднии... строин, крепок, добль» [217, с. 11], «дюжий» («Аже ли будут дети малы в дому, и не дюжи» [450, с. 71], «кріпкий» («...се убо благоверный Борис... крепок телом» [452, с. 58], «кріпкорукий» («Бе же царь Никифор... благодръзновенен, крепкорук» [424, с. 327], «сильний» («Бе бо и телом крепка и сильна, яко же и муж» [486, с. 352], «гладкий» («...чадо, яко тоучным телом» [487, с. 240].

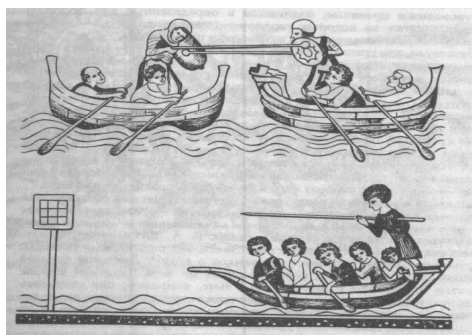
Дужання. Рисунок із кенігсберзького літопису

Отже, силі в Київській Русі надавали особливого значення. Можна стверджувати, що існував певний культ силових здібностей та умінь їх реалізувати в умовах побуту і військових дій.

Важливу роль відігравали й інші фізичні якості: швидкість, спритність, витривалість, гнучкість. Їх значення наведено в народних приказках і прислів'ях: «Хват на всі заставки», «Звивається жвавій гадюки», «Швидкий, як мотиль», «Швидкий і пуги не треба», «Проворний, як вітер у полі», «Такий жвавий, як біс уночі», «Жвавий, як рибка в річці», «Жвавий Савка, аж шкура на нему говорить», «В один дух прибіг».

Сучасним словам «швидкість», «прудкий» також відповідають численні давньоруські аналоги: «бистрість», «бистрь» («На добрыя дела слабы есмы и ленивы... а на злая дела крепцы и встанливи, быстры есмы и легцы...» [488, с. 366], XIV ст.), «скорота» («Скоротою яко крилато собрание святых...» [487, с. 384], XI ст.). Траплялось у давньоруській мові й таке поняття, як «вправність», «спритність» [473]. Характерно, що давньоруське слово «кріпость» означало і фізичну силу, і мужність, і стійкість духу, що свідчить про єднання фізичних та морально-вольових якостей людини [491].

Зразками для виховання молоді в Київській Русі були билинні богатирі. Головні герої мали високий фізичний розвиток і фізичну підготовленість, які поєднувалися з моральною довершеністю.

Поєдинок на човнах із жердинами та вправа зі списом на човні. Мал. XIV ст.

спритність [491]. Ілля має «поступ – молодецький», «поїздку – богатырську», «Добрыня... ведь Микитинич... ведь могучий ен богатырь был». Альоша, крім фізичної сили, «да напуском смел» [13].

Для характеристики богатирів застосовували найкращі образи, порівняння, епітети:

«Учи ти сильней же, могучий руськой ты богатырь наш» [24];

«Крепкие доспехи на могучих плечах» [175];

«На конику удалець,
Що за диво удалець,
Наш Иван молодець!»;

«А в Киеве есть могучие богатыри,
Есть с кем поиграть и помериться» [62];

«У славного князя Владимира

Еще было семь борцов-удальцов, семь богатырей» [14].

Часто у веснянках, колядках і билинах трапляються фрагменти похвали серед дружинників:

«Хвалиться стрілов перед дружиною:

Нема в дружини такої стріли...»;

«А и как богатыри-ти хвастали своей силой богатырскою...

Хто сидел, братцы, хвастал своей силой богатырскою» [63].

«Богатыри прирасхвастались молодецкою удалью:

Алешенька Попович – что бороться горазд,

А Добрыня Никитич – гораздее его.

А Дунай сын Иванович из лука стрелять» [62].

У билинних сюжетах трапляються різноманітні вияви фізичної сили. Це – удар рукою по столу, удар палицею по дереву, каменю, землі. Завдяки цьому речі частково або повністю руйнувались [491]. Герої, які володіли надзвичайною силою, могли обернути землю:

А говорил Илья Муромець:

А если бы было кольцо в земли,

Да повернул бы землю кверху дном [387].

Вони могли виривати, зрушувати велетенське каміння тощо:

Боротьба тматорканського князя Мстислава Сміливого з касозьким ватажком Редедєю

Васнецов В. Три богатирі, 1898

Тут скакал Илья со добра коня,
Левой рукой коня ведет,
А правой рукой дубья рвет,
Мостить мосты все дубовые [401].

Наезжал на камешек серье,
И припал старый казак Илья Муромец,
Своей старой силой потряхивал,
Камешек с места содвигал... [451].

А орет в поле ратой, понукивает,
С края в край бороздки пометывает,
В край он уедет – другого не видать.
То коренья, камня ввывертывает,
Да великие он камня вси в борозду валит [401].

Коли княжа дружина не змогла висмикнути із землі соху Микули Селяниновича,

*Он подъехал на кобылке соловенькой
А ко этой ко сошке кленовенькой,
Брал эту сошку одной ручкой,
Сошку с земли повыдернул,
Из омешиков земельку повытряхнул,
Бросил сошку за ракитов куст [387].*

Народна фантазія, з любові до своїх героїв, подавала перебільшені здібності, коли богатир міг подолати ціле вороже військо:

*Не ясен сокол да напуцает на гусей на лебедей...
А на тую ли на силу на татарскую.
Он спустил коня да богатырского,
Стал он бить ту силушку великую
А он силу бьет будто траву косит [379].
Сів на коника, як вітрець линув,
Бай задне військо став здоганяти,
Як іздогонив, конем потоптав,
Середнє військо мечем постинав.
Переднє військо вогнем попалив,
Своє подвір'я назад відобрав [85].*

Отже, у свідомості давньоруського населення здоров'я і фізичні здібності мали надзвичайно важливе значення, оскільки забезпечували повноцінне життя, високопродуктивну працю та захист батьківщини. Ідеал богатиря, який поєднує в собі високі моральні якості й фізичну досконалість, наведено у фольклорних матеріалах, зокрема в билинах, веснянках та колядках.

Прийняття християнства кардинально вплинуло на всі сторони життя давньоруського населення [518]. Не оминуло воно й фізичного виховання. Християнство спрямовувало всю увагу на верховенство духу над тілом, на внутрішній світ людини, на відмову від матеріальних благ заради духовних. У зв'язку із цим церковна та світська література XI–XII ст. засуджує народні «ігрища», які сприяли фізичному розвитку людей.

Однак церква не могла не враховувати самобутні народні традиції та звичаї. Засуджуючи язичницькі обряди, християнство водночас пристосовувалося до них. Це яскраво простежується на прикладах пристосування календарних християнських свят до язичницьких, часткового засвоєння язичницької обрядовості тощо.

У XI–XII ст. в Київській Русі встановлюється досить стійке двовір'я, коли між християнством та язичництвом панувала відносна рівновага. Такий стан впливав на духовний та матеріальний світ людей, що відображено, зокрема, у культурі Давньої Русі.

1037 р. великий київський князь Ярослав Мудрий заклав Софійський собор, який зберіг на сьогодні не лише багатство стародавньої архітектури, а й живо-

Князь Володимир Великий

**Хрещення Володимира
Святославича**

писне оздоблення XI ст. У Софії поєднуються два види живопису – мозаїка та фрески. До сьогодні збереглося 260 м² мозаїк та близько 3 тис. м² фрескового розпису [355]. Система розписів, вибір сюжетів і розташування зображень мали утверджувати і зміцнювати християнську релігію. У центрі розміщено зображення головних персонажів та сцени християнства, портрети сім'ї Ярослава Мудрого.

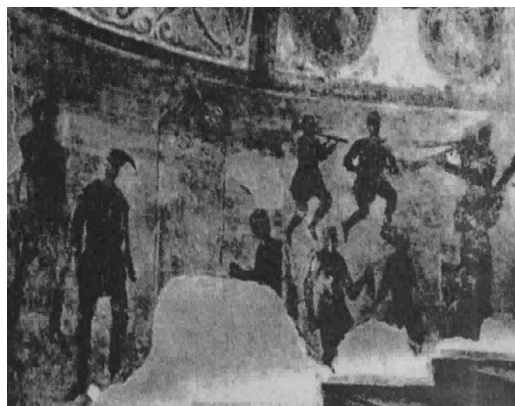
Фрески в баштах Софійського собору – найцікавіше джерело відомостей про життя князівського двору, про різні сторони тодішнього побуту. Унікальний ансамбль фресок світського змісту зберігся на стінах і стовпах двох башт – князівського ходу на «полаті» (хори). Це різноманітні сцени полювання, постаті акробатів, музикантів, танцюристів, борців, вершників і т. д. Значне місце займає композиція «Іподром» у південній башті собору. Тут зображені четверики коней, готових до змагань, розпорядники, які сповіщають про початок скачок, рухомі колісничі та ложі на іподромі, де присутні візантійський імператор зі своїм почтом та численні гості.

Серед розписів часто трапляються зображення тварин (гепард, ведмідь, верблюд, осел, вепр, собака, заєць), птахів і різноманітних фантастичних звірів. Великий інтерес викликають постаті скоморохів: музикант зі струнним інструментом, який сидить на придорожньому камені, флейтисти, музики, що грають на гусях та лютні. У південній башті збереглося єдине відоме в давньоруському мистецтві зображення повітряного органа: чітко видно установку з трубами, органіста, що натискає руками клавіші, та двоє скоморохів, які, стоячи на міхах, нагнітають повітря в органні труби.

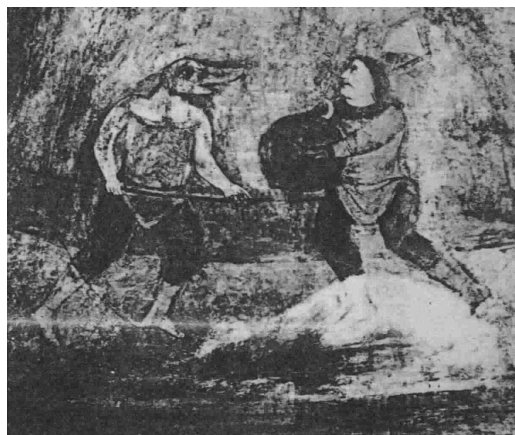
Отже, на фресках головного християнського храму поряд із релігійними картинами зображені ігрища, скоморохів, яких церква засу-

Ярослав Мудрий

Сучасний вигляд фрески Софійського собору в Києві. Скоморохи

Київ. Софійський собор. Північно-західна башта. Боротьба рязених. Фреска XI ст.

джувала. Це свідчить про стійкі традиції давньоруського населення, поєднання релігійних і язичницьких цінностей у свідомості людей. Якщо припустити, що язичництво значною мірою сприяло фізичному здоров'ю, а християнство – моральному (психічному) здоров'ю, то в період існування Київської Русі встановилася відносна рівновага.

3.1.2. Військово-фізична підготовка населення

Територія Київської Русі займала дуже вигідне географічне положення в центрі Європи для розвитку торгівлі, освіти, господарства й водночас потребувала постійного захисту від загарбницьких уторгнень інших народів. На заході військо боронило кордони держави над Сяном і Вепром від наступу польських полків, на карпатських проваллях і просіках – сторожили, не допускаючи мадярського засилля.

● – місце, з якого князь Ігор 1 травня спостерігав сонячне затемнення

Склав А. Чернов

Похід Ігоря і Всеволода Святославовичів (23 квітня – 12 травня 1185 р.)

На півночі берегли спокійні селянські оселі від наїздів напівдиких ятвягів. Але найбільша боротьба велася на південно-східному кордоні, на степовій межі. Із цього боку ніколи не згасала війна. Нові орди постійно сунули від незаселеного поля: авари, угри, болгари, хозари, печеніги, турки, половці, татари, шукаючи здобичі й бранців.

На цій території військо сторожило безнастанно: і взимку, і влітку, і вдень, і вночі. Тут розігрували найславніші бої, тут пролилося найбільше крові наших предків [224]. У таких досить важких умовах утворювалося київське військо, формувалося військо мистецтво й лицарські звичаї.

Військо Київської Русі поділялося на дружину та воїв. Вої – це народне ополчення, що виникло на територіальній основі: кожна земля творила округу, що звалася тисячею і виступала під проводом тисяцького [324]. До воїв належало все населення – «від малого до великого».

Дружина була організацією боярської верстви, утворювала вибране військо, що у війні мало вирішальну роль. Княжа дружина у своєму розвитку пройшла шлях – від найманої варязької дружини, від змішаної варязько-слов'янської чи варязько-боярської дружини під зверхністю варягів до княжої боярської дружини, що складалася лише зі слов'ян і була суспільною та військовою силою, органічно пов'язаною з інститутом князівства. Варяги ж були витіснені спочатку з командних посад, а потім зі складу дружини або асимільовані й інтегровані до складу боярства. Цей процес переважно був завершений наприкінці X ст. [395].

Дружина була найціннішим військом, і князі вважали за свій обов'язок дбати про її добробут та вигоди [322]. Літопис оповідає про Володимира Великого, який був дуже добрим до дружини, годував її, обдаровував так, що дружинники почали вже вередувати й нарікати на князя: «Зле єсть нашим головам! Дав він

Розгром печенігів дружиною князя Ярослава. Малюнок із літопису «Повість минулих літ»

Радзівіллівський літопис. Аркуш 219 зв. Михалку везуть на носилках два іноходці, а Володимир (він зліва внизу, в князівській яскраво-червоній одежі, як і Михалко) робить жест лівою рукою, поступаючися володимирським престолом старшому князеві. На задньому плані втікаюче військо Мстислава і його переслідувачі

нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!» [320, с. 71]. Коли Володимир про це почув, наказав повиковувати срібні ложки для дружини, сказавши: «Сріблом і золотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і золото...» [320, с. 71].

Пізніше князі наслідували Володимира в такому ставленні до дружини. Так Мстислав, брат Ярослава Мудрого, надзвичайно любив свою дружину, «не жалів їй майна, напиктів і їжі». 1172 р. князь Святослав Ростиславович не забирав золота і срібла, а давав дружині [320, с. 298]. 1187 р. Володимир Глібович «любив дружину і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині» [320, с. 343]. Під час бою князь журився передовсім тим, щоб дружина не зазнала дуже великої шкоди. Після бою під Листвином 1024 р. князь Мстислав сказав вдоволеній: «Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла» [320, с. 86].

У зв'язку з тим, що під час війн майже все доросле чоловіче населення Київської Русі брало участь у битвах, життєво необхідними були навички володіння зброєю [41; 526]. Зрозуміло, що виживання воїна в умовах бою залежало від його фізичного розвитку й досконалості володіння різними видами зброї. Тому кожен воїн дбав про свою фізичну досконалість і вміння володіти зброєю. У билині «Вольга Всеславович» читаємо: «гуляють дружинники по чистому полю, ведуть богатирські ігри, стріли метають, на конях скачуть, силою богатирською міряються».

Для військово-фізичної підготовки воїнів проводили спеціальні військові ігри, тренування, поєдинки. Під час свят влаштовували єдиноборства, змагання і турніри. Велике значення для військової підготовки мало полювання. У вільний час воїни постійно вправлялися в стрільбі з лука чи самостріла, в орудуванні мечем, сокирою чи шаблею, у метанні списа й ножа.

Зважаючи на те, що для спритного використання зброї потрібен тривалий час навчання і тренування, до військового життя в Київській Русі готувалися змалку. Побут дитини був наскрізь пов'язаний із виконанням ігор і фізичних вправ. Для дітей перших років життя виготовляли різноманітні іграшки. Здебільшого вони були з глини. До них треба зараховувати кулясті брязкальця з конічними виступами з Дорогинича та фрагменти полив'яних орнаментованих писанок з Белза, Береста й Червена [402, с. 128; 324, с. 73; 656, с. 105–148]. Ці іграшки датовані

Меч коваля Людоти. XI ст.

*Візантійські керамічні
гранати. X–XI ст.
Висота 13 см*

X–XIII ст. Іграшками є також полив'яні фігурки вершників, виявлені в Дорогиничі [635, с. 211]. Фігурки пошкоджені, від них збереглися лише верхні частини постатей в шоломах.

У Володимирі-Волинському знайдено пошкоджену фігуру коня, на якій видно зброю і нижню частину вершника [299, с. 312]. Аналогічні іграшки відомі з розкопок у Києві [205, с. 102–104]. Виробництво іграшок було дуже поширеним на Русі, а фігурка воїна є одним з найдавніших елементів в українській народній творчості від часів раннього середньовіччя і до сьогодні [302, с. 35].

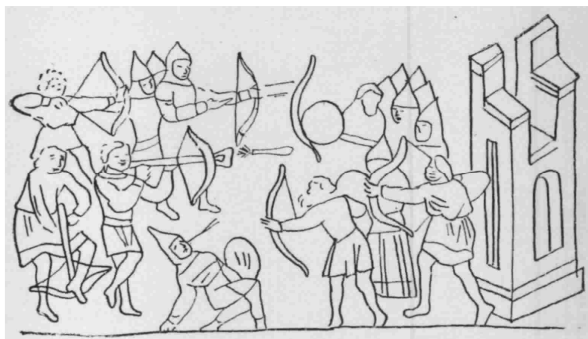
До цікавих глиняних виробів, знайдених на городищі Вал, належать дві дитячі іграшки: баранчик завдовжки 4 см і заввишки 3 см і грибок – заввишки близько 3 см [301, с. 157–158].

Належному фізичному розвитку сприяли народні рухливі ігри, які були дуже різноманітними й позитивно впливали на всі системи і функції організму. Особливо популярною була гра в паці. Паці – нижні кістки баранячих або коров'ячих ніг розставляли впоперек вулиці й влучними ударами потрібно було розрушити їх шеренгу. По-різному розставлялися паці, неоднакова була й відстань, з якої проводився кидок. Перемагав, звичайно, кращий гравець. Але в усіх дітей із раннього дитинства розвивалися точність, окомір і координація рухів [584].

На велику поширеність гри в паці вказують археологічні матеріали. Під час розкопок відомого чернігівського кургану «Гульбіще» було знайдено не лише велику кількість нижніх баранячих ніг, але і їхні бронзові копії. Подібні знахідки були виявлені й у Яблонівському кургані поблизу Канева.

Археологічні знахідки показують, що в давньоруській державі дуже поширеними були ковзани. Цікавими побутовими виробами є ковзани, знайдені в трьох екземплярах на городищі Вал у Надстир'ї. Для прикладу схарактеризуємо один із них. Він мав прямокутну в перерізі форму із загостреним клиновидним, загнутим угору переднім кінцем. Нижня частина горизонтально зрізана й добре заполірована, очевидно, від застосування. Довжина ковзана 19,5 см, ширина 3,5 см, товщина 2 см. Ззаду і спереду виробу були просвердлені дірки для прив'язування до взуття [301, с. 149].

Велике значення мав обряд «постригу», коли трирічну дитину перший раз стригли й садовили на коня на знак, що вже малий хлопець має добре навчитися їздити верхи. Потім підліток учився володіти зброєю і допомагав батькові в походах.

Боротьба лучників-стрільців. Із кнігсберзького літопису

Народна гра з м'ячем і ключками

Святослав Ігорович, славний лицар, ходив у походи з батьковими воєводами ще малою дитиною. Побутував звичай, що князь-воєвода перший ішов у бій, хоч це загрожувало йому смертю. Молодші князі не раз вели спори за те, кому з них ставати попереду супроти ворога. Коли Святослав разом із княгинею Ольгою вийшли проти деревлян, «кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим. І сказав [воєвода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем» [320, с. 34].

Володимир Мономах ходив на лови з тринадцятирічного віку. Данило Галицький у дитинстві вже добре володів мечем. Коли бояри хотіли розлучити його з матір'ю і один із них Олександр «узяв [коня] за повід, і він [Данило], видобувши меча, ударив його, ту рубонув коня під ним» [320, с. 373]. Син Данила Галицького, Лев, малим хлопцем також ходив у бій під опікою довірених бояр.

Підліток мусив пізнати різні види зброї, різні способи боротьби, навчитися кидати списа, володіти мечем і шаблею, рубати сокирою, ходити на лови, боротися врукопашну.

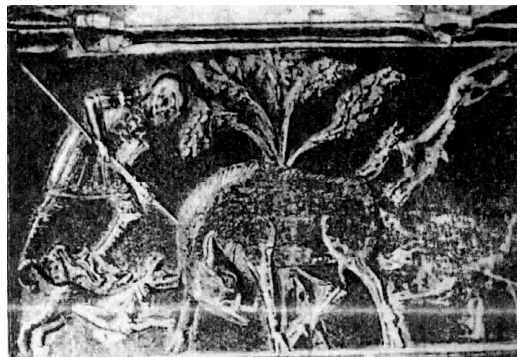
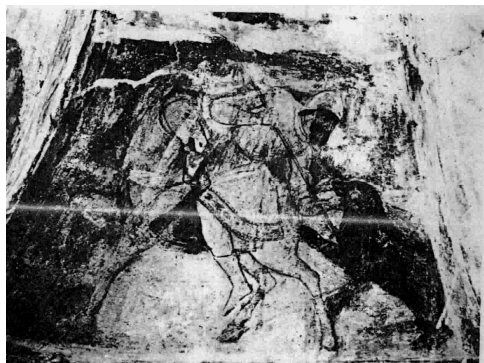
Одне з найвагоміших місць серед засобів фізичного виховання в період Київської Русі посідали фізичні вправи з використанням предметів, насамперед різноманітної зброї (списів, луків, мечів, бойових палиць та сокир, ножів, щитів та ін.), а також предметів, які можуть використовуватись як зброя (каміння, палиці, мотузки, аркани тощо).

Битва під Сендвичем. 1217 р. Мініатюра Матвія Паризького (середина XIII ст.). Показані два способи метання керамічних гранат із грецьким вознем – за допомогою лука і «на стропях»

Важливим засобом фізичної підготовки воїнів були двобої на палицях. Уміння володіти палицею використовували як попередній засіб навчання з подальшим удосконаленням володіння різними видами зброї. Так, залежно від довжини й ваги палиці, молодь могла відпрацьовувати певні специфічні прийоми, характерні для таких видів зброї, як меч та спис, сокира та бойова палиця. Більшість таких вправ входила в основу повсякденної підготовки слов'ян [584]. Бої на киях та палицях були поширеними на всій території Київської Русі й були основою для розвитку одного з найдавніших видів спорту – фехтування. У подальшому застосовувалася справжня, але притуплена зброя, щоб запобігти травматизму.

Для розвитку фізичних якостей використовували вправи із застосуванням каміння, зокрема метання округлого каміння в ціль і на відстань, піднімання важких кам'яних брил. Застосування каміння відображено в такому давньоруському виді зброї, як праща. Воїнові доводилося тривалий час систематично вправлятися для того, щоб камінь, випущений із пращі, влучав у ціль.

Київ. Софійський собор. Південно-західна башта. Полювання на ведра. Фрески XI ст.

Не менш важливими засобами фізичної підготовки молоді та воїнів залишалися природні локомоції (ходьба, біг, стрибки, лазіння, перелізання, повзання, пірнання, плавання). Їх застосовували для розвитку фізичних якостей людини і змалку, і в зрілому віці, й використовувалися у фізичному вихованні та військовому вишколі русичів [430; 490; 520]. Так, серед різновидів природних локомоцій для фізичної підготовки використовували біг на 20–25 верст. Крім того, поширеними були швидкісне лазіння по деревах, перенесення на собі одного чи двох товаришів (для розвитку фізичних якостей: сили, витривалості, спритності). Використовували також стрибки в довжину та висоту, із жердиною. С. Килимник описує також гру «Скакання через рів» (на відстань 1,5–2 м) та стрибки догори через тичку. Він зазначає, що такі стрибки організовували у формі змагань із 2–4 і більше учасниками [245].

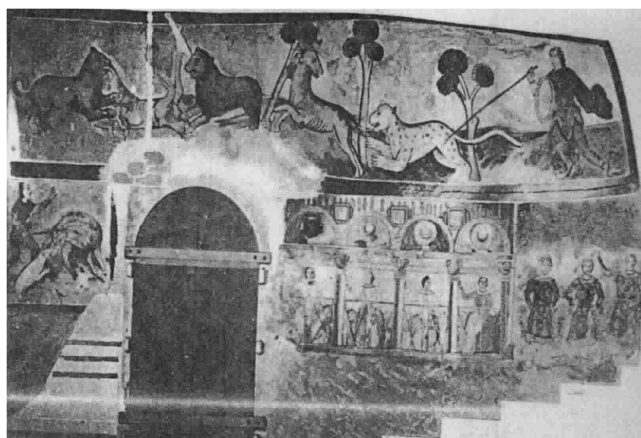
Дуже поширеними вправами у воїнів Київської Русі були стрільба з лука та списометання. Ці види зброї широко застосовували і на війні, і на полюванні. Як зазначає І. Крип'якевич, «коп'ям орудували на двоякий спосіб. З тяжким коп'ям, що мало залізне вістря, воївник ішов пішки на ворога, або їхав конем і старався противника колоти, вдарити, пробити. Легким, коротким коп'ям кидали з далека» [278]. На думку В. Старкова [490], розвитку стрільби з лука в Давній Русі сприяли і військові, і господарські фактори. Знахідки дитячих луків засвідчують, що техніку стрільби освоювали з дитинства. Для мішені використовували невеликі кільця, ножі. Цікаво, що в період Київської Русі з'явився новий різновид лука – рожанець. 1251 р. у військо князя Данила «стрільці йшли з обох боків, тримаючи в руках свої рожанці й накладали на них стріли на ворогів» [124; 142]. Серед засобів фізичної підготовки визначне місце займали вправи з використанням аркана. Його використовували для полонення ворога, стягнення вершника із сідла тощо. Метання ножів у ціль було також важливим елементом бойового вишколу русичів.

Юнаки систематично займалися плаванням, веслуванням, ходьбою на лижах, швидкісним лазінням по деревах, перелізанням із дерева на дерево, небезпечними іграми з биками. Одним із видів змагань був біг на 20 і навіть 25 верст.

Життєво необхідними були навички плавання і пірнання. На річці Почайна (притока Дніпра, яка сьогодні тече по трубах під Київським Подолом), проводилися досить цікаві й оригінальні змагання. На початку червня там збиралися найкращі плавці-пірнальщики. Під вечір усі учасники стрибали в річку й залишалися там до повного заходу сонця. Пірнальщики повинні були руками ловити під берегами Почайни рибу й викидати її на траву. Перемагав той, кому вдалося зловити найбільших рибин. У нагороду переможець отримував шовкову рибальську сіть, яку сплі-

Київ. Софійський собор. Південно-західна башта. Полювання на лева. Фреска XI ст.

Київ. Софійський собор. Південно-західна башта. Інтер'єр. Фрески

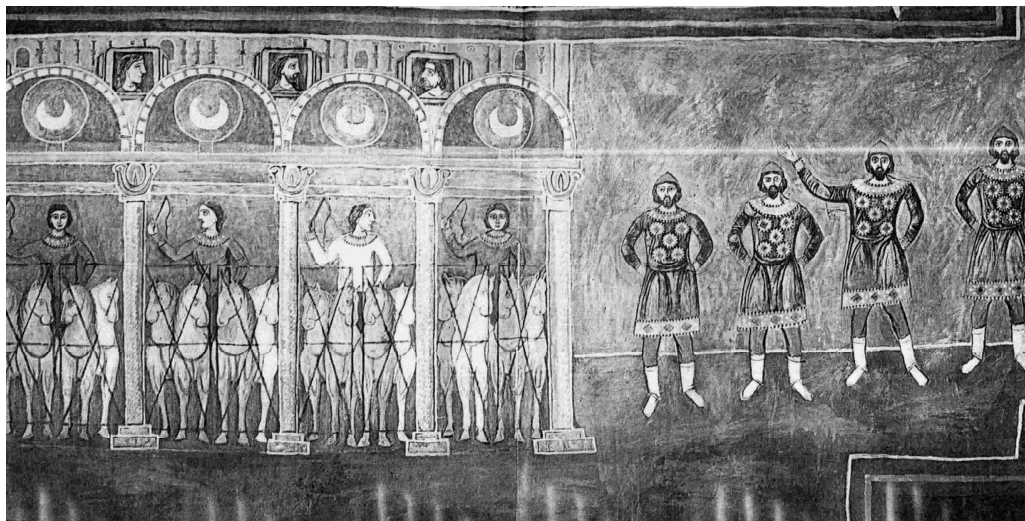

Київ. Софійський собор. Північно-західна башта. Стрелець із лука. Фреска XI ст.

тали княжі служанки [500]. Зрозуміло, що для перемоги в таких змаганнях потрібно добре плавати, довго залишатися під водою і бути надзвичайно спритним.

Стрільба з лука була поширеною серед усіх верств населення. Звичайно стріляли по нерухомих і рухомих мішенях (найчастіше це був щит, який піднімали й опускали на палицях). Юнаки вправлялися в боях у відділах легкої кінноти, вчилися ходити на стежі й під'їзди до ворога, маскуватися.

Особливо важливе значення відігрвала верхова їзда. Археологи припускають, що на Старокиївській горі (там, де стояли княжі будинки) був і «кінний двір», тобто не лише конюшні, а й невеликий іподром [500].

Київ. Софійський собор. Фреска «Іподром» (старт). Реконструкція С. А. Висоцького й художника-реставратора Ю. А. Коренюка

Серед кінних вправ особливо цінилося вміння легко стрибати на коня, через коня і взагалі джигитувати в найширшому розумінні цього слова. Тому майже всі княжі дружинники «скакали через гривы лошадиные, на скаку коня имали, а вои меньшие луки крепки гнули» [500, с. 127].

Немалу роль у фізичній підготовці молоді мало вміння пересуватися на лижах. Особливого значення це вміння набувало в зимовий час – і на полюванні, і у військових походах [430; 490; 520].

У щоденному житті молодий воїн повинен був розвинути витривалість і стриманість, уміти витримувати холод і спеку, голод і спрагу. Він повинен був вставати до схід сонця, сам усе оглянути й перевірити, ставити до себе найвищі вимоги.

Володимир Мономах навчає синів: «На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе в борзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає» [320, с. 457].

Як зразок лицаря літописці ставлять князя Святослава: «Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий... Возів же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину [і] на вуглях спішки, [це] він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник склав і сидло [клав] у головах» [320, с. 38].

Із відкриттям двірцевих шкіл князем Володимиром Святославовичем, одночасно з політичним зміцненням Київської Русі зростав її культурний рівень.

Поряд із граматиною, арифметикою, риторикою, поетикою, географією, юриспруденцією, богослов'ям, іноземними мовами, анатомією починає розвиватися фізичне виховання. У статуті двірцевої школи записано: «Упражнения тела состоит в легкости движения ударов и в приготовлении телесных сил к всякому случа... есть весьма полезное и потребное... во благоустроении бо тела юных здравие старых основается» [4]. Навчання в княжих школах відбувалося із семирічного віку.

Княжі дружинники

Варто відзначити, що під час оборони церков та монастирів, які активно почали розбудовувати за правління Ярослава Мудрого, і, крім культового, мали ще й оборонний характер, потрібні були «дюжі старці». «Приходили ... под Печерский монастырь немецкие воеводки ... с конными и пешими со многими людьми узгоном и забежью вломилися в острог, и мы твои государевы богомольцы ... билися с ними» [426]. Про те, що військово-фізичному вихованню в монастирях та церквах надавали великого значення, свідчить участь ченців у військових походах. Герої відомої Куликовської битви Пересвет і Ослябя були монахами Троїцького монастиря [4].

Цікавими є факти проведення ігор, змагань та поєдинків між регіонами – «игры межи селью». У них були задіяні учасники з різних сіл, міст і навіть князівств. Припускається, що такого роду змагання проводили на честь військових перемог або урочистих державних подій [320].

Змагальницькі форми прояву фізичних здібностей, сили та витривалості були дуже поширені на весіллях та братчинах:

*Молоды Василей Буславович...
Со своею дружиною хороброю...
И пришли во братчину в Никольщину.
А и будет день по вечеру,
От малого до старова
Начали уж ребята боротися,
А в иному кругу в кулаки битися [176].*

Різноманітні ігри, змагання, розваги були поширені під час святкових церемоній, що влаштовували князі на честь визначних подій, посідання на престол або перемоги над ворогом:

*И приехали к князю Владимиру со славою.
Была гульба, борьба и кулачный бой,
Владимир князь их потчивал;
Три дня гуляли веселилися [451].*

Не викликає сумніву, що святкові церемонії були характерним елементом середньоруської культури й супроводжувалися військово-спортивними змаганнями,

випробуваннями військових якостей учасників, фізичної сили та доблесті.

Велике значення надавали вихованню хоробрості й патріотизму, не боятися «ні раті, ні звіра, а творити «чоловічу справу». Розуміння відповідальності за долю держави й народу бачимо вже в часи князювання Святослава Хороброго. «Не осоромимо Руської землі» – це слова князя, якими він промовляв до свого війська перед вирішальним боєм із греками, це був клич, на який радісно відповіло все військо. Але коли Святослав у своїх далеких походах почав утрачати відчуття дійсності, ішов все далі й далі в чужі землі, забуваючи про Україну, тоді до нього громадянство звертається з осторогою: «Чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив» [320, с. 39].

Під час війни з греками в найбільшій небезпеці князь промовляє до війська: «Уже не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, – тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо» [320, с. 41].

Володимир Великий і Ярослав Мудрий уміли утримувати внутрішню рівновагу й гармонію, сильною рукою вели провід і одночасно притягали до співпраці боярство. Але вже між Ярославовими синами почалася боротьба, що довела до занепаду авторитет княжої влади, а Русь безкарно пустошила орда половців. Тоді серед молодшого покоління князів піднявся клич: «Не губити Руської землі!» – рятувати те, що здобували прадіди, «багато утерши поту». На з'їздах і спільних нарадах князі та бояри намагаються примирити розсварені сторони, пригадують їм обов'язок солідарності та єдності. «Я не угрин, не поляк, ми одного діда внуки», – каже князь і подає руку до згоди своєму суперникові. Князі повертають свої сили й енергію на зовнішнього ворога, «триклятого» половчанина. Боротьба зі степом, охорона здобутків куль-

Похід руських дружин на половців

*Половці забирають русичів у полон.
Малюнок із літопису*

тури, оборона кордонів – це справи, що викликають у громадянства гарячі співчуття і захоплення [224].

Отже, любов до своєї землі, бажання її захистити навіть ціною власного життя були основою патріотизму в Київській Русі.

Військово-фізичне виховання в Київській Русі. На розвиток впливали культурні надбання сусідніх народів [430, с. 6]. Зокрема, відомо, що в Русі проводили своєрідні лицарські турніри «руські ігрища», де воїни набували вправності та відваги.

Князь Ізяслав I Ярославович

Київська Русь за князя Ізяслава

Загалом лицарські турніри в середньовічній Європі стали дуже поширеною традицією, де брали участь бійці різних регіонів і навіть народів. Під час турнірів лицарі підносили гідність власного імені й приносили славу своїй землі.

Лицарський турнір, ілюстрація з німецької середньовічної книги, 1480 р.

Перша згадка про лицарські турніри на території Київської Русі належить до 1150 р. Тоді князь Ізяслав святкував свою перемогу і влаштував великий банкет. Угри, що приїхали в Україну як військова допомога «на [арабських] конях і на скакунах вигравали на Ярославовім дворі, многе-множество. А кияни дивувалися безлічі угрів, і воїнській вправності їх, і коням їхнім» [320, с. 238]. Згодом подібні турніри влаштовували й наші князі. Літопис розповідає, що в Галичині князь Василько, брат Данила, на подвір'ї змагався з угорським боярином: «граючи, видобув меча свого на слугу королевого, [а] той, граючи, схопив щита» [320, с. 387].

Перед славною битвою під Ярославом князь Ростислав «затіяв гру перед городом, і зітнувся він з [лицарем] Воршем. І впав під ним кінь, і вивихнув він плече...» [320, с. 402].

Відомості про участь руських воїнів у лицарських турнірах трапляються і в зарубіжних джерелах. Німецький учений XVII ст. Мельхіор Гольдаст, розглядаючи давні акти магдебурзького архіву, виявив надзвичайно цікавий документ. Близько 935 р. в Статуті лицарського турніру, що відбувся в німецькому місті Магдебурзі, серед почесних учасників називаються імена Велемира, князя (пранцепса) Руського, а також Оттона Родеботто, герцога Русії (тобто воеводи), Ванцеслава – князя Русі, які виступали під власними гербами, але від Корогва, герцога Тюрінгії, із яким русини були пов'язані давніми династійними зв'язками [165].

У французькій поемі «Сеєн» (кінець XII – початок XIII ст.) середньовічний автор захоплено розповідає про подвиги руського велета Ф'єрабраса, який вражав сучасників своєю надприродною силою і військовими здібностями. Він був такий могутній, що ніхто зі знаменитих лицарів не наважувався стати з ним до двобою. Рицар-русин діяв на боці Гітеклена-Видукінда Саксонського проти Карла Великого.

Невідомий автор намагався змалювати, словесний портрет свого героя «Ф'єрабрас із Русі». Руський витязь – це людина величезного зросту, «з розкішною гривною волосся, рудою бородою, із обличчям, посіченим рубцями» [166, с. 14].

Територія Київської Русі мала густу мережу рік. Дніпро, разом зі своїми великими притоками, Дністер, Буг, Сян були основними водними артеріями і природними шляхами, біля яких найбільше вирувало людське життя. Вигідне географічне розміщення давньоруської держави на історично сформованих шляхах між Північчю і Півднем, Сходом і Заходом під силу значення водних шляхів сполучення. Широко відомий шлях «із варяг у греки», який проходив Дніпром через Київ, з'єднував Балтійське море з Константинополем. По Дністру транспортували сіль із Прикарпаття.

Турнір. Ілюстрація з Манеського кодексу XIV ст.

Слово о полку Ігоревім. Радзивілівський літопис

Взагалі на території України здавна були відомі різноманітні засоби пересування по воді. Найбільш архаїчним є пліт, який формували з кількох колод, з'єднуючи їх канатами, гужвою (запареними в гарячій воді молодими стовбурцями дерева), мотузками з лика або поперечними брусками-планками. Розміри такого плоту залежали від призначення. Для індивідуального перевезення його зв'язували з п'яти-шести невеликих кругляків, для транспортування вантажів – із більшої кількості масивніших і довших колод. Пліт, як засіб транспорту, був практичним насамперед на неповноводних артеріях.

Людей, підводи й різні вантажі через широкі ріки перевозили паромами. Основу його становили два-три плоскодонні човни (басейни Дніпра, Десни, Прип'яті) або вже згаданий пліт (басейн Дністра), на який ставили балки й робили поміст із дощок. Останній обносився з двох сторін перилами. Паром рухався за допомогою блоків по натягнутому між берегами ріки канату, а управлявся довгою жердиною. На великих ріках (Дністрі, Десні, Дніпрі та ін.) використовували також весла [537].

Великого поширення набув довбаний човен. Він мав різні народні назви: «дуб», «душогубка», «довбанка». Робили такий човен із липи, сосни, осики, верби, дуба та інших порід дерев. Стінки його розвертали над вогнем у спеціальній ямі або ж у видовбану колоду наливали воду й кидали гаряче каміння. Згадки про те, що кривичі й лучани плавали на своїх човнах до Києва та продавали їх там, є у візантійського цісаря Костянтина Багрянородного.

Однак кораблів, якими користувалися руси за княжих часів, не збереглося. Про морські походи воїнів Київської Русі та про типи суден збереглися відомості лише в письмових джерелах, зокрема в літописах.

Серед плавучих засобів княжої доби знаємо два невеликі типи рибальських суден – повозок і учан. За способом виготовлення судна називалися струг (із видовбаної колоди) та насад (збудований із різних частин). Літопис

14 сторінка Радзивілівського літопису

подає нам, очевидно, різні типи суден – човен, лодя, суд, які відрізнялися одне від одного своєю величиною. Найбільше цінувалося судно, призначене для переходів через море.

Про величину суден можна здогадуватися лише з того, яку кількість людей вони вмщували. Є дані про те, що по 40 осіб, як це сказано в описі походу Олега на Константинополь; у поході на Каспій, певно, користувалися більшими човнами, бо в них вмщалося по 100 осіб. Під час походу Олега на Константинополь зібрано, як це засвідчує літопис, люду з усіх руських племен, території, яка називалася «Велика Скіфія», а кораблів було дві тисячі. Для керування судна користувалися кермом, яке називалося ключ. Човни, звичайно, обладнувалися веслами, але більші з них мали вітрила, які шилися або з грубого полотна, або з дорогої тканини – паволоки [41].

Поставив Олег лодії на колеса. Малюнок із літопису

Конструкція суден Київської Русі була, очевидно, різною. У літописі є розповідь про те, що коли 1151 р. на Київ напав разом із половцями Юрій Довгорукий, то битва відбувалася на човнах на Дніпрі. Київський князь Ізяслав «хитро спорядив був човни: гребці ж у них були невидимі. Тільки весла [було] видно, а людей не було видіти, бо човни були покриті дошками, і борці стояли в бронях наверху, стріляли, а керманичів було два: один на носі, а другий на кормі; куди вони хотіли, туди йшли, не обертаючи човнів» [320, с. 241].

Перші кораблі русів з'явилися на Чорному морі на зламі VIII і IX ст. Близько 800 р. князь Бравлін напав на побережжя Криму, зруйнував міста від Херсонесу аж до Керчі, після десятиденної облоги здобув Сурож (Судак). Великий похід під проводом київських князів Аскольда й Дира на Константинополь відбувся 860 р. За різними джерелами, у ньому взяло участь від 200 до 360 кораблів. Руси знищили передмістя столиці, але оборонних мурів взяти не могли. Дізнавшись, що цісар Михайло, який був тоді з військом у Малій Азії, спішно повернув до столиці, руське військо з тріумфом повернуло додому.

Князь Олег

Княгиня Ольга

Князь Святослав

*Князь Данило
Галицький*

Князь Олег здійснив похід на Константинополь. Літопис дає нам ще народний переказ, що київський князь наказав приробити до човнів колеса, і, напнувши вітрила, човни помчали на місто. Це змусило греків укласти з русами мир. Морські походи на Візантію мали для Київської Русі велике політичне значення. Договори, укладені київськими князями, закладали основи торговельного й морського права, сприяли розвитку торгівлі, збагачували державу [41].

У зв'язку з великим поширенням кораблів дуже великого значення набуло веслування і керування кораблем. Святослав у болгарському поході сам веслував, переїжджаючи Дунай: «приїхав якимось скитським човником, тримаючи весло й разом із іншими гребучи, якби й усякий інший» [223, с. 38].

Цікаво, що подекуди цією чоловічою справою володіли й жінки. У деяких переказах княгиня Ольга зображена сміливою і сильною дівчиною (Ігор уперше побачив її, коли вона упевнено керувала човном) [401].

Великою популярністю в княжі часи користувалися лови, які зумовлювалися передовсім підготовкою до військового життя. Особливо часто на них виїжджали князі, для яких вони були розвагою, відпочинком, спортивними заняттями. Перед військовими походами князі влаштовували лови з метою заготівлі дичини для війська.

Князь Данило під час походу полював в околицях Грубешова сам на диких кабанів, щоб мати чим підживити вояків. Багата первісна природа, великі пуші й назаселені степи ховали в собі безліч усяких тварин: зубрів, турів, оленів, лосів, ведмедів у княжі часи зубри водилися ще й у Галичині: Ярослав Осмомисл влаштовував на них лови на честь грецького царевича Андроніка Комніна. Назви поселень Зубря, Зубряче, Зубрець тощо вказують тепер, де були поширені ці великі тварини. Ще більше поширений був тур, предок домашнього вола й подібний до нього зовні. Він був чорної масті, з ясною смугою вздовж хребта, без гриви, з великою головою, товстою шиєю і невеликим підгрудям. Могутні його роги виходили із черепа майже під прямим кутом, були похилені вперед, а кінцями загиналися назад. Ця тварина різнилася дикістю і відвагою. Літописець уживає порівняння «хоробрий, як тур». Тур був небезпечний так само, як зубр, кидався на ловця і не раз підкидав його рогами з конем разом.

Військо Святослава захоплює фортецю на Дунаї. Малюнок із візантійської хроніки

Лют жене за звіром. Малюнок XIII ст.

У степу водилися також дикі коні, яких пізніше звали тарпанами. Дикий кінь був менший від господарського, мав велику голову, коротку морду, гострі вуха, товсту шию, широкі груди, прямий зад; масті був мишастої, з темною смугою вздовж хребта, грива й хвіст чорні. Тарпани жили великими табунами, по 50–60 голів [224]. Полювали також на косуль, кабанів, куланів, лисиць, вовків, куниць, борсуків, видр, бобрів, зайців [524].

Тварин гонили на конях із луками або йшли пішки з рогатиною, особливо на ведмедя і кабана. Володимир Мономах у своєму «Поученії» пише: «А так труждався я, лови діючи: з тих пір, коли сів я в Чигирині, а з Чернігова вийшовши і до [сього] року – по сто [звірів] загонив я і брав без усякого зусилля, – окрім іншого лову, крім [лову] турів...» [320, с. 461]. «А се я в Чернігові робив: коней диких своїми руками зв'язав у пушах десять і двадцять, живих коней, а крім того ще, по [ріці] Росі їздючи, ловив я своїми руками тих же коней диких» [320, с. 461].

Водночас полювання було пов'язано з великим ризиком для життя. «Два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив [рогами] і два лосі – ведмідь мені біля коліна пійник укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня за мною кинув [на землю], та бог мене уцілілим зберіг. І з коня багато я падав, голову собі розбив двічі...» – розповідає про своє життя Володимир Мономах [320, с. 461]. Тому й лови були ще засобом виховання волі, наполегливості, здатності зносити різні негаразди і трагічні випадки. Терени, призначені для ловів, звалися ловища або перевісища. Князі видавали окремі розпорядження, де й як мають відбуватися лови. Кращі райони залишали для себе на двірські лови [224]. Закони про ловища встановила ще княгиня Ольга.

Отже військово-фізична підготовка в Київській Русі спрямовувалася на формування необхідних у військовій справі рухових умінь та навичок, техніко-тактичних дій, розвиток фізичних та вольових якостей, підвищення функціональних можливостей організму, оволодіння певною сукупністю спеціальних знань, що забезпечували готовність до військової служби та високий рівень боєздатності.

3.1.3. Народно-побутові форми фізичного виховання

У народному побуті Київської Русі продовжували зберігатися самобутні засоби й форми фізичного виховання, створені ще в давні часи. Особливо популярними були рухливі ігри та забави минулих віків. Вони були невід'ємною частиною кожної події, товариського зібрання. Люди вірили в магічну силу дій-ритуалів, у силу слова та руху й цими засобами намагалися забезпечити собі добробут, гарний урожай, успішне полювання, щасливе родинне життя, міцне здоров'я, добру погоду тощо.

Для збільшення сили впливу на природу й надприродні явища люди стали поєднувати пісню, музику, танці й рухові дії. «Таке злиття – поєднання мистецтва, – як зазначає С. Килимник, – зветься синкретичним, а сила цього мистецтва – молитви – магічна, цебто – чудодійна» [246, с. 351]. Поступово ці дії сформувалися у вигляді завершених свят та обрядів, які почали виконувати в певні періоди календарного циклу.

У змісті стародавніх обрядів головне – не пісня, не текст пісні, а рух. Цей рух піднімав настрій, розбуджував енергію людей, стимулював до праці. Отже, свята й обряди були відносно самостійними явищами культури та найбільш дієвими засобами передачі колективних знань і досвіду від покоління до покоління. У старих писаних пам'ятках називалася Радуниця, Радунець або Радовниця [109; 186].

Це підтверджують Троїцький, Новгородський та Київський літописи. В одному із церковних календарів мовиться: «В Радуницю був звичай серед простолюття згадувати померлих свояків, з язичницькими обрядами, і той, хто згадав, приносив на могилу вино, сичене пиво, пироги, млинці і відправи священиком літії, взявши чарку з вином, або склянку з пивом, відливали частину на могилу, а решту допивали самі; жінки в цей час жалобним голосом причитували добродійні вчинки небіжчика» [465, с. 195].

У стародавніх слов'ян Радуницею, або «весняною радістю», називався, на думку О. Воропая [109], цілий цикл весняних свят, приурочених поминанню мертвих. За дохристиянськими віруваннями, у ці дні всі покійники перебували на землі разом із живими.

Характерною особливістю святкування було проведення різноманітних хороводів, розваг та ігор. Цікавим є те, що в цих веселощах брали участь переважно заміжні жінки й навіть бабусі [134]. Крім хороводів та ігор, на Проводи влаштувалися вдавані бої молоді, герці та боротьба [246].

У старих писаних джерелах є досить багато згадок про свято **Івана Купала**. Найдавнішою згадкою про це свято донедавна вважали запис у Волинському літописі (за Іпатіївським списком) від 1262 р.: «...напередодні й Іванового дня [і] на самого купала» [320, с. 423]. Проте у Велесовій книзі, епічні твори якої складені у V і записані у IX ст., на 8-й дощечці читаємо:

*Володарі наші є Хорс і Перун, Яр, Купало, Лад і Дажбо.
А коли Купало прийде у вінку,
що покладений на голові його,
сплетений із віття зеленого, і квітів, і плодів...»* [75, с. 55].

Псковський монах Памфіл писав: «Коли прийде празник Рождества Предтечевого, то в ту святу ніч, трохи чи не все місто схвилюється, і по селах показяться – з бубнами, з сопілями, з гудінням струнним і всякими неподобними граннями сатанинськими, з плесканням і плесанням; жінки й дівчата головами махають, устами видають недобрі кличі, препогані бісовські, хребтами вихиляють, ногами скачуть і топчуть...» [139, с. 218].

Польський ботанік Мартин, описуючи свято Івана Купала наприкінці XVI ст., зазначає, що «дівчата плели вінки й ними вбирали себе. В цей диявольський день розводили вогонь, який добували через тертя дощок, щоб свято було справді диявольське, що в ньому брали участь самі демони. Співали сатанинські пісні, і з ними стрибали від радості дияволи, яким вони молилися і їх восхвалювали, а Бога забували.

У день святого Івана нікого не було в церкві, бо всі проводили суботки з бісами з усякими безчинствами. Жіноча стаття до розпалювання вогню ходила в поле шукати різних трав, і зібрані в цей день трави мали чудесну силу. Найголовніші з них були: Іванів цвіт, лопух, богородська трава і ведмеже вухо.

Дівчата плели з них вінки, пускали на воду і ворожили по тому, як ті вінки пливли: чий тонув, та з дівчат не вийде заміж. Інші, сплївши вінки з богородської трави, святили їх у церкві та зберігали протягом усього року. Під час хвороби людей чи тварин напували хворих настоєм з зілля тих вінків» [109, с. 410].

Стоглов так описує свято Івана Купала: «Протав празника і вночі на самий празник, весь день і до ночі чоловіки, жінки, діти, по домах і на вулицях, і над воду ходячи, забавляються всякими грами, скоморошеством, піснями і плясами сатанинськими, гусями й іншими способами і паскудними образами; тут хлопці і дівчата безчестяться; коли минає ніч, ідуть на ріку з великим криком, як біснуваті; миються водою і, вернувшись додому, падають як мертві від «великого клопотання» [496].

Русалії в стародавні часи, на думку Б. А. Рибаківа, були «кульмінаційною крапкою народних язичницьких святкувань. Усі види мистецтва виявлялись у них повною мірою: музика, співи, танці, військові ігри, театралізовані дійства, які інколи проводились в масках» [455, с. 676].

Термін «русалії» так твердо ввійшов у побут Русі XII ст., що навіть у суто церковних творах про піст час призначався цим язичницьким святом: «...і по сошествии святого духа, рекше по русалиих...», «...масла же до русалии приемлють...» [455, с. 677]. У початковому літописі 1067 р. згадуються «роусальї» поруч зі «смарохами» і «гусльми», у «Руському літописі» русалії трапляються декілька разів у 1174, 1177, 1195 рр. [320, с. 306, 321, 355].

1551 р. цар Іван Грозний показав церковному собору перелік претензій у зв'язку з поганою діяльністю. За кількістю статей цей документ назвали «Стоглав». У питанні 23 знаходимо докладний опис русалії: «У троїцьку суботу по селах і погостах сходяться мужі і жони на жальниках (могилах) і плачуть на могилах вмерлих з великим криком. А коли почнуть грати смарохи у всякі бісівські ігри, то вони, перервавши плач, почнуть скакати і танцювати і в долоні бити і пісні сатанинські співати...» [496, с. 115].

Характер русалій, як їх описують церковні письменники, не викликає сумнівів у їх ритуальному язичницькому змісті. Саме до русалій, які відрізнялися всенародністю, широким охопленням багатьох поселень, належать такі етнографічні терміни, як «собитіє» (со-битіє), «собор», «стадо», «толпа», «толпіще» [478]. Русалії – це «збір великої кількості людей, які одягнуті в яскравий одяг» [455, с. 677].

Учасники русалій, на думку Б. А. Рибаківа [455], поділялися на простих глядачів і тих, які виконували головні ролі гри-обряду. Передовсім це музиканти, скоморохи й танцюристки. Музики грали на духових, струнних і ударних інструментах. Скоморохи – це співаки-потішники й танцюристи, які забавляли людей піснями, жартами, іграми. Танцюристки («плясуньї») вибиралися, напевно, із великої кількості найгарніших дівчат міста або села, як це було по всій середньовічній Європі, де під час травневих і троїцьких свят вибирали королеву та короля свята.

Зелені святки, русалії

Русальні ігри склалися з хороводів, різноманітних танців і стрибків («плясаніє і скаканіє»). Танці велися у швидкому, шаленому темпі, і здавалося, що русальниці не торкаються землі. Головним мотивом були «найрізноманітніші форми звивання» [337, с. 482], що підтверджується частими згадками руських церковників XI–XII ст., про «багатовертке танцювання». Танець супроводжувався викликуваннями, вигукуваннями й часто завершувався тим, що «русальниці доходять до виснаження і падають непритомними» [455, с. 680].

Крім танців, змістом русальських святкувань було виконання різноманітних ігор, значна частина яких мала військовий характер. Найбільш поширеними були «бої перебіійців», «вдавані бої» [246] та змагання на зразок первісних турнірів. Підтвердженням військових боїв на русалії є малюнок воїна на київському браслеті. Зображений вояк виконує певну гру чи танець. Він ще юний, безбородий, у вишитій сорочці. У правій руці ніж або меч, у лівій невеликий щит.

Найбільшого поширення під час русалій набули різноманітні рухливі ігри молоді, що супроводжувалися співом і примовками. Із часом назва «русалії» з багатьох причин вийшла з ужитку нашого народу. Але обрядові дієства, що виконувалися в ті дні, не зникли, а почали виконуватися на честь Зелених свят.

Народні ігри та фізичні вправи відображали передовсім виробничу діяльність людей (полювання, землеробство, тваринництво, рибальство), військовий і сімейний побут, світогляд. До них належать ігри зі співом і примовками («Подоляночка», «Мак», «Огірочки» та ін.); ігри з предметами («Цурки», «Гилка» та ін.); ігри без предметів («Шило», «Жмурки», «Дрибушечки» та ін.).

Танець. Зображення на чернігівській чаші. XII ст.

Русальні ігрища за зображеннями на срібних браслетах із княжих і боярських кладів. XII–XIII ст.

Русалії

Значного поширення набули стрибки, метання, перелізання, біг. Важливе місце займали ходіння на лижах, катання на санках і ковзанах. Продовжувало розвиватися плавання, верхова їзда, стрільба з лука. Самобутні форми фізичного виховання доповнювалися засобами загартування із використанням оздоровчих сил природи: обливання, купання у холодній воді, обтирання снігом.

У процесі виконання фізичних вправ розвивалася сила, спритність і витривалість. Виховувалися наполегливість, точність, відвага та кмітливість.

Перші писемні відомості вказують про існування кулачного бою в X ст. Проте це досить пізня констатація. Бої існували ще за доби язичництва. Люди влаштовували «ігрища», які, зазвичай, мали ритуальний характер і тісно пов'язувалися з календарною обрядовістю, невід'ємною частиною яких були кулачні бої. Під час похорону наші далекі предки справляли «тризну», де також проводилися кулачні бої.

За часів Київської Русі кулачні бої продовжували розвиватися. Про це йдеться в літописах, билинах, легендах тощо. На той час у кулачному бою не було чітких правил. Можна було використовувати палиці. Ними наносили удари, виконували обманні рухи, відбивали удари. У билині про Василя Буслаєва вказується на те, що під час кулачного бою в «богатих чоловіків» з'являються в руках «дрюки в'язові», а сам Василь, розсердившись, хапає навіть металеву вісь.

Іноколи навіть під час військових дій воїни надавали перевагу пішому кулачному бою. У XIII ст. київський князь Мстислав IV перед битвою запитав своїх воїнів, як вони хочуть битися – пішими чи на конях. Воїни дружно відповіли: «Ми не хочемо на конях, а за прикладом предків наших піши і на кулаках битися». Для них кулачні бої стали синонімом пішої рукопашної сутички. І ось, не чекаючи допомоги вершників, воїни «скрикнувши, підняли кий» і міцно вдарили по переважаючих силах ворога, чим змусили його до втечі.

У Новгороді існує легенда, що пояснює виникнення кулачних боїв з палицями. Ще за часів язичництва, у Новгороді на почесному місці стояв дерев'яний ідол Перуна, який тримав у руці дубову палицю з важким олов'яним наконечником. Після прийняття християнства його зрубали й кинули в річку Волхов. Пропливаючи, ідол кинув свою палицю на Великий міст і вигукнув людям: «Згадуйте мене і бийтесь, безумні, на цьому мосту!» Тому й кийки, які використовували в бою, називалися «перуновими палицями». В одній із новгородських церков навіть зберігається цілий набір таких палиць, що, напевно, були забрані в парафіян [323].

Кулачні бої проходили звичайно на льоду річок, ставків, озер, нерідко там, де відбувався обряд водохрещення [294; 539]. Сходилися чоловіки з двох сусідніх сіл або хуторів; у великих селах чи містах бої йшли між представниками вулиць або кутків. Іноді міщани билися з купцями, ремісниками, семінаристами та ін. Зазвичай, учасники були постійними.

Віктор Васнецов. Кулачний бій

Кулачні бійці дотримувалися певних правил. Спочатку «чубарилися» діти, після них показували свою силу, відвагу та спритність парубки, й лише потім вливались у боротьбу дорослі чоловіки. Неписані правила боїв забороняли бити лежачого або бити з-за спини. Ті, що виходили з гри, сідали на лід або відбігали в бік. Проте інколи під час таких боїв траплялися випадки каліцтва та навіть убивства. Переможницею вважалася та сторона, якій вдалося витіснити суперників із поля бою або змусити їх до втечі. Часто метою таких змагань було розігрування «ордена» – хреста з льоду, де відбувалося водохрещтя. Чий гурт перемагав, тому й залишався «йорданський хрест» [109; 465; 539]. Іноді відступаючих переслідували аж до їхнього села й там знімали із церкви дзвін, що вважалося великою образою для громади. Щоб повернути дзвін на місце, стороні, яка програла, доводилося сплачувати викуп. Кращі кулачні бійці користувалися серед людей великим авторитетом і повагою.

Досить вдалу характеристику й наукове обґрунтування кулачному бою дав М. М. Лукашев [323]. Кулачний бій практикувався в трьох формах: один на один («сам на сам»), «стінка на стінку» і «зчіплення-бійка».

Бій «сам на сам» проводили два бійці. Перед тим, як вступити в сутичку, бійці тричі обнімали й цілували один одного, показуючи тим самим, що жодної ворожечі немає. Коли під час бою один із бійців падав, бій припинявся. Купці часто зводили в бою двох найсильніших бійців із різних міст. На такі видовища збиралося багато глядачів. Уважали, що показати таким чином свою силу і спритність можуть лише найсильніші. Зчіплення-бійка – дуже масовий і бешкетний вид бою, де кожен бився сам за себе і проти всіх. Такі бої вже давно перестали існувати.

Кулачний бій «сам на сам»

Найпоширенішими були бої «стінка на стінку». У сільській місцевості дотримувалися щільного строю, у місті надавали перевагу строю в одну або дві шеренги. Бійці, залежно від сили, шикувалися в певному порядку з урахуванням розташування сил суперника.

Пересуватися потрібно було всім разом, «одним фронтом», не допускаючи розривання своєї лінії. Намагалися вчасно допомогти своїм сусідам. Виділялися також резерви, інколи заховані з іншого боку, які вступали в бій у вирішальний момент.

Техніка кулачного бою була дуже індивідуальною. Зважаючи на місцеві територіальні особливості, бої велися в лівій чи правій стійці. Звичайно, лівий кулак прикривав сонячне сплетіння і відривався від нього лише для проведення удару або фінта. Під час правосторонньої стійки права рука висовувалась у бік суперника. Якщо боєць стояв лівим боком уперед, то правий кулак був припід-

нятий, але не вище голови, і був приблизно на рівні правого плеча. Проте відзначено випадки, коли бійці використовували подібну до сучасної боксерської лівосторонньої стійки з витягнутою в бік противника лівою рукою («щоб затримати його удари»). При будь-якій стійці права рука перебувала в постійному русі, наносячи удари, проводячи фінти або захисні рухи.

Зазвичай, бійці самі винаходили правильну техніку нанесення ударів. Поширеним був удар в сонячне сплетіння, який називався «під ложку», «під дих», «у душу». Удари в нижні незакріплені ребра називалися «під мікитки». Ціллю ударів також була голова – переважно нижня щелепа й менше – у підборіддя. Основні види ударів були такі: прямий удар – «тичком», або «ширма»; короткий боковий удар, що мав назву залежно від мети, у яку він звичайно спрямовувався – «під силу», тобто в бік; довгий боковий удар із розмаху – «з крила»; рубаючий удар згори – «румба». Крім цього, короткий боковий удар спрямовувався не лише в тулуб, а й у щелепу, і називався «з ліктя», а довгий боковий – «з плеча». Існували ще удари знизу й «наотмаш».

Техніка захисту в кулачному бою включала крок або відскок у бік, назад, нирок, підставки передпліччя правої руки. Існував ще один специфічний спосіб захисту, який рятував голову. Учасники захисту голови затискували в руку й підставляли під удар закот верхнього одягу.

Результати дослідження засвідчують, що великого поширення в Київській Русі набула боротьба. Вона була поширена фактично в усіх сферах життя людей. Поєдинки були звичним явищем під час свят, на базарах, урочистих подіях.

Найбільш поширеним був обхват корпусу суперника спереду обома руками. Тепер уже не боючись ударів противника (особливо зустрічних) це було неважко зробити. Такий захват, значною мірою інстинктивний, був достатньо простим, зручним та ефективним, давав змогу обмежити рухливість партнера і слугував хорошим стартовим положенням для виконання кидків різного характеру. Водночас такий захват був, зазвичай, спільним: кожен із борців прагнув зробити його.

При цьому, обхвативши талію, борець прагнув ще більше посилити свій захват, завдяки захопленню за пояс партнера (якщо він був). Захоплення за пояс додавало більше зручностей і міцності захвату, а водночас і кращі можливості дії на центр тяжіння суперника під час проведення кидків.

Отже, у той час боротьба «в обхват» і «поясна» ще не відокремилися в чіткі різновиди боротьби, а існували в одному виді. Якщо був у партнера пояс – схвачувалися за нього, не було – обмежувалися обхватом тулуба [323].

У розпорядженні борців був досить великий арсенал кидків. Із положення захвату за пояс, як, зрештою, і під час боротьби «в обхват», можна було робити різноманітні збивання за рахунок несподіваних і різних ривків у сторону, що позбавляють суперника рівноваги. При цьому враховували спрямованість зусиль партнера й положення його найменшої стійкості. Після одного або декількох обманних ривків виконували основний – але вже в протилежну сторону.

Особливо могутні борці підкидали суперника високо вгору і, перевернувши в польоті, кидали спиною на землю. Кидок через голову, у сучасній практиці отримав назву «кидок через плече». Відхиляючися назад і в сторону (наприклад у ліву), відривали партнера від землі, мовби намагаючися перекинути його через своє ліве плече. Потім, не припиняючи руху, починали падати на землю разом із суперником. Уже падаючи, потрібно було повернутися так, щоб покласти його

спиною на землю, а самому впасти на нього або поряд із ним на ліве плече. Були такі силачі, які виконували цей кидок без власного падіння, за рахунок лише одного могутнього «змаху» партнером [323].

Можна було ще зробити «млина» – піднявши суперника від землі починали крутити його навколо себе, переступаючи на місці. Коли ж його тіло набуло достатньої інерції, він уже не міг нічого зробити, тоді його несподівано перекидал, клали на лопатки. Поширеними були кидки на «ломок», «косую бедру» та ін.

Під час рукопашного бою в арсенал борцівських прийомів уходили спеціально створені – бойові, які поєднуються з ударами. Такі дії приводили вже не просто до повалення противника на землю, а до його повного знешкодження, підпорядкування своїй волі, а за потреби – і до знищення.

Уже на перших сторінках літопису є розповідь про славного богатиря Кожум'яку, який перед боєм сміливо вступив у боротьбу з печенізьким велетнем. Звичай починати битву одноборством двох найсильніших воїнів існував давно. Закінчення такого поєдинку суттєво впливало на бойовий дух воїнів і могло визначити долю майбутнього бою. Перемога в єдиноборстві розумілась як певна прикмета, знак долі. Звичайно ж, вона надавала впевненості тим, чий богатир виявився сильнішим, і в той час морально пригнічувала їх ворогів. Відмову від поєдинку з ворогом вважали великим соромом. Більше того, вона, ще до початку битви давала ворогу впевненість у своїй силі [323].

Перед початком поєдинку руський богатир, щоб перевірити свою силу та спритність попросив князя пустити великого й сильного бика. І коли роздразнений бик побіг до нього, «...схватив він бика рукою за бік, і вирвав шкуру з м'ясом, скільки йому рука захопила» [320, с. 69]. Фахівці [323] стверджують, що це розповідь-відгук давніх ігор із биками, подібних до тих, що спричинили іспанську кориду.

Потім описується боротьба Кожум'яки з печенізьким велетнем: «І, розміривши [відстань] між обома військами, пустили їх один до одного. І взялися вони оба, і стали кріпко держати [один одного], і удавив він печеніжина в руках своїх до смерті, і вдарив ним об землю» [320, с. 69–70].

Руський борець, як констатує М. М. Лукашев [323], узяв печеніга на звичайний борцівський захват поперек тулуба, але при цьому за рахунок великої сили задушив ворога у своїх обіймах, поламавши йому ребра. З першого погляду невинна боротьба «в обхват» перетворилася в смертельну сутичку.

Опис боротьби руського юнака з печенізьким велетнем наведено у Великому Львівському літописі [323]. Про печеніга в ній сказано: «...человек толст й плечист, а возрастом (тобто ростом) второй Голиаф, изыде и ста на середине, плещима й мышцами движущи».

Зійшовшись в одноборстві, слов'янин і печенізький велетень схопилися в міцному захваті й почали боротися. Печеніг намагався використати свою перевагу в зрості й вазі, але швидкість і спритність юнака зробили свою справу. Вдало вибравши момент, він зумів нанести суперникові сильний удар головою і збив його на землю. «Удари крепко в толстое чрево главой повіше лона его», тобто в сонячне сплетіння. Печенізький велетень «не стерпев повалился». Але зразу ж схопився на ноги «і посрамлен сушь, лютым гневом й яростью разъярился, аки лев, й удари сильно кулаком». Але пудовий кулачище тільки зі свистом розсік повітря там, де за мить до цього була голова спритного суперника. «Лютого розмаху ради» гігант не встояв і, втративши рівновагу, всією своєю

багатопудовою вагою і тілом повалився на землю. Слов'янин зразу ж підскочив до нього і зробив дещо схоже на сучасне утримання, осідлавши печеніга «аки коня». Із цього вигідного положення юнак зразу ж наніс декілька сильних ударів у щелепу. Кажучи сучасною мовою, він серією ударів відправив печеніга в глибокий нокдаун і зразу зробив оглушеному ворогу задушливий захват, який і вирішив цю смертельну сутичку.

Великий Львівський літопис порівняно «молодий» і до того часу подвиг Яна вже злився в пам'яті народу з багатьма подібними сутичками. Водночас у цьому літописі докладно описано набір одноборства, його тактику. Боротьба в той час включала будь-які бойові дії проти ворога.

Пройде ще багато століть, упродовж яких подвиг руського борця Яна буде жити в народній пам'яті. На цій основі було створено казку про могутнього Кожум'яку, який урятував Київ від жахливого Змія (прототип Печеніга). У ній майже не залишилося справжніх деталей минулої боротьби. Водночас можна легко впізнати ті давні часи.

Зважаючи на велике прикладне значення боротьби, руські воїни постійно тренувалися в цьому мистецтві. Є відомості, що під час збору війська або на привалах під час походу воїн спеціально боролися між собою, визначаючи найбільш спритних, сильних і відважних, тих, кого можна в битві поставити на найбільш небезпечне й відповідальне місце – у перші ряди раті, щоб відбити натиск ворога й самим перейти в наступ.

Про використання прийомів боротьби під час битв вказує літопис. Одна з найжорстокіших битв злочасної княжої міжусобиці була на Альті: «...сталася січа люта, якої ото не було в Русі – і за руки беручись, рубалися, і зступилися тричі...» [320, с. 83].

Термін «за руки беручись» вказує на те, що прийоми боротьби широко використовували не лише в беззбройних одноборствах, а й у сутичках озброєних суперників, де фехтувальні атаки активно доповнювалися ударами ноги, підніжками, а ліва незброєна рука виконувала різні захвати й обеззброєння.

У збройній рукопашній сутичці було дуже важливо хоч на секунду позбавити ворога рухливості, приголомшити його несподіваним захватом. Якщо ліва рука не була зайнята щитом, то, блокувавши своїм мечем удар меча суперника, можна було зразу ж захопити лівою рукою його озброєну руку за зап'ястя і спрямувати на нього свій меч або навіть обеззброїти його; з такою ж метою проводилися захвати за одяг або навіть за бороду, які тоді носили всі. Цей захват можна побачити на багатьох зображеннях, що належать до різних часів і народів. Стверджують навіть, що Олександр Македонський наказав своїм воїнам поголити бороди, щоб позбавити ворога можливості використовувати в бою такий вигідний для них захват [370].

Інколи траплялося і так, що князі, щоб не губити дружину, самі починали боротися. Наприклад, коли зустрілися війська Мстислава й Редедя, то Редедя сказав: «Для чого ми будемо губити дружину один одному? Зійдімось-но оба самі боротися. І якщо одолієш ти, то візьмеш майно моє, і жону мою, і землю мою. Якщо ж я одолію, то візьму твоє все». І з'їхалися вони, і сказав Редедя Мстиславові: «Не оружжям давай битися, а боротися». І взялися вони боротися кріпко, і довго обидва боролися...» [323, с. 85]. Літописи донесли до нас невелику кількість бойових одноборств. Можна лише уявити, скільки подібних славних епізодів залишилися поза літописними оповіданнями.

Отже, результати дослідження дають підставу констатувати, що реалізувалися завдання фізичного виховання в Київській Русі в процесі спонтанних і спеціально організованих форм (рис. 3.1). Аналіз і узагальнення літературних джерел, етнографічних та фольклорних матеріалів дали нам змогу навести таку класифікацію форм фізичного виховання в Київській Русі:

- народно-побутові форми (фізичне виховання в родині, племені, громадській організації, «лісових школах», парубочих і дівочих громадах);
- форми військово-фізичної підготовки (військово-прикладна підготовка, полювання, військові походи, лицарські турніри);
- освітні форми фізичного виховання (княжі школи, монастирі, товариства стрільців, школи верхової їзди, школи фехтування);
- змагальні форми фізичного виховання («руські ігрища», «народні змагання»).

Рис. 3.1. Форми фізичного виховання в Київській Русі

Аналіз робіт багатьох учених, у яких з'ясовано проблеми широкого застосування народних засобів фізичного виховання, засвідчують, що в основі їх упорядкування та системного згрупування лежать різноманітні критерії й ознаки.

Науковими дослідженнями [427; 430; 488; 519] доведено, що кожен народ, залежно від соціально-економічних умов свого розвитку, психологічного складу, світогляду, а також географічного місцезнаходження, упродовж тривалого історичного часу творив самобутні види фізичних вправ, рухливих ігор, забав, роз-

ваг, удосконалював спроби їх використання, які потім й увійшли до складу своєрідної системи фізичного виховання.

Аналіз наукової літератури, фольклорних та етнографічних матеріалів засвідчує, що в Київській Русі було сформовано досить ефективну систему засобів фізичного виховання (рис. 3.2). У народному побуті Київської Русі збереглися самобутні засоби фізичного виховання, створені ще в давніші часи. Фізичні вправи поділялися на підгрупи залежно від ознак специфіки рухової активності: народні ігри, танці та розваги (хороводи, танці, рухливі ігри, розваги, ігри з предметами), кулачні бої і боротьба (кулачні бої, боротьба, культові бої, рукопашний бій), вправи з предметами (палицями, зброєю, арканом, стрільба з лука), вправи з використанням засобів пересування (верхова їзда, веслування, пересування на лижах, катання на ковзанах, санках, крижинах), природні локомоції (ходьба, біг, стрибки, лазіння, повзання, пірнання, плавання).

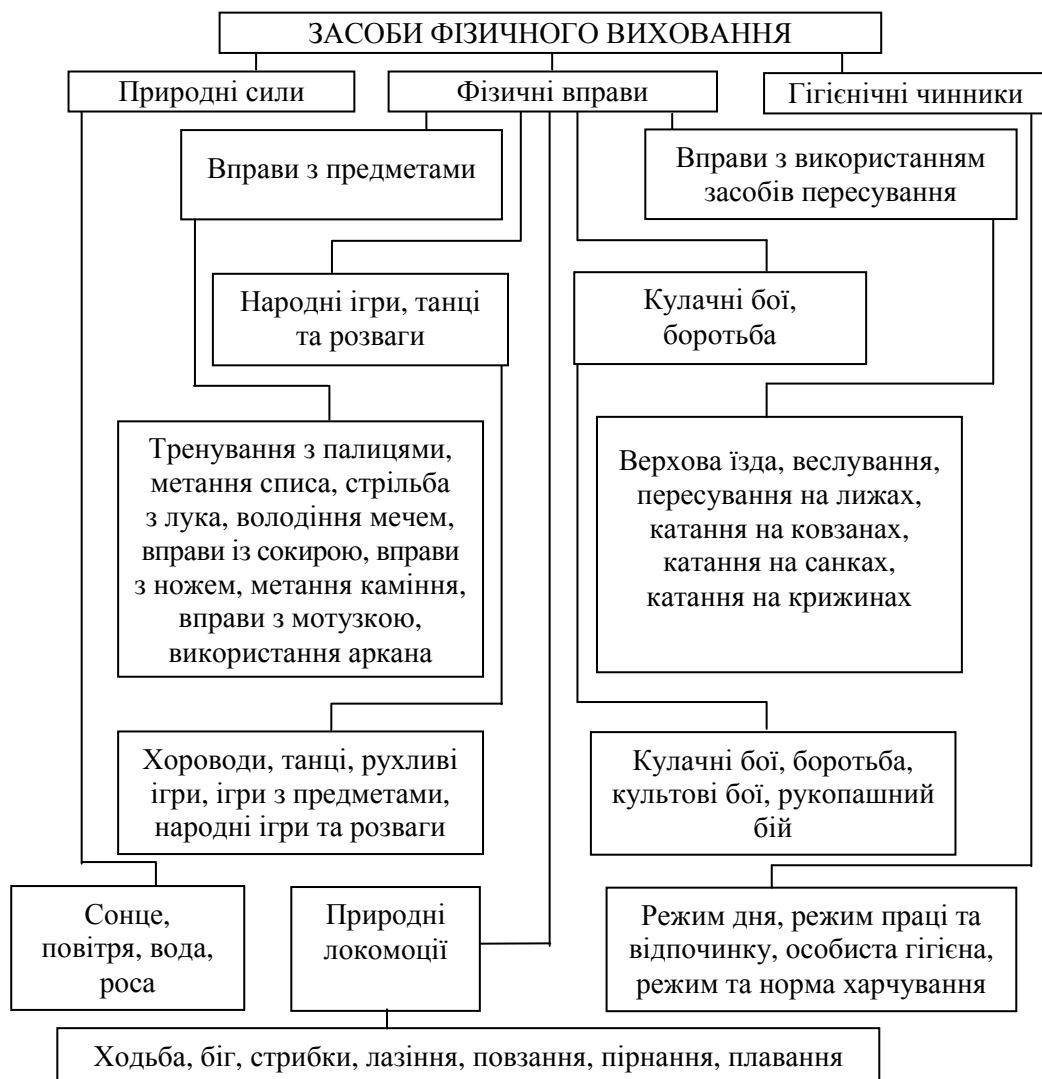

Рис. 3.2. Засоби фізичного виховання в Київській Русі

Значного поширення в народному побуті набуло загартування. Дія сонця, води й повітря на організм людини надзвичайно цінувалася, а магичні обрядодії із цими силами природи виступали як своєрідні процедури загартування.

Під впливом систематичних дій зовнішнього середовища (сонця, повітря, води) відбувалося поступове пристосування організму до цих змін, що сприяло профілактиці різноманітних захворювань, зміцненню здоров'я та повноцінному довголіттю. Саме на дуже міцне здоров'я слов'ян звертали увагу всі мандрівники й дослідники, які відвідували Русь.

На основі докладного аналізу історичних документів та свідчень дослідників стає можливим хоча б в основному відтворити систему загартування в Київській Русі. Як відомо, слов'яни проживали серед квітучої природи із чистим і свіжим повітрям. За давнім звичаєм, більшу частину року вони ходили в легкому одязі, без головних уборів, часто босими, з оголеним торсом, що давало добрий ефект від повітряних ванн.

Завдяки постійному перебуванню на повітрі організм слов'ян поступово пристосовувався до атмосферної температури, нижчої від температури тіла.

Серед народу широко використовували цілющу дію сонячного світла: ще в давніх слов'ян існував звичай виносити хворих із хати під прямі або розсіяні промені сонця.

Найбільше ритуалів-загартувань було пов'язано з водою. Змалку дітей привчали приймати водні процедури зранку та перед сном увечері. Малих дітей випускали голими під зливний теплий дощ із надією, що вони краще ростимуть і оздоровча сила води зміцнить їх організм.

Одним із найбільш ефективних способів загартування вважали плавання. З одного боку, плавання мало прикладну спрямованість, з іншого – плавання мало велике оздоровче значення.

Важливим елементом загартування було бігання босоніж по росі, умивання рососою, а також качання в лісових та лугових травах до схід сонця, доки не зійшла роса. Це особливо було поширеним серед жіноцтва, оскільки в чистоті роси уособлювалася жіноча краса та врода. Водночас ходіння по росі було прекрасним способом загартування організму, надійним засобом запобігання простудним захворюванням, розвитку плоскостопості.

У Київській Русі велике оздоровче значення для організму мали лазні. Літописець Нестор описує процедуру миття в лазні: «туда входили нагими и там обливались водой. Потом брали розги (веник) и начинали себя бить, и до того секли, что едва выходили живыми. Но потом, окатившись холодной водой, оживали. Так делали ежедневно» [320]. Обов'язковим елементом лазні був віник, який робили з гілок та листя різних дерев, залежно від бажання отримати той чи той ефект. Слов'яни використовували різноманітні рослини, кущі та дерева, з яких виготовляли віники: березу, дуб, липу, горобину, вільху й такі трави, як звіробій, полин, кропива. Застосування віника – це своєрідний масаж, посилення кровообігу, відкриття пор шкіри й вимивання з них шкідливих мікробів, загальнооздоровчий і загартувальний вплив на організм. Із середньовіччя до сьогодні зберігся звичай: «У який день паритися – у той день не старієш».

Чільне місце серед засобів фізичного виховання в Київській Русі посідають і гігієнічні чинники: режим дня, режим праці та відпочинку, режим та норми хар-

чування, особиста гігієна. І хоча їх не можна трактувати як своєрідний вид рухової активності, але не враховувати їх впливу на формування особистості та зміцнення здоров'я було б неправильним.

Режим харчування селянина залежав значною мірою від режиму робочого дня. Восени, узимку й навесні було заведено триразове харчування: сніданок, обід або полудень і вечеря. Улітку, коли світловий день був найдовшим, а робоче навантаження найбільшим, між обідом і вечерею був ще підвечірок або полуденок.

Одним із важливих компонентів, які забезпечували міцне здоров'я населення Київської Русі, було раціональне харчування. Згідно з етнографічними даними [246], люди вживали кислий житній хліб, а також пшеничний, а як був неврожай, то мішали й улла; варили каші й куліші, з гречки і пшона пекли солодкі пиріжки з медом, молоком та маком, варили кисіль і їли його з розведеним медом; багато їли м'яса, – зокрема дикого і яловичину, і конину, баранину, свинину, псину, котів і вужів, усяку звірятину, і птицю, і рибу; їли м'ясо і у піст, і у м'ясниці, бо духовенство в ті часи і не встрявало в це діло, а завело пости вже далеко пізніше. Пили тоді багато, – пили і з горя, і з радощів, і на весіллі, і на поминках, і так пили. Пили більше мед та пиво – і те й друге варили із хмелем; вина на Україні не робили, і його привозили тільки з Візантії. Пасічників дуже поважали, і звалися вони «бортниками», бо бджоли розводили в дуплянках (бортнях) на дереві; вони ж варили й мед.

Отже, їжа в період середньовіччя була різноманітна, збалансована та повноцінна, водночас проста й помірна, що забезпечувало високу працездатність, рухливість і міцне здоров'я.

У період Київської Русі існували чітко сформовані засоби загартування організму, які прищеплювались із раннього віку й упродовж усього життя були невід'ємною запорукою збереження і зміцнення здоров'я кожної людини.

Отже, у побуті населення Київської Русі сформувалися різноманітні засоби й форми фізичного виховання, що стали основою забезпечення фізичної досконалості, міцного здоров'я та захисту батьківщини.

3.2. Система фізичного виховання запорізьких козаків

3.2.1. Психофізична підготовка в Запорізькій Січі

Однією з найяскравіших сторінок літопису боротьби українського народу за свою незалежність був козацький рух. Козаки стали тією силою, що впродовж століть пильно стояла на сторожі свободи й гідності України як незалежної держави. Недарма тогочасні спостережливі чужинці писали, що козаки хочуть заснувати свою республіку, а католицький єпископ Й. Верещинський подав проєкт створення Козацької держави на схід від Дніпра.

Народ ставився з повагою і любов'ю до запорожців, які виростали в його очах до символу мужності, честі, людської та національної гідності. Сформувався суспільний тип козака, кращі риси якого ввійшли до одного з найзначніших елементів формування української нації.

Зовнішній вигляд козаків

За своїм зовнішнім виглядом козаки були середнього зросту, плечисті, міцні й сильні. За словами Г. Боплана [52], запорожці переважно були міцної статури, легко переносили голод, холод, спрагу і спеку; у війні невтомні, відважні, хоробрі, або, краще сказати, дерзновенні й мало дорожили своїм життям. Французький посол в Константинополі барон де Сезі з великим захопленням писав: «Ці люди впевнено почувають себе на суші, у воді, і в повітрі, скрізь вмюють дати собі раду і взяти гору в усіх стихіях» [365, с. 108].

Усе життя запорізьких козаків складалось із боротьби з поляками, турками й татарами. Таке становище робило запорожців досить досвідченими людьми у військовій справі, що поширювалося далеко за межами України. У багатьох людей і народів Запорізька Січ асоціювалася зі школою лицарства, мужності й відваги. Право називатися запорізьким козаком вважали найпочеснішою відзнакою не лише серед українців. Запорожці настільки прославилися своєю мужністю і військовою майстерністю, що вищі російські офіцери та сановники вважали за честь записатися до їхніх куренів, ставати їх почесними членами й отримати атестат на звання «курінного товарища». В архіві, зокрема, є виданий Михайлові Іларіоновичу Кутузову, тоді ще підполковникові, атестат про включення його в реєстри запорізького війська. М. І. Кутузов був вписаний як «знатний товариш Ирклезьского куреня». Григорій Потьомкін був вписаний у курінні списки під прізвиськом Грицько Нечоса, бо він носив велику перуку. Атестати інших куренів були видані командуючим російських військ П. Паніну, О. Прозоровському. Почесного звання запорожця був удостоєний 4 серпня 1770 р. всесвітньовідомий астроном – тоді «астрономической энциклопедии главный предводитель артиллерии бомбардирского полка господин поручик Христофор Леонтиев Эйлер» [6].

Слава запорізького війська була такою великою, що багато істориків порівнювало козаків із найсильнішими й наймужнішими народами світу. Бернард Коннф в «Історії Польщі в особистих листах до знатних осіб» наголошує на витривалості, хоробрості й військовій винахідливості козаків, порівнюючи їх з іспанськими мігалетами або ж із шотландськими горцями.

Герб Війська Запорізького

Франц Рубо. Запорізькі козаки атакують

Француз Н. Де Бартеон так характеризує запорізьких козаків: «Ці люди вирости в труді, як скіфи, загартовані всілякими злигоднями, як гуни, здатні до війни, як готи, засмагли на сонці, як індійці, і жорстокі, як сармати. Леви в переслідуванні ворога, схожі на турків у підступності, подібні до скіфів у люті, вони християни за своєю вірою» [70, с. 98]. Весь цей набір порівнянь і епітетів у Бартеона вказує на його темпераментне захоплення козаками, яких він щедро наділяє найвищими й найгрізнішими військовими якостями, притаманними різним народам.

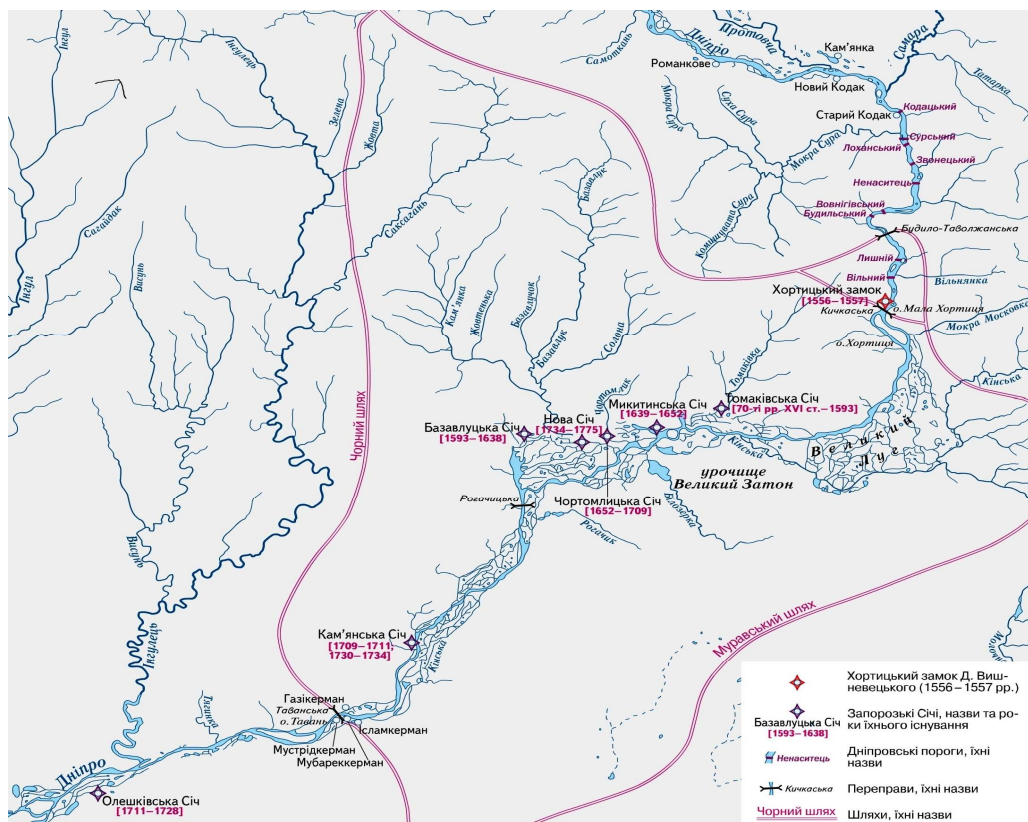
Західні автори XVII, особливо XVIII ст., порівнювали Запорізьку Січ з уславленими містами-державами античності та лицарськими орденами середньовіччя. Й. Х. Енгель опублікував 1790 р. латиномовну магістерську дисертацію на досить оригінальну тему «Порівняння «військових республік» давніх спартанців, картіян і українських козаків». П. Меріме та Ш. Лезюр порівнюють запорожців із римлянами. Посол Венецької республіки Альберт Віміні, який побував в Україні 1650 р., порівнює козаків зі спартанцями.

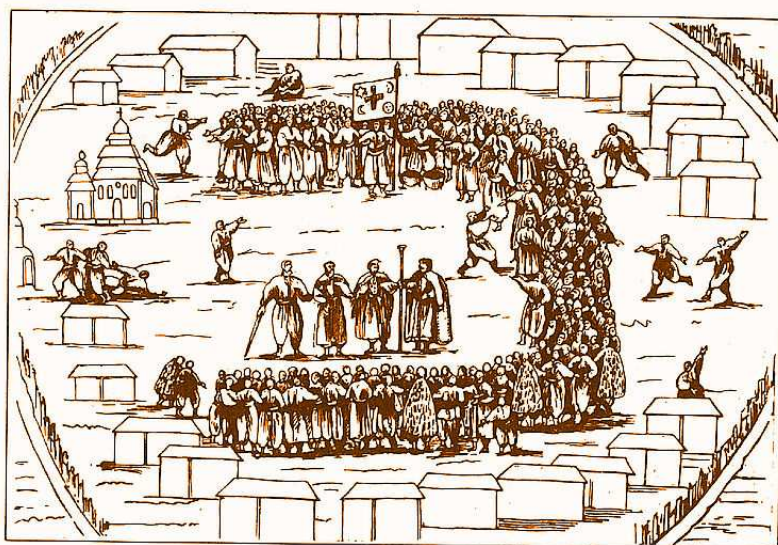
Макет Запорізької Січі

Шеррер у книзі «Анали Малоросії», яка вийшла 1788 р., порівнює козацьку республіку з республіками Спарти й Риму. Водночас він знаходить й історичну відмінність між козацькою республікою і республіками античності: виховані як спартанці й призвичаєні до війни як римляни, громадяни козацької республіки, однак, ніколи не прагнули до завойовування чужих земель, а лише до захисту своїх вівтарів і домашніх вогнищ, і з чим вони ніколи не могли примиритися так, як із несвободою [365].

Як зазначає Старовольський, усі вони з поспільства, зібрані з наших сіл та містечок, неосвічені, але, незважаючи на це, мають у своїх таборах дисципліну стародавніх римлян, а воєнною мужністю та досвідом не поступаються жодній нації у світі.

Отож можна зробити висновок, що запорожці створили досить ефективні спеціальні фізичні та психофізичні вправи, спрямовані на самопізнання, саморозвиток, тілесне, психофізичне й моральне вдосконалення воїна.

Козацька рада на Січі (Тимофій Калинський, гравюра з «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана, кінець XVIII ст.)

Ця система, за твердженнями сучасників, була однією з найкращих у світі. Уже цитований С. Старовольський зазначає: якби до них долучити відібрану молодь із цілого королівства й дати їм воєнну науку під керівництвом комендантів і шляхетських тисяцьких, то жоден християнський монарх у цілому світі не мав би у своєму королівстві сили, рівної польському королеві.

Отже, Запорізька Січ була не просто місцем життя козаків – це була школа суворої підготовки воїнів. Говорячи про виховання на Січі, А. Віміні зазначає: «...Вони можуть змагатися зі спартанцями суворістю свого виховання» [464, с. 79].

Про те, що Січ була своєю школою лицарства й мужності, яку проходило багато українців, пише Проспер Меріме: «Сюди приходили вчитися воєнному ремеслу, вправлялись у морських походах, пробували свого хисту в якійсь відважній вилазці» [52, с. 120]. А далі продовжує: «...Більшість українців у молоді роки воювала в рядах запорізького війська» [52, с. 120].

На велику популярність козацької науки вказує і те, що: «Багато бездоганих, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоб привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйності» [464, с. 61].

Васильківський С. Благословення синові в Запорізьку Січ

Леонід Денисенко

Козаки в засідці

Отже, факт існування на Січі суворого виховання молодих воїнів не викликає жодного сумніву і є незаперечним. Докладне вивчення і аналіз історичних матеріалів, наукових робіт, які стосуються Запорізької Січі, дає змогу описати основні елементи фізичної культури запорожців.

Перебуваючи в стані безперервних воєн, Запорізька Січ відчувала

потребу постійного поновлювання своїх лав. У зв'язку із цим у Січі було сформовано певні критерії відбору молоді. За словами Д. І. Яворницького, «кожному, ким би він не був, звідки й коли б не прийшов на Запоріжжя, доступ на Січ був вільний за таких п'яти умов: бути вільною і неодруженою людиною, розмовляти українською мовою, присягнути на вірність російському цареві, сповідати православну віру і пройти певне навчання» [602, с. 145].

Деякі історичні свідчення і народні перекази говорять про те, що кандидати у військо піддавалися певному випробуванню. Як зазначає П. Меріме [52], Запорізька Січ, як і стародавній Рим, поповнювала свою людність славними хлопцями, які пропонували свої послуги, та не кожного до неї приймали. Навіть ті, хто явно підходив, мусили пройти випробувальний строк. Від них не вимагали документів, які підтверджували їхню добродесність чи кваліфікацію, лишень треба було довести свою відвагу, вправність і мужність. Муштра була суворою, як у наших флібустьєрів.

За словами Й. Мюллера, козаки відбирали із сільської молоді «найхоробріших, котрі не цураються зброї» [364, с. 133]. Про те, що не всі втікачі, які прибували на Січ, ставали козаками, пише і О. Апанович [6]. Серед населення Запорізької Січі майже половину становили селяни, які займалися хліборобством і городництвом, частково скотарством.

Якщо новачок і вступав у Січ, то ставав справжнім козаком лише тоді, коли вивчав козацькі правила і військову науку. Клавдій Роно, англійський резидент у Петербурзі, 1736 р. писав: «Запорожці приймають до свого братства загалом усіх, без різниці національності, якщо приймуть грецьку віру й погодяться перейти семилітню пробу (підготовку) перед наданням звання лицаря... Звання лицаря можуть здобути в їх товаристві лише люди дуже сильні й добре збудовані (тілом), але кожен може бути прийнятий як хлоп або помічник (послугувач)...» [365, с. 354].

З історичних свідчень Боплан запевняє, що в козаків існував звичай приймати у свої кола лише того, хто пропливе всі пороги Дніпра: «Серед козаків жоден не вважається справжнім козаком, поки не перейде всіх тих порогів» [52, с. 38].

Відповідно до наведених історичних свідчень, які дуже різноманітні, можна зробити висновок про те, що єдиних критеріїв відбору молодих козаків не існу-

Проводи на Січ

вало. Справжнім козаком ставав лише той, хто проявив себе у військовому поході, показав свою військову зрілість і здатність переносити всі негаразди військового життя.

У кожного статечного запорожця був джура. Судячи за етнологічним значенням, слово «джура», або «чура», означає полонений; із таким значенням його вживали в арабів; у середньоазіатських сарматів «джура» означає невільник, раб. Але це були не просто слуги при кошовому та інших старшинах. Вони чистили старшині зброю, їздили разом із ними в походи, вчилися у них військової майстерності.

*Пригара, М. Михайлик – джура козацький.
Художник С. Караффа-Корбут*

Хто до військової справи не підходив, того відсилали із Січі. Вивчившись у досвідчених вояків військової справі, джури, діждавшись парубочих літ, ставали найзвзятішими запорізькими козаками.

*Церква Покрова Пресвятої Богородиці
на Запорізькій Січі в XVII ст.*

Джури разом з іншими обов'язково вчилися в січових школах. У січовій школі, що існувала при церкві Святої Покрови, навчалися хлопчики.

Вона складалась із двох відділів. В одному вчилися ті юнаки, що готувалися на паламарів та дияконів – у цьому відділі було завжди 30 учнів. Крім того, був відділ молоді-

ків, де вчилися сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти [435].

У школі вихованці оволодівали читанням, письмом, хоровим співом та музикою. Їх привчали до національного способу життя і поведінки, оборонно-військової справи.

У школах здійснювався суворий курс фізичного й військового виховання. С. Сірополко, який досліджував систему виховання в Січовій школі, писав: «...Молодиків у школі і поза школою вчили: Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом

*Монастирський А. І. Козацька школа.
Початок ХХ ст.*

добре колоти» [463, с. 56].

Важливе місце відводили також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном. Вихованців учили добре маскуватися в різних умовах, від чого часто залежало їх життя. Сюди належить перебування під водою за допомогою очеретини: «...Виріже собі очеретину, простромить у колінці її дірочку і, взявши у рот, поринає у воду з головою. Красчок очеретини, вистроплений з води поміж очеретом та осикою, зовсім був непомітний, а проте козак через нього дихав і міг досидіти під водою, поки татари відходили далі» [242, с. 28]. Усе це фізично розвивало учнів, підносило їх дух, уселяло оптимізм, віру в свої сили, можливості.

Для школярів передбачався час на розваги та ігри. Після шкільних занять старші учні займалися військовою справою. В ігрових ситуаціях вони моделювали бойові дії козаків: наступ на ворога, оборону тощо; влаштовували змагання, демонстрували фізичну силу [17]. Така система навчання та виховання давала той обсяг знань та вмій, які потрібні були козакові-воїнові,

Юзеф Брандт. «Козацькі розваги»

Васильківський «У погоні за татариним»

вона розвивала в дітей спритність, силу, витривалість та інші важливі якості, потрібні в сповненому небезпеки козацькому житті.

Ми погоджуємося з думкою Є. Н. Приступи, що час перебування молодиків у Січовій школі суворо не регламентувався, а залежав передусім від їх здібностей до військової науки. «Молодики залишались у школі нерідко понад десяток років, як це було з Іваном Васютою, кандидатом на священика села Котівки, що було у володінні війська Запорізького. Молодик цей пробув у Січовій школі 18 років» [435].

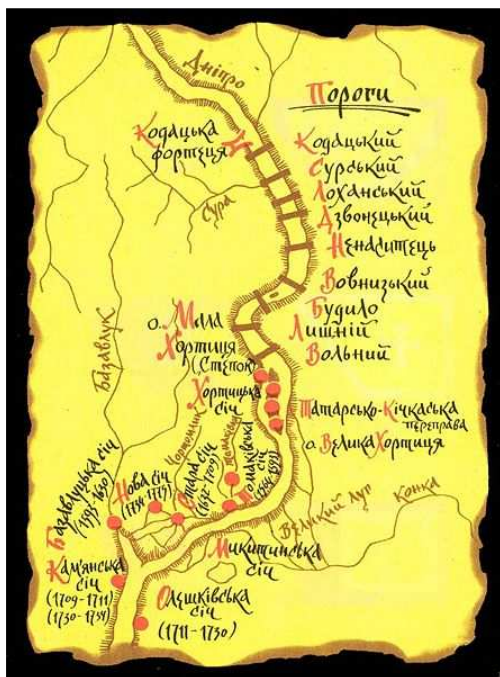
Як і бувале козацтво, молодь на свята народного календаря, у процесі народних ігор, змагалася на силу, спритність, винахідливість, точність. Традиційними були змагання на конях (скачки, перегони та ін.). Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки, удосконалювала тіло й душу в іграх, танцях, хороводах, різних видах змагань і боротьби.

Людвиг Гедлек «Козаки. Приступ»

Берег Дніпра біля хутора війська Запорізького. Фото. 1915 р.

Місцезнаходження Січей та пороги

Кожну весну вище дніпровських порогів козаки влаштовували змагання з веслування поперек бурхливої річки. Перемагав той, чий човен фінішував на протилежному березі точно проти місця старту.

Часто проводили змагання в пірнанні у воду. Для цього старшина впускав прокурену люльку в річку, і молоді козаки наввипередки пірнали, щоб дістати її із дна. Особливо почесно вважалося взяти люльку з річкового піску без допомоги рук: одними зубами, і так винести її на поверхню.

У непрохідних дніпровських плавнях козацька молодь під наглядом найбільш досвідчених запорожців у постійній праці загартувувала своє здоров'я і спритність. Цьому сприяло полювання, плавання, рибальство та постійні змагання з веслування.

Найбільш відповідальним випробуванням для молоді було подолання дніпровських порогів, і лише тоді вони отримували звання «істинного» запорізького козака [584].

Подолати пороги було справою дуже тяжкою і небезпечною. Ось як описує перехід через пороги Е. Лясота: «Пороги – це підводні камені або скелясті місця, де Дніпро тече через суцільне каміння й скелі, частина з яких під водою, частина на рівні з нею, а деякі виступають високо над водою, тому пливати дуже небезпечно, особливо коли вода низька. У небезпечних місцях люди виходять, й частина їх притримує човни на довгих мотузках чи линвах, а частина заходить у воду, підіймає човни над гострим камінням і повні переносить. При цьому ті, хто притримує човни линвами, повинні уважно стежити за тими, що у воді, й натягати чи попускати линви за їх команду, аби човен не вдарився, бо його легко пошкодити» [325, с. 103].

Під час запорізьких герців джури теж вибігали за січові окопи і, дивлячися на козаків, починали й собі боротися та виробляти всякі витівки, набуваючи собі хисту та завзяття [242].

Досвідчені козаки, козацька старшина уважно і прискіпливо, з відповідальністю перевіряли загартованість і витривалість новобранців на спеку й холод, дощ і сніг, брак одягу та їжі.

Водночас потрібно зазначити, що навіть тоді, коли молодика приймали до «істинного» козацтва, він не припиняв займатися фізичними вправами. На нашу думку, в Запорізькій Січі, так само як і в Стародавній Греції, існував культ фізичної досконалості.

Це твердження обґрунтовуємо такими основними положеннями:

- запорізькі козаки ніколи не обирали старшинами фізично недосконалих людей;
- свій вільний час усі запорожці присвячували виконанню фізичних вправ;
- одним з основних критеріїв переходу молодика в «істинного» запорожця була його фізична підготовленість;
- посилене фізичне виховання дітей і молоді в січових школах та школах джур;
- велика кількість легенд та переказів про надприродні можливості козаків.

Людина, яка була фізично недосконала, відчувала свою нерівність і тому щиро прагнула підвищити свій фізичний вишкіл. Як свідчать літописи, слабку людину січове товариство ніколи не вибирало в старшини. Із цього приводу німецький дослідник Мюллер писав: «Військо без вождя – тіло без душі, а в міцного вождя – міцне тіло. Виходячи з військової необхідності, вони обирають вождя серед сильних людей. Таким могутнім вождем був Іван Підкова, гетьман низових козаків, який був такої міцної породи, що гнув підкови. Ось чому за ним закріпилося прізвисько Підкова» [364, с. 134].

Хороший фізичний розвиток мали Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, І. Богун, І. Свірчевський та ін. А про гетьмана І. Мазепу французький дипломат Жан Балюз писав: «...Тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий» [464, с. 123].

Богдан Хмельницький

Іван Богун

Іван Мазепа

Тому більшість запорожців свій вільний час використовувала для фізичної підготовки, зокрема об'їжджали коней, вправлялися у стрільбі, фехтуванні на шаблях. Аналогічні свідчення наводить і Д. І. Яворницький: «Хто об'їжджав коня, хто розглядав зброю, хто вправлявся в стрілянині, а хто просто лежав на боку... розповідаючи про власні подвиги на війні...» [602, с. 243].

У цей час дуже популярними були різноманітні змагання на силу, спритність, витривалість. Дозвілля козаків заповнювалося різноманітними фізичними вправами: змагання з плавання, бігу, веслування, боротьби, боїв на кулачки тощо. Усі ці та інші вправи мали військово-прикладну спрямованість і були хорошим засобом фізичного вишколу запорожців. Як стверджує англійський дослідник Сімур, козаки «вважають злочинним не виконувати атлетичні вправи» [352, с. 24].

На змаганнях козаки «пописувалися» силою тіла й рук у дужанні чи кулачництві, шермі чи веслуванні, влучністю ока при стрілах, їздою верхи тощо.

Козаки дуже любили своїх витривалих і прудконогих коней. У народних переказах людина (козак) і кінь зливалися в єдину істоту. Вершник був уособленням відваги, спритності, сили й витривалості. Тому у всіх козацьких піснях, думах кінь завжди фігурує разом із запорожцем:

*Ой коню, мій коню,
Де ж ті літа, де ж той час,
Як ми слави добували,
І як всюди знали нас?*

Для запорізького козака кінь був вірним другом, нерозлучним товаришем, милим братом: у козака, «бідного сиротини, чорна бурка – його сват, шабля й люлька – вся родина, сивий коник – його брат». Козак звертався до свого коня не як до безсловесної тварини, а як до розумної істоти, у всьому рівної з людиною [480].

Ждаха А. Ой коню мій, коню

Як стверджує А. Ф. Кащенко [242], козаки, побравши з військового косяка своїх коней, часто виїздили за січові окопи на герць. Найбільш охочою до герців була січова молодь. Молоді козаки виробляли на конях всякі вигадки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку, підкидали догори шапку і влучали в неї кулею з рушниці; перестрибували кіннями рівчаки й тини; вибігали кіньми на крутобокі могили й таке інше, а далі зводилися один з одним рубатися шаблями «до першої крові».

Дивитися на герці виходили із Січі мало не всі вільні козаки, і як тільки забачать було в одного з тих, що билися на герці, кров, то зараз тих бійців розводили, щоб часом у запалі вони один одного не повбивали.

Великою популярністю в козаків користувалися танці. Особливо полюбляли танцювати запорожці під звуки кобзи. «А танцюють, бувало, так, що супроти них не втанцює ніхто у світі: весь день буде музика грати, весь день і будуть танцювати, та ще й примовляють:

*Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався, який козак вдався».*

Якщо музика перестає грати, то вони візьмуть у руки лавки, з одного кінця візьметься один, а з іншого – другий, стануть один проти одного і танцюють», – свідчить столітній козак Микола Корж [602, с. 246].

Серед запорізьких козаків були поширені різноманітні фізичні вправи та змагання під час святкування релігійних свят. Як пише Боплан [52], у святкові дні запорожці часто розважали себе кулачними боями: для цього вони збирались увечері на січову площу, розділялися на дві лави або партії, з яких одна складалась із верхніх, друга – із нижніх куренів, і вступали в бій; у цих боях вони часто розлючувалися до того, що наносили один одному страшні каліцтва і навіть один одного вбивали.

Калинський Т. Козаки розважаються

Гонак запорізького козака

Цю тезу підтверджує і А. Я. Єфіменко, яка говорить: «Дуже поважалась у них сила, і вони думають, що для їх куреня велика честь, якщо на кулачному бою їм вдасться побити інший курінь. Коли не було війни, козаки постійно розважались в свя-

та кулачними боями. Почнуть діло жартома, сили пробують, а закінчується часто тим, що інколи славного молодця як мертвого додому тягнуть. Буває і так, що все військо, всі 38 куренів, розділяться на два табори, в одному верхні, в іншому нижні курені, і почалася веремія» [183, с. 43–44].

Серед запорізьких козаків значного поширення набули різноманітні системи єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю гопак. У запальному і пристрасному, завихреному й відчайдушному, зі складними фізичними, навіть карколоними прийомами – гопаку – і сьогодні помітна його першооснова – бойовитість духу, віра у власні сили, порив до життя, напруження своїх духовних і фізичних сил, наступальність і оборонний характер дій та торжество перемоги. Психофізичний та історико-етнографічний «розріз» гопака переконує в тому, що всі збережені на сьогодні елементи: складні акробатичні вправи, багато ударів ногами і руками – були складниками самозахисту наших предків у боротьбі з ворогами [538].

На думку В. А. Артикула [12], бойовий гопак представляє собою стрибковою системою віддаленого бою, що не поступається світовим стилям східної боротьби.

На думку Є. Н. Приступи і В. С. Пилата [435], у боротьбі гопака виділяються два головних компоненти: основи фізичної і психічної підготовки козаків до особистого захисту та ураження суперника. На практиці вони реалізувалися в гармонійному поєднанні з моральним, військовим і патріотичним вихованням, суттєво доповнюючи одне одного. Прикладний характер гопака полягає в оволодінні засобами й методами ведення двобою. Арсенал техніки цього мистецтва включав такі підрозділи: стійки, пересування, приземлення, способи враження супротивника, прийоми захисту тощо [535].

Стійки в боротьбі гопака розділялися на дві групи. До першої належали стійки, які козаки виконували перед початком двобою – це було вітання з партнером. До цієї групи належало також положення «тризуб». Воно приймалося під час різних ритуальних обрядів, зокрема під час виконання молитви або під

Бойовий гопак

час медитації. До другої групи входили бойові стійки гопака. Тут багато виразних поз, здебільшого вони відрізняються положенням рук і ніг. Наприклад, при стійці «свічка» ступні ніг розміщені разом, руки опущені вниз, плечі випрямлені: при стійці «шерег» носки ніг розведені в сторони. Ці стійки використовували переважно перед початком виконання вправ або перед двобоєм.

У наступальних бойових стійках руки борців підняті до рівня підборіддя, а проекція центру ваги несиметрична. Центр ваги значно зміщений і залежно від того, на яку ногу зміщена вага тіла, уперед чи назад, вони поділяються на наступальні: «вой», «щит» та захисні: «мур», «вежа». До цих видів належить також симетрична стійка «вершник» з опорою на одній нозі – «журавель» і стійка «ведмідь» із піднятими догори руками й зігнутими в колінах ногами. Отже, переважна їх більшість тією чи тією мірою моделювала особливості руху й поз птахів, окремих видів діяльності людей. Це є характерною ознакою того, що боротьба гопак вдосконалювалася впродовж багатьох століть на підставі спостережень за живою природою. Підтвердженням цього були різноманітні специфічні позиції, у які ставав козак після удару суперника, і виконання власних дій. Це, зокрема, «павук», «жабка», «собачка», які є зручними для наступних ударів ногами.

Головними засобами пересування під час двобою в гопаку були бойові кроки, біг, стрибки, повзунці. Серед кроків виділялися: основний крок, «тропотянка», м'який крок, галоп, ковзний крок, крок аркана, задній крок, крок «прибій», перехресний крок, крок «чесанка», крок «дубони», «стукалочка» та ін. Аналіз назв засвідчує їх тактично-бойову спрямованість. Так, крок «чесанка» відволікав увагу супротивника специфічними рухами ніг. Крок «дубони» (від дієслова дубонити – зчиняти шум притупуванням ніг) відволікав увагу супротивника від основних намірів. Із бойових бігів виділялися: «доріжка», «вихилясанка», «дрібушка», біг із підстрибуванням, галоп. У переважній більшості біги відігравали таку ж тактично-бойову роль, як і кроки.

Важливим розділом техніки бойового гопака були способи враження супротивника. Вони розподілялися на удари частинами тіла (руками, тулубом, головою, ногами) і предметами (палицею, бунчуком, списом, шаблею).

Елемент бойового гопака

У свою чергу, удари однією або двома руками, відповідно до напрямку їх дій, поділялися на удари долонею, передпліччям, ліктем, плечем, які виконувалися прямо, збоку, знизу і згори. Вони спрямовувалися в голову, тулуб і ноги суперника. Багатий технічний арсенал мали способи ураження супротивника частинами долоні. Це, зокрема, «крижень», «ляпас», «злич», «сікач», «чикольник», «гупан», «тумак», «зап'ясток», «дріль», «штрик» тощо. Ці та інші способи давали змогу максимально використовувати довжину рук, ударні площини долоні й не підпускати до себе супротивника занадто близько.

Найбагатшою частиною бойового гопака були способи ураження ногами. Складаючи основи цього бойового мистецтва, ці способи диференціювалися залежно від частини ноги, якою козак завдавав удару. У цьому аспекті удари здійснювалися ступнею, гомілкою, коліном, стегном однієї або двох ніг. Ці прийоми здійснювалися на місці або в стрибку в повітрі. Сюди належали: «повзунці» – способи ведення боротьби ногами проти нижньої частини тіла; «копняки» й «тинки» – способи враження середньої та верхньої частини тіла ударами ніг у стрибку в повітрі. Сюди входять: «розніжка» – удар у стрибку обома ногами в боки; «щупак» – удар у стрибку двома ногами вперед; «пістоль» – удар однією ногою у стрибку вбік; «чорт» – удар у стрибку з поворотом тіла на 360°; «коза» – удар у стрибку в оберті та ін.

Органічною складовою частиною техніки бойового гопака були способи захисту від ударів противника. У запорізьких козаків навчання техніки бойового мистецтва було поставлено так, що кожна наступально-атакувальна дія противника мала свою альтернативу, тобто ефективний захист. Відповідно до цього, під час вивчення будь-якої атакуючої дії одночасно акцентувалася увага на основах техніки захисту від неї. Ця техніка включала в себе способи ухиляння від ударів, способи затуляння та відбивання їх. Способи ухиляння від ударів, у свою чергу, підрозділялися на відходи, відскоки, присідання.

Як бачимо, бойове мистецтво запорізьких козаків у гопаку мало досить розвинену систему дій, основу яких складала відмінна фізична, технічна і психічна підготовка. Важливими критеріями ефективності цих прийомів були швидкісно-силові характеристики їх виконання і їхня біомеханічна раціональність. Це тією чи тією мірою запозичено із живої природи, життя і діяльності людей.

Про високий рівень фізичної і технічної підготовленості козаків сучасний дослідник І. К. Шрамко в інтерв'ю «Научіть нас, козаченьки, славу повернути» говорить: «...Танцювали козаки свій сакральний військовий танок «Козак», в якому видно й сьогодні рухи воїна в битві із таким же воїном-професіоналом».

Вчили чотирнадцяти «па» віртуозного танцю, так, як сьогодні навчають акробатів, – за допомогою спеціальних ременів-лонжів. Такі важкі були «фігури», які виконували часом на столі, посеред напоїв і страв, не зрушивши жодної чарчини, тарілки, карафки. Так тренувались окомір, вестибулярний апарат, фізична сила справжніх козаків.

На Запоріжжі існували й інші види козацької боротьби. Серед них – гойдок, спас, на ремнях, навхрест, на палицях тощо [437, с. 138].

Боротьба гойдок була призначена переважно для розвідників-пластунів. За цією системою боець «приклеювався» до суперника, повторював усі його рухи, а в разі помилки (через розгубленість, необачність, страх, відчай) нападав на

нього, брав у полон чи знешкоджував. Арсенал прийомів цього виду єдиноборства давав змогу козакові битися вночі з кількома своїми противниками.

Запорізький танець «Козак»

Найменш відома сьогодні система козацької боротьби «спас». Вона мала не атакуючий, а суто оборонний характер. Для неї характерне багаторазове, скрупульозне відпрацювання блокування дій суперника. Тренування козаків для оволодіння технікою і тактикою цих видів боротьби будувалося в тісному зв'язку з високоморальними принципами, що забезпечувало всебічний розвиток особистості.

Життя запорізьких козаків відрізнялося своєрідним аскетизмом, який був збагачений власним досвідом, а не запозиченим. Окремі козаки, вільні від шлюбних зв'язків, метою свого життя вважали максимальний фізичний і психофізичний розвиток. Вони настільки розвивали свої внутрішні можливості, що багато сучасників були переконані в тому, ніби в них вселялись якісь надприродні сили, тобто козаки володіли чарами, були характерниками. Боротьба характерників із ворогами вважалася вершиною козацьких бойових мистецтв (вона ще відома під назвою «господар ночі»). У народній пам'яті цей вид боротьби овіяний нев'янучою славою, ореолом легендарності.

Козаки-характерники володіли умінням, дещо схожим із тими, які сьогодні демонструють екстрасенси. Вони часто впливали на моральну сторону противника, намагалися налякати його, поширити інформацію про свою силу й непереможність, про те, що їх не бере ні

Козаки-характерники

вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної. Вороги вірили, що козаки могли відкривати без ключів замки, брати голими руками розпечені ядра, бачити на декілька верст навколо себе, замовляти себе від ворожої зброї, руками ловити кулі.

За легендами, характерники вміли навіювати на ворогів «ману», щоб їм уважалося зовсім не те, що справді робилося, «зачаровувати» їх, вивідувати в них військові таємниці.

Серед запорожців були і справжні богатирі. «Вони товсті, металеві смуги, як снопи в полі, навколо шиї ляхів скручували. Дуже тугі луки, над якими в Польщі декілька чоловік даремно силилися, натягували, граючись» [602, с. 236].

Окремі козаки спеціальними вправами досягали неймовірного ефекту, коли «тіло грає» (у такому разі больові удари противника не відчувалися). Такі козаки миттєво концентрували внутрішню енергію в ту частину свого тіла, куди спрямовувався удар нападника. Подібні явища притаманні й східним системам боротьби, наприклад мистецтву тибетських ченців катеда і «школі залізної сорочки» в кунг-фу та карате.

Козаки, які постійно займалися вдосконаленням свого фізичного й психофізичного стану, оволодівали специфічними дихальними вправами, подібно до йогів. Д. І. Яворницький писав: «У них у Січі серед інших богатирів жив Васюринський козарлюга: то був такий силач, що коли він причащався, то 4 чоловіки підтримували священика, щоб він не впав від одного духа богатиря тому, що як тільки він дихне, як від того подиху людина падала з ніг. А коли руйнували Січ, то там був такий силач, котрий одним подихом міг убити людину» [602, с. 230].

Таке явище дослідники підтверджують у китайських цигунів, японських кіко, секрет сили яких – у «роботі з внутрішньою енергією через дихальні вправи». Сучасна наука визнає наведені факти, проте переконливе їх пояснення і обґрунтування належить майбутньому.

Характерник. Скульптура

3.2.2. Військово-фізична підготовка запорожців

Історичні записи засвідчують, що козакові як воїну, крім всебічного фізичного і психофізичного розвитку, потрібно було блискуче володіти в бою всіма видами зброї. Як констатують іноземні й вітчизняні дослідники, запорожці використовували всі типи холодної і вогнепальної зброї, яку використовували поляки, турки, татари та інші народи [351].

Серед вогнепальної зброї широко використовували мушкети, рушниці та пістолі. Найбільше цінувалася рушниця. Не випадково сучасники називали козаків «рушничним військом». Судячи з літописних і документальних матеріалів,

запорожці досконало володіли вогнепальною зброєю. Посол Венецької Республіки до Б. Хмельницького Альберт Віміні захоплено говорив про стрілецьке мистецтво козаків: «Мені траплялось бачити, як вони кулею гасять свічку, відбиваючи нагар так, що можна подумати, ніби це зроблено за поміччю щипців» [464, с. 80].

Папський посол Гамберіні 1584 р. писав: «Зброя їх – шаблі й кілька рушниць, із яких вони ніколи не хиблять» [223, с. 258]. Цю думку підтверджує і Боплан [52], говорячи про оборону козаків у таборі, де вони дуже влучно стріляли з рушниць, які були їх звичайною зброєю.

Козаки перших часів. Козаки пізніших часів уже замість сагайдаків мали мушкети, келера теж вживали нечасто. Інакшим був на козаках пізніших часів і одяг

Сердюк, кінець XVII ст.

Піший запорожець, початок XVIII ст.

Застосування рушниць зробило непотрібним старосвітський лук. Уже 1619 р. під час огляду війська «майже всі були з вогнепальною зброєю, мало хто з луком». Водночас на Запоріжжі лук тримався аж до половини XVII ст., а запорожці славилися як чудові стрільці-лучники.

В українській легенді розповідається про те, як славний козак Семен Палій затіяв незвичайний поєдинок із турецьким пашею, який вихвалявся своїм умінням

стріляти з лука. Стоячи біля річки, Палій випустив стрілу в турка, що стояв на протилежному березі. Пролетівши 380 кроків (приблизно 250 м) стріла пробила чалму паші, після чого турок відмовився продовжувати змагання [584].

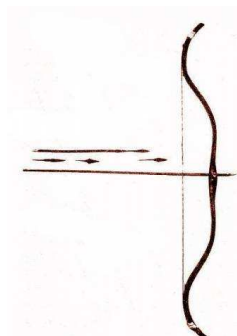
Зі зброї рукопашного бою козаків перевага надавалася шаблі. Шабля вважалася такою потрібною козакам, що в козацьких піснях вона завжди називалася «шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою, дружиною-панночкою молоденькою»:

*Ой, панночко наша шаблюка!
З бусурманом зустрічалась,
Не раз, не два цілувалась.*

Козацькі шаблі були тонкі й легкі, не особливо криві й не особливо довгі, середньої довжини, приблизно 1,3 м, з оздобленою рукою та піхвами. Як істинний лицар, запорожець надавав перевагу шаблі, називаючи її «чесною зброєю».

Запорожець XVII ст. Малюнок Павлішенка

Козацький лук

Козацькі шаблі

Кинджали

Запорізькі козаки блискуче володіли шаблями. Наприклад, вінницького полковника Івана Богуна заслужено вважали кращим фехтувальником Європи: він по-лицарськи бився двома шаблями в руках, перемагаючи в боях одразу кількох нападників.

Досить поширеним у козаків був спис. 1628 р. гетьман Михайло Дорошенко в бою під Білою Церквою «сімох татар убив списом, одного так сильно вдарив, що не міг списа витягнути» [223, с. 259]. У XVIII ст. списи використовувала козацька кіннота, особливо запорожці. Існувала навіть приказка: «Козакові без ратища, як дівчині без намиста». Козацькі списи, що збереглися до сьогодні, зроблені з тонкого й легкого дерева, 3,5 м завдовжки, із залізним наконечником на одному кінці та з дірками на ремінну петлю на другому; цю петлю накидали на ногу, щоб легше було тримати спис.

Крім шабель та списів, із «рукопашної» зброї були відомі запорожцям келепи, або бойові молотки. Ця зброя складалась із дерев'яної, один аршин завдовжки, ручки, із металевим на одному кінці молотком, що мав з одного боку тупий обух, а з другого – гострий носок. На другому кінці дерев'яної ручки келепа робилися дві дірочки для ремінних петель, завдяки яким келеп надягався на руку.

Початківцем запровадження спеціалізованої фізичної та військової підготовки в козацькому війську вважають гетьмана Євстафія Ружинського. Змолodu Ружинський перебував у Німеччині, Франції, де займався різними науками, зокрема опанував і військову справу. Тому, очевидно, в історію козащини він увійшов як реформатор військової організації козаків.

Але найбільш цілеспрямованою підготовка запорізького війська стала під час гетьманства П. Сагайдачного. Він підходив із дрібного шляхетського роду Галичини (з-під Самбора). Вчився у славній на той час Острозькій академії. Пізніше вступив до запорізького війська і пройшов військову школу під керівництвом Самійла Кішки. «Змалку привчився натягати лук, зброї та коня з рук не випускати, з негодою боротися не покривцями, а витривалістю; легко переносити всяку тяготу, голод, труд; не боятися ворога і в небезпеці проявляти мужність» [223, с. 180].

Гетьман Петро Сагайдачний

За словами Якова Собеського, «це був чоловік великого духу, що шукав небезпеки, легковажив життям, у бій ішов першим, відходив останнім, усе міткий, усе діяльний. У таборі був сторожкий, мало спав...» [223, с. 180].

Будучи гетьманом, Сагайдачний постійно проводив реорганізацію війська. Почав із того, що очистив військо від випадкових елементів, що розхитували військову дисципліну й зводили військо на безпуття. Сагайдачний подбав про те, щоб усі козаки мали рушницю, а не старосвітські луки.

Завівши сувору дисципліну, П. Сагайдачний почав упроваджувати елементи постійної військово-фізичної підготовки. Ядром його армії стали вишколені,

Самокиш М. С. Козацькі гармати з ядрами

Самокиш М. С. Старовинна козацька зброя

вимуштрувані полки – вони надавали всьому війську тон й утримували його на високому рівні організації та бойової здатності.

Отже, десятилітнє гетьманство Петра Конашевича-Сагайдачного сприяло тому, що серед козацтва були запроваджені елементи цілеспрямованої спеціальної підготовки, унаслідок чого воно остаточно стало українським національним військом.

Безперервні війни поряд зі специфічними елементами вишколу козаків спричинили вироблення запорожцями своєї тактики. У багатьох країнах Європи й Азії славилася високе мистецтво козаків вести оборонні й наступальні бої, створювати неприступні для ворога табори, рити шанці.

Верхи на коні та ще й із козацьким мушкетом

Запорожці перед походом ховають ікону «Покрова». Невідомий художник

ких герцях козаки побити багато поляків.

Якщо вороги вагалися, то запорожці починали їх так висміювати та ганьбити, що, здається, і мертвий устав би, щоб відстоювати свою честь. Роздратовані герцями вороги здебільшого кидалися на козацький табір, а тут їх вітали такою «залізною kwasолею» (тобто кулями), що все поле навкруги козацького табору вкривалося ворожими трупами.

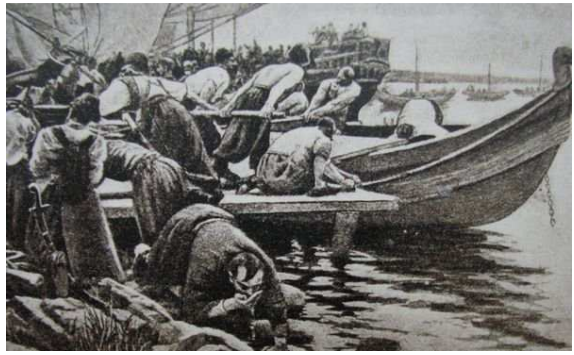
З великою пошаною в народних піснях згадуються запорожці, що на маленьких і легеньких «чачках» перепливали Чорне море, доводячи швидкість плавання майже до світових рекордів. Французький дипломат і мандрівник П'єр Шевальє 1663 р. у книзі «Історія вій-

Зустрівшись із ворогом, козаки зразу не вступали в бій. Щоб обдивитися краще ворожий стан та навести ворогів на свій табір, вони насамперед висилали охочих товаришів на герць. Ті, наблизившись до ворогів, викликали ворожих богатирів битись один на один. Звичайно, з боку противника виїжджали теж герцівники, і бій розгортався по цілій лінії. Першого дня в бою під Берестечком у та-

Кандауров А. «Виклик» – запорожці викликають ворога на герць

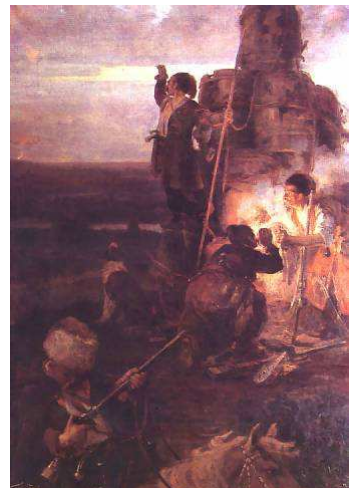
ни козаків проти Польщі, розповідаючи про напад козаків на турецьке місто, писав: «...тривога поширюється відразу по всій країні і доходить до Константинополя, звідки розсилають гінців повсюди: в Анатолію, Румелію і Болгарію, щоб кожний був насторожі. Проте швидкість козаків така велика, що звичайно вони переганяють усіх гінців з повідомленнями про їх прибуття і так уміло використовують час і пору року, що через сорок годин приходять в Анатолію» [587, с. 35].

*Запорожці готуються до морського походу.
Гравюра І. Раїшевського з малюнка
І. С. Їжакевича*

Холоменюк А. Сполох

Крушевський Г. Тривога

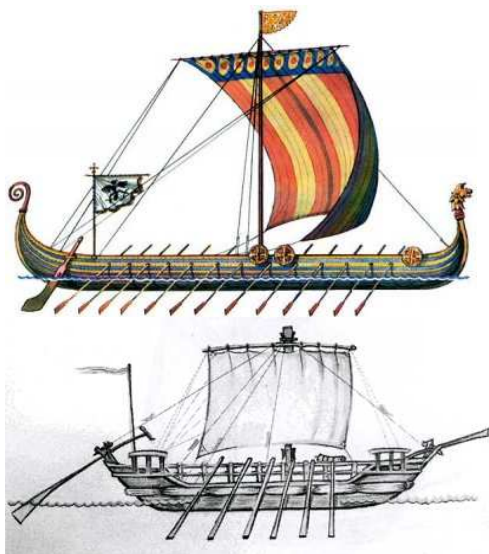
Шлях від гирла Дніпра до Малої Азії козаки на своїх «чайках» долали за 36–40 год, тобто за одну годину пропливали 13–15 км. Боплан захоплено говорить: «не можна надивуватися, з якою сміливістю вони перепливають море» [52, с. 68].

Щодо самої «чайки», то, за словами Боплана, це був великий морський човен завдовжки до 20 м, завширшки – 4 м, у якому могло вміститися від 50 до 70 чоловік. Човен видовбували з дерева липи або білої верби, поширюючи його вгору дошками. З боків човна прив'язували товсті линви (перевесла) з очерету, обкручені ликом або гломом. Ці перевесла не дозволяли затонути човну навіть тоді, коли він наповнювався водою, а також охороняли екіпаж від куль, які летіли низько.

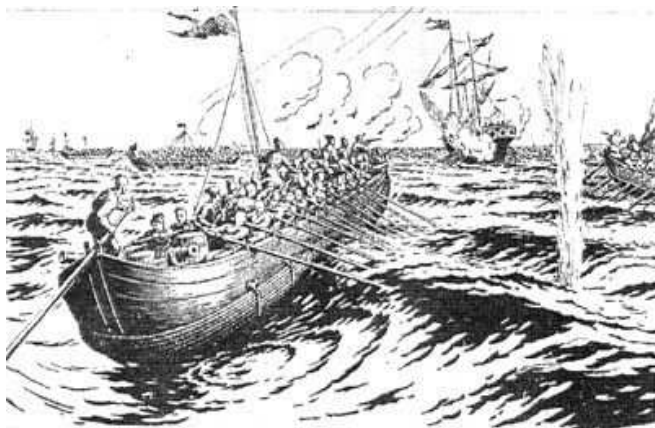
Кожен човен з обох боків мав від 10 до 15 весел для веслування і два веслові стерна (на носі й кормі). Завдяки цьому човен ставав маневровим і, коли з'являлася потреба, не треба було виконувати важких поворотів, бо досить було веслувати в протилежному напрямку, переходячи до керування іншим стерновим веслом.

В. І. Сергійчук [528] вважає, що служба на «чайці» була важкою. Її екіпаж перебував під сонцем, дощем, на вітрах, хвилях. Веслували переважно в три зміни, а складні обставини вимагали від екіпажу великого психічного й фізичного напруження. Тому перед походом проводили суворий відбір людей: козаків, неспроможних витримати службу на «чайці», не брали. З метою привчити до труднощів служби в морські походи брали щоразу певну кількість і молодих козаків.

Щоб звикнути до морських походів, основну роль у тренуваннях відводили плаванню по Дніпру і його притоках та подоланню порогів, завдяки чому козаки були знаменитими веслувальниками.

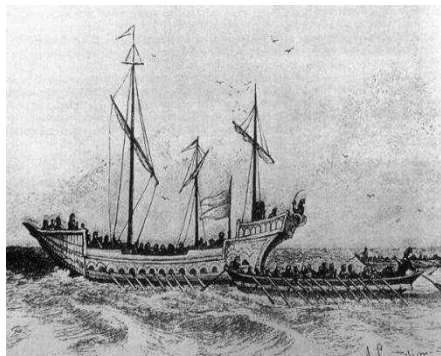

Чайка

Чайка в морі

Найефективнішим способом боротьби «чайок» із турецькими кораблями був абордаж. Група «чайок», маневруючи, примушувала атакований корабель розпорозувати артилерійський вогонь. У хвилини, коли пушкарі підготовляли гармати для наступних пострілів, «чайки» блискавично підходили до корабля.

Запорізькі судна. Малюнок за Ровинським та Бопланом. О. Сластін. 1900 р.

Оскільки вибухівка з гармат, розставлених на палубі високих галер, летіла вище «чайок», не завдаючи їм шкоди, то козаки відразу збиралися на палубу і вступали в бій.

Під час бою козаки вели вогонь із рушниць та пістолів, боролися шаблями, ножами й навіть кулаками. Відмінні фізична підготовка добре слугувала козакам у бо-

ротьбі з турецькими галерами. Адмірал Крей наголошував, що туркам під час морського бою лише в рідкісних випадках вдавалося захопити козака в полон, та й то лише у відкритому морі, а не біля берегів, тому що козаки були великими майстрами плавати. З кожним роком ці походи ставали все масштабнішими та грізнішими, і тоді козаки ставали такими відважними, що не тільки при рівних силах, а й з двадцятьма чайками не боялися тридцяти галер [365].

1606 р. козаки здобули Варну, 1614-го – зруйнували Синоп, Трапезунд, 1615 р. – загрожували Константинополю, розбили турецький флот у гирлі Дунаю і взяли в полон турецького пашу. Італійський місіонер у Кримському Ханстві Е. Дортеллі д'Асколі в «Описі Чорного моря й Татарії» розповідає про те, що 1624 р. козаки вийшли в море на трьохстах «чайках» і вступили в бій з усім флотом султана. Якби в той

Васильківський С. І. Бій запорожців із татарами

день була тиха погода, жодна галера не повернулася б, тому що козаки вже заволоділи капітанською рубкою адміральського корабля; але знялася справжня буря, галери змогли рушити на ворога й потопити кілька «чайок».

Похід гетьмана Сагайдачного на Кафу 1615 р. (з гравюри XVII ст.)

Сила і значення козацького флоту під керівництвом П. Сагайдачного настільки зросла, що друге десятиліття XVII ст. стало періодом майже неподільного панування козаків на Чорному морі.

Сила і значення козацького флоту під керівництвом П. Сагайдачного настільки зросла, що друге десятиліття XVII ст. стало періодом майже неподільного панування козаків на Чорному морі.

3.2.3. Оздоровчі сили природи та гігієнічні фактори в системі фізичного виховання козаків

У Запорізькій Січі виховання юнаків – майбутніх воїнів – було підпорядковане фізичному розвиткові та загартуванню. Про те, що козаки досить ефективно вмiли використовувати оздоровчі сили природи та гігієнічні фактори для оздоровлення і загартування людей, говорить повідомлення про стан здоров'я учнів уставника школи ієромонаха Леоніда лікареві: «На надісланий запит оголошую: минулого жовтня місяці в школі січовій школярі три чоловіки... захворіли лихоманками... послабували по 5–6–7 днів і в різні дні померли». І далі: «Оскільки у школі одній не малолюдно і діти збираються з різних місць, в одному дворі й всі перебувають, почали хворіти на лихоманки й проноси... За порадою пана кошового, виїхав був я зі своїми школярами на луки на свіжу воду й знаходився до листопада. Померлих поховав із сповіддю, з рештою повернувся. Усі здорові, окрім одного хлопчика... хворих більше немає» [602].

Під впливом регулярних дій зовнішнього середовища (сонця, повітря, води) відбувалося поступове пристосування організму до цих змін, що сприяло профілактиці різноманітних захворювань, зміцненню здоров'я та повноцінному довголіттю. Саме на дуже міцне здоров'я та повноцінне довголіття запорожців звертали увагу фактично всі мандрівники й дослідники, які відвідували Січ. Зокрема, Г. Боплан [52] писав, що козаки мають міцне здоров'я і майже не знають хвороб.

Прекрасний знавець історії та звичаїв запорізьких козаків Д. І. Яворницький зазначав: «Запорожець не знав ні «цоб», ні «цабе», тому був здоровий, вільний від хвороб, вмирав більше на війні, ніж вдома. Зараз народ слабкий, порожній і недовговічний: як дев'яносто років прожив, то й стежки під собою не бачить, а в старину в сто років людина тільки в силу вбиралась. Тому запорожці жили і весело, і довго» [602, с. 233].

Запорізький табун у степу. Гравюра Р. Геріке з картини Юзефа Брандта

На основі докладного аналізу історичних документів та свідчень дослідників можна хоча б у найзагальніших рисах відтворити систему загартування запорізьких козаків. За давнім звичаєм більшу частину року запорожці ходили в легкому одязі, без головних уборів, часто босими й з оголеним торсом, що давало добрий ефект від повітряних ванн.

Завдяки постійному перебуванню на повітрі організм козаків поступово пристосовувався до навколишньої температури, нижчої від температури тіла. Завдяки дії повітря непомітно зникало збудження, покращувався сон, з'являвся бадьорий та життєрадісний настрій; позитивно впливали повітряні ванни й на серцево-судинну систему, сприяли нормалізації артеріального тиску.

Суттєве значення для загартування козаків мав сон на свіжому повітрі. Це підвищувало стійкість організму до простудних захворювань верхніх дихальних шляхів.

Серед запорожців великого поширення набуло загартування водою. За словами Д. І. Яворницького: «Козаки вставали на ноги із сходом сонця, зразу ж умивалися холодною джерельною або річковою водою» [602, с. 243].

Васильківський С. І. Козаки на відпочинку

Це ж підтверджує і А. Ф. Кашенко: «Всі запорожці вставали до сходу сонця і йшли на річку вмиватися або купатися» [242, с. 61].

Раціональним є те, що козаки приймали водні процедури рано-вранці, коли шкіра рівномірно зігріта, що забезпечує хорошу судинну реакцію.

Загартування водою, порівняно з повітрям, мало сильніший вплив. Холодна вода викликає спочатку звуження поверхневих кровоносних судин, що містяться в шкірі та в підшкір'ї. У цей час кров із них переміщується в глибоко розміщені судини, з'являється «гусяча шкіра». Після цього серце починає працювати енергійніше, кровоносні судини шкіри розширюються, кров знову переміщується до шкіри, з'являється відчуття теплоти. Така своєрідна гімнастика, завдяки якій судини вчасно розширюються і звужуються залежно від температурних умов, давала змогу швидко адаптуватися козакові до різноманітного середовища.

Серед різноманітних фізичних вправ козаки віддавали перевагу плаванню. З одного боку, плавання мало прикладну спрямованість. Без уміння плавати було дуже важко, практично неможливо вижити в той час. З іншого боку, плавання – один із найбільш ефективних способів загартування. Воно має велике оздоровче значення, зміцнює серцево-судинну, дихальну й м'язову системи, сприяє гармонійному розвитку особистості.

Як зазначає А. Ф. Кашенко, «купалися запорожці не тільки влітку, а й восени, а хто – так і всю зиму» [242, с. 61]. Майже неймовірно: частина козаків купалася навіть взимку. Це ж яку потрібно мати витримку, силу волі, рівень загартованості, щоб увійти в холодну, льодяну воду!

Так само, як і стародавні слов'яни, запорізькі козаки дуже високо цінували цілющі властивості сонячного проміння і тому прагнули якомога більше часу побути під його дією. Француз Н. де Бартеон, характеризуючи козаків, порівнював їх з індіями: «...Козаки – дужі, загартовані» [464, с. 133].

*Яворницький Д. І. Козацький табір
огорожений возами*

*Їжакевич І. С. Запорожець
на дозвіллі*

Варто враховувати, що козаки жили на берегах річок, озер, ставків, де ультрафіолетових променів значно більше, тому що вони відбиваються від води. Під дією сонячного проміння в козаків підвищувався тонус центральної нервової системи, розширювався кров'яний тиск, посилювалося потовиділення, знищувались мікроби й руйнувалися отрути, які виробляють ці мікроби. Унаслідок тривалого

перебування козаків на сонці відбувалася пігментація шкіри, яка набувала коричневого кольору. Вона захищала запорожця від надмірного сприймання ультрафіолетових променів.

Одним із важливих компонентів, що забезпечують міцне здоров'я, є раціональне харчування. Згідно з даними Д. І. Яворницького [602], у Запорізькій Січі на стіл подавали такі страви: соломаху (густо зварене на воді житнє борошно), тетерю (не дуже густо зварене на квасі житнє борошно чи пшоно), щербу (рідко зварене на риб'ячій юшці борошно).

Круту тетерю їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком або водою. Мамалигу (тісто з проса чи кукурудзи) їли з бринзою чи пастремою – висушеною на сонці бараниною. Ласували козаки й м'ясом, зокрема свининою і дичиною. Із задоволенням споживали рибу. Взагалі запорожці надавали перевагу більше рибній, ніж м'ясній, їжі. Не відмовлялися від вареників, сирників, гречаних галушок із часником. Специфічною козацькою стравою були загреби – коржі, які називалися так тому, що їх клали в натоплену піч і загірбали попелом та гарячим вугіллям. Їжу запивали різноманітними напоями з металевого або дерев'яного посуду.

Отже, їжа козаків була різноманітною, збалансованою та повноцінною і водночас простою та помірною. Запорожці дивилися на простоту й помірність як на одну з важливих й необхідних умов їх переможності в боротьбі з ворогами: тільки той, хто переміг себе, свої надлишкові потреби, спроможний перемогти недруга. За козацькою приказкою, «запорожці як малі діти: дай багато – все з'їдять, дай мало – довольні будуть». Отже, головною ознакою козацької їжі була простота й різноманітність, що забезпечувало високу працездатність та міцне здоров'я.

У багатьох істориків, особливо іноземних, уже склалася традиція наголошувати на надмірному вживанні козаками алкоголю. Однак ці твердження мають дуже суперечливий характер.

Козаки розважаються. Народне малярство

*Козаки готуються до морського походу.
Гравюра І. Рашевського*

Наприклад, Г. Боплан, указуючи на схильність козаків до спиртного, водночас наголошує: «Однак, розуміється, що це буває лише в час дозвілля, бо коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло, дотримуються незвичайної тверезості» [52, с. 26]. І далі: «Під час цих походів цей люд дуже стриманий, а коли знайдеться між

ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: вони дотримуються цього дуже суворо» [52, с. 69].

За словами А. Ф. Кашенка, під час підготовки до походу «у Січі неможливо було побачити, щоб хто-небудь пиячив. Кошовий отаман, коли б здибав такого гулящого, то добре одчухрав би чубуком своєї люльки або тим, що трапилося б у руці, а коли б той ще сперечався або змагався, то й до гармати звелів би прикувати неслуха без сорочки, щоб погодував своїм тілом комарів» [242, с. 63].

Зарубіжний хроніст, віце-адмірал Крейс твердить: «Козаки, як і інші північні народи, охочі до міцних напоїв, одначе в поході, а особливо в морських поїздках рідко зустрінеш п'яного, бо забороняється їм під страхом суворої кари брати з собою вино чи горілки» [390, с. 283].

Узагалі будь-яке пияцтво запорізький кош уважав розпустою і постійно боровся проти цього зла, суворо забороняючи на території Січі шинки, особливо таємні. П. К. Сагайдачний в умові від 1617 р. писав: що «ремісникам, купцям, шинкарям... наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо» [223, с. 181].

Не схвалювалося також пияцтво і в середовищі «начальник осіб»: якщо кошовий та січовий старшина помітить цей недолік у кого-небудь зі службових осіб, то попереджали його особливим орденом на цей рахунок і наказували йому суворо дотримуватись ордена і не «потьмарюватися проклятими люлькою і пияцтвом» [602, с. 239]. Існують відомості, що в тютюн запорожці додавали лікарські трави, що зменшувало негативний вплив паління на організм [398].

Зрештою, піддавшись гульні, запорізькі козаки не були схожі на тих жалогідних п'яниць, які пропивали свої душі в чорних та брудних шинках і які втрачали людську подобу: лицар навіть і в гульні залишався лицарем.

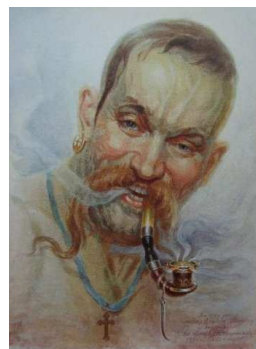
Отже, застосування системи засобів фізичного виховання (фізичні вправи, природні сили, гігієнічні чинники) дало змогу запорізьким козакам бути фізично сильними, витривалими, легко долати труднощі військових походів.

Контрольні завдання

1. Визначте світоглядні засади фізичного виховання в Київській Русі.
2. Схарактеризуйте засоби та форми фізичного виховання в Київській Русі.
3. Визначте спрямованість фізичної підготовки запорізьких козаків.
4. Обґрунтуйте основні положення культу фізичної досконалості запорізьких козаків.
5. Висвітліть основні напрями військово-фізичної підготовки запорізьких козаків.

*Струнников М. І.
Козак напідпитку*

*Струнников М. І.
Козак із люлькою*

**НАРОДНО-ПОБУТОВІ ФОРМИ
ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В
УКРАЇНІ В ПЕРІОД НОВОЇ ІСТОРІЇ
(ДО ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ)**

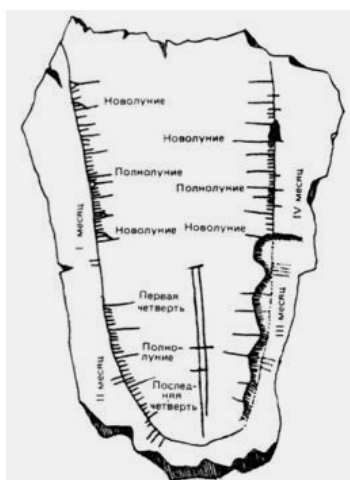
4.1. Фізичні вправи та рухливі ігри в календарній обрядовості українців

4.1.1. Святково-ігрова культура

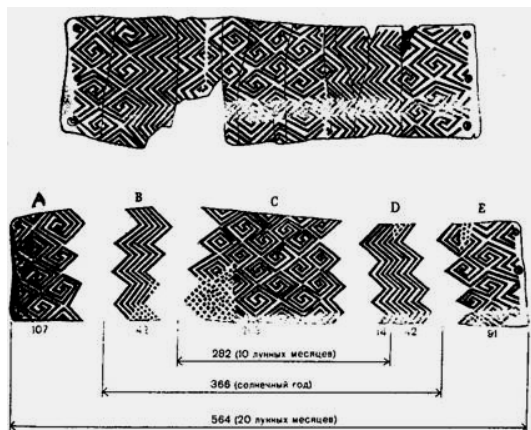
У період нової історії в Україні фізичне виховання здійснювалося в народно-побутових формах, у календарній обрядовості. Календарем називають певну систему обчислення тривалості проміжків часу з поділом його на окремі, коротші періоди (роки, місяці, тижні, дні) [296].

Виникнення і розвиток календаря пов'язаний із потребою організації господарської діяльності людини [171; 353; 425; 458; 497]. Вимірювання проміжків часу стає можливим лише за допомогою його зіставлення з явищами природи, які повторюються періодично. Таких явищ у навколишньому світі декілька. Це передовсім зміна дня і ночі, що дала людям природну одиницю часу – добу, зміна фаз місяця і зміна пір року. Для того, щоб почати відлік часу, стародавнім людям потрібно було усвідомити цю зміну й почати користуватися нею.

На території України, біля села Гончи, знайдено слонове ікло, на якому різцем із ювелірною точністю нанесені зарубки. За їх кількістю можна встановити, що йдеться про фіксацію змін фаз Місяця впродовж чотирьох місяців. Вік цієї знахідки – 12–17 тис. років. Цікавими є і браслети з бивня мамонта, знайдені в

Штриховий місячний календар, вирізьблений на мамонтовому бивні в Гінцівську пізньопалеолітичної стоянки (Україна)

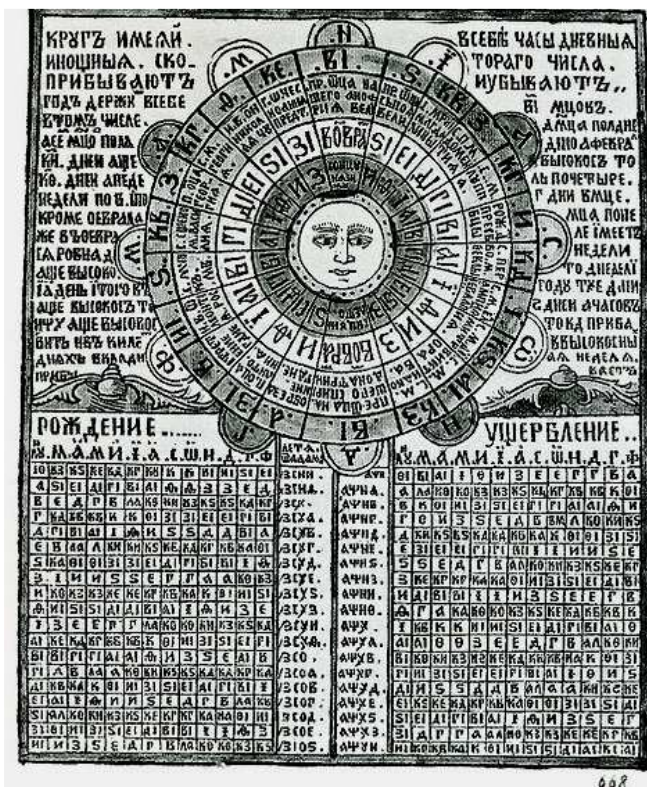
Суцільний браслет із Мізинської пізньопалеолітичної стоянки (Україна)

палеолітичній стоянці Мезин на Десні біля Чернігова. Один із них складається з п'яти пластин, що прилягають одна до одної, на яких у вигляді візерунка розміщені групи однакових коротких паралельних прямих рисочок. Причому напрямок рисочок у кожній групі змінюється на 90°. Із 24 уцілілих груп 17 мають по 14 рисочок, 3 – по 13 і 4 – по 15. Усього на п'яти пластинах нараховується приблизно здвоєна кількість (фактично ж днів і ночей) десяти місячних місяців – близько 280 діб.

Найбільш поширеним способом підрахунку відрізків часу була доба з чергуванням і повторюваністю днів та ночей. Тісний зв'язок трудової діяльності з відліком часу проявляється і в тому, що в поняття «день» ухвалив лише світловий (від сходу до заходу сонця), період часу, хоч було розуміння і про календарну добу. Рахунок днів спочатку обмежувався п'ятьма, а потім десятьма числами – за кількістю пальців на одній і двох руках. Пізніше для підрахунку днів застосовували вузли, зарубки, дерев'яні бруски тощо. Люди вже тоді знали, що число 12 приблизно відповідає часу обертів Місяця навколо Землі з періодом зміни сезонів. Але проблема полягала в тому, що число діб в астрономічному календарі не ціле, а дробове. Місяць складається з 29,530588 доби. Помноживши це число на 12 місяців, отримаємо 354,367056 доби на рік. Але астрономічний рік має 365 днів. Відповідно, місячний рік коротший за сонячний на 10,875139, тобто майже на 11 діб.

Подальша трудова діяльність, зокрема поява землеробства, скотарства, вимагала точніших розрахунків часу, що зумовлено чітким визначенням початку й кінця основних періодів землеробських робіт та біологічним розвитком тварин [100; 251; 232; 235].

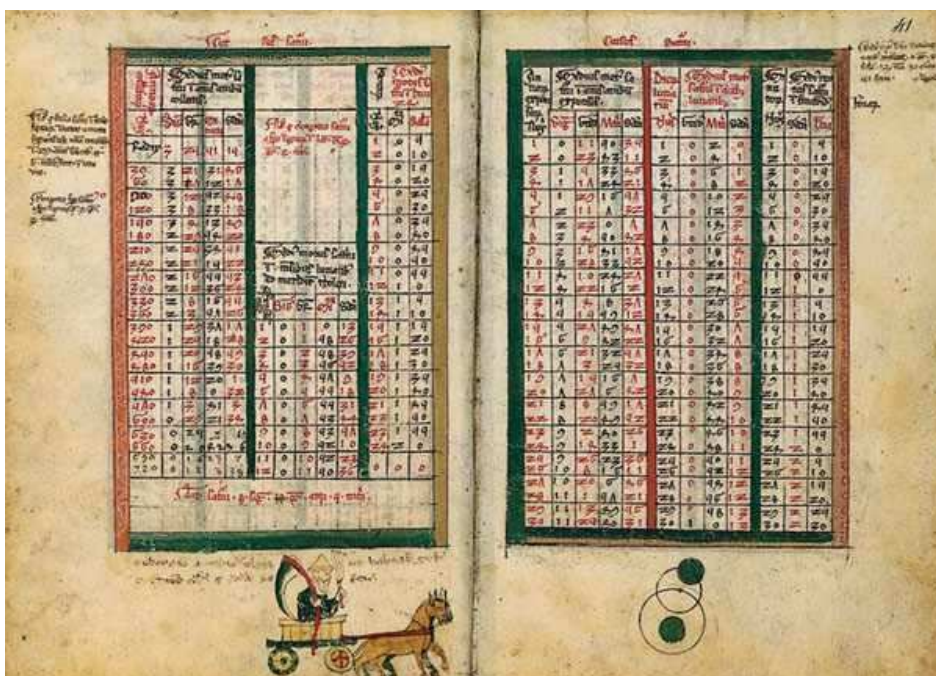
Значним недоліком місячного календаря було те, що зміщувалися відносно сезонів сільськогосподарські роботи майже на 11 діб кожного сонячного року. Для того, щоб ліквідувати цю різницю в багатьох країнах, зокрема в Україні, на певний час ввели 13-місячні роки, які чергувалися з 12-місячними. Так виникли місячно-сонячні календарі, основна ідея яких полягала в комбінації циклів Місяця і сонячного року. Це дало змогу обмежити зміщення місячних календарних дат за сезонами й наблизити тривалість календарного року до сонячного.

Місячний календар XVII ст.

Як свідчать історичні дані, у Київській Русі використовували місячно-сонячний календар зі вставлянням час від часу 13-го місяця. На думку І. А. Климишина [251], таку вставку 13-го місяця наші предки робили сім разів упродовж 19 років, у середньому через кожні два роки. І, напевне, правила введення додаткового місяця в різних поселеннях були неоднакові, що призводило до плутанини при відносинах між містами на Русі. Вставляли місяць, очевидно, узимку, в період поганої погоди та бездоріжжя, коли будь-які зв'язки між різними поселеннями майже припинялися, а Місяця не було видно внаслідок суцільної хмарності.

Новий рік на Русі починався з появою нового Місяця в перші весняні дні, близько до весняного рівнодення. Проте рік, що пройшов, міг мати 354 або 384 дні. Тому й початок нового року на Русі не припадав на одну й ту саму дату Юліанського календаря, а переміщувався по числах березня, припадаючи деякими роками навіть на лютий або травень.

Юліанський календар

Торгові й політичні зв'язки Київської Русі з Візантією, а також прийняття християнства зумовили введення Юліанського календаря за візантійським зразком, але з деякими відхиленнями. Там рік починався 1 вересня. На Русі, за давньою традицією, початком року вважали весну, а тому юліанський рік розпочинався 1 березня. Літочислення вели «від створення світу». Лише 1492 р. (або 7001-го «від створення світу») початком року на Русі було встановлено 1 вересня [100]. Через 208 років, за указом Петра I, були встановлені теперішні дати початку року й літочислення.

Юліанський календар був складений за пропозицією олександрійського астронома Созічека в Стародавньому Римі й уведений там у дію 46 р. до н. е. На-

зва Юліанський походить від імені Юлія Цезаря, який і здійснив реформу календаря. Головним у юліанській реформі було відхилення календаря від обертів Місяця і запровадження високосного дня кожних чотири роки. Ця реформа лежить в основі створення сучасного сонячного календаря в його початковому вигляді.

За юліанською реформою, непарні шість місяців мали по 31 дню, а парні п'ять (крім лютого) – по 30 днів, лютий – 29, а у високосні роки – 30 днів. Пізніше в честь Октавіана Августа в серпні (російською мовою август) було збільшено кількість днів до 31 за рахунок лютого, який зменшився до 28 днів. Щоб не було підряд трьох місяців по 31 дню, зменшили один день у вересні й перенесли його на жовтень; із листопада перенесли день на грудень. Так, установлено розподіл днів року за місяцями на сьогодні [100].

Юліанський календар

Юліанський календар із високосними роками також не був достатньо точним. Розкладаючи високосну добу на чотири роки, знаходимо, що середня тривалість юліанського календарного року 365 діб 6 год. Це на 11 хв 14 с перевищує астрономічний рік (365 діб, 5 год, 48 хв, 46 с).

Тому Юліанський календар відстає від астрологічного року. Розходження в одну добу відбувається за 128 років. Із часу Юлія Цезаря до Нінейського собору, скликаного 325 р., розбіжності між календарем і астрологічним роком становило три доби, унаслідок чого весняне рівнодення перейшло в календарні дати з 24-го на 21 березня. Нікейський собор не усунув це переміщення, а закріпив його, затвердивши 21 березня днем весняного рівнодення.

Оскільки не було усунуто причини розбіжності, воно знову зростало й до кінця XVI ст. досягло десяти днів, а дата весняного рівнодення змістилася ще далі, з 21-го на 11 березня. 1582 р. католицька церква провела реформу з відновленням дати весняного рівнодення 21 березня. Для цього наступний, після 4 жовтня 1582 р. день, був оголошений 15, а не 5 жовтня.

Автором проекту реформи був італійський лікар, математик і астроном Алоїзій Лілію, але введений календар був названий Григоріанським на честь римського папи Григорія XIII, який здійснив цю реформу. Для усунення джерела неточності Юліанського календаря за Григоріанським – кожні 400 років виключаються три високосні дні в роках кінця століть, перших дві цифри яких не діляться на чотири. Тому не були високосні 1700, 1800 і 1900 рр., а 2000 р. буде високосним.

У Росії Григоріанський календар було запроваджено 1918 р. Відповідно до реформи, день після 31 січня 1918 р. стали вважати не 1, а 14 лютого. До цього часу майже всі країни світу вже прийняли цей календар, розбіжність якого зі старим стилем досягло 13 днів.

В Україні григоріанське літочислення ввела Центральна рада 1 березня 1918 р. для цивільного вжитку, а в церковному житті залишалося старе літочислення. Зрозуміло, що різниця між церковним (Юліанським) і Григоріанським календарями буде збільшуватися і надалі. Тому останнім часом були спроби вдосконалити календарі, проте жоден із проєктів не було прийнято.

Упродовж тисячолітніх змін і розвитку офіційного календаря в побуті людей сформувався свій, народний календар. Його основу становлять знання, звичаї та обряди наших далеких пращурів ще з дохристиянських часів.

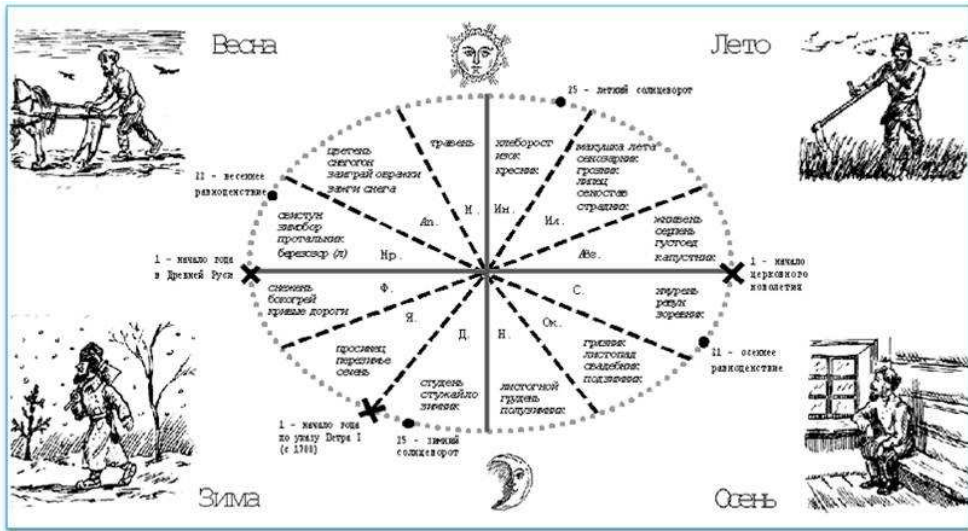
Наші предки добре знали час зміни пір року, вміли наперед передбачати погоду, кількість опадів, майбутній урожай. На думку С. Килимника [251], народний календар відображає сонячний сільськогосподарський річний цикл, віддзеркалює стародавню віру в сонце, явища природи, магичні дії слова і рухів, культ покійників. Крім цього, у народному календарі простежуються дохристиянські вірування, доброзичливі застереження, поради, здогадки, чаклування, пророкування, угадування та навчання. У ньому відображено психологію українського народу, його доброту, мудрість, дотепність та глибоку спостережливість за явищами природи [250; 251; 353; 497].

Григоріанський календар

Барельєф про запровадження Григоріанського календаря на могилі Григорія XIII у базиліці Святого Петра (Рим)

Народний календар

У дохристиянські часи наші пращури вірили в природні сили й богів як в істоти. На їх думку, ці сили можна задобрити, прихилити до себе й таким чином бути під їх опікою. Люди вірили в магічну силу дій-ритуалів, у силу слова й руху й цими засобами намагалися забезпечити собі добробут, гарний урожай, приплід худоби, успішне полювання, щасливе родинне життя, міцне здоров'я, добру погоду. Для збільшення сили впливу на природу й надприродні явища люди стали поєднувати пісню, музику, танці та рухові дії. «Таке злиття-поєднання мистецтва, як зазначає С. Килимник, зветься синкретичним, а сила цього мистецтва – молитви – магічна, цебто – чудодійна» [245, с. 35]. Поступово ці дії сформувалися у вигляді завершених свят та обрядів, які почали виконуватися у певні періоди календарного циклу.

	2 мая	4 июля „Ярилий день“	24 июня Купала	12 июля	20 июля Перунай день	26 июля	31 июля
Сроки дощери по календару IV ст.	■	■	■	■	■	■	■
Ромашки, Алевская область	■	■	■	■	■	■	■
Птичьи яйца, селение по берегу р. Днестр для Алевской области	■	■	■	■	■	■	■
Сроки дощери по календару IV ст.	■	■	■	■	■	■	■
Ромашки, Алевская область	■	■	■	■	■	■	■
Птичьи яйца, селение по берегу р. Днестр для Алевской области	■	■	■	■	■	■	■
Сроки дощери по календару IV ст.	■	■	■	■	■	■	■
Ромашки, Алевская область	■	■	■	■	■	■	■
Птичьи яйца, селение по берегу р. Днестр для Алевской области	■	■	■	■	■	■	■

Ритуальна посудина-календар IV ст. для літніх заклинань дощу із с. Ромашки на Київщині

Зараз, зокрема в минулому, у свята люди відпочивали. Тому однією із суттєвих ознак свята є вільний від роботи день. Потрібно додати, що на свята підвищується емоційний стан людей. Порівняно з буднями цей день сприймають як

незвичний. Тому окремі дослідники характерною особливістю свята вважають веселість. Крім цього, ознаками свята можуть бути набір особливих страв, носіння гарного одягу, зміст основних дій та рухів, що виконуються і тощо [232].

Свято – найбільш давній елемент культури. З його втратою, на думку А. І. Мазасва [328], людство позбавилося б одного з найбільш суттєвих компонентів своєї людяності й потрібного для свого нормального існування джерела. Подібну думку висловлює В. Скуратівський, який вважає, що саме святам «належить пріоритет в усій системі духовного життя» [465, с. 12].

Свято не має чітко встановленої форми. Вона може змінюватися залежно від творчості самих учасників, самодіяльність яких не регламентується [456]. Проте свято включає в себе обряд чи обряди, які надають йому стійкості й стабільності. Тому кожне свято мало свою, характерну обрядову структуру, яка надавала йому оригінальності й неповторності. Свято не лише акумулювало традиційні обряди, а й були своєрідною календарною структурою духовного й фізичного життя людини.

Обряди – це соціальне явище, що становить комплекс символічних, визначених традицією умовних дій, спрямованих на оформлення (обрядження) певних подій у житті людей, держави, приурочених окремим етапам трудової діяльності, а також відзначенню деяких пір року [378]. Термін «обряд» походить від слова обряджати, що означає приводити в належний вигляд, упорядкувати, прикрасити. Характерною особливістю обряду є символічність, умовність, образність та художнє оформлення дій. За винятком похоронних і поминальних, усі обряди є радісними й святковими подіями. Мета обряду – за допомогою символів і символічних дій висловити, передати, закріпити традиційні для суспільства, соціальної групи ідеї, ідеали, норми, цінності, зразки життєдіяльності, викликати в його учасників відповідні почуття, настрої, переживання, створити у процесі його проведення морально-психологічну атмосферу, яка сприяла б засвоєнню соціального досвіду, що передається за допомогою певного обряду [456].

Система встановлених обрядів, якими супроводжується громадсько-побутове чи релігійне життя людей, складає обрядовість певного народу. Українці належать до тих європейських націй, чия обрядовість є однією з найдавніших і найбагат-

Вірування древніх слов'ян

ших. Найкраще виражене багатство української обрядовості в обрядовому фольклорі – піснях, побажаннях, віншуваннях, примовляннях, драматичних сценах, танцях, хороводах, іграх, якими супроводжується те чи те обрядове дійство [268; 274; 277; 288; 370; 379; 495; 561].

В обрядовості українців розрізняють два види – родинну (чи сімейну) й календарно-побутову. Перший вид обрядів тісно пов'язаний із громадським осмисленням важливості події в житті окремої людини чи родини. Другого виду обрядів дотримувалися під час урочистого святкування початку чи закінчення певних сезонів, природних циклів – зими, весни, літа, осені. У давнину обидва види становили єдину обрядову систему. У змісті стародавніх обрядів головним було не пісня, не текст пісні, а рух. Цей рух піднімав настрій, розбуджував енергію людей, стимулював до праці. Отже, свята й обряди були відносно самостійними явищами культури та найбільш дієвими засобами передачі колективних знань і досвіду від покоління до покоління.

Календар язичницьких свят, на думку Б. А. Рибаківа [455], складається із чотирьох сонячних фаз: зимове сонцестояння (святки – від 24 грудня до 6 січня), весняне рівнодення (масляна, у давнину – близько 24–25 березня), літнє сонцестояння (Купала, Зелені свята, 23–29 червня). Осіннє рівнодення окремо не святкувалося, а приурочувалося до свята врожаю (8 вересня). Це, по-перше. По-друге, річний язичницький цикл складався із сезонних аграрних обрядів, частина яких пізніше була приурочена до християнських свят.

Взагалі в календарних святах та звичаях дуже тісно поєдналися язичницькі й релігійні вірування нашого народу. Це наслідки тривалої боротьби православ'я за вплив на свідомість східних слов'ян, яке так і не змогло утвердитися на Русі у своєму ортодоксально-догматичному вигляді [456]. Зрештою, воно змушене було асимілювати багато елементів обрядово-звичаєвої сфери культури народу дохристиянської доби й виробити фізичні риси, нову форму. З іншого боку, і дохристиянська культура слов'ян, щоб зберегтися, запозичила від православ'я різні елементи та риси. Отже, поступово утворилася магічно-релігійна система календарних свят і обрядів, що були тісно пов'язані з річним колом трудових процесів селянина, або із природними силами, важливими для сільського господарства. При цьому кожне свято виконувало чітко визначену роль.

Це ж саме простежуємо й у численних приповідках: «Хто не посіяв до Богослова (21 квітня), той не вартий доброго слова», «Дочекалися Луки (5 травня) – а

Календар язичницьких свят

ні хліба, ні муки», «На Юра (6 травня) сховається в житі курка», «На Прокопа (21 липня) має бути в полі жита копа», «Як прийде Ілля (2 серпня), то наробить у полі гнилля», «На Бориса і Гліба (6 серпня) берися до хліба», «Хто лежить до Покрова (14 жовтня), той продасть усі корови», «Варвари (17 грудня) ночі урвали, а дня доточили», «на Петра Вериги (29 грудня) – половина снігу, а половина криги». Отож, кожне свято чітко регламентувало господарську діяльність, а тому народний календар був насамперед хліборобським [467].

До складу річного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята. Обов'язковим елементом календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська й сімейна магія, ушанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи й віншування, ряження і маскування, драматичні сцени, розваги, спортивні змагання [467; 539; 542]. Свята супроводжувалися виконанням календарних пісень та рухливих ігор, що були приурочені певним порам року й навіть певним святам.

Важливе місце в змісті календарних свят і обрядів займають різноманітні рухливі ігри та забави. Вони значно підвищують емоційний фон святкувань, пов'язують у єдиний цикл усі форми обрядовості. Ігрова дія супроводжується відчуттям піднесення фізичних і духовних сил людини. Ігри дають їй справжню радість і розрядку від психонервового навантаження, спричиненого клопітким буденням нашого життя.

Поняття слова «гра» дуже широке й багатогранне. Відтак існує чимало підходів до його визначення [60; 92; 219; 328; 428]. Основні означення терміна «гра» наведено в табл. 4.1.

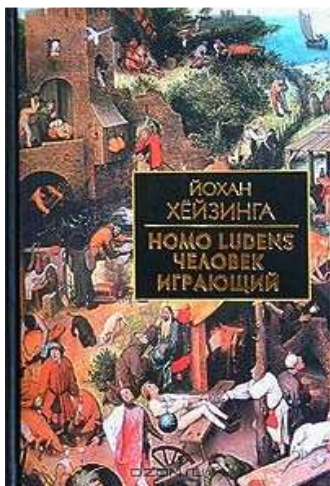
Таблиця 4.1

Окремі означення терміна «гра»

Зміст визначення	Джерело інформації
Вид активної діяльності дітей, у процесі якої вони оволодівають суспільними функціями, відносинами та рідною мовою як засобом спілкування між людьми	Українська радянська енциклопедія. – К., 1979. – Т. 4. – С. 334.
Метод активізації навчального процесу, який приносить задоволення, створює добрий настрій, налагоджує контакт між педагогом і учнями	Єфімова Н. Г. Методика проведення рухливих ігор / Н. Г. Єфімова. – К. : Рад. шк., 1969. – С. 5.
Специфічна рухова діяльність за встановленими правилами, спрямована на досягнення перемоги	Приступа Є. Н. Теоретичні та методичні аспекти класифікації засобів народної фізичної культури / Є. Н. Приступа, В. І. Левків, Р. С. Мозола // Традиції фізичної культури в Україні. – К. : ІЗМН, 1987. – С. 119.
Історично сформоване соціальне явище, особливий вид діяльності дитини, де творчо, прямо або посередньо відбиваються явища навколишньої дійсності	Вільчковський Е. С. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку / Е. С. Вільчковський. – Львів : ВНТЛ, 1998. – С. 153.
Духовно-практична дія, що здійснюється в певних межах місця та часу, добровільно й зазвичай, поза матеріальною користю	Мазаев А. Й. Праздник как социально-художественное явление / А. Й. Мазаев. – М. : Наука, 1978. – С. 165.

Узагальнюючи ці та інші визначення, можна констатувати, що вони розглядають гру як певну діяльність дитини, спрямовану на задоволення її інтересів і розв'язання виховних завдань.

Тісний зв'язок гри зі святом показав голландський історик культури І. Хейзінга у книзі «Человек играющий» (*Homo Ludens*), що була видана 1938 р., а пізніше багато разів перевидавалася. Книга присвячена вивченню феномену гри як початкового імпульсу людської історії, що зумовила розвиток всіх форм культури й навіть суспільних інститутів.

Йохан Хейзінга. Homo ludens

Поняття «гра» розглядається як дія, що наділена сакральним змістом і значенням. Вона – не просто гра, а «священна гра», що веде людину до стану збудження і навіть несамовитості, унаслідок чого в неї виникають уявлення про інший, священний світ. На думку Хейзінга, для всякої гри характерні дві риси: 1) гра є духовна або тілесна діяльність, що не має безпосередньої практичної мети й несе людині радість сама по собі; 2) гра проводиться за встановленими і взаємно визнаними правилами.

Ідеї Хейзінга щодо тісного зв'язку свята з грою поділяв Ортега-де-Гасет. На його думку, втрата святом ігрового елемента негативно впливає на його зміст. Подібні міркування у своїх концепціях свята висловлювали Й. Піпер [668], О. Ф. Больнов [619], Х. Кокс [672] та ін.

К. Гросс [626] трактував гру з погляду біологічної доцільності, яка і в людей, і у тварин виконує головну мету, – готує їх до життя. На його думку, незважаючи на окремі елементи навчання і виховання, гра визначається інстинктами. К. Бюхер [617] уважає, що ранні ігри були тісно взаємозв'язані з мистецтвом, виникли раніше від праці як результат наслідування тварин і слугували естетичній насолоді.

Із новіших теорій гри звертають на себе увагу дослідження голландського філософа І. Гуїцінга [662]. На його думку, гра не пов'язана з дійсністю, матеріальними інтересами, не приносить жодної користі. Культура і праця виникають у процесі гри, під час якої найкраще виявляються творчі здібності людини.

У радянській науковій думці йшлося про те, що гра виникла пізніше від праці. Одними з перших у цьому аспекті були роботи Г. В. Плеханова [414], у яких поряд із великим суспільним значенням гри для розвитку мистецтва і зміцнення контактів між людьми наголошено на її вторинності відносно праці.

Дуже значний і багатий матеріал про виникнення, зміст та функціонування ігор наведено в докторських дисертаціях В. Г. Яковлева [606], Е. С. Вільчовського [94]. Фундаментальний психолого-педагогічний аналіз ігор здійснений у роботах Д. Б. Ельконіна [180].

Ігри мають велику історію і дуже тісно поєднуються із національними обрядами та звичаями. Тому використовують термін «народна гра», що передбачає ігрову діяльність людини відповідно до національних традицій народу. Матеріали історико-етнографічних досліджень А. Вольчинського [104], Г. Воробей [108], О. Воропая [109], І. Гальки [117], В. Гнатюка [122], М. Грушевського [139], В. Левківа [309], М. Миханька [347], М. Маркевича [377], С. Килимника [245; 246], В. Скуратівського [465–468], М. Стельмаховича [492; 493], Є. Приступи [430], А. Цюся [564], П. Чубинського [581] показують, що українські народні ігри дуже різноманітні й більшість з них утвердилась у календарній обрядовості.

Календарні ігри, які проводили в певні пори року, як стверджує С. Килимник, літописці та церковні ієрархи називали грищами. На його думку, в нашого народу існували такі основні ігри: біги, скакання вгору, через огні, через воду, метання списів (копій), стрільба з лука, кулачні бої, гра в боротьбу родів, гра у війну – прикладні бої та багато інших, – це в хлопців. У дівчат проводилися численні ігри, пов'язані й із культом, із гаданням-ворожінням, із чаруванням, із мріями про майбутнє одруження, про щасливе подружнє життя. Головна гра – це хороводи великодні та зеленосвятські, пов'язані з ритуалами, плетіння та пускання вінків на воду, гра в «Фортуну», «Лялю», у «Тополю», «Морену», «Коструба» та ін. Хлоп'ячі ігри бували досить бурхливі, дівочі – спокійні [245, с. 138].

Народні ігри класифікують на різноманітні групи: дидактичні, рухливі з обмеженим мовленевим текстом, рухливі хороводні ігри; ігри історичної спрямованості; ігри з відображенням трудових процесів та побуту народу; спонтанні й сюжетні ігри; ігри для розвитку фізичних якостей тощо [43; 104; 109; 309; 492; 607].

У зв'язку з тим, що різні автори при класифікації ігор беруть в основу різні ознаки, то сьогодні ще чітко й остаточно не складені науково-обґрунтовані групи народних ігор. Зважаючи на тему нашого дослідження ми розробили класифікацію українських народних ігор та забав відповідно до пір року й календарних свят нашого народу (табл. 4.2).

Із табл. 4.2 випливає, що впродовж річного циклу календарних свят наші предки виконували різноманітні рухливі ігри та забави. Ігрова діяльність відділяла людей від повсякденного життя, створюючи атмосферу піднесеності, радості й добра. Характерною особливістю ігор є комічний елемент, що надав їм особливого змісту. Ігрові дії супроводжувалися підвищенням фізичних і душевних сил людей, приносили радість і відпочинок.

Наші далекі предки мали анімістичний світогляд, за яким тварини, рослини, предмети поряд із тілесною природою мають душу. Фольклорні та писемні пам'ятки показують, що давні слов'яни вшановували гаї, озера, колодязі. Це вшанування проводили у формі певних обрядових дій, які мали чітко визначену мету. Відповідно до різних об'єктів природи, пір року і трудових процесів виконували різні рухи, танці, фізичні вправи тощо.

Календарні ігри та забави українців

Назва свята	Перелік народних ігор та фізичних вправ
<i>Весна</i>	
Теплий Олекса	«Заплітати Шума», «Та це ж весна», «Іде, ще дід», «Гляньте, діточки», «Журавель», «У довгі лози»
Благовіщення	«Кривий танець», «Подоланочка», «Білозорчик-Білоданчик», «Горобчик», «Перепілонька», «Мости», «Воротар», «Царенко», «Щітка», «Мак», «А ми просо сіяли», «Жук-жучок», «Зельман»
Великдень	«Довгі лози», «Боротьба», «У короля», «Великодній дзвін», «Просо», «Стовп», «Коструб», «Цурка», «Чаклун», «Набитки», «У війну», «Боротьба», «Навипередки-уперегони»
Проводи	«Лопатки», «Бирки», «Кучі», «Заець», «Стільчик», «Носа», «Сорока», «Білиця», «Двірник і джура», «Жмурки», «Зв'язаний встане», «Тягнуть дуба», «Король і вїт», «Бука тягнуть»
Лука	«Горю-дуба», «Ляля», «Віночок», «Міст», «Ріпка», «Петрушка», «У залізного ключа», «У вовка»
«Вулиці»	«Вінок», «Зайчик», «Вербова дощечка», «Огірочки»
Юрія	«Веснянки і гаївки», «Верхова їзда», «метання», «хороводи»
<i>Літо</i>	
Трійця	«Тополя», «Водили Куста», «Похорон Ярили», «Дуба», «Горю-дубом», «Проводи русалок»
Івана Купала	«Стрибки через вогонь», «Водити відьму», «Біг», «Купання»
Петра й Павла	«Ворона», «У коня», «Дзвіночок», «Коромисло», «Яструб», «Латка», «У цурки-палки», «Циганка», «У скраклі», «Бабак», «У шуляка», «Блудько», «Щенята», «Трампижа», «Смик»
Іллі	«В'язання борода», «Жнива», «Ой у полі жито», «Передай іншому», «Веребей», «Гречка»
Маковея	«Гуси», «У гусей», «Король», «Квач», «Барвінок», «Сірий вовк», «У грушки», «Просо», «Оса», «Птиці»
<i>Осінь</i>	
Успіння	«У бобра», «Грибок», «Кози», «Мисливці й зайці», «Гарбуз», «Зайчик», «Вуж», «Яструб», «Дуб»
Парубочі громади	«Жмурки», «Долоні», «Згинати сухого вовка», «Верни голова», «Вкрасти сало», «Боротьба»
Дівочі громади	«Чернушко-душко», «Любко», «Чадо», «Поїхав Іван за Дунай», «По улиці широкій»
Покрова	«Кулачі бої», «Запорожець на Січі», «Мур», «Чорний лицар», «Козак»
Вечорниці	«Панас», «Шута», «Хустина», «Сусідка», «Долоні», «Нічки»
<i>Зима</i>	
Катерини	«Ігри – гадання», «Закликання долі», «Жмурки»
Андрія	«Калита», «Парубочі пустощі», «Метання»
Різдво	«Танці», «Ковзання по льоду», «Катання на санчатах, крижинах і ковзанах», «Гойдалки»
Новий рік	«Коза», «Меланка», «Сніжки», «Булка», «Борюкання на снігу», «Катання великих снігових куль із гір»
Водохреще	«Кулачні бої», «Катання на конях», «Змагання вершників»
Стрітіння	«Тягти бука», «Чий батько дужчий», «Перетяжка», «Буряк»
Масляна	«Ніжкові заговіни», «Колодка», «Катання з гір»

Народні ігри та забави, особливо весняні, відображали, з одного боку, побут людей, а з іншого, – своїм змістом впливали на навколишній світ і людину. Тому, розглядаючи магічне значення ігор, доцільно розкривати ці дві їхні сторони (табл. 4.3). Найстаріші ігри, створені за багато років до прийняття християнства, мали філософських зміст. У ті далекі часи людина хотіла знайти і зрозуміти звідкіля і як виник світ, закономірності природних змін, народження, розвитку, завмирання та воскресіння всього живого.

Таблиця 4.3

Магічне значення українських народних ігор

Назва ігор	Магічне значення
«Кривий танець», «Вінок», «Коструб», «Воротар», «Подоляночка»	Філософський зміст: хвала сонцю; відображення змін пір року; народження, розвиток сил, старість і смерть людини
«Мак», «Горошок», «Огірочки»	Вегетаційний зміст: передача навколишній природі енергії, сили та радості
«Горобчик», «Перепілка», «Чадо»	Хвалебний зміст: хвала весні, птахам, любов до природи і природних явищ
«Барвінок», «Білозорчик-Білоданчик»	Лицарсько-дружинний зміст: захист свого роду; почуття гідності, хоробрості і відваги; підготовка до військових походів
«Діброва», «Вербова дощечка»	Родинно-побутовий зміст: відображення родинного життя; взаємини між членами родини; закликання добра, щастя, успіху та багатства
«Царенко», «Калита», «Панас», «Хустина», «Сусідка»	Подружній та еротичний зміст: прагнення до одруження; угадування долі, характеру майбутньої дружини або чоловіка
«Дзвін», «Лопатки», «Бирки», «Заєць», «Кучі», «Стільчик», «Коса»	Пощана покійників: задобрити душі покійних родичів; повеселити померлих людей; підтримати родичів померлих
«Лялі», «Тополя», «Завивання вінків», «Водіння куста»	Профілактичний зміст: викликати велику життєдайну силу природи: сприяти росту рослин, захистити поля від негараздів природи
«Котка», «Битка»	Стимульований зміст: зародження нового життя; пробудження природи

Тому форми рухів у весняних іграх часто нагадують небесні сили. Наприклад, у веснянці «Кривий танець» три хлопчики, яких садять чи ставлять трикутником, символізують небо, повітря і землю або основні етапи людського життя: народження, розвиток сил, старість і смерть. Дії гравців знаменують рух сонця, а точніше – сонячної системи, – сонце вічно «ходить» по небу «то вгору, то в долину» (схід та захід) і люди не могли «вивести кінця», тобто розгадати причини природних змін [246].

За народними поглядами, порами року були певні образи-істоти, які між собою

Кривий танець. Розпис А. Кругликова

вели боротьбу. Окремі народні ігри та забави «допомагали» весні перемогти стару зиму. Боячися суворості й помсти зими, «щоб вона не повернулася назад», хоровод вдавав наче закликає зиму («Коструб») стати в згоді з весною. Коли ж весна остаточно опанувала землею, то залишає зиму, а учасники гри виявляють велику радість.

Для того, щоб весна прийшла швидше, наші предки проводили спеціальні ігри («Подоляночка», «Білозорчик – Білоданчик»), зміст яких полягав у чаклуванні – викликанні весни воскресіння матері природи. Під глибокими снігами та морозами земля «заснула», «занедбала» свою красу. Сумний і повільний спів: «Тут була Подоляночка... тут вона впала, до землі припала» – констатація факту понищення зелені землі морозами і снігами. Поступово спів жвавішає і запрошує «встати» – дівчина встає, Це «природа воскресає». Спів «умий лице» означає весняні дощі, веселі танці й підстрибування в кінці гри – пробудження природи.

Віра в силу слова й рухів створила окремі веснянки-гаївки вегетаційного змісту, які, за давнім анімістичним світоглядом, позитивно впливали на пророцтво зерна, на розвиток рослин, на високий урожай. Учасники хороводу намагалися передати природі енергію, розбурхати її сили, розбудити її до життя, викликати велику життєдайну силу природи й примусити її допомагати буйному росту рослин, високому врожаю.

У багатьох іграх («Мак», «Горошок», «Огірочок») простежується імітація оранки, сіяння, скородіння, сходів, росту, збору врожаю. Ці дії учасників хороводів мали мету – допомогти швидшому і кращому розвитку рослин. М. Грушевський із цього приводу зазначає: «Сей мотив – хороводними, імітаційними рухами пособляти зростові потрібних рослин... Такі забави... колись стояли, мабуть, в дуже тісній зв'язку з магичними, вегетаційними танками, церемоніями, діями, котрих серія починалася з початком сонячного року і переходила через весь господарський сезон, пильнуючи розбудити, зміцнити, можливо, розвинути природні явища, добродійні, корисні й потрібні, а знейтралізувати ворожі й шкідливі» [139, с. 133]. Отже, у давні часи вегетаційні ігри були специфічними молитвами, що мали викликати швидкий розвиток певних рослин та багатий урожай.

Особливою художністю, високою емоційністю та винятковими рисами любові до природи характеризуються хвалебні весняні ігри. Весняне сонце, теплий вітер, зелені луки, дерева, квіти – усе це породжує відповідний гарний настрій, надію і натхнення на життя. Зрозуміло, що наші предки хвалили весну, яку представляли, зазвичай, в образах птахів. Найулюбленішими серед них були ластівки, гуси, лебеді, перепілки, жайворонки, зозулі, соловейки, шпаки, орли та горобці. Птахи були також вісниками весни, кохання, краси. У них, за допомогою ігор («Горобчик», «Перепілка»), благали про ранню весну, розвиток рослин, приплід тварин.

Частина весняних ігор мала лицарсько-дружинний зміст. Як зазначає М. Грушевський [139], у різних народів весною відновлювалися військові походи. Наприклад, у римлян тиждень від 17 до 24 березня був військовим переглядом, чищенням зброї, військових танців. У германських племен військовий перегляд припадав на травень. Не були винятком і стародавні слов'яни. Тому в старій обрядовості весна асоціювалася з покликом «іти на війну – бити ворога».

*Прийшла до нас весна красна,
Гаївочку нам принесла:
Для панянок гаївочку,
Для парубків мандрівочку.*

Стародавня дружина характеризувалася тим, що вона не мала ні князя, ні іншого провідника. Це було товариство рівних членів – «другів» між собою. В одній із колядок ідеться:

*Блудило блудців сімсот молодців,
Ой виблудили вони на круту гору...*

У численних веснянках яскраво відображено життя і організацію парубочих громад, їх військові походи, велике почуття гідності, хоробрості, відваги й любові до свого народу, здатність до його захисту. У пізніші часи на чолі дружини ставав ватажок-герой, який наділявся найгрізнішими й найбагороднішими рисами особистості.

Веснянки родинно-побутового змісту, що відображають життя роду, взаємини між членами родини мали передовсім виховний вплив на людей. Так, у веснянці «Вінок» мати видає свою дочку заміж за нелюба, що призводить до трагічного кінця. Тому віддавна у свідомості нашого народу сформувалася чудова мораль – не можна примушувати дівчину виходити заміж за хлопця, якого вона не кохає.

Невід'ємним компонентом календарних ігор було закликання добра, багатства й успіху в домі та родині. У змісті ігор було також малювання ідеального перебільшеного багатства, могутності, поваги. В основі цих магічних актів лежала віра наших предків у чудодійні здібності слова давати те, що ним представлено [245].

За невеликим винятком, майже кожна веснянка має мотиви кохання, залицяння або одруження, тобто подружній та еротичний зміст. Найбільш типовими є «Царенко», «Любка», «Чорнушка» та ін. У цих веснянках відображено прагнення парубка або дівчини одружитися, «звити рідне гніздечко», «водити дітей», вести господарство. Потрібно зазначити, що в давні часи хлопці «умикали» дівчат під час купальських, або інших ігор, а потім одружувалися з ними. Зазвичай, забирали дівчат з іншого роду. Отож у цій веснянці наведено типовий образ парубка, який ходить, «блукає» і шукає собі певну дівчину для «уникнення».

Крім того, ігри з мотивами кохання зближували стосунки між хлопцями й дівчатами. До них належать групові ігри між дівочою та парубочою громадами. Так, у грі «Мости» дівочий полк добивається перепустки від парубків, які стережуть «мосту». Жоден викуп, окрім однієї дівчини, за перепустку хлопці не хочуть брати. В окремих іграх («Вербова дощечка», «Панас», «Сусідка», «Кіт чи мишка») відображається намагання угадати долю, характер, вид діяльності майбутніх жінки або чоловіка.

Велика частина весняних та інших ігор присвячується пошануванню покійників. Згідно з віруваннями наших предків душі померлих людей або відлітали у вирій і періодично поверталися через «небесні ворота» на землю, або перебували в лісі, над водою чи біля хати. Тому ігри, які відбувалися саме в цих місцях, мали задобрити душі покійників, привернути їх на свою сторону й забезпечити собі добробут та щастя. Окремі ігри, що відбувалися при покійникові, згідно з давніми уявленнями мали мету повеселити померлих людей, підтримати їхніх родичів.

Життя наших предків проходило в тісному зв'язку з природою. Тому, враховуючи певну залежність людини від довкілля, зміст багатьох ігор мав профілактичний характер. За допомогою рухів, танців і фізичних вправ наші предки викликали велику життєдайну силу природи, сприяли росту й розвитку рослин, захищали поля від злих сил природи.

Окремі календарні ігри («Котка», «Битка»), на думку наших предків, сприяли зародженню нового життя. Їх, зазвичай, виконували на Великдень. Виконання фізичних вправ у календарній обрядовості також мало міфологічне значення (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Магічне значення фізичних вправ

Назва фізичних вправ	Магічне значення
Стрибки	очищення людини; пророцтво на подружнє життя; сприяння росту рослин; зміцнення здоров'я
Перекиди, качання	підвищення врожайності землі; сприяння вагітності жінок; зміцнення здоров'я
Метання	підвищення врожайності землі; сприяння росту рослин; зміцнення здоров'я; пророцтво на подружнє життя; чарування на майбутній урожай
Гойдання на гойдалці	очищення людини; сприяння росту рослин
Плавання, купання	викликання дощу; зміцнення здоров'я; очищення людини
Верхова їзда	очищення людини
Біг	підвищення родючості землі

Біг, зазвичай, ставив за мету підвищити родючість землі. Стрибки та підстрибування сприяли буйному й високому росту льону, конопель, жита. Плавання і купання викликали дощ, зміцнювали здоров'я, очищували людину від усього злого.

Отже, календарні ігри та фізичні вправи віддавна мали магічне значення, що відчутно підвищувало інтерес до систематичного їх виконання.

4.1.2. Фізичне виховання у весняній календарній обрядовості

Етнографічні та фольклорні матеріали засвідчують, що найулюбленішою порою року наших предків була весна. Весну вважали цілком реальною особою [109; 139; 465; 468]. Це була «струнка, весела, зодягнена в різнокольоровий, вимережений голубими узорами одяг, з віночком на голові й співучої вдачі юнка» [465, с. 141]. Або весна – «це красуня, молоденька, рум'яна, з розпущеними, як у молодій, косами, у зеленому з барвінку вінку, замість стрічок, вкривають плечі весни різні весняні квіти: просорен, ряст, черевички, проліски,

нечуївітер, любисток, рута, м'ята й інші. Сорочка вишита різнокольоровою волошкою, низню, а тоненька – з п'ятнадцятих, поділ вишитий хмельом; на шії 12 разків намиста. На ній дорога з волочки плахта, підперезана гарною широкою з френзлями крайкою; взута в червоні з срібними підківками чобітки...» [246, с. 259].

Прихід весни святкували урочисто, радісно, з піснями, танцями, іграми. Ці обрядові дії відбувалися у два етапи: заклинання (гукання) весни й зустріч її.

Закликали весну, звичайно, діти, дівчата й жінки. Це відбувалося в день преподобної мучениці Євдокії, у народі свята Явдохи (14 березня, або за старим стилем 1 березня), чи в день 40 мучеників (відповідно, 22 і 9 березня), «Теплого Олексі» (відповідно, 30 і 17 березня). Закликання весни пов'язане насамперед із птахами. Люди вірили, що птахи прилітають із вирію, країни сонця і вічного тепла й на своїх крилах приносять весну–літо.

Зустрічаючи різних птахів, діти й дорослі вдавалися до використання всіляких звичаїв, відповідних дій. Наприклад, у давнину, коли вперше люди побачать диких гусей, то тоді підкидали горстку соломи вгору і приказували: «Гуси, гуси, вам на гніздо, а нам на тепло!». Побачивши вперше ластівку, кидали на грядку грудку землі й промовляли: «Там виросте кріп, кріп сію!». У зв'язку з великим шанобливим ставленням наших предків до птахів багато закликань весни було пов'язано саме з ними [465].

Випічка «Жайворонки»

Дитячі забави на свято Сорока мучеників

Образ Весни

Після закликання весни дівчата «заплітали Шума». Фрагменти його описує С. Климиник [246]. Гру виконували так: спочатку бралися за руки й співали: Шум, Шум-Шума. Потім відпускали руки й дуже жваво танцювали. У цей час підходили парубки, кожен запрошував дівчину, яка подобалась, й утворювався безмежний веселий танець. Рештки цієї гри залишались у танці «Шумка».

Велике місце в закликанні весни належало дітям. На свято Сорока мучеників випікали обрядове печиво у вигляді різноманітних пташок [321; 456; 468; 537; 539]. Найчастіше випікали з тіста «жайворонків». Жайворонки –

це маленькі птахи, які жили лише в полі. Є. Онацький писав, що на «Сорок мучеників» пекли з тіста пташок на честь жайворонків, які нібито того дня вилітали з вирію. Це була жертва весні, яка в різних формах була відома ще не так давно в нас і в інших слов'ян» [386, с. 145].

Облюбувавши звільнений від снігу пагорб, діти починали грати різноманітні рухливі ігри («Та це ж весна», «Іде, іде дід», «Журавель», «Козак», «У довгі лози») [80; 109; 321; 368; 377].

7 квітня вшановується свято Благовіщення. В основі свята лежить євангельське свідчення про те, як Архангел Гавриїл приніс Діві Марії благу вість (добру, радісну звістку) про те, що в неї народиться Син Божий [375]. Благовіщення вважається великим святом, «але не оргіастичного, розпущеного, а навпаки – суворого, аскетичного характеру: все, що належить до зачинання, породу і т. д., обставлене різними суворими заборонами» [139, с. 196].

Благовіщення – це свято землі. До нього не можна було порати землю, бо «земля відпочиває і сили набирається» [109, с. 192]. У цей день Бог благословив землю – «він вкладає голову в землю, щоб її розігріти, і від того будиться вся живина, щоб спали в землі: журавлі, жаби, гади» [139, с. 196]. Від Божого благословення рослини на землі починають рости і цвісти. На території України довго зберігався звичай топтати: перші весняні квіти і приказувати на здоров'я [204; 256].

Якщо хто знайде в цей день ряст, то повинен його зірвати, кинути під ноги і промовляти: «Топчу, топчу ряст, дай, Боже, діждати і на той рік топтати!». Звідси походять і вислови: «Топтати ряст» – жити, «не топтати рясту» – вмерти. «Мабуть, йому вже рясту не топтати,» – кажуть про кволого чоловіка, що має скоро вмерти [109]. Подібно поводяться і з сон-травою, приказуючи: «Щоб на той рік діждати, сон-траву топтати!» [246]. Але найголовніше те, що святом Благовіщення закінчується перший період виглядання (закликання) весни й починається другий цикл – зустріч весни.

Весну зустрічали урочисто, радісно, з піснями, танцями, іграми й хороводами. Ці хорові пісні з іграми й танцями, у яких органічно поєднуються слово, рухи і мелодія, називаються веснянками. На більшій території України грати веснянки починали саме на Благовіщення [84; 109; 172; 204; 563].

Перші записи веснянок зробили збирачі українського фольклору в XIX ст.

О. М. Бодяньський [44], Д. І. Галька [117], Я. Ф. Головацький [125], М. А. Максимович [333], І. І. Срезневський [485], К. Шейковський [588]. Пізніше було опубліковано дослідження В. Гнатюка [122], Д. М. Драгоманова [173], Ф. Колесси [262], Н. Коробки [267], М. Миханька [347], І. Нечуй-Левицького [368], М. А. Маркевича [377], П. Чубинського [581], А. Х. Ящуржинського [611], у яких досить добре описані тексти й мелодії веснянок, загальний рух хороводу.

Весняні розваги

В окремих роботах [122; 139; 262; 347; 368] здійснено спробу науково обґрунтувати походження і зміст веснянок, класифікувати основні дії гравців. Сучасні дослідники [99; 109; 245; 410; 465] узагальнили описи веснянок і встановили основні джерела та час їх виникнення, релігійне й побутове значення, взаємозв'язок із різними божествами.

Перш ніж розглянути зміст веснянок, потрібно зазначити, що в різних регіонах України існували й інші назви цих обрядових дійств. Зокрема, у Галичині веснянки називали гаївками, гаїлками, на Поліссі – маївками, маївками, на Волині – рогульками. В окремих місцевостях весняні пісні однойменні улюбленій грі – «володар», «перепілка», «жук» [231]. В. Гнатюк додає до цих назв ще такі: ягівки, гайлики, ягільки, галанівки, лаголайки [122].

Назва «гаївки», на думку С. Килимника [245], цілком зрозуміла. У давнину, в дохристиянські часи, свята наших пращурів відбувалися найчастіше над річкою чи взагалі над водою в лісі. Воду вважали великим «святителем і чистителем», а ліс – щасливим місцем, де перебувають добрі духи дідів-прадідів та близьких померлих. А тому й святкування відбувалися у гаях, які наші предки вважали священними. Ця старовинна назва і збереглась в окремих місцевостях України донині.

Такі погляди цілком поділяє О. Воропай, який пише: «Гаївки – це дуже стара назва наших хороводів, імовірно, вона збереглась ще відтоді, коли наші пращури виконували обрядові пісні й танці в заповітних гаях навколо священних дерев» [109, с. 209]. Назва «веснянки» виникла пізніше, коли слово весна ввійшло в ужиток нашої мови. Інші назви більшою чи меншою мірою походять від цих двох назв.

Гаївки

Труш І. Гаївки. 1905

Дослідження історичного часу створення веснянок досить складне. Річ у тому, що в багатьох народів світу існував звичай виконувати хорові ігри й танці [245; 232; 233; 234; 630]. Відомо, що хороводи були частиною язичницьких обрядів в Асирії і Вавилоні ще за 2000 років до н. е. Під час принесення жертви божкові Ваалу виконувалися хороводні танці навколо жертвовника [109].

В Угорщині впродовж всієї весни дівчата проводили спеціальні пісенно-танцювальні ігри. Наприклад, дівчата йшли по

вулиці парами, високо піднявши зіплені руки, у яких були затиснуті гілки верби, і під цією живою аркою проходили всі учасники гри, починаючи з першої пари. Так йшли через усе село, від початку до кінця [233].

У Болгарії виконували спеціальні хороводні танці, починаючи від свята сорока мучеників і до Трійці. Учасницями були дівчата трьох вікових груп. Одні танцювали обрядовий танець буєнек, а найстарші, які мали виходити заміж, – данец. Дівчата збиралися на майдані з піснями, де перед сільськими жителями починалися обрядові ігри. Двома рядами, узявшись за руки, ставали один проти одного, сходились і розходились, а між ними виконувався спеціальний танок. Дівчата часто утворювали незамкнений хороводний ланцюг, шикуючися за зростом [9; 64; 65; 337].

Веснянки

У стародавніх греків релігійні обряди супроводились урочистими танцями, що називалися «кара віно», тоді ж співалися і гімни біля жертовника. Виконавцями цих співів і «каравіно» були лише цнотливі дівчата в білих сорочках і з вінками квітів на голові. Але були в греків і мішані хороводи, що не мали зв'язку з релігійними відправами. Це були звичайні розваги хлопців і дівчат. Опис такого хороводу знаходимо в Гомеровій Іліаді (IX ст. до н. е.).

Згодом і грецькі «каравіно» перетворилися лише на забаву – молодих дівчат, які збиралися на лузі у святкові дні, бралися за руки, співали пісень і танцювали. Пристрасть греків до цієї забави була така велика, що навіть Аспазія примусила одного разу поважного філософа Сократа взяти участь у хороводній забаві [109].

В Епірі зберігся обряд пробудження природи: хлопчик лягав на землю, удаючи мертвого. Дівчата прикрашували його квітами й травами, сідали навколо й оплакували кончину гарного юнака, розповідали про пробудження та розквіт природи і під кінець просили юнака проснутися. Він «просинався» і вставав. Подібний обряд здійснювався на Пелопоннесі, який називався фускодендрія – розпускання бруньок [233].

Звичай зустрічати весну веснянками існував і в Польщі, який тривав від Пасхи до Трійці. Ці ігри відрізнялися високою емоційністю, комічністю і масовістю.

Отже, кожен народ вклав свою частину в світову скарбницю святкування приходу весни. Проте жоден із цих народів не зберіг весняних хороводів у своїй

культурі й не розвинув їх так широко та різноманітно, як український.

Веснянки – це самобутні, створені праукраїнцями обрядові дійства. Дослідники єдині в тому, що веснянки походять із далеких, ще дохристиянських часів [109; 139; 245; 468]. М. Грушевський писав, що «в народно-поетичнім календарнім репертуа-

Гончар І. Веснянки

рі, особливо веснянім, у нас заховалось доволі багато останків старого, архаїчного, що цілком звідси певно, коли не текстуальне, то типологічне, походить з дуже старих часів» [139, с. 119].

На думку С. Килимника, веснянки створили десь близько IV–VI ст. наші предки-анти. Тому це «якраз глибоко прапрадідівський, самобутній, ні від кого не запозичений звичай та фольклор» [245, с. 157].

Стародавні веснянки, на думку дослідників [321; 376], уходили у сферу спеціальних магічних дій, були своєрідними «чарівними діями, актами-молитвами» [245, с. 171]. У ті далекі часи у веснянках на першому місці була не пісня, що супроводжувала певні рухи, а, навпаки, гра, дія. Наприклад, аналізуючи веснянку «Кривий танець», М. Грушевський зазначає, що первісна її суть «лежить, очевидно, не в тексті, не в пісні, а в русі, в хороводі...» [139, с. 131]. Цю думку поділяють О. Воропай [109], С. Килимник [245], В. Скуратівський [465]. З плином часу веснянки набули деяких змін у структурі рухів, архаїчні слова змінилися на сучасні. Однак вони зберегли провідну думку, світогляд, що є найголовнішим.

Потрібно зазначити, що в різних регіонах України грають в однакові веснянки. Зокрема, М. Миханько [347] зазначав, що й у Великій Україні співають таких самих ягілок, що в Галицькій Україні, навіть арії й слова пісень є такі самі. С. Килимник [245] додає, що на Холмщині й у південно-західній Волині є майже всі ті самі пісні, що в Галичині. Отже, ми повністю солідарні з висновком С. Килимника, що люди, які «споконвіку склали один народ, творили разом одну культуру, мали одну мову, одні звичаї, одне мистецтво, одну віру та вірування...» [245, с. 155].

Переважна більшість веснянок, що дійшла до сьогодні, – це драматизовані ігри з розподілом ролей і формою діалогу [109]. Пісенні тексти, що супроводжують рухи, завжди змістовні, вони розповідають про якусь конкретну подію, але за формою прості й короткі. Пісня, ритм і танці у веснянках мають підняти настрій, розбудити енергію і передати її навколишньому світові, щоб збудити природні сили до нового життя, дії, руху, піднесення. М. Грушевський так передає мету веснянок: «...хороводи виявляють об'єктивну мету свого піднесення енергії у виконавцях: передати її доохресному світові, своїм екстазом, збільшенням енергії і волею розбурхати природні сили, розбудити до життя, до продукції, піднести їх життєву силу» [139, с. 132].

Кульчицька О. Веснянки на Гуцульщині, 1930

Тематика і зміст веснянок досить різноманітні. Значна їх частина має філософський і космічний зміст. І. Нечуй-Левицький зазначав, що у веснянках «ми бачимо копію того, що діється весною на небі і на землі» [368, с. 30]. Деякі з них відображають рух небесних світил («Коструб», «Ящур», «Подольночка»), безсис-

темний рух хмар у вітряну погоду («Кривий танець»), боротьбу весни із зимою («Жельман», «Виступень»). Наші предки вірили в існування своєї дороги з Неба на Землю, що замикається небесними воротами. Через ці ворота проходить все добре й щасливе до людей, повертаються душі померлих родичів. Тому частина веснянок («Воротар, «Ляля») спрямована на те, щоб магічними діями вплинути саме на ці небесні ворота з надією на щастя і добро.

Велика частина веснянок має хліборобську тематику («Просо», «Льон», «Огірочки», «Гречка»), Ці дійства імітують оранку, засів, визрівання і збір сільськогосподарських культур і тим самим прагнуть допомагати росту та врожайності рослин. «В різних весняних іграх і танцях, де згадуються різні роди збіжжя і городини, немало заціліло останків подібних же магічних операцій, що рухом, ритмом, голосом, словом повелівають природними силами», – констатує М. Грушевський [139, с. 133]. Ці, сповнені анімістичним світоглядом ігри, «дають нам відображення і тодішнього життя, і тодішньої, далеко дохристиянської думки» [245, с. 162].

У тематиці веснянок часто фігурують тварини і птахи. Із птахів найчастіше згадуються соловейко, голуб, зозуля, орел, ремез, горобець, перепілонька («Горобчик», «Перепілонька», «Ремеза»). Ці веснянки також беруть початок у давній первісній культурі. У той час наші предки шанували певних птахів як тотеми, у яких оселялися добрі боги та духи. Ця пошана згодом і відобразилася у весняних іграх.

Значну групу складають веснянки любовно-шлюбної тематики. У них збереглися елементи стародавнього вибору дівчини, отримання викупу за неї, весілля, шлюбного життя («Царівна», «Король», «Жельман»). Крім того, веснянки бувають історичні, військові, побутові та жартівливі.

Веснянки – це переважно дівочі забави. Тому хлопці під час веснянок (гаївок), зазвичай, грали окремо у свої ігри («Довга лоза», «Боротьба», «Тягнути бука») або стоять та прислухаються і «лише спровоковані дотинками на свою адресу відповідають деколи співом або впадають гурбою між дівчата й переривають на хвилю забаву» [109, с. 1]. Водночас частина веснянок виконується спільно хлопцями й дівчатами. Місця, де проводилися веснянки, були дуже різноманітні: вулиці села, роздоріжжя, майдани під церквою, ліси, поля, луки понад ставками та річками.

Мотив виконання веснянок радісний, часто жартівливий і водночас щирий, зворушливий, лагідний. Дуже вдало на цю тему висловився С. Килимник, який писав, що основний мотив веснянок «романтично-молитовний, зворушливий, своєрідно сентиментальний, тому й викликає в слухача-глядача, як і в учасника, ті далекі образи у звуках, рухах і словах; викликає цей мотив – голос наших пращурів – і жаль, і тугу, і безмежну радість, і бажання, і співчуття; а разом і сміливість, завзяття, любов, віру в і свої сили, в можливість свою – причарувати надприродні й природні сили на добро собі, причарувати, привернути до себе, до і свого дому все найкраще, наймиліше...» [245, с. 173]. Аналізуючи веснянки як засіб фізичного виховання, потрібно розглянути основні рухи гравців.

Аналіз літературних джерел [99; 109; 245; 368] показує, що науковці виділяють три головні форми руху: круговий (коловий, колесо), поплутаний і рух двох протилежних рядів. Найулюбленіша й найпоширеніша форма руху – кру-

гова. Дівчата і хлопці беруться за руки, утворюють круг, рухаються за сонцем і співають. Так грають у «Короля», «Коструба», «Ящура», «Подоляночку». У деяких іграх дівчата і хлопці сплітаються руками, ставлять на руки хлопчика або дівчинку й так ходять кругом церкви (гра «Володар»). Інколи до цих рухів додаються дещо інші, тоді рухи в колі стають перемінними: то за сонцем, то проти.

Веснянки на Гуцульщині

Активна роль у таких іграх належить тим, хто перебуває в центрі кола й поза колом. Вони перевтілюються в певні образи, виконують різні ігрові дії. Можливий і вихід дійової особи за межі кола, і прорив у центр кола. Між двома виконавцями, розділеними колом, відбувається діалог, побудований за принципом питань–відповідей. Зазвичай, гра завершується за межами кола. Поплутана форма рухів, де немає ладу й кінця, трапляється в таких іграх, як «Кривий танець», «Роман-зілля».

Третя форма руху у веснянках – рух двох протилежних рядів або груп («Жельман», «Шум», «Виступні»). У цих іграх відбувається своєрідна боротьба двох таборів. Наприклад, у «Шумі» дівчата лають хлопців за те, що вони не женяться; у «Жельмані» одна частина гравців наполягає на сватанні, а друга дає одкоша. Іноді два ряди гравців бралися за руки й утворювали своєрідні кладочки або ворота з такими різноманітними вправами (то вдавали, що кладочка хитається, то віє вітер), доповнюючи це пантомімікою.

Крім цих рухів, значна частина веснянок імітує основні трудові процеси хлібороба та ріст рослин. Наприклад, у веснянках «Огірочки», «Горошок» рухи рук спрямовані вгору, до сонця. При цьому гравці намагаються виконувати різноманітні вигини тулуба, згинаються, розгинаються тощо.

В окремих веснянках гравці утворюють «ключ» і рухаються досить швидко, чергуючи біг і підстрибування. Проте основна частина веснянок часто поєднує різноманітні форми рухів, що підвищує їх оздоровчий ефект.

Темп руху гравців залежить від ритму пісні і, зазвичай, буває швидкий, середній і повільний. Про велике значення для веснянок ритму вказують М. Грушевський [139], С. Килимник [245]. М. Грушевський писав, що в «українській поезії паралельно існують два роди ритму: ритму синтактичного, речитативного, нерівноскладового, в котрім ритмічна симетрія підтримується голосовою модуляцією в ширшій амплітуді, – і ритму музикального в тіснішій значенні, в котрім симетрична будова музикальних стоп держить синтактичну строфу в точних, також симетричних, рівноскладових віршах» [139, с. 119–120].

Веснянки належать переважно до музичного ритму, де вірші комбінуються в симетричній формі. Для веснянок характерний поділ вірша на симетрично розкладені групи, що відповідають музичним фразам мелодії. Найчастіше бувають різноманітні форми двоколіяного і триколіяного вірша.

Отже, наявна структура рухів та ритму у веснянках різнобічно впливає на організм гравців, починаючи з впливу подібного до загальнорозвивальних вправ

(імітація, рухи в колі) і закінчуючи високим фізичним навантаженням на серцево-судинну й дихальну системи (біг, стрибки). Нижче наводимо приклади найхарактерніших українських веснянок, що проводились наприкінці XIX – на початку XX ст. [83; 109; 122; 139; 245; 465; 611].

Кривий танець. На майданчику біля церкви чи біля води збираються дівчата. Вони розставляють трьох хлопчаків у формі трикутника, а самі беруться за руки ключем, і їх провідниця (дівчина береза) водить за сонцем кривулькою поміж згаданих дітей, робить різні викрутаси та зигзаги зі співом «Кривого танцю». Усі чинно ступають під спів, періодично то піднімають руки вище, наче до сонця, то опускають, то звивають руками, наче наче рослина в'ється і розвивається; хоровод рухається то повільно, то прискорює ходу. Відповідно до пісні – «то вгору, то в долину» – творяться рухи рук, ніг, голови та й усього ключа.

Білозорчик-Білоданчик. Дівчата стають у коло, за руки не беруться. Одна дівчина (інколи хлопець) стає в середину кола. Дівчата в колі співають, виконуючи певні ритми руками під спів. Та дівчина чи хлопець, що всередині, рухається відповідно до співу: «Поплинь, поплинь по Дунайчику» – вдає, що пливе, оббігаючи коло зсередини, а дівчата в колі роблять пластичні рухи руками, наче пливуть; під спів: «Устань раненько» – спочатку лягає, а потім встає і продовжує рухи за піснею: протирає очі, береться попід боки, взуває черевики, одягає сорочку, береться попід боки, стрибає. Гра триває доти, поки всі учасники «Білозорчика» не побувають усередині кола.

Одним із найбільш визначних свят нашого народу з найдавніших часів є Великдень. На думку О. Воропая [109], С. Килимника [246], В. К. Сапіги [456], це свято первісне походить із далеких язичницьких часів і відзначалось у день весняного рівнодення. Тоді це було «свято весняного сонця і природи, що відживала, відроджувалась після довгого зимового сну» [246, с. 27].

Із прийняттям християнства свято Великдень наповнилося новим змістом. Воно встановлене на честь «чудесного воскресіння розіп'ятого на хресті Ісуса Христа». Поступово почала утверджуватись його нова назва – Пасха. Спочатку християни відзначали свою Пасху одночасно з іудейською. Лише на Нікейському соборі (325 р.) було визначено, що Пасха має відзначатися в першу неділю після весняного рівнодення і наступного за ним повного місяця [443].

Святкування Великодня (Пасхи) розпочинається за тиждень до цього свята, з Вербної неділі (або Вхід Господній до Єрусалима). У цей день у церкві освячують і роздають гілки верби [368]. Після богослужіння і скроплення верби свяченою водою діти намагалися якнайшвидше її взяти, щоб «бути найщасливішим».

В Україні поширився звичай під час зустрічі знайомих, родичів, близьких і особливо дітей злегка поцюпувати вербою один одного. Обряд бити вербовою гіл-

«Білоданчик» (Гуцульський мотив) (вид-во «Українська преса», Львів)

кою, на думку Є. Онацького, зберігся ще з дохристиянських часів, який «має на меті передати тому, кого б'ють, творчої розбудженої енергії та здоров'я» [386, с. 139].

Останній тиждень Великого Посту, тобто тиждень перед Великоднем, називався чистим, або білим. Особливо важливим є четвер, який називається чистим, світлим, великим, страчним або живним [456].

Вважали, що із цього дня й до кінця Великодня велику очисну силу має вода [456; 465]. Навіть ворони в чистий четвер до світанку носять із гнізда своїх дітей купатися в річці – «а тому й живуть птахи сотні літ». Той, хто скупається раніше за пташенят воронів, буде здоровий упродовж року. Отож, хворі люди вставали ще вдосвіта, щоб встигнути перед воронами, і купалися, щоб очиститися від хвороб. Обов'язково в чистий четвер купали дітей і стригли їм волосся – «щоб волосся не лізло та щоб голова не боліла».

На Великдень, після закінчення служби в церкві, святкового снідання і побутових справ молодь, діти й старші люди збиралися, зазвичай, на цвинтарі коло церкви, де відбувалися різноманітні ігри [109; 389]. Ці ігри були невід'ємною складовою частиною Великодніх свят. Вони проводились упродовж трьох днів свята. Деякі з них продовжували грати на Проводи та Зелені свята. Головними були такі ігри: «Шум», «Жельман», «Мак», «Кривий танець», «Вербова дощечка», «Кострубонька» та інші, тобто веснянки. Більше того, у деяких місцях Галичини веснянки (гаївки) починали співати саме на Великодні свята [232; 456]. Докладно проаналізовано й описано ці та інші веснянки в попередньому розділі.

Великодня графіка

Пимоненко М. Великодня утренья

Маковський В. Молебінь на Пасху, 1887–1888

У хлопців найбільшого поширення набули ігри – змагання зі спритності, швидкості й сили: «Довгої лози», «Боротьба», «Великодній дзвін», «У війну», «Шила бити», «Харляя», «Гойдалка» та ін. [109; 246; 456; 465]. У Галичині часто проводили військові ігри під керівництвом тих, хто служив у війську. Наводимо приклади найбільш поширених великодніх ігор.

Довгої лози (довга верства, чехарда). Гурт хлопців та молодих одружених чоловіків виходить у поле чи в ліс на велику галявину. Тут вибирають двох старших керівників. Один розпорядник вишиковує всіх гравців у колону. Першого ставили на віддалі 5–6 м. Він згинається так, що руки спираються на ноги вище колін. Другий розбігається і, торкнувшись чи обпершись у плечі першого, перестрибує через нього, відбігає на 5–6 метрів і стає як і перший. Далі розбігається 3-й, 4-й і т. д. і, перестрибуючи через кожного, вони стають так само. Коли перестрибне останній через усіх, то знову стрибає 1-й, 2-й і т. д. Для зручності колона повертається в різні сторони. Потрібно зазначити, що коли перший раз перестрибували через зігнуту фігуру, то другий раз – через прямішу, а третій раз – через цілком рівно випрямленого парубка. Гра інколи простягається на 2–3 км, тому й так називається.

Журавлиний ключ. Юнацька чи парубоцька ватага обирає ватажка. Він шикує хлопців у ключ, кожний береться за руку іншого з правого й лівого боків і міцно тримається. Коли парубки вишикувані всі в один бік обличчям, ватажок бере першого за руку, стає обличчям у протилежний бік і починає злегка закручувати. Ключ біжить усе швидше й швидше. Що далі від ватажка, то в ключі робиться більше й більше коло, а, отже, і швидкість більша. Якщо останній неспроможний так швидко бігти, ватажок уповільнює рух. Ця гра проводиться на широкому майдані тому, що участь у ній беруть 20–30 хлопців.

Чий батько дужчий. Сідає два міцних парубки так, щоб упертися ступнями ніг. У руки обидва беруть міцну палицю. Упираючися підшвами ніг, кожен намагається зрушити з місця свого суперника, підняти до себе. Хто переважив, той вважається переможцем, – його «батько дужчий».

Дзвіниця. Завершеною грою треба вважати мистецтво будувати дзвіницю: стають п'ятеро парубків, на їх плечі – ще чотири, на чотирьох – ще три, потім – два і, врешті, один парубок. Щоб дзвіниця не впала, беруть довгу палицю, за яку тримаються в середині «дзвіниці». За умовою гри «дзвіниця» повинна обійти навколо церкви.

Святкування Великодня

У науковій літературі немає єдиного погляду щодо походження звичаю гойдатися на гойдалках. Зокрема, О. Воропай [109] вважає, що цей звичай був запозичений зі сходу. На думку В. Скуратівського [465], це слов'янський, ні від кого не запозичений звичай, на що вказують елементи гойдання в багатьох слов'янських, ще дохристиянських святах.

Наші предки вірили, що гойдання на гойдалках очищає людину від всього злого, що нагромадилося за зиму. А тому, хто очиститься, буде цілий рік здоровий, а хто не очиститься, буде хворіти [3]. Пізніше поширилося християнське тлумачення гойдання на гойдалці як згадка про те, що Юда повісився [513].

Звичай гойдатися на Пасху був дуже поширеним у Греції і на Кіпрі. Крім цього свята, гойдалку споруджували і в інший час – на Юрія, Благовіщення. На Кіпрі в деяких місцях гойдалки встановлювали на другий день Різдва й гойдалися на них кожної неділі аж до закінчення Пасхи. В окремих селах прийнято ставити гойдалки в будинку молодят у першу неділю після весілля. У селах з особливо суворими правилами суспільного етикету гойдалися лише дівчата, а чоловікам заборонялося навіть підглядати за ними. Інколи гойдалися за чергою – то дівчата, то хлопці. Хлопці, злітаючи вгору, голосно промовляли імена своїх коханих. У селах із більш сучасним суспільним порядком здійснюється спільне гойдання хлопців і дівчат [238].

Обряд гойдання був поширений також у Болгарії. Гойдання, за уявою людей, запобігало важким захворюванням. Тому за дівчатами на гойдалки сідали молоді жінки й діти. Під час гойдання вони співали особливі «пасхальні» пісні [170; 337].

Також популярними були ігри в м'яч. М'ячі готували взимку. Великі шили шевці зі шматків шкіри, набиваючи їх тирсою. Інколи замість м'яча грали з дерев'яною шайбою [640].

Цікаву гру проводили в Уельсі (Великобританія) в понеділок Пасхи. Незаміжні жінки приносили до церкви тенісні м'ячі, половина з яких була покрита білою, а половина – чорною шкірою. Жінки намагалися перекинути їх через церкву, з другої сторони якої стояла юрба людей, які боролися за кожен м'яч. Від цього традиційного ритуалу не звільняв жінку ні її вік, ні становище в суспільстві, а тільки після народження дитини вона звільнялася від виконання цього

Гра в «Котка»

Кошелєв О. Дитячі ігри

обряду [671]. Пасхальні ігри також широко проводили у Швейцарії [654; 663], Греції [233], Болгарії [337] та інших країнах.

Великодні ігри дітей дуже різноманітні, значна частина яких наслідує весняні ігри дорослих. Дівчатка грали в «Подоланочку», «Мак», «Ластівку» та ін., хлопчики – «Довгої лози», «Вовка і гусей», «Гойдання на гіллях», «Свинку», «Чародія», «У відьми», «У перегони», «Горидуба», «Хованки-стукалки» «Мовчанки», «Журавля» та ін.

Діти, молодь і навіть дорослі чоловіки біля гойдалок на Великдень грали в крашанки чи писанки. Найчастіше грали в «Набитки», «Котка» та в «Кидка» [109]. Гра в «Котка» полягала в тому, що з похилого місця, з перепорою внизу, котять яйця, одне за одним, намагаючися котити так, щоб потрапити своєю крашанкою в крашанку партнера. Хто частіше попадає, той і виграв. Гра в «Кидка» проходила так. Один із партнерів клав дві крашанки на такій віддалі одна від другої, щоб поміж ними не могло прокотитися яйце. Другий партнер ставав на віддалі одного сажня і кидав свою крашанку. Якщо він попадав одночасно в обидві – виграв, а якщо в одну, або не попаде в жодну – програв.

Крім цього, грали і в інші ігри з крашанками. Наприклад, кляли яйце на землю. У десяти кроках від нього стояв один із партнерів, який хотів виграти яйце. Йому зав'язували очі хустиною. Із зав'язаними очима він відміряв десять кроків, розв'язував хустинку й намагався дістати до яйця, не сходячи з місця. Якщо дістане, – виграв, не дістане – програв.

Водночас потрібно зазначити, що ігри з крашанками були дуже поширеними в усіх європейських народів. Найбільш популярними були ігри з коченням і биттям яєць. Наприклад, у Росії, Франції, Польщі, Данії крашанки котили по схилу пагорба так, щоб воно зіткнулося з яйцем, що скотилося раніше, або щоб закотилося найдалше [233; 479; 648; 653]. У Нідерландах особливо популярні ігри з крашанками в лузі [643; 645].

У деяких країнах (Югославія, Чехія) кидали в крашанки монети, намагаючися потрапити в них із віддалі трьох-чотирьох кроків [233; 651; 657]. У Великобританії і Австрії батьки ховали крашанки на городі, у садку, траві, будинку, а діти їх шукали. Перемагав той, хто знайде найбільше яєць [615; 663; 665].

Одна з найулюбленіших ігор на Пасху в Німеччині, починаючи з XVI ст., полягала в тому, що дорослі парубки розкладали 100–200 яєць на певній відстані одне від одного у два ряди. За умовами гри їх потрібно було зібрати в корзину. Хто раніше збере, той і перемагав [622].

Найпоширенішою формою проведення молодіжного дозвілля в Україні з найдавніших часів була «Вулиця» – «своєрідний клуб молоді, де ця молодь танцювала, співала, жартувала, знайомилась між собою та проводила різні ігри» [245, с. 268]. Професор Л. Білецький так характеризує вулицю: «Це значить: хлопці і дівчата села починають щодня виходити на вулицю, сходяться в певному місці, на степок або розлоге місце, біля церкви і співають веснянок у виконанні антифонного величання двох хорів: парубочого й дівочого, що в більшості протиставляються один одному» [29, с. 99].

Очевидно, як зазначає В. Скуратівський, саме від місця зібрання молоді в етнографічний обіг увійшов термін «вулиця», який означав «давню форму традиційного молодіжного дозвілля» [565, с. 136].

У кожному регіоні України, залежно від кліматичних та інших умов, «вулиці» починалися наприкінці березня чи на початку квітня, коли встановлювалася тепла погода. Здебільшого це робили на Благовіщення [465] або ще частіше на Великдень [29; 109; 168; 386; 456]. Тривала «вулиця» ціле літо, аж до свята Семена (14 вересня), після якого починалися досвітки та вечорниці. Зібрання молоді, зазвичай, відбувались у певному, задалегідь призначеному місці: на вулицях, перехрестях доріг, майданах, посеред села, у лузі, біля річки чи на леваді – це залежало від місцевих обставин [456; 465].

До початку польових робіт молодь збиралася щодня, а коли розпочиналася робота в полі, то лише в неділю і святкові дні [109]. Буднями «вулиці» відбувались вечорами, а в свята і в неділю – вдень. У святкові дні приходили ще троїсті музики – скрипка, бубон та цимбали, а ще раніше – дудка (сопілка), цимбали та бандура. За гетьманських часів на «вулиці» грала бандура [246].

Вулиця

прийняли нові літературні мотиви. До нас дійшли «майже виключно співи дівочього хору, можливо, тому, що забави і ігри, зійшли виключно на дівочькі забави» [139, с. 293].

У святкові дні на «вулицю» приходили й батьки, щоб помилуватися з гарних пластичних танців їхніх дітей та послухати веселих пісень. «Танці на вулиці, – пише С. Килимник, – проводились досить досконалі й навіть витончені, незважаючи на невідповідні умови для цього. Це мистецтво було настільки розвинуте, що й із міст приходили у святкові дні помилуватися на “ловкі” шляхетні танці молоді та послухати гарних пісень. Особливо були розвинуті на селі танці: козачок, шумка, метелиця, пізніше – полька, валець (вальс)» [246, с. 163].

Парубки вважали за честь замовити своїм дівчатам танок. Той, хто зголосив музик, мав право першим роз-

**«Ой нумо, нумо...»
(Волинський мотив) (вид-во
«Українська преса», Львів)**

Увечері першими на «вулицю» збиралися дівчата й починали співати різних пісень. Деякі з них були спеціально призначені для «вулиці». Пізніше, теж зі співом, приходили парубки. Дівочі пісні, зазвичай, вихваляли дівчат молодіць і принижували парубків. М. Грушевський писав, що ці передирки громад належали до дуже старих форм гуртового флірту. Проте із часом «вулиці» втратили свої стародавні репертуари,

Танці

почати його. Якщо характеризувати українські народні танці, то вони дуже різноманітні. Ще й досі етнографи належно не зібрали й не описали їх. Перші описи танців навели переважно письменники в художніх творах: Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Іван Франко, Іван Нечуй-Левицький, Микола Гоголь, Марко Кропивницький та ін. І хоча вони не ставили собі за мету наукового дослідження танцю, проте описи танцювального мистецтва українців, зроблені досить ретельно і з художньою майстерністю, можуть слугувати водночас і цінним етнографічним матеріалом [321].

Серед найбільш відомих дослідників українського народного танцю потрібно відзначити К. Е. Василенка [66], В. М. Верховинця [81], А. І. Гуменюка [145] та ін. Велика різноманітність народних танців зумовила різні підходи до їх характеристики і класифікації. Так, В. М. Верховинець поділив усі українські танці на масові, парні й сольні [81]. Музикознавці групують їх за характером музичного супроводу: козачки, гопакі, польки, мазурки, кадрили.

Говорячи про українські народні танці, варто зазначити, що часто один і той

Танці «Коломийки»

Аксентович Т. Коломийка

Пластов А. Гопак (ілюстрація до повісті М. Гоголя «Сорочинський ярмарок»)

самий танець у різних місцевостях може мати різні назви. Наприклад, «Гопак», добре відомий українцям, має інші назви: «Гоцак», «Козак», «Козачок», «Тропак» та ін.

Найбільш поширеним народним танцем в Україні є «Гопак», культ якого склався ще на початку ХХ ст. Це був спочатку лише чоловічий танець. Раніше гопак виконували один, два й більше танцюристів. Виконання цього танцю супроводжувалося героїчним забарвленням, воно відбувалося також у дусі змагання, поединку. Варто зазначити, що багатство й різноманітність рухів гопака завжди мали імпровізований характер [540]. До найбільш характерних його рухів належать: «вихиляє», «припадання», «павучок»: «млин», «дзига», «голубець», «розніжка», «щупак».

На думку дослідника козацьких танців В. Купленика [290], попередником

гопака був танець «Козак», який набув дуже великої популярності в Україні та за її межами. Але внаслідок заборони Катериною її самої назви козаків та подальших утисків цензури танець змінив свою назву.

Такі танці, як «Колесо», «Кругляк», «Коломийки», «Коло», виконувались як рух по колу вправо [123, с. 22] і фактично імітували хід небесних світил (сонця). Учасники ставали в коло, клали обидві руки на її плечі сусідам і кроком «рівна» пересувалися «в бік за сонцеві», обходячи предмет, над яким здійснювали ритуал. Інколи переплітали руки за плечима, цей спосіб триматися називали «гребінець», часом трималися за долоні, особливо якщо танцювали швидко або виконували складніші кроки, наприклад, сідали гайдука», змінюючи напрям кола. Інколи коло танцюристів перетворювалось у розірване коло, півколо й навіть ряд, коли ритуальний танець виконувався як поклоніння домові, Садибі, кроком «рівна» в цьому випадку посувалися уперед і назад [10].

На вулицях традиційно виконували різноманітні ігри й хороводи. Зокрема, грали в «Просо», «Подояночку», «Зайчика», «Кривий танець», «Жельман», «Горошок», «Огірочки», «Вінок», «Шумок», «Перепілочку», «Шума», «Вербову дощечку», «Короля» та ін. [83; 109; 245].

Перша неділя після Великодня в Україні називається Проводи, а увесь тиждень – «поминальний». У церковному календарі цей тиждень називався Хоминим (Фоминим, Томиним) – на честь апостола Хоми (Фоми) – невіруючого, який не повірив, ще воскрес Христос доти, поки не побачив і не переконався особисто [456]. У старих писемних пам'ятках для цього тижні залишилися ще й третя назва: Радуниця, Радунець, Радовниця [109; 465].

Архипов А. Е. Радониця

Це підтверджують Троїцький, Новгородський, Київський літописи. В одному із церковних календарів ідеться: «В Радуницю був звичай серед простолюду згадувати померлих свояків, з язичними обрядами, і той, хто згадував, приносив на могилу вино, сичене пиво, пироги, млинці і після відправи священником литії, взявши чарку з вином, або склянку з пивом, відливали частину на могилу, а решту допивали самі; жінки в цей час жалобним голосом причитували добродійні вчинки небіжчика» [463, с. 195].

У стародавніх слов'ян Радунцею або «весняною радістю» називався, на думку О. Воропая, цілий цикл весняних свят, приурочених поминанню мертвих.

*Великодні ігри. Скічки
(Гуцульський мотив) (вид-во
«Українська преса», Львів)*

У сучасних народних звичаях слово «Радниця» вже не трапляється. Обряд поминання мертвих, залежно від місцевостей, має ще й інші назви «гробки», «могилки» (Поділля і Волинь), «баський Великдень» (Київщина та Лівобережжя), поминки (Херсонщина). Однак скрізь, у всій Україні, поширена церковна назва Проводи.

Проводи

Свято Провід у давнину було цілком жіночим. Та й останнім часом головну роль у ньому відігравали жінки, а чоловіки лише допомагали та гостювали. Це підтверджує думку, що свято поминання померлих виникло в глибокій давнині, за доби Матріархату, коли саме панував культ покійників як первісний світогляд [246].

За дохристиянськими віруваннями, у дні Великодня всі покійники перебували на землі разом із живими, лише були невидимі для людей, хоч інколи їх можна було бачити. Згідно з легендами деякі люди бачили, що покійники приходили ночами й ходили в хаті чи на горищі. Тому їх заборонялося називати покійниками. Люди вірили, що інколи покійники можуть бути небезпечні й наробити багато лиха. Через те їх треба шанувати, жити з ними в злагоді, умилювати й догоджати їм.

У першу неділю після Великодня покійників знову відряджали у вирій та на ниви, їх постійне місце перебування. Проводи супроводжувалися різноманітними діями, надгробною трапезою, поминальним обідом. Одне з джерел (XVIII ст.) наводить такий опис Провід у Києві: «На гору Скавицю (тобто Щекавицю) збиралися для поминання родичів почетніші киевоподільські горожани, Панахидні литії відправлялися священниками над кожною могилою. Потім кожна родина сідала колом біля своїх і поминала їх тим їством і напоями, що принесли їх з собою. А тим часом школярі наспівували. Їм духовні псалми, іноді скрипалі награвали сумних мелодій. На частуванні були присутні найубогіші» [465, с. 197].

Характерною особливістю Провід було проведення різноманітних хороводів, розваг та ігор. Особливістю є те, що в цих веселошах брали участь переважно заміжні жінки й навіть бабусі [109]. Крім хороводів та ігор, на Проводи влаштовувалися вдавані бої молоді, герці та боротьба [246].

Дещо подібні дії проводили в стародавні часи на честь вшанування загиблого воїна або померлого родича, що називалися тризною. Можна припустити, що від давньої загальнослов'янської похоронної обрядовості походить традиція «сидіння при мерці». Рідні та близькі вважають своїм обов'язком посидіти біля небіжчика до похорону, розмовляючи і згадуючи різні хороші справи померлого.

Васнецов В. Тризна по Олегу, 1899

У карпатському регіоні під час «сидіння при мерці» влаштовували похоронні ігри та забави [96; 109; 193; 284; 285; 593].

Характерно, що цей звичай зберігся в гірських селах Західної України до 50-х рр. ХХ ст. Залежно від місцевості такі забави називалися по-різному: «посижіне», «грушка» – на Гуцульщині, «лубок» – на Покутті й Буковині, «лопатки» на Бойківщині й Закарпатті [96; 99; 284].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. похоронні забави та ігри привертали до себе особливо велику увагу дослідників. Виявляли й записували їх відомі етнографи та дослідники: В. Гнатюк [124], Ю. Жаткович [190], О. Шнайдер [231], З. Кузеля [284; 285], В. Шухевич [593], О. Кольберг [630].

Похоронні ігри привертали до себе увагу й сучасних дослідників. Так, учасники експедиції Інституту етнографії АН СРСР в 1946 р. записали близько 200 їх варіантів. Ігри при мерцеві вивчали Н. Велецька [77], І. В. Волицька [99], В. Гусев [146], О. В. Курочкін [293].

У гуцулів, «коли вмере людина в Карпатах, то сходилася молодь у хату, де лежав покійник і проводились ігри, жарти, співали веселих пісень, розважалися всю ніч. За традицією ігри при мерці тривали одну, дві й навіть три ночі підряд – стільки, скільки покійник лежав у хаті. Подекуди, зокрема на Бойківщині, найбільше веселилися в ніч після похорону. Усе це підтверджувало далекі дохристиянські звичаї. Повеселити покійника, догодити, нагадати йому про земне життя. «Цей складний комплекс обрядів, – пише М. Велецька, – був спрямований на протидію згубній смертоносній силі й разом із тим на забезпечення допомоги померлого живим [77, с. 151].

Зміст похоронних ігор дуже різноманітний. Для них передовсім характерне відтворення дій, пов'язаних із певною роботою чи заняттям переважно за допомогою жестів, рухів, міміки. Учасники їх наслідують дії «пана», «господаря», «жінки-пряхи», «наймитів». Велика кількість ігор мала драматичне дійство, пов'язане з рядженими. Виділяють три групи образів похоронного рядження: зооморфну («ведмідь», «коза»), міфологічну («чорт», «відьма», «смерть») і соціально-побутову («баба», «дід»).

Велика кількість похоронних ігор, які записані дослідниками, можуть бути розподілені на різні групи. Так, О. В. Курочкін [293] виділяє спортивні, любовні, власне поховальні й соціально-побутові ігри. І. В. Волицька [99] поділяє похоронні забави на спортивні, групові ігри молоді та дітей, обов'язкові забави. Отже, в обох класифікаціях присутні рухливі ігри.

Найбільшого поширення набули такі ігри: «Лопатки», «Бирки», «Сало тягнути», «Двірник і джура (війт і присяжний)», «Жмурка», «Кучі», «Заєць», «Стільчик», «Позич мені стільчика», «Шукайло-сосокало», «Коса», «Сорока», «Шила», «Зв'язаний встане?», «Білиця», «Тешуть дуба», «Король і війт», «Ангіле квігнут», «Бука тягнуть», «Кота тягнуть».

Наводимо опис рухливих похоронних ігор, що набули найбільшого поширення на початку ХХ ст. в карпатському регіоні.

Лопатки. Виготовляють із дерева лопатку. Одного гравця, який сидить на лаві із зав'язаними очима, б'ють по п'яті. Якщо він угадає, хто його б'є, той сідає на лаву, якщо ж ні – продовжують грати, поки не вгадає.

Стільчик. Ставлять два стільчики один навпроти одного. На них сідають чотири парубки, а п'ятий ходить біля них і просить: «Прошу собі («мені») стільчика, бо не маю де сісти». – «Було собі принести!». Це кажучи, два гравці,

до яких було звернення, швидко міняються місцями. Якщо той, хто просить, устигне сісти на одне із цих місць, то гравець, у котрого зайняли місце, іде просити собі місця до іншої пари.

Кота тягнуть. У цю забаву грають чотири парубки. Двоє з них стають на коліна й на руки, головами в різні сторони. Двоє інших гравців лягають на них горілиць, обнявши їх своїми ногами по під шиї та беруться руками за міцну палицю. За сигналом нижні починають рухатися вперед, а верхні тримаються за палицю. Перемагають ті, які перетягнуть супротивників.

Напередодні Юрія святкувалося свято «Красної гірки», або «Лялі». На думку О. Воропая [109], В. Скуратівського [465], це дуже давнє свято, що походить із далеких, ще язичницьких часів. Як стверджує І. Снегірьов [478], це було одне з народних свят красної весни. На жаль, упродовж багатьох століть зміст його зазнав великих нашарувань, чимало важливих обрядів втрачено або змінилися.

Відомо, що у свято «Красної гірки» в окремих регіонах України, а також відповідно до кліматичних умов року починали водити хороводи, грати різноманітні ігри та забави. Зазвичай, це відбувалося на горах (горбах, підвищеннях тощо). Найбільш поширеною грою свята була «Горю дуба» («Горю горю пень»).

Символи дуба, вогню, ластівки в давнину мали свої конкретні реалії. На думку В. Скуратівського [468], ластівка уособлювала весну, а дуб, котрий горів, – літо. Відтак ігри мали стверджувати остаточний прихід літа. Чітка структура гри – ластівка утікає, а вогненний дуб наздоганяє її – відтворювала природну дію.

На Волині довго зберігався стародавній «Обряд Лялі» [139; 246]. Збиралися дівчата майже з усього села на лузі чи в полі. Перед тим в умовленім місці хлопці із зеленого дерну готували для «лялі» «трон» – зелену лавку. Дівчата збиралися в селі на вигоні, й кожна щось із собою приносила з молочних продуктів, якусь страву. На тому ж вигоні проводили ігри із загадками. Котра дівчина найкраще відзначалася, її обирали «лялею». На голову накладали вінок зі свіжих квітів, через плечі в перехрестя повивали гірляндами, оздоблювали квітками й вели зі співами до задалегідь підготовленого місця. Там уже стояли навколо сидіння-трону хлопці й зустрічали дівоче щастя гучними співами еротичних пісень.

Образ Лялі

Свято «Красної гірки», або «Лялі»

Дівчата бралися за руки, у перемішку з хлопцями, у два кола, поволі ходили за сонцем і співали, а хлопці усаджували «Лялю» на трон. Подруги клали біля її ніг сплетені напередодні вінки, поруч

ставили страви: глек із молоком, масло, сир, сметану. І знову складали два кола, одне – дівоче, друге – хлоп'яче (з зовні) й співали «лялі» весільних пісень та веснянок.

Закінчувалося інколи «свято лялі» жартом, що дівчата розсипалися у всі боки, а «ляля» їх скликала. Роздавала їм вінки, хлопцям – гілки, після цього наділяла всіх по чергово їжею. Дівчата вінки ховали на другу «Лялю», на другу весну. Під вечір, інколи по заході сонця, «Лялю» урочисто, з піснями проводжали назад у село, зупинялися на вигоні, і вона роздавала свої оздоби назад дівчатам, залишала лише на собі вінок. У ньому молодь проводила «Лялю» до її хати, де їх зустрічали батьки «лялі», дякували за честь і, взявши під руки, вели «Лялю» до хати.

Обряд Лялі

Святкування «Лялі»

Так убрана Ляля сідала на пеньок, на горбок чи якусь деревину, а поруч із нею клали почастунок і вінки зі свіжих квітів. Вінків мало бути стільки, скільки дівчат брало участь у цій грі.

Коли все було готове, дівчата бралися за руки й водили хороводи навколо Лялі, співали веснянки, де найбільше згадувалося про милого та про весілля.

Кожна з дівчат, отримавши свій вінок, відколупувала крихітку масла, сиру. Усе це клала собі до рота й запивала молоком. Вінок від Лялі кожна дівчина зберігала до наступної весни, а те гілля чи листя, що ним була уквітчана Ляля, дівчата несли до річки й пускали на

воду. Іноді дівчат заставала ніч, тоді вони розкладали вогнище і при його світлі продовжували гру.

Діти грали у свої ігри «Віночок», «Міст», «Ріпка», «Петрушка», «У залізного ключа, або у вовка» та ін.

Одне з найбільш шанованих у народі є свято Юрія (Георгія, Юрая, Урая, Рая, Ір'я, Єгорія), установлене на честь святого великомученика й побідоносця Юрія, що припадає на 6 травня. За переказом Мефафраста, святий Юрій походив зі знатного роду з Кападокії, займав високе становище у війську. Коли ж почалося переслідування християн за Деоклітіяна, він зрікся високого становища й став ісповідником християнства, за що був обезглавлений після восьмиденних важких мук [246].

Святий Юрій

Ім'я Юрія вважали княжим – більше десяти українських князів носили це ім'я. Усі православні країни мають численні церкви, присвячені святому великомученику Юрію. На образах святого Юрія зображують молодим кра-сенем-воїном, на білому коні, що перемагає дракона-змія. Образ Юрія-перемож-ця овіяний численними переказами, легендами, казками та прислів'ями. Напри-клад, легенда про те, як святий Юрій переміг триголового дракона-змія, який грабував землю одного поганського царя. Щоб запобігти спустошенню країни, цар і громадяни змушені були віддавати змієві своїх дітей. Коли ж у жертву вивели царську дочку, з'явився Юрій як молодий воїн, і утихомирив змія хрес-том. Царівна, з наказу Юрія, прив'язала дракона, як смирну овечку, до пояса й привела в місто. Численні жителі й цар були вражені чудом, прийняли христи-янство [246].

За стародавнім народним по-вір'ям, у цей день «весна сходить на землю» [109; 246; 465]. Перед цим люди тільки кликали її, запрошу-вали як бажаного гостя, зустрічали піснями й хороводами, а тепер вона вже зійшла на землю й починає гос-подарювати. За народними уявлен-нями, святий Юрій був вельмишано-ваною і благочестивою особою. Він «наче Син Божий і воротар, що від-микає небо й спускає дощ та росу на землю» [256; 465]. У народному фольклорі інколи згадується також загадкове ім'я Урая, котрий «спускає на землю весняні роси» [465]. Можливо, це ім'я пов'язувалось із дохристиянським богом, покровителем роси, який із прийняттям християнства був замінений Юрієм.

Юр'єва роса

В Україні росу на свято Юрія вважали дуже цілющою чарівною [377; 478; 574; 581]. Батьки наказували дітям ходити по росах босоніж, «щоб не напали парші та не боліли ноги» [465]. Якщо косар поріже палець, то обов'язково про-міє рану росою. Дівчата вставали вдосвіта вмитися (світанковою росою, щоб по-збутися прищів і стати рум'яною («аби красивими та рум'яними були», «на кра-су») [109; 465] Старші люди часто змочували росою голову, «щоб не боліла [109]. Особливо лікувальною вважалася «Юрієва роса» для очей. Тому хворі люди про-мивали нею очі [246]. Узагалі, як зазначав І. М. Снегірьов, в Україні молодь на Юрія качалася по житі, «ще бути всильним і здоровим, як Юрієва роса» [478, с. 118]. Подібні обряди з росою були поширені й у Білорусі [610].

На Поліссі побутував давній звичай «збирання роси». Одягнувшись по-святковому, селяни до схід сонця збиралися в одній із осель. Звідси йшли в поле попарно – чоловік і жінка, хлопчик і дівчинка. Дорогою не розмовляли, а коли траплялися зустрічні, то віталися з ними лише поклоном голови. На межі городів розстеляли білі скатертини, виставляли сніданок, а господар, прилаштувавши на рушникові хліб-сілі запрошував присутніх тричі обійти ниву. Після цього батьки долонями збирали росу в пляшечки, якою потім змащували рани й кропили дітей. Після цього всі роззувалися, ходили босоніж озиминою, оббризкували росою один одного і вмивалися, приказуючи: «З роси вам!». Як тільки сходило

сонце, сідали снідати. Залишки їжі з собою не брали, а закопували на межі. Згодом діти, як роса трохи спадала, качалися на всі боки, промовляючи «Хай густим і повнозерним вродить жито і пшениця!» [465].

Росу збирали різними способами: в одних випадках увечері стелили на траві ряднину, а вранці струшували її, в інших – удосвіта волочили по траві скатертину, яку потім викручували, добуваючи цілющу воду, ще в інших – голірuch збирали росу із трави і зливали в пляшечки.

Взагалі на свято Юрія сакральні походи в поле з хороводами й піснями були традиційними ще з дохристиянської доби. Основна мета їх – благання багатого врожаю, зачаровування нив від вогню, граду, бурі й буйних вітрів, а також викликання потрібних дрібних та теплих дощів.

Після прийняття християнства в день Юрія здійснювали церковні походи на ниви. Але ще й в XVI–XVII ст. ці обряди частково поєднувалися з дохристиянськими звичаями: йшли в поле хлопці й дівчата з хороводами, танцями й співали веснянок [246].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. традиційні обходи полів з молитвами за врожай були дуже поширеними. Наприклад, на Херсонщині (с. Надмак) такі обходи полів відбувалися дуже урочисто. Це було справжнє свято всієї сільської громади: відправлялося Богослужіння, співав хор, а потім обідали на полях. По обіді відбувалися розваги... Діти качалися по озимих посівах – «на всі чотири сторони». Одні говорили, що це для того, щоб жито родило, а інші – «щоб зробитися дужими, здоровими, ніякої хвороби не боятися» [109, с. 339].

Крім качання на озимих посівах, до змісту дитячих забав входило водіння хороводів і співання веснянок, (у дівчат) кидання грудок землі в небо, «щоб хліби росли високі» (у хлопців) [256].

На Волині в день святого Юрія влаштовували в полі родинні забави. Після цього парубки та молоді чоловіки їздили верхи на конях, вірячи в те, що разом із ними й святий Юрій їздить по полях на білому коні – «об'їжджає богатирського коня». Із цим в'яжеться і народна казка: «Коня богатиреві. Виїздить святий Юрій. Ото, бува, в табуні або де в стайні знайдеться такий кінь, що як його не пильнуй, а він завжди втече. Там уже через ніч чи через день або сам прибіжить, або його люди де знайдуть, – отож він бігав до святого Юрія в науку» [109, с. 348].

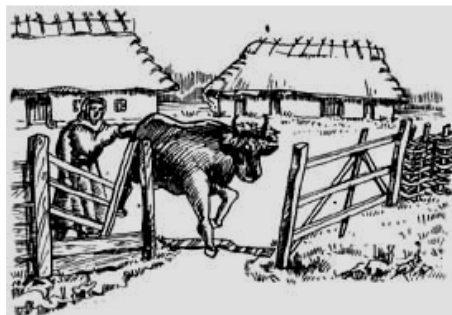
Традиційно слов'яни дуже шанобливо ставилися до коней. Головна причина цього полягала в тому, що кінь мав дуже велике значення в селянському господарстві. Про ставлення селян до цих тварин деякою мірою свідчать обряди на Юрія, записані в Росії в XIX ст. Зокрема, у Воронежській губернії день Юрія відзначали як кінське свято [479]. Усі чоловіки приїжджали до церкви на білих або сірих конях. Після молебні священник скроплював коней і мішки з вівсом, а потім кожен селянин підводив свого коня до купелі, поїв його свяченою водою, кормив вівсом і повертався додому, де починалося святкування.

Молодіжні забави в полі

У Рязанській губернії на свято Юрія під вечір робили «коня», який у супроводі людей обходив село, а пастух, що сидів на ньому, грав на жалійці. Потім «кінь» сходився на вигоні з «конем» іншого села і між ними починався бій [479]. У старовину там водили «курагоди», причому парубок, що зображував коня, стрибав як можна вище [460].

6 травня обов'язково відбувався вигін худоби на Юр'єву росу. Ця подія пов'язувалась із цілим рядом магічних актів, які здійснювали для того, щоб «очистити» свійських тварин від усього поганого і примусити зло ввійти в якийсь сторонній предмет або випалити його вогнем, щоб тим самим забезпечити худобі щасливе перебування на пасовищі [456]. Але, з погляду теми нашого дослідження, дуже цікавим є те, що саме із цього дня починалися різноманітні пастуші ігри дітей. Характеристику й аналіз цих ігор наведено в підрозділі «Фізичні вправи та народні ігри в день святого Петра й Павла».

На Юрову росу

Свято Юрія відоме багатьом народам світу. До нас, як прийнято вважати, воно прийшло з Греції в IV–V ст. Ім'я Юрія в народів вимовляється по-різному. Наприклад, у росіян і греків – Георгій, у болгарів – Геррі, у поляків – Єржи, у чехів – Іжик, у словаків – Юр, у сербів та хорватів – Юрай, у французів – Жорж [246]. Ці та інші народи урочисто відзначають це свято. Складовою частиною ритуальних обрядів були ігри, змагання та загартування росюю. Наприклад, у Греції на святого Георгія відбуваються атлетичні змагання.

У перший день свята найстарші жителі села змагаються з бігу по стрімкому схилу босоніж; на вершині пагорба переможця чекає приз – ягня. Наступного – змагаються в стрибках, а на третій – у піднятті вантажів і боротьбі. В інших регіонах до програми змагань уходять кінні скачки [233]. У Західній Болгарії поширеним був звичай качатися по росі. Найчастіше це робили безплідні жінки, що й відображає стародавнє вірування в запліднювальну силу землі [337]. У Франції вірили ніби травнева роса, зібрана до сходу сонця, пом'якшує шкіру, робить обличчя свіжим. Походити босоніж по росі – значить зняти втому після тривалих переходів [233].

Отже, весняні свята приурочували до пробудження природи, підготовки до проведення польових робіт, тому вони мають яскраво виражений позитивний емоційний фон. Краса весняного пробудження сприяла радісному бадьорому настрою, веселості й оптимістичному налаштуванню. Весняні свята супроводжувалися великою кількістю хороводів, танців, рухливих ігор та забав.

4.1.3. Фізичне виховання в літній календарній обрядовості

Аналіз фольклорних та етнографічних матеріалів засвідчує, що літній цикл календарної обрядовості українців досить різноманітний і пов'язаний із найбільшим розквітом природи.

Найулюбленішим і найпоетичнішим святом, яке тісно пов'язане з навколишньою природою, було і є Трійця, яке відзначають на 50-й день після Великодня, і тому його ще називають П'ятидесятницею. У православ'ї це свято належить до дванадцяти найбільших релігійних свят. У його основі лежить розповідь про сходження Святого Духа на апостолів у 50-й день після воскресіння Христа.

Коровін С. До Трійці, 1902

У побуті тиждень перед Трійцею українці називали «зеленим» або «кличальним», а три останні дні цього тижня і три дні трійцького тижня називалися Зеленими святами [109]. На думку С. Килимника [246], у наших предків у давні, ще дохристиянські часи, існувала низка літніх свят, які з приходом християнства впродовж сотень літ утратилися і з'єдналися лише в понятті Зелених свят. Серед них можна виділити такі: вегетаційне свято – росту рослин і свято лісу; свято води; свято нав'є – культ покійників; свято квітів; свято полів-нив; свято «рожаниць»; свято сонця та ін. Отож, ці свята славили буйність і живосилля природи, у яку люди так вірили. «Навколишня природа, – зазначає В. Скуратівський, – була духовним опертям народної релігійної структури» [465, с. 252].

У ті далекі часи наші пращури мали «священні гаї». У цих гаях відбувалися перші релігійно-магічні церемонії (тотемічні ритуали, жертви богам, ініціації) [111; 228; 232; 234; 246; 548; 658]. Стародавній культ дерев і квітів сьогодні підтверджується звичаєм оздоблення помешкань травами, квітами та гіллям дерев. Зокрема, гілками клена, липи завітчували хату над вікнами, дверима й господарські споруди. На подвір'ї, біля воріт, ставили принесену з лісу невеличку березу або осику. Долівку хати притрушували запашним зіллям: лепехою, любистком. На вікна ставили букети із чебрецю, волошок, м'яти.

*Ілюстрація
Священного гаю*

Походження обрядових дійств, пов'язаних із лісом і рослинністю, у науковій літературі обґрунтовано з різних позицій. Прихильники астрально-міфологічної школи бачать у шануванні дерев відображення метеорологічних явищ: дерево – це символ грозової хмари, місцеперебування «духів хмар», умістище духів і душ [228; 229; 525]. Інші етнографи в основі обрядів із рослинністю вбачають аграрну магію: прагнення передати землі родючу силу дерев. Ще одну теорію пояснення календарних обрядів із рослинністю висунули прихильники семіотичного методу [208], але вона не дала переконливих результатів [232]. Крізь усі Зелені свята проходив культ сонця. Навіть ті численні вінки, які плетуть під час свята, на думку С. Килимника, знаменують не лише кохання, пошану, а й саме сонце [246].

За народними віруваннями, на Зелені свята покійники вдруге приходять на землю до живих. Із цього приводу О. Воропай пише: «На Зелені свята починають квітнути жита, а за народним віруванням, у час квітнування хлібних злаків прокидаються мерці. У стародавніх мешканців Європи, і зокрема в нас в Україні, квітнування хлібів вважали найнебезпечнішим періодом; люди боялися, щоб із цвітом чогось не сталося злого. Мерці ж предки – це охоронці інтересів свого роду, за стародавнім віруванням, і ось до них у цей небезпечний час живі зверталися, їх поминали, їм приносили жертву, влаштовуючи на гробах тризни. Так з давніх-давен побутує звичай поминати мертвих родичів у час Зелених свят» [109, с. 405–406]. «Сі мерці, – відзначає М. Грушевський, – які ходять тоді, лякають або затягують до себе живих, одержали назву «русалок», причім, як і в наших «дідьках» тут поміщались поняття душ померлих, нехрещених дітей з вода ними і пільними німфами, духами збіжжя, і назва русалок і мавок (навок, від навь-мерлець) перейшла на сі образи» [139, с. 214].

За народною уявою, існувало декілька видів русалок: лісові, водяні та польові [465]. За уявленнями людей, русалками або мавками стають дівчата-утоплениці, самогубці та діти, що народилися мертвими чи померли нехрещеними [109; 246; 465]. Тисячоліттями вірування в русалок жило серед нашого народу. У побуті людей народилося безліч повір'їв і обрядів на честь русалок. Мавки-русалки стали дійовими персонажами казок і переказів, творів Лесі Українки, Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя та ін. На думку багатьох учених [109; 139], назва «русалка» перейшло від назви свята – русалії. Річ у тім, що в багатьох слов'янських народів Зелений тиждень ще мав іншу назву – русалії.

Найбільшого поширення під час русалій набули різноманітні рухливі ігри молоді, які супроводжувалися співом і промовками. Із часом назва «русалії» з багатьох причин вийшла з ужитку українців. Але обрядові дійства, що відбувалися в ті дні, не зникли, їх почали виконувати на честь Зелених свят.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вітчизняні та зарубіжні науковці записали велику кількість обрядів молоді, які виконували на Зелені свята [139; 182; 273; 502; 582]. Дослідження сучасних учених [109; 465; 468; 413; 454] науково обґрунтовують зміст цих обрядів, установлюють закономірності їх виникнення і розвитку. Спираючися на результати цих досліджень, ми маємо змогу описати найбільш поширені ігри молоді на Зелені свята.

На Зелений тиждень дівчата «завивали вінки» [465]. У визначений час йшли до лісу й відшукували таких кілька берізок, щоб гілки можна було дістати

Русалка

Крамської І. М. Русалки, 1871

голіруч. Розділившись по двоє, плели віночки, не відламуючи галузок. Цю роботу супроводжували піснею. Упоравшись із вінками, дівчата обмінювалися одна з одною через віночок крашанками й цілувалися. Після цього обоє ставали «кумами». Потім вибирали старшу куму. Робили це таким чином. Кожна з дівчат скручувала або пов'язувала у вузол свою хустинку й разом підкидали ці хустинки вгору. Чия підлітала найвище, ту й вважали «старшою кумою». Після цього в знак дружби обмінювалися перстнями. Потім утворювали коло. Старша кума присідала, а присутні покривали її хусткою, кінці якої прив'язували до кілочків; вона мовби засинала. Узявшись за руки, подружки танцювали навколо «сплячої русалки». Через деякий час дівчина прокидалася, підстрибувала, вливалась у танок і била по руках присутніх. Гурт оживляли дотепи, жарти, сміх.

Вінки на Зелені свята

На Харківщині та на Полтавщині в Зелений тиждень дівчата й хлопці «водили тополю» [109; 246]. На Поліссі дівчата та жінки «водили Куста» [465; 468]. Започатковували його рано-вранці наймолодші дівчатка. Потім водили Куста дівчата, а після обіду – жінки. Перед тим, як почати дійство, гурт збирався в лісі й вибирав з-поміж себе найвродливішу дівчину або жінку, яку, власне, й

називали Кустом чи Кустянку. Її пишно завітчували в зелене вбрання. Наприклад, плели з лепехи спеціальну спідничку, яку підперізували кольоровою крайкою і затикали всілякі квіти та галузки з листям. Голову прикрашали кількома (іноді й до десяти) віночками. Такий пишний одяг, що нагадував живий куш, потрібен був для того, щоб господар, до якого приходили віншувати, чи зустрічні люди не впізнали б односельчанку. Решта учасників одягались в усе святкове, але неодмінно з барвистими віночками поверх голови.

Обряд ведення Куста

Якщо ж два «Кусты» сходилося посеред дороги, то між ними починалася «бійка»: одна з одної намагалися зрвати прикраси. Якщо ж вдавалося це зро-

бити, то гурт, у якого «роздягли» кустянку, припиняв свою дію. Тому для захисту іноді запрошували хлопців, котрі трималися осторонь і не брали участі в інших діях. Закінчивши водити Куста, гурт ішов на леваду чи до річки, приспівуючи: Ми водили Куста од хати до хати, Щоб були всі люди щасливі й багаті! Натомість кожна з учасниць знімала з ведучої гілочку чи квітку й кидала, приказуючи: «Це на врожай і статки!».

Дуже цікава гра, що відбувалася під час Зелених свят, має назву «Похорон Ярило». Це одна з найменш досліджених ігор. М. Мюллер, П. Єфименко, П. Фамінцин, П. Шеффер, Г. Гинкен та багато інших учених, що досліджували це свято, так і не дійшли певних висновків.

На думку П. Єфименка, Ярило «поширює весняний чи ранішній світ, збуджує рослинну силу в травах і деревах, плотську любов у людях і тваринах, молодечу свіжість, силу і хоробрість у людині» [239, с. 79]. С. Плачинда зображує Ярила як бога «весняних робіт, плотської любові і статевих пристрастей. Заступник сівачів і всіх, хто встає рано, до схід сонця» [413, с. 53].

Гра «Похорон Ярили» відбувалася так: перед Зеленими святами робили солом'яного бована в образі чоловіка. Одягали його в сорочку, штани та оздоблювали зеленню. Хлопці виносили це опудало в ліс чи до води. Несли як покійника. За ним ішла вся молодь, співаючи сумних пісень. Коли шість приходило до води, то всі речитативом проказували: «Помер Ярило, нема Ярила...». Коли його кидали в яму й засипали землею, усі кричали: «Поховали Ярила, поховали Ярила!». Як топили в річці, то кричали: «Утонув Ярило, утонув Ярило! Виплинь, Ярилочку, виплинь, Ярилочку!». Після закопування і утеплення молодь веселилася, водила хороводи, співала веселих жартівливих пісень. Хлопці зчиняли двобої, вдавану боротьбу. Уже смерком розходилась молодь із цих «похоронів»-ігрищ [246].

В інших місцевостях «Похорон Ярили» проводили дещо інакше. Молоді хлопці та дівчата запрошували старенького дідуся, давали йому гроші за участь в обряді й садовили на підвищеному місці в лісі чи в полі. Після цього стрибали навколо нього, водили хороводи, наряджали як покійника і знову «воскрешали». Завершувався обряд знову хороводами та «боями» хлопців.

Традиційний цикл молодіжних розваг доповнювала гра «У сухого дуба», або просто «Дуба» [468]. У клечальну суботу, тобто напередодні Трійці, юнаки ставили на вигоні або в центрі села високу тичку, поверх якої приправляли колесо. Цей символічний атрибут обряду оздоблювали травою, живими квітами й кольоровими стрічками. Квіти, зазвичай, хлопці рвали на людських городах. І хоч як жінки не намагались уберегти свої квітники, сільська молодь усе-таки мала нагоду запастися живими прикрасами. Нерідко цьому сприяли й самі дівчата.

Обрядове колесо дуба обкопували невеличким ровом і закривали березовими гілками. Майже впродовж усього тижня молодь щовечора збиралася біля

Ярило

цього «дуба» на свої ігрища та хороводи. Своєрідність цих ігор полягала в тому, що участь у них брали хлопці й дівчата. Колесо символізувало початок літа, а сама назва «Дуб» чи «Явір» уособлювала мужність і міць.

У Зелений вівторок та Зелену середу молодиці «зустрічали русалок» [246]. Для цього вони, свято одягнені, збиралися і йшли в поле, на роздоріжжя чи до лісу. Там розкладали їжу, «закликали русалок їсти й пити з ними, та охороняти їх ниви», співали русальних пісень. Чоловіки й жінки перодягалися, маскувалися й танцювали під звуки бубна, сопілки та волинки.

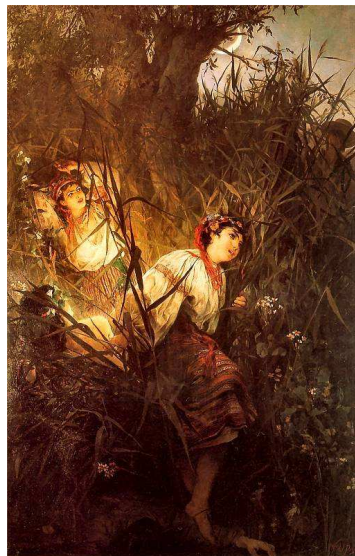
У «Десятий понеділок», на перший день Петрівки, а часом і на Вознесіння відбувалися «проводи русалок» [109; 465]. Це були спеціальні обряди, що мали за мету позбутися русалок. У ці дні дівчата в полі, на житах, робили спільний обід – тризну в честь русалок. Опісля ходили полями з розплетеними косами й вінками на головах, співаючи проводи русалкам.

На Чернігівщині проводи русалок відбувалися так: дівчата обирали серед свого гурту одну «русалку», прикрашали її зеленню і вели за село. Хлопці тим часом, «озброївшись» граблями, кийками, голосно цьвохкаючи об землю батогами, проганяли дівочий гурт «русалок» за село. Заганяли всіх у жито, перев'язували зворотний шлях на всю його ширину мотузкою і щодуху – тепер уже всі разом – тікали від «русалки». Обов'язково потрібно було зачепитися за мотузку так, щоб упасти й перекотитися через голову. Цей ритуал вважали оберігальним від русалок, він символізував позбавлення людини через її переродження від усього лихого й потойбічного [150].

На Поліссі обряд «Проводи русалок» зберігався досить довго [109; 439; 465]. Дівчата плели собі вінки й вибирали з-поміж себе русалку – високу й гарну дівчину. Увечері, як зійде місяць, дівчата бралися за руки й довгим ключем йшли за село на поля. Попереду йшла русалка. Дівочий ключ рухався так: перша пара піднімала руки й робила ворота, під якими, схилившись, проходив увесь ключ. Усе це дійство супроводжувалося русальними піснями.

У полі дівчата розкладали вогонь, стрибали через нього, як на Івана Купала. Пізніше до них приєднувалися хлопці. Наприкінці гри дівчата спритно й несподівано кидали свої вінки на хлопців, а самі розбігалися. У цей час русалка намагалася спіймати когось з дівчат. Якщо спіймає, то полоскоче й відпустить, а потім і сама поверталася в село.

Про обряд зустрічі й випроводження русалок, що зберігся в Росії, повідомляє С. В. Максимов [332]. Хлопці наряджалися цапами, свинями й обов'язково конем, одягали маски й під музику та дзвін пателень і пічних заслінок танцювали та стрибали, ідучи із села в село. На чолі процесії «русальщиків» часто носили опудало коня зі справжнім кінським черепом на жердині. Потім йшли за околицю в поле, де на честь русалок жвава дівчина з палицями в руках стрибала вперед і назад.

*Прушковский В. Русалки,
1877*

Свято Трійці добре відоме всім європейським народам. Обов'язковим елементом святкувань були різноманітні ігри, танці й змагання. У Бельгії влаштовували традиційні щорічні змагання з ігор в м'яч. Обов'язковими були також народні танці на вулиці й розваги до глибокої ночі [628; 643; 645; 659; 670]. У Німеччині до середини XI ст. на Трійцю особливо популярними були кінні змагання або біги, у яких брали участь лише холостяки. До змагань готувалися завчасно. За чотири тижні до турніру кожний учасник добирав собі партнерку. У день свята, після відповідних церемоній, починали змагання. Кожен учасник повинен був проїхати під спеціально побудованими ворітьми і збити хлистом підвішений на них вінок. Увечері влаштовували танці [233].

Інше змагання полягало в тому, що на гнучкому місці підвішували відро з водою. До верху відра була прикріплена дощечка, яку вершник повинен був збити. Неспритні парубки зачеплювали відро і обливалися водою.

На свято Трійці дівчата змагалися з бігу. Також брали участь і в своєрідній грі: під глиняний горщик саджали півня, і учасниці із зав'язаними очима повинні були цепом розбити горщик. Ігри закінчувалися веселими танцями.

В угорців на Трійцю постійно влаштовували різноманітні змагання, верхову їзду, обов'язково вибирали короля. В угорській хроніці часто трапляються згадки про весняні ігри – змагання, зокрема, фехтування на списах, стрільба з лука та ін. Особливо розкішне обирали троїцького короля. Ним, звичайно, вибирався парубок, який переміг у верховій їзді або ж в полюванні на дикого бугая. Йому одягали на голову великий вінок із верби, квітів, листя. Цього «короля» вважали верховним правителем села на весь час свята [614].

Свято Трійці в румун також вирізняється різноманітними іграми й танцями. Проте найбільш цікавим є обряд келушарії, або келученії, як його називають у Банате [234; 237; 647; 650; 667; 669]. У ньому можна побачити пережитки чоловічих союзів (в обряді беруть участь лише чоловіки) та елементи шаманізму («лікування» хворих за допомогою танців та стрибків).

Група з непарної кількості чоловіків на чолі зі своїм керівником (старица, ватаф) на світанку русального дня збиралася в певному місці на пагорбі й під схрещеними шаблями, перед фігуркою, вирізаною з дерева, коня, давала клятву не порушувати законів келушаріїв. Після цього під звуки танцювальної мелодії

Суходольский П. Трійця, 1884

Бій у Царєва Городища. Свято Трійці

вся команда в танці тричі обходила пагорб. Один із келушаріїв виймав із мішка спеціально принесені рослини (часник, полинь тощо), які, згідно з народною уявою, відганяли нечисту силу, і бив по них молотком, інший шмагав їх мотузкою. Потім старець і один із келушаріїв піднімали схрещеними шаблю та молоток і під ними, своєрідною аркою, проходили всі учасники обряду. Подібні дії виконували тричі, після чого келушарії танцювали «маршзине». З цього моменту вважалося, що вони убезпечили себе від нападів русалій і можуть приступити до виконання самого обряду.

Упродовж всіх днів свята келушарії ходили по околицях із села в село, із будинку в будинок, заходили навіть у міста, відганяли злу силу й «лікували» хворих. Недужого клали на розстелений на землі килим, а келушарії танцювали навколо нього, намагаючися перестрибнути через лежачу людину (від голови до ніг). У польоті вони шептали хворому на вухо символічні слова, які мали вигнати хворобу.

Танці келушаріїв мали не лише ритуальне значення, а й самостійну художню цінність. Вони нараховували до сотні особливих фігур, відрізнялися своєрідністю такту й такими віртуозними стрибками, що глядачам вважалося, ніби танцівник літає в повітрі. Траплялося так, що зустрічалися дві команди келушаріїв із різних сіл. Тоді починалася бійка. Переможена команда переходила в підпорядкування команди переможця на дев'ять років. Після закінчення обряду всі речі обряду закопували в землю або кидали у воду, а потім розбігалися в різні сторони, не оглядаючися, боячися гніву русалій [234].

Отже, найбільш поширеними засобами фізичного виховання на свято Трійці в українців були ігри «Завивання вінків», «Водити тополю», «Водити Куста», обряд «Лялі», «Похорон Ярили», «У сухого дуба», «Зустріч русалок», «Проводи русалок», а також різноманітні танці та змагання.

Одним із найвизначніших свят у звичаєво-обрядовому колі українців є свято Івана Купала, яке відзначається 7 липня, у день літнього сонцестояння. За підрахунками В. Мицика [350], свято відбувається відповідно до космічних ритмів, на п'ятнадцятий день після найкоротшої ночі й рівно через півроку після Коляди.

Свято Івана Купала відбувалося тоді, «коли сонце приходить до зеніту – найвище піднімалося над землею; давало найбільше тепла й світла, виявляло свою найбільшу чудодійну силу для рослинного і тваринного світу та для людей» [246, с. 432]. У святкову ніч «все наповнюється своєю найвищою силою – роси, трави, звірі, себто вся природа і все надприродне. Сама Мати-Богиня у своєму наймогутнішому розквіті. То й люди не відстають, а на «ігрищах межі сели» розвивають якнайбільшу свою вітальну силу» [145, с. 104].

Як стверджує П. Бессонов, свято Купала – це «найвищий літній пункт стародавніх священних обрядів, сказань і пісень» [26, с. 68]. На думку багатьох дослідників [139; 246; 249; 350; 422; 454], ку-

*Крижанівський В.
Купало*

пальська обрядовість належить до найдавніших часів, до первісних поезій та ритуалів. Це рештки колишнього одноцільного анімістичного світогляду наших пращурів.

У купальських обрядах відбилися погляди людини на навколишній світ, реальні умови праці й побуту, закріпилися споконвічні закони землеробства, тваринництва, народної медицини [509]. Купальську обрядовість характеризує комплекс охоронних засобів від нечистої сили, чітко окреслена система магічних ритуалів, спрямованих на забезпечення врожайності [249].

«Свято Івана Купала». Палеский розпис

Семірадський Г. Ніч перед Івана Купала

У IV ст. н. е. християнська церква день язичницького свята Купала проголосила днем народження Іоана Хрестителя – предтечі Ісуса Христа. Тому й носить це свято подвійну назву – «Іван Купало» і лише в окремих місцях – «Іванець», «Іван Лопушник», «Собутки».

У старих писаних джерелах є досить багато згадок про свято Івана Купала. Найдавнішою згадкою про це свято донедавна вважали запис у Волинському літописі (за Іпатіївським списком) від 1262 р.: «Канунь Івана дня, на саміє Купальня». Про те у Велесовій книзі, епічні твори якої складені в V і записані у IX ст., на 8-й дощечці читаємо: «Володарі наші є Хорс і Перун, Яр, Купало, Лад і Дажбо. А коли Купало прийде у вінку, що покладений на голові його, сплетений із віття зеленого, і квітів, і плодів...» [75, с. 55].

М. Грушевський писав: «Коли прийде празник Різдва Предтечевого, то в ту святу ніч, трохи чи не все місто схвилюється, і по селах покажуться – з бубнами, з сопілями, з гудінням струнним і всякими неподобними граннями сатанинськими, з плесканням і плесанням; жінки й дівчата головами махають, устами видають недобрі кличі, препогані бісовські пісні, хребтами вихилиють, ногами скачуть і топчуть...» [139, с. 218].

Польський ботанік Мартин, описуючи свято Івана Купала наприкінці XVI ст., зазначає, що «дівчата плели вінки й ними вбирали себе. В цей диявольський день розводили вогонь, який добували через тертя дощок, щоб свято було справді диявольське, що в ньому брали участь

Виноградова А. Плетення вінків

самі демони. Співали сатанинські пісні, і з ними стрибали від радості дияволи, яким вони молилися і їх восхвалювали, а Бога забували.

У день святого Івана нікого не було в церкві, бо всі проводили собутки з бісами з усякими безчинствами. Жіноча стать до розпалювання вогню ходила в поле шукати різних трав, і зібрані в цей день трави мали чудесну силу. Найголовніші з них були: Іванів цвіт, лопух, богородська трава і ведмеже вухо. Дівчата плели з них вінки, пускали на воду і ворожили по тому, як ті вінки пливли: чий тонув, та з дівчат не вийде заміж. Інші, сплівши вінки з богородської трави, святили їх у церкві та зберігали протягом усього року. Під час хвороби людей чи тварин напували хворих настоєм із зілля тих вінків» [109, с. 410].

Стоглов під назвою «Русалії» так описує свято Івана Купала: «Против празника і вночі на самий празник, весь день і до ночі чоловіки, жінки, діти, по домах і на вулицях, і над воду ходячи, забавляються всякими грами, скоморошеством, піснями і плясами сатанинськими, гусями й іншими способами і паскудними образами; тут хлопці і дівчата безчестяться; коли мінає ніч, ідуть на ріку з великим криком, як біснуваті; миються водою і, вернувшись додому, падають як мертві від «великого клопотання».

Ольшанський Б. Русалія

Отже, історичні записи дають загальне поняття про зовнішній вигляд свята, основні його символи й образи. Однак щоб глибше зрозуміти зміст купальської обрядовості та її значення, варто звернутися і до новіших джерел.

Ареалом особливо інтенсивного побутування купальської обрядовості в ХІХ і на початку ХХ ст. вважають Полісся – одну з найбільш архаїчних зон слов'янського світу [249]. Тому багато етнографів і фольклористів вивчали свято Івана Купала, яке відзначали саме в цьому регіоні. Найбільш повні відомості про зміст свята на західному й центральному Поліссі наведено в роботах С. Бельського [25], Н. Дмитрука [171], В. Доманицького [172], В. Камінського [236], М. Коробки [267], В. Кравченка [274], М. Теодоровича [513], Лесі Українки [536].

Обрядова картина купальського свята, що побутувала в Східному Поліссі, досліджували Б. Грінченко [137], Ф. Колонийченко [268], О. Малинка [334], А. Шафонський [586]. Про зміст і характер купальських обрядів на Харківщині йдеться в роботах П. В. Іванова [206], В. Пассенка [397]. До ареалів, де свято Купала збереглося в багатьох традиційних рисах, належить і Поділля.

Ніч на Купала

Характерні риси купальського святкування в цьому регіоні описують

Г. Галька [117], М. Мочульський [357], П. П. Чубинський [581], О. Кольберг [724]. Особливості купальської обрядовості на Гуцульщині описав В. Шухевич [593]. Науковому осмисленню свята Івана Купала, з'ясуванню його первісного змісту та соціального генезису присвячено розвідки А. Балова [19], Ю. Д. Климця [249], В. Мицика [348; 349], І. Нечуя-Левицького [368], О. Потєбні [422].

Спираючися на ці джерела, можна констатувати: провідне місце в традиційній купальській обрядовості в усіх регіонах України належить різноманітним іграм і фізичним вправам. Вони пронизують всі обрядові дії свята. Нижче наводимо опис основних обрядів свята й відповідних ігор та фізичних вправ.

Кожин С. Івана Купала. Гадання на вінках

Уранці 6 липня (напередодні Купала), доки не спала роса, дівчатка-підлітки виконували обряд «Водити відьму». Для цього вони збиралися в житі й робили ляльку у вигляді відьми. Хлопці знали про цю дію, але відшукати дівочий гурт, щоб завадити роботі, їм не вдавалося – юнки тримали це у великому секреті. Натомість, коли обрядова лялька, у магичність якої люди вірили, була готова, йшли до села й, піднявши її над головою, співали спеціальних пісень. До них, зазвичай, приєднувались і старші дівчата, приспівуючи. За цією дією в селі ретельно стежили. Односельці виходили цілими родинами на вулицю, щоб побачити, як дівочий гурт ніс під супровід пісень ляльку на вигін, де на дівчат уже чекали хлопці. Вони тут же кидалися на ватагу дівчат, одбирали «відьм розривали її на шмаття під голосний дівочий вереск» [468].

Напередодні Івана Купала існував звичай бігати полями із палаючими віхтями соломи, прикріпленими до кінців жердин (факелами), підкидаючи їх угору і співаючи [409; 629]. Згідно з імітативною магією всі ці дії були покликані збільшити родючість землі [249].

Фісунов Д. Ніч на Івана Купала

Колишнє свято Купала відбувалося два дні: напередодні – у лісі, здебільшого біля води, з гільцем та вогнями – відбувалися нічні «розгри»-грища, та в самий день Купала – обов'язково над водою біля джерел, криниць, річок, ставків з Мареною, вінками, обливанням водою, купанням – денні «розгри»-грища [246]. Пізніше такий поділ обрядових дій втратився, але основні обряди залишилися.

Ольшанський Б. Ніч на Івана Купала

Увечері дівчата й хлопці йшли гуртами до лісу, співаючи купальних пісень: Ой на Йвана на Купала, Там Марія в воду впала, Ой на Йвана на Купала, Там Марія купалася. Ой на Йвана на Купала, Там з Іваном вінчалася... Дівчата брали з собою гарний вершок черешні, вишні, яблуні або клена – гільце. У лісі чи під лісом на поляні встановлювали гільце в землю, прив'язували його до тички й оздоблювали польовими та городніми живими квітами, обвішували цукерками, бубликами, печивом, стрічками різних кольорів та свічкам. На вершечку настромлювали невеликий віночок із барвінком. Непомітно в кількох місцях прив'язували жагучу кропиву колючі будяки [246].

Святкування Івана Купала, власне, і починається з того, і дівчата, запаливши на ритуальному деревці свічки, сідають і навколо нього подвійним або потрійним колом (мале коло з 5–6 дівчат сидить навколо гільця й тримає його, друге – значно ширше, а третє – ще ширше) і співають купальних пісень.

Пісні на свято Івана Купала складають особливий, дуже архаїчний цикл. Вони супроводжуються приспівом «то-то!» а «ту-ту-ту!», обов'язковим притупуванням і стуком у цей час, що властиве лише купальським пісням. На думку Б. А. Рібакова, – це лишки стародавнього ритуального танцю [455]. В. Камінський додає: «співають пісні урочисто, дбайливо, і мов виконують якийсь-то релігійний ритуал» [236, с. 16].

Купало й Марена

На Івана Купала

Пускання вінків на воду

У той час, коли дівчата співали пісні, хлопці здобували живий вогонь (тертям сухих деревин) і розкладали багаття. Також розкладали вогнище лише здорові хлопці, які не мали ніяких вад і яких уважали порядними, нічим лихим не заплямованими [246]. Запалювання купальського вогнища від «живого» вогню [236; 367] теж підтверджує думку щодо архаїчного характеру купальського ритуалу.

Дівчата продовжують співати купальських пісень і водити хороводи навколо гільця [246; 586]. Невід'ємним компонентом купальського свята є Купало й Марена

на. Купало – це велика лялька, у зріст людини, зроблена із соломи. Їй надягають штани, сорочку, бриля, у руки дають батога, інколи – кия. На обличчі приробляють вуса, бороду. Марена – це також постать у зріст людини, але жіночої статі. Її гарно одягають: у плахту, вишиту сорочку, навішують намисто, чіпляють фартух і підперезують крайкою.

Навколо Марени дівчата водили хороводи, співали, жартували. Хлопці підкрадалися до дівчат, забирали Марену й також стрибали та співали пісні. Дівчата робили нову Марену, але парубки забирали і цю. Бувало, що дівчата інколи робили в цей день декілька Марен.

Хоровод на Купала

Лебедєв К. Ніч на Івана Купала

Як зазначає П. П. Чубинський, хоч дівчата й відбивали Марену від нападів парубків, але ніколи це не супроводжувалося лайкою, а лише сміялися над парубками, що вони взяли «не люблю Марену», а ту, яку зробили спеціально, щоб обманути хлопців. Парубки, забравши в дівчат Марену, розривали її на частини й розкидали або топили у воді. У деяких місцевостях навколо Марени дівчата водили хороводи й танцювали мовчки, після чого Марену спалювали на вогні [246].

В окремих селах не виготовляли соломи'яних опудал, а лише зрубували гілку з листям, під нею садовили дитину й завітчували віночками та живими квітами. У такий спосіб об'єднували Марену (гілку) та Купала, роль якого виконував підліток. Дівчата докіль водили хороводи, співали жартівливих пісень [465].

Закінчивши церемонії з Мареною, усі хлопці й дівчата йшли до Купала. Там водили, за сонцем, хороводи, співали. Пізніше проводили різні ігри. Хлопці вибігали з-за дерев, хапали по чергово дівчат й несли їх до води й або кидали у воду, або обливали. Якщо кидали у воду, то хлопець, який уважав дівчину своєю, «рятував» її – подавав руку й витягував із води. Після ігор та хороводів хлопці урочисто брали фігуру Купала й пускали на воду. Ці дії супроводжувалися речитативом пісень. Потім усі ставали в коло біля вогнища. Кожен парубок брав за руку «свою» дівчину, починалися хороводи навколо багаття. Хороводи мали дуже жвавий характер.

Під час купальського свята був поширений звичай котити з гір палаючі колеса, об-

Обряд котіння коліс

мотані соломою, умоченою в дьоготь чи смолу, або розташовувати ці колеса на жердині, що встановлювалася посеред купальського багаття.

Котили колеса з таким розрахунком, щоб вони спускалися безпосередньо до річки чи ставу й падали у воду [236; 346; 621]. Обряд котіння коліс, напевне, склався у зв'язку з культом сонця, і виконували його для підвищення родючості полів, благополуччя сім'ї, попередження пожежу, що знаходить аналоги в Італії [674], Франції [648], на Британських островах [631], у Німеччині [612], Австрії [616; 620], Польщі та Словаччині [234]. У Німеччині, наприклад, існував звичай кидати диск на пошану певної особи, якій зичили щастя (батькам, коханій дівчині та іншим). Швабські селяни вірили, що палаючий диск прогріває насіння в землі й сприяє врожаю. В області Рьон, побачивши палаюче колесо, люди викрикували побажання, щоб краще вродив льон. У Шотландії вважали, що врожай буде добрим, якщо колесо, спущене з гори, горіло весь час поки котилося. У Польщі, облите смолою, запалене і спущене з гори колесо, символізує підвищення родючості полів, одруження людей [238].

Після ігор та хороводів починалися стрибки через вогонь [109; 169; 172; 236; 246; 249; 334; 350; 536; 621; 629; 661]. Спочатку стрибали хлопці, кожен старший за попереднього. Чим вище скочить хлопець, тим кращий буде на його полі врожай; чим спритніше скочить – тим здоровішим буде.

Упаде під час стрибка – щось трапиться йому нещасливого впродовж року; розгорне вогонь під час стрибка – розгорнеться якийсь нелад тощо. Коли перестрибали всі хлопці, починали стрибати парами, хлопець із дівчиною [246]. Якщо перестрибнуть удало, вогню не зачепили, не спіткнулися, не розійшлися руки, то вони поберуться і будуть жити щасливо. Це ж саме означає, якщо під час стрибка через вогонь, іскра полетить услід за тими, хто стрибав [582].

Стрибки через вогонь

На Слобожанщині перед тим, як стрибати, хлопець знімав з голови дівчини вінок і клав собі на голову, а на дівчину одягав свою шапку. Отак обмінявшись, бралися за руки й стрибали. Перестрибнувши, пара проходила навколо «Купала» й ставала позаду інших учасників гри, помінявшись головним убором вінком [456]. Веселі вигуки громади, плескання в долоні, жарти, сміх, веселі діалоги, пісні й приказки супроводжували кожную пару [169; 246; 350].

Перестрибування через вогнище – найважливіша обрядова дія у святі Купала, яка відома багатьом народам світу [80; 613; 643; 648; 649; 655]. Стрибаючи через вогонь, люди намагалися пояснити цей старовинний звичай. Наприклад, народи Швеції, Франції, Німеччини, Скандинавських островів вірили, що чим вище людина підстрибне над вогнем, тим краще вродять зернові культури, льон і конопля [643; 648; 650]. Якщо під час стрибків парами хлопець і дівчина не розіжмуть руки, то їх кохання зміцніє вони в цьому році візьмуть шлюб [642; 655]. Австрійська молодь під час стрибків через багаття промовляла певні побажання.

Парубки під час стрибків вигукували імена коханих дівчат [655]. У Греції під час стрибків через вогонь також висловлювали різні побажання: «Хай хвороба не торкнеться мене!», «Дорогий, святий Іоане, потурбуйся про мене!» [234]. Стрибки через вогонь і свято Івана Купала у всіх європейських народів були запорукою доброго здоров'я. На думку жителів Бельгії, стрибки запобігають від шлункових захворювань [232].

Наукове тлумачення ритуального багаття, зокрема стрибки через вогонь, у літературі досить різноманітне. Представник міфологічної школи пов'язують його із солярним культом [77; 627]. Інша група науковців [174; 348] пов'язує ритуальний вогонь із аграрною магією. Н. Н. Велецька вважає, що стрибки через вогонь – нагадування про стародавній звичай спалювання людини, яку нібито послали в інший світ вищим силам, які правлять світом. Для такої жертви вибиралися літні, але міцні духом і тілом люди. Спалювання на купальському вогні чучела (а пізніше його замінила гілка дерева) – це заміна людської жертви [76; 77].

Однак більшість науковців указує на очищувальні функції стрибків [2; 8; 422; 479; 517]. Зокрема, О. О. Потебня зазначав, що «запалювання вогнищ і стрибання через них має за мету звільнення від ворожої сили, хвороби, смерті й пов'язаних із нею міфічних істот» [422, с. 3]. Тому, як зазначає В. Скуратівський, «кожному праглося очиститися купальським вогнем, бо так велить звичай – прийшов на Купайла – неодмінно мусиш перестрибнути багаття, підтвердивши цим самим громаді свою спритність і вправність» [468, с. 202].

Купальське вогнище

На очисну функцію купальського вогню вказує і те, що часто жінки переносили через вогонь своїх дітей. Хворі палили в тому вогні різне зілля, що мало лікувати від усяких недуг та нечистих сил. За спостереженнями І. Франка [549], пастухи стрибають через купальський вогонь, щоб цілий рік бути здоровими.

Характерна особливість свята Івана Купала – поєднання стрибків через вогонь із купанням. Очевидно, вода, в уявленні наших предків, також мала велику очищальну силу. На думку С. Максимова, природна чистота води, підлягала в найглухіші часи язичництва особливому шануванню, яке, зокрема, виявилось в урочистому святі Купала.

Послідовність купання і стрибків визначалася локальними особливостями купальського святкування. Зокрема, на Харківщині до початку ХХ ст. зберігся стародавній звичай купатися перед стрибанням через купальський вогонь [208]. На Лубенщині багаття розпалювали на берегах річок, щоб можна було «перелетіти через вогонь у воду і відразу ж очиститися і вогнем, і водою» [346, с. 28–29]. Подібний обряд стрибків через вогонь у воду зафіксував наприкінці ХІХ ст. В. Ястребов на території теперішньої Кіровоградської і Дніпропетровської областей [609].

На Білоцерківщині голі парубки й дівчата, узявшись за руки, спершу перестрибували через купальське багаття, а тоді купалися (села Синява, Павелки). У селах Острийки та Тулинці представники обох статей збиралися окремо. Група дівчат стрибала через купальське вогнище, а тоді купалася у воді, після чого знову стрибала через вогнище. Обряд повторювався тричі. Так само цей обряд виконували й парубки. Після цього, одягнувшись, молодь збиралася біля вогнища, де свято продовжувалось [661]. Стрибання через вогнище голими було, очевидно, розраховане на те, щоб якомога ближче доторкнутися до купальського вогню, узяти від нього вдосталь життєвої енергії [248].

Дуже цікавими, з погляду фізичного виховання, є відомості про звичай напередодні Купала перестрибувати через купи кропиви чи через вогнище [263]. Це було своєрідне тренування, спрямоване на розвиток фізичних якостей і оволодіння технікою виконання стрибків.

У дітей також існували купальські ігри. Грали в них напередодні та в день Івана Купала. Більшість із них наслідувала дії дорослих. Наприклад, розпалювали невеличкі багаття або ж зносили на купу кропиви й перестрибували через них [465]. В окремих слободах, як зазначає П. В. Іванов [208], вогню взагалі не запалювали, а зносили купи жалкої кропиви або колючих будяків, чортополоху й перестрибували через них.

Аркадій Сорока. Свято Івана Купала, 1884

Докладно описує ігри дітей на свято Купала Н. Заглада [194]. Зібравшись, діти згортають на купу пісок і встромлюють у неї кропиви. Один із хлопців стає

поруч – він сторож. Усі співають: «На Івана хліб сажала, А на Петра вибирала. Треба по телята йти. Дай, Боже, Василя знайти». Як проспівують, то хлопець, котрий стоїть першим, біжить та й перестрибує через Купала (купу піску з кропивою) так, щоб не зачепити ногами кропиву. Якщо зачепить, то той, що стереже, «жарне» його кропивою по ногах (стереже той, хто перший перестрибнув). Потім беруть кропиву, несуть до озера, кидають у воду й кажуть: «... Іван купався та й в воду упав». Інколи, крім кропиви й будяку, брали м'яту, любисток, рожу, різні лугові квіти, траву. Цей жмут міцно зв'язували, закріплювали в пісок і перестрибували через нього. Того, хто добіжить і побоїться стрибати, «вартовий» жалить кропивою по ногах.

Перед світанком дівчата йшли до криниць по чарівну купальську воду. Кожна поспішала прийти до криниці першою і першою зачерпнути цілющої рідини. При цьому дівчина вдвлялася в криницю, у воду, на свою вроду. Побачить себе гарною, гарною й буде і всім хлопцям буде подобатись. Швидко витягувала воду, сьорбала, умивалась – і скоріше додому, щоб нікого не зустріти. Вдома мама брала першу ковоньку цієї води, добавляла лю-

Купальський обряд

бисток, м'яту та чорнобривці й гріла дочці купіль (митель) для голови. Ще до схід сонця мама сама мила доні голову, проказуючи магичні слова. Потім, як і на свято Юрія, уся родина ходила босоніж по росі, а донька з матір'ю часто качалися по ній. Після цього збирали чарівну купальську росу в пляшечки [246].

На Поліссі купальську росу збирали зранку на межах, вірячи в її цілющу силу та здатність викликати дощ [236]. Гуцули качалися по росі, надіючися, що не будуть мати ніколи ні чиряків, ні корости, ні струпів [602].

У багатьох народів світу існує віра в цілющі властивості роси на свято Івана Купала. Італійці з найдавніших часів вважали росу, що випадає в ніч на свято, дуже цілющою, яка сприятливо діє на людей і на тварин. За народними повір'ями, купальська роса володіє силою прискорювати день одруження. Тому дівчата зранку бігали по росі босими.

У Франції росу збирали на луках і розбризкували її на городі, щоб отримати високий урожай овочів. Хворі пропасницею на світанку ходили босими по росі з надією зміцнитися [642; 648]. Подібні повір'я існують у побуті людей Іспанії, Німеччини, Польщі, Болгарії та ін. [234].

На свято Івана Купала чудодійною вважали і воду. За свідченнями В. Шухевича, купальська вода уявлялася могутньою очищувальною силою, здатною відновити фізичні й духовні сили людини: «Хто б не скупався, в кого на тілі були струпи, рани або якась жура чи напасть в людини, то як скупається на Івана, то хоч від людини, а хоч від челяді, все пропадає у воді» [286, с. 263].

На Київщині, у день свята Івана Купала Н. Петров [404] спостерігав стародавній звичай. Уранці, до сходу сонця, дівчата брали довгу тичку з мітлою й

бігли вулицею, помахуючи нею та приспівуючи саркастичні пісні, які адресували хлопцям. Парубки, почувши спів, кидалися до дівчат, одбирали мітлу й самі виконували не менш дошкульні куплети або ж розламували тичку.

У день Купала дівчата і хлопці, співаючи йшли у ліс чи до річки, несли із собою вінки зі свіжих та зів'ялих квітів. Тоді водили хороводи, співали магічних пісень, проводили різні ігри. Потім вибирали з-поміж себе найгарнішу й найдобрішу дівчину, одягали її в зелень, квіти, вінок, зав'язували очі й опускали до ями, наперед приготовленої. Яма гарно вистелена зеленими гілками, квітами, а посередині робили «зелений трон» – підвищення для сидіння. Стіни обвішували принесеними вінками. Узавшись за руки, дівчата починали водити хороводи, танцювати навколо ями. Дівчина, котра сиділа в ямі (її називали «Купайло» або «Купалочка-фортуна») брала вінки й подавала подругам. Вона не бачила, який бере – свіжий чи зів'ялий. Якщо свіжий – дівчина, якій подано вінок, швидко вийде заміж. Якщо ж «Купайло» подасть вінок зів'ялий – «зів'ялий» і безнадійний буде в дівчини рік.

Невідомий художник. На Івана Купала

Після того, як усі вінки вийняті з ями, дівчата втікали, побоюючися, щоб «Купайло» не схопив кого-небудь із них. Дівчина, яку спіймав «Купайло», цього року не вийде заміж [246; 582].

Купальські святкування проходили дуже жваво, цікаво. Уважали: якщо хтось із парубків і дівчат не випробує себе у святі, то цілий рік їх супроводжуватимуть невдачі. Більше того, відсутність кого-небудь на святі оцінювалась як ігнорування інтересами колективу [249]. Їх часто проклинали, погрожували, що збереглося в зразках купальського фольклору:

*Хто не піде на Купала,
З того вийде душа й пара.*

Або:

*Котра дівка на Купайлі не бувала,
Щоб вона сіла та й більше не встала.*

Тому кожному хотілося в будь-який спосіб прилучитися до молодіжного дійства, що надавало йому характерної масовості та різноманітності.

Особливе місце в побуті нашого народу займає свято апостолів Петра й Павла, що припадає на 12 липня. Апостол Петро (Симон) був одним із перших учнів і вірних послідовників Христа. За проповідницьку діяльність його разом із апостолом Павлом було вкинуто в Мамертинську темницю в Римі й за наказом імператора Нерона засуджено до розп'яття. За церковним переказом, апостол Петро попросив повісити його на хресті вниз головою, «бо я недостойний Господа свого» [456]. Незважаючи на те, що дні пам'яті обох святих відзначають в один день, у народній традиції значно більшого авторитету зажив святий Петро. У народі це свято називають «Петра».

У цей час у багатьох регіонах України розпочинали жнива, а звідси походить народне вірування, що святий Петро – «жито зажинає» (згадаймо слова відомої колядки: «Святий Петро жито зажинає...»).

Пимоненко М. Жнива на Україні

Пимоненко М. Жниця

За народною уявою, цей святий був покровителем збіжжя. М. Грушевський із цього приводу зазначав: «... се діло святого Петра жито зажинати. Він являється сторожем поля, будучого врожаю, пчільного взятку, – він же заорює, очевидно – на озиме» [139, с. 220]. Зважаючи на це, у кожній родині до Петра намагалися провести зажинки, які, за даними С. Килимника, раніше проводилися дуже урочисто й поважно [246]. Однак із часом вони втрапилися, залишивши лише невеличкі фрагменти тих далеких часів.

У Закарпатті, де тваринництво в домашньому господарстві посідало особливу роль, найурочистіше святкували день Петра пастухи. Вони проводили святкові обходи на вигоні, урочисті обіди з «мандрилами» (пампушки печені з пшеничного тіста, яєць і сиру), а потім влаштовували різноманітні змагання, розваги й танці. Тому вважають, що святий Петро був покровителем ще й пастухів. Цікаво зазначити, що наступного дня, тобто 13 липня, відзначається свято Полупетра, коли також вшановують пастухів і худобу [466].

Традиційно в Україні починали пасти із семи років. Наймолодші пасли гусей, старші – овець, а найстарші, 10–12-річні – корів і коней. Усю худобу пасли на луках, на полях чи в лісах, що залежало від місцевих умов й пори року. Пастухи з однієї частини села («кутка») всю худобу зганяли до купи й пасли разом. Обов'язок пастухів полягав у тому, щоб дбати про худобу, старатися знайти для неї добру

*Прушківський В. Зустріч ранкової зорі.
1876*

пашу і вчасно напоїти, пильнувати за тим, щоб худоба не робила шкоди в полі та на засіяних галявинах у лісі, не розгубити худобу і вчасно пригнати її ввечері додому. Виконуючи ці обов'язки, пастухи допомагали один одному: старші опікувалися молодшими, а молодші слухали старших.

Якщо худоба розбрідалася по лісі, то для того щоб її зібрати до купи, один із пастухів вилазив на найвище дерево й дивився, чи не видно згуби. Якщо видно, то він подавав із дерева команду іншим пастухам і худобу знову зганяли до гурту [109]. Іноді діти лазили по деревах. Вилізе на дерево, ухопиться руками за вершок, а ноги звисить, і дерево згинається, наближуючися до іншого. Хлопчик охоплює ногами це дерево й перелазить на нього, а потім на третє і так далі. На молодих деревах хлопці «гнули гнучки». Вилізе на високу деревину, схопиться руками за вершок, а ноги звисить – і дерево згинається дотолу. Коли ноги торкнуться землі, хлопець відпускає вершок – і дерево випростовується, роблячи шум і свист у повітрі. Якщо діти знаходили стару сосну, гілля якої звисало майже до землі, то бралися за їх руки й гойдалися.

Зібравшись у гурти, діти проводили різноманітні ігри та забави («Ворона», «У коня», «Дзвіночок», «Коромисло», «Яструб», «У колдуна», «До цілі», «Латка», «У цурки-палки», «Циганка», «У скраклі», «Бабок», «У шуляка», «Перепелиця», «Блудько», «Щенята», «Трампижа», «Смик») [109; 194].

Свято пророка Іллі відзначають 2 серпня. За народною уявою, Ілля є наступником язичницького бога Перуна. У дохристиянській міфології Перун був богом блискавки та грому і вважався одним із найпочесніших богів. Візантійський історик Прокопій Кесарійський у V ст. писав: «Вони (анти) вважають, що один лише бог – повелитель грому й блискавки – є володарем над усім, і йому приносять у жертву биків і чинять інші священні обряди». Костянтин Багрянородний у книзі «Про управління імперією» (946–953), пишучи про Хортицю, відзначав, що русини, йдучи походом до Царгорода, зупинилися на острові, щоб поклонитися Перунові: «Там стоїть великий дуб. Під ним приносять у жертви живих птиць, також втикають навкруги стріли, а інші кладуть шматочки хліба та м'яса, що у кого є, за своїм звичаєм» [465, с. 40].

Згадки про Перуна є в багатьох літописах. Зокрема, укладаючи мир із греками (907), наші предки «Клялись ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм...» [320, с. 19]. 971 р. князь Святослав клявся в дотримати договір про мир: «Якщо ж ми не додержимо чогось із сього і (зі) сказаного раніш, то я і (всі, хто) зі мною і підо мною, хай будемо прокляті богом, у якого віруємо, – в Перуна...» [320, с. 42]. Зображувався Перун срібночубим, золотовусим, із вогненними стрілами, золотим луком та важким молотом у руках. За народними повір'ями, гроза – це битва Перуна з дивами та бісами, яких надсилають Чорнобог, Мара та інші злі сили [251].

Із прийняттям християнства обов'язки Перуна переважно були покладені на пророка Іллю. Із цього приводу В. Гнатюк писав: «Прикмети Перуна перейшли

Пресняков М. Перун. 1998

головним чином на Громовика, Бурівника й Паликопу з одного, та на святих Іллю, Пантелеймона і Гавриїла з другого боку. Головне місце зайняв по Перунові святий Ілля. Він управляє громами і убиває чортів, управляє духами, градом і урожаєм» [123].

Традиційно в Україні на свято Іллі проводили обжинкові обряди. На думку С. Килимника, свято Обжинок мало різноманітну обрядовість і проводилося дуже урочисто. Дожинаючи ниву, останню постать, жінці чарували співом: величали за урожай цьогорічний, накликали на майбутній, господарям бажали здоров'я і щастя. Обов'язково бажали здоров'я господарю, усім жінцям, дякували ниві за добрий урожай [246].

Найпоширенішим було обрядове дійство – «в'язання бороди» [296; 465]. Завершуючи косовицю, селяни лишали на обочині лану клапоть незжатих стебел. У різних регіонах і в різний час вони мали свої назви: «Спасова борода», «В'язати бороду», «Прокіп'я», «Людська доля», «Дідова борода», «Цапова борода», «Іллі на бороду», «Перепілка», «Коза» тощо. За волинськими повір'ями, на полі в «бороді» залишався добрий дух предків – Ладо, який охороняв ниви в зимову пору. Зміст обряду залежно від регіону проходив досить варіативне. Однак основні етапи залишалися спільними [92].

1. Залишають невижатими декілька колосків (скільки душ у сім'ї; одну жменю; дві, три жмені);

2. Колосся зв'язують червоною ниткою або стрічкою, що символізує збирання воєдино й оберіг. Інколи прикрашають квітами – «щоб був гарний урожай» або не прикрашають – «щоб не було бур'янів»;

3. Колосся заламують униз, на схід, рукою, обгорнутою в рукав, – спрямування сили родючості із зерна в землю, символ багатства;

4. Очищають землю між колоссям від бур'янів, «орють», «дрягають» серпом, виминають зерно на «нивойку» – імітація оранки та сівби;

5. Поливають водою (інколи не поливають) – архаїчний елемент, що символізує благодатну силу дощу;

6. Кладуть хліб-сіль у середину «нивойки» чи закручують у самій «бороді», що має зберегти силу родючості на наступний рік;

7. Якщо «борода» з однієї жмені – господиня котиться від неї на схід, прохаючи ниву віддати силу; якщо «борода» з двох-трьох жменей, то попід нею пролазить один-три рази та, що в'язала її – контактна магія родючості: земля-жінка, жінка-земля «Бороду» зрізають і несуть господареві додому або залишають на полі й приорюють під час осінньої оранки.

Проводячи обряд, присутні зверталися зі словами подяки до сонця, неба, лану, добрих птахів, що не клювали зерна, стодоли та духів-покійників, котрі допомогли вчасно зібрати врожай. Старійшина чи хтось інший чоловічої статі ставав навколішки, кланявся в чотири сторони й схиливши голову, приказував, а

Журка Ю. Обжинки

за ним усі присутні: «Роди, Боже, на всякого долю – бідного, багатого, вдовиці й сироті».

На думку К. Копержинського, «В'язання бороди» – це магічний обряд, який нагадує гру «Мак» [266]. Адже дійства навколо «бороди» відображають послідовність хліборобських робіт: оранку, боронування, сіяння, виполування хліба від бур'яну, полив, догляд взагалі, жнива, в'язання снопів, молотіння. Як і в кожній грі, ці різночасові хліборобські роботи проводили одночасно й умовно. Землю орють не плугом, а серпом. Скородження виконують декількома способами: парубки хапали за ноги дівчат і волочили їх по землі; самі качалися колесом, перекидаючись із боку на бік або повзали поміж стеблами. Молотьбу вдають, утоптуючи колосся «бороди» в землю. Імовірно, як зазначає Г. Виноградська [92], у давню пору ці елементи виконували разом, за згаданою послідовністю. Відповідно до загальноприйнятого тогочасного правила про поєднання слова й руху, можна припустити, що обряд мав багату рухову структуру.

Після такого обряду діти, молодь і молодші жінки та чоловіки влаштовували різноманітні ігри та забави. Перша гра проходила навколо зав'язаної «бороди». Дівчата намагалися побороти хлопців, примусити, щоб вони «вклякли» перед «бородою» – силоміць ставили на коліна. Це супроводжувалося жартами, дотепами, штовханням.

Останній сніг. Фото початку ХХ ст.

Іншу гру пов'язували з наступними жнивими й виконували із серпами. Усі жінки вішали серпи на ліве плече, відходили від полукопи на тричотири кроки і, стоячи до неї спинами, наодмаш кидали серпи в полукопу й співали. Якщо серп уцілить і застромиться в полукопу, то він і наступного року «буде гуляти по полю». Це добра ознака майбутнього врожаю. Старі бабусі пояснювали це так: «Застромиться серп у полукіпок – притягне урожай на майбутній рік... Коли летить до полукіпка – стинає все зле на ниві». Інші селяни пояснювали дії із серпами як чарування майбутнього врожаю; зв'язок цьогорічного з майбутнім; відведення усього лихого від нив; передача таким способом серпів добрим духам полів для охорони й добробуту ниви до наступного

Стахович М. Дожинки. 1821

Ковальський-Веруш А. Дожинки. 1910

урожаю [246]. На Поліссі серпи кидали в землю, приказуючи: «Іди, серпе, у поле і загонь долю в стодолу!».

За народними повір'ями, після Іллі заборонялося купатися в річках і озерах. Побутувало прислів'я: «Після Ілля купається тільки свиня». Пояснювалася ця заборона тим, що утопленик затагне у воду або на спині обов'язково виростуть вербові гілки [465]. Незважаючи на абсурдність тлумачення з погляду сучасності, заборона купатися після Іллі цілком виправдана. У цей час ночі стають холоднішими, починається період дощів і, зрозуміло, вода починає швидко охолоджуватися. А купання в холодній воді може призвести до різноманітних захворювань. Із цього приводу існували такі примовки: «Пішов Ілля і тепло повів за собою», «У серпні сонце серпи гріє, а Ілля воду холодить». Коли випадав вільний час, діти влаштовували різноманітні ігри та забави: «Жнива», «Ой у полі жито», «Веребей», «Передай іншому» та ін.

14 серпня відзначають дуже шановане в народі свято кінця літа – початку осені – Маковея. На думку С. Килимника [246], у давнину це було дитяче та дівоче свято квітів та городини, яке походило з дуже далеких язичницьких часів. Пізніше воно злилося з християнським святом Маковея, в основі якого лежить біблійна розповідь про сім святих мучеників – синів Маковеїв, які з благословення своєї матері Соломії загинули за віру. Цього дня в церквах святять воду, квіти й мак. Святково одягнені жінки, чоловіки, дівчата, хлопці та діти йшли до церкви й несли на посвяту великі китиці жовтих купчаків, чорнобривців, васильків та великі достиглі головки маку [109].

На Маковея

В. Скуратівський [465] додає, що, крім цих квітів, святити ще чебрець, кудрявці, настурції, руту-м'ята, нагідки, маточник, польові сокирики, лугові материнки, роман-зілля, невелику голівку соняшника та ін. Із цих квітів робили «маковіську квітку». Кожна з них мала свій символ: рута-м'ята – оберігати від усякої напасти й додавати здоров'я, ласкавці – щоб у родині була ласка, згода та щирість тощо. Для кожної квітки були й свої примовки. Для льону, наприклад, приказували: «Рости вище по коліна, щоб нікого з нас голова не боліла; білися біло, щоб хустками твоїми нашій (ім'я дівчини) весільну голову покрило; білися міцно в широчі, щоб старостам перев'язала плечі». Після посвяти квіти й голівки маку клали за образами [109] або підвішували до сволака [246; 465]. Із цих квітів за потреби готували різноманітні ліки та купелі. З маківок виготовляли навар від безсоння, зерном начиняли «кукли» й обсипали обійстя, «щоб не випадало з голови волосся».

Маковіська квітка

Дорослі дівчата в цей день святкували й не працювали. Вони гуртами ходили в ліс по зілля, там співали спасівські пісні й проводили різноманітні жартівливі ігри. Проте головними особами цього свята були діти. Вони, збираючися на луках, на «горбочках», на роз-

доріжжях, до пізнього вечора грали в різноманітні рухливі ігри, зокрема, у «Гусей і вовка», «Кота й миші», «Короля», «Стукалки», «Завіяло», «Просо», «У коня», «Гилку», «Квача» та ін. [109; 246; 465].

Отже, літні свята й обряди підпорядковувалися охороні посівів від засухи, граду, бурі. Тому, поряд з радісними мотивами, пов'язаними з розквітом і буянням природи, у селян виявляється тривога за долю майбутнього врожаю, саме тому в змісті літніх свят помітно багато своєрідних ігор і забав магічного спрямування. Зокрема, стрибки через вогонь на Івана Купала, хороводи на Трійцю виконували передовсім охоронні функції.

4.1.4. Фізичне виховання в осінній календарній обрядовості

В осінній період, у зв'язку з великим обсягом сільськогосподарських робіт, кількість календарних свят невелика. Першим великим і шанованим християнським святом є Успіння Пресвятої Богородиці Пріснодіви Марії, що припадає на 28 серпня. Успіння Богородиці (взяття на небо її тіла) відбулося, за давньохристиянськими джерелами, 48 року, через 15 літ після Вознесіння Ісуса Христа. У народі це свято ще називають Першою Пречистою.

Традиційно в Україні після Пречистої починали сіяти озимину. У давні часи осінній початок засіву, так само як і весняний, мав урочисту обрядовість [465]. Селяни часто застосовували своєрідну хліборобську магію, складовою частиною якої було виконання фізичних вправ. Наприклад, щоб горобці не «випивали» пшеницю, господарі виконували спеціальний обряд. Після посіву скидали сорочку і тричі оббігали засів, примовляючи: «Ану, горобець, і я молодець». Потім через себе, через плече, кидали три маленькі жменьки землі й знову оббігали тричі навколо засіяного поля та зупинялися біля сорочки [428].

Із Першою Пречистою пов'язаний обряд «Заготівля калини» [246; 465]. Після служби в церкві святково одягнені дівчата гуртом ішли в ліс чи на луг по калину. Похід цей був особливо урочистим і супроводжувався піснями, іграми, хороводами. Парубки участі в обряді не брали, але підліткам (хлопчикам і дівчаткам) дозволялося супроводжувати дівочі гурти й біля них грати у свої ігри.

Прийшовши на луг чи до лісу, дівчата знаходили перший кущ калини – «первак», співали та водили хороводи навколо нього, проводили ігри. Наламавши калини, дівчата водили навколо куща хороводи з піснями, почергово піднімаючи та опускаючи грона з ягодами; їх перекладали з однієї руки в іншу, притуляли до щок.

Тарасенко О. Біля тину куц калини...

Дівчина і калина

Так само робили з іншими кущами. Наламавши калини, дівчата знову проводили різноманітні ігри й жарти, розмальовували одна одну ягодами, прикрашали калиною віночки та коси і з піснею поверталися додому. Напівдорозі, зробивши засідку, на них уже чекали хлопці. Як тільки дівочий гурт наближався, парубки зненацька підкрадалися до них, намагаючися відібрати калину. Дівчата, захищаючися, розмальовували стиглими ягодами хлопців, які, у свою чергу, рижували калиновим соком дівочі щоки [531].

Після цього всі гуртом зі співом і жартами поверталися в село, де їх зустрічали дорослі. Мати кожної дівчини брала калину і примовляла: «Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вінця! А ти, калино, будь гожою на коровай, гільце, квіти весільні та христинні, на здоров'я людям на добро нашому двору...» [246, с. 117].

Калина. Петриківський розпис

У лісі діти, окремо від дорослих, грали у свої ігри: «У бобра», «Грибок», «Кози», «Гарбуз», «Зайчик», «Мисливці й зайці», «Вуж», «Дуб».

Свято Покрови (Покрова Пресвятої Богородиці й Пріснодиви Марії) відзначають 14 жовтня на честь події, що відбулася цього дня у Візантії в X ст. Згідно з повідомленнями християнських авторів, імперія в цей час вела війну із сарацинами (арабами). Константинополю загрожувала велика небезпека. Уранці 14 жовтня 910 р. святий подвижник Андрій юродивий, який молився всю ніч у Влахернському храмі, побачив у небі над містом Матір Божу із сонмом святих. Богородиця опустила додолу омофор (покривало у вигляді широкого шарфа, який жінки носили навколо шиї) і накрила ним християн. Підбадьорені небесною підтримкою, греки-християни перемогли сарацинів [456].

Козацька ікона Покрови Пресвятої Богородиці

Цей сюжет дуже поширився у всій Київській Русі й став одним із найшанованіших. Навіть літописець, описуючи в «Літописі Руському» язичницьку добу Аскольда та Діра, зокрема їх похід на християнське місто Константинополь, упевнений, що греки вбронили своє місто лише з благословення і допомогою Богородиці: «Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов [туди] в чотирнадцятий рік [після першого походу Русі] на Михайла-цесаря. А цесар [Михайло тоді] був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, епарх [Орифа] послав йому вість, що Русь іде на Цесароград. І вернувся цесар. А ці [руси], в середину Суда увійшовши, вчинили убивство бага-

тьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили. Цесар же ледве в город увійшов, і з патріархом Фотієм у церкві святої Богородиці, що є у Влахернах, всю ніч молитву творили. А тоді, божественну ризу святої Богородиці зі співами винісши, у море вмочили [її] полу. Була тиша, і море заспокоїлось. [А тут] одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожної Русі розметало, і до берега пригнало, і побило їх [так], що мало їх вибивалося з такої біди і до себе повернулося» [320, с. 13].

Найбільшої популярності культ Покрови Богородиці досяг у запорізьких козаків. Варто зазначити, що запорожці взагалі були людьми глибоко релігійними. Як стверджує Д. І. Яворницький, «захист віри предків і православної церкви складала основу всього їхнього життя» [602, с. 256]. Починаючи визвольну війну разом із Богданом Хмельницьким «опричь прав й вольностей войсковых, за веру святую православную» [602, с. 256].

На думку дослідників [465], велике поширення культу Покрови в Україні сформувалося на основі давніх слов'янських божеств родючості й продовження роду (Мокоші, Лади, Живи). Відголоски цих культів відображені у весняних обрядах, вишивках, закликаннях, молитвах.

За народними уявленнями, Свята Покрова щедро допомагає тим, хто sluхається і шанує своїх батьків, любить працювати, охайний, підтримує духовну та фізичну чистоту. Тому це свято було, особливо для дівчат, своєрідним охоронцем моральності й родинного життя. За народними традиціями на Покрову остаточно завершувалися молодіжні «Вулиці» й починалися вечорниці та до-світки. Святували Покрову урочисто, з іграми й забавами. Запорізькі козаки в цей день обов'язково влаштовували кулачні бої.

Традиційною формою самоорганізації молоді в Україні були парубочі й дівочі громади. Особливо високого розвитку набули парубочі. «Парубки», на думку етнографів [53; 573], складали особливу громадську групу в українському сільському суспільстві, яка жила «своїми інтересами, мала свої турботи та задоволення, свої права та обов'язки, своє особливе значення в житті села» [53, с. 765]. Порівняно з хлопцями-підлітками, парубки користувалися певною повагою громади. Народна свідомість відзначила позитивними епітетами групи молоді обох статей і з'єднала їх в одне улюблене прислів'я: «чесне дівочтво і славне парубочтво». «То вже парубок!» – говорили про певного хлопця, вкладаючи в ці слова симпатію та повагу.

Вступ до парубочтва відбувався в 16–19 років й був зумовленим сімейним становищем та різнився за регіонами. Основні умови прийому: дозвіл батьків, відсутність у кандидата «лихої слави», і якщо хлопець мав старшого брата, то він повинен бути одруженим. Крім цього, громада «звертає увагу на зріст і фізичну силу нового товариша, маючи на увазі придбати надійного бійця на випадок, якщо доведеться охороняти свій куток від інших парубочих громад» [610, с. 111]. У парубків взагалі дуже цінували висо-

Парубки. Листівка 1910-х рр.

кий фізичний розвиток. Інколи траплялося так, що молодший брат мав кращий фізичний розвиток, ніж старший. У цьому разі громада раніше приймала молодшого в парубки, нехтуючи загальноприйнятим порядком. В. Ястребов пише: «Порушення черги наступає, інколи, в тому випадку, якщо молодший фізично розвигіший старшого» [610, с. 112].

Прийняття в парубоцтво обов'язково супроводжувалося випробуванням фізичної підготовленості кандидатів. Потрібно зазначити, що в різних регіонах України види випробувань відрізнялися. Однак за ступенем докладання зусиль були важкими.

Хлопців змушували видиратися на високий стовп [250] чи показати своє вміння танцювати [272] або їздити верхи на коні. Інколи посвячуваних посилали красти для гурту груші, огірки чи кавуни в котрогось із хазяїв, який їм не подобався. Хлопців могли також послати в сусіднє село, щоб зав'язати там бійку й довести свою силу та сміливість [20]. У деяких селах на річці Псел хлопець мусив переplistи річку під водою, тримаючи в руках важкий камінь.

Прийом до парубочої громади передбачав ритуальні глузування з посвячуваного [20]. Хлопець видирався на стовп і там кукурикав, викликаючи цим загальний сміх і жарти. Коли юнак уперше залишався ночувати на вечорницях, парубки насипали в його чоботи попіл, наливали воду й «золили» там ганчірки [476]. Інколи новачку під час сну вимашували обличчя сажею, і він, ні про що не здогадуючися, повертався в такому вигляді додому вулицями села. Якщо хлопець не вмів танцювати, то під час танців його хапали за волосся і підіймали вгору: «Так хто зроду не танцював, і того навчили» [168, с. 189]. Під час косовиці «хлопця клали на перший покіс і били джгутами з трави або занурювали його у воду» [53, с. 769].

Великого значення при прийомі хлопців у парубочі громади надавали перевірці їх професійних селянських умінь і навичок, що теж вимагали високого рівня розвитку фізичних якостей. Найчастіше проводився іспит на косаря [20]. Парубок, майбутній селянин-господар, мав показати себе вправним косарем.

Саме звідси існувало прислів'я: «Косар – то вже парубок». Цей обряд називали фрицюванням, а хлопця, що його проходив, – фрицем. Під керівництвом досвідчених членів косарської громади хлопець певний час учився косити. Потім у віці 16–18 років йому влаштували такий іспит. Під час косовиці отаман косарської громади ставив конька між двома найкращими косарями, які косили дуже швидко. Молодик звичайно не витримував, косар ззаду весь час «наступав йому на п'яти». Але все ж він мусив косити цілий день, незважаючи на неймовірну втому, і довести, що здатен бути косарем. Після завершення випробування починалися урочистості, пов'язані з посвятою хлопця в косарі, під час яких один-два чоловіки, а іноді й найстаріший косар, вилазили на стріху будинку й оголошували на все село: «Чесна громадо! Все слухайте і запам'ятайте си добре, що такий-то вже фриць, не смаркач, но віднині стає сі правдивий косар!» [221]. Після цього співали новому косарю «многолїтетвіє».

*Глоговський Ю.
Український селянин-
косар. 1834*

Обряд безпосереднього прийняття хлопця до парубочої громади супроводжували певними урочистостями й називали «коронування» [53]. М. Грушевський писав: «Церемонія вступу нового члена до парубочої громади місцями досі зветься «коронуванням» й імітує старе «всаження на коня», піднесення на князівство, на ватажківство...» [139, с. 246]. Відбувалося це так: після попередньої заяви хлопця про його бажання «парубкувати», парубки збиралися в певному місці.

Парубоцька громада. Початок ХХ ст.

Кандидат у парубки кланявся присутнім і його тричі піднімали на руках високо вгору, співаючи. В окремих регіонах юнака під час прийому до парубочої громади садовили на коня. Тоді він «приїздить, басує конем, а його вітають оплесками й піснями» [235, с. 12]. Пройшовши обряд прийому в парубки, хлопець ставав повноправним парубком. Йому дозволялося носити парубочий одяг, запускати вуса, відвідувати вечорниці й вулиці.

У своєму середовищі парубки користувалися незалежністю і рівністю, називаючи один одного товаришами. Старші (отамани або берези) були лише за вибором. Отамана обирали на досить тривалий час (один-три роки або до вступу в шлюб). Береза – це керівник колядників, а тому із закінченням колядування припинялися і його обов'язки. Під час обрання отамана парубки звертали увагу, за даними В. Ястребова, на такі людські якості кандидата: «...він повинен бути гарним, високим зростом і володіти фізичною силою; він повинен і зовнішнім своїм виглядом викликати до себе увагу; фізична сила необхідна йому для наведення порядку в товаристві і залякування непокірних; від нього вимагається також розум, меткість і досвідченість...» [610, с. 117].

Життя і побут парубка постійно супроводжувалися виконанням фізичних вправ і доведенням своєї сили, спритності, витривалості та сміливості. Зокрема, як уже зазначали, обрядові дієства під час свят вимагали виконання фізичних вправ, ігор та змагань. Це ж саме проводили на «вулицях» та вечорницях. Поширеною формою фізичного гарту були бійки та кулачні бої між різними громадами. Також побутовали поединки суперників, які залицялися до однієї дівчини. У таких випадках дівчина, зазвичай, віддавала перевагу переможцеві,

Пимоненко М. Біля колодзя

що впливало з народних поглядів: «хто здолає суперника, тому належить ходити до дівчини» [220]. А скільки сили й витривалості потрібно при витягуванні воза на хату, знятті та перенесенні воріт, розбиранні клуні тощо, як бешкетували парубки під час окремих свят. Існував також звичай доводити свою сміливість, приносячи вночі якусь річ із лісу або кла-

довища [20]. І, як справедливо констатує О. В. Курочкін, «лише гідно пройшовши на очах усієї громади іспит на витривалість, силу й кмітливість, парубок доводив своє право перейти до рангу чоловіків і взяти шлюб» [292, с. 63].

У науковій і етнографічній літературі нема єдиного погляду щодо часу та джерел походження парубочих громад. Н. Н. Чернишев [573] знаходив у них відбитки первісних шлюбних форм, Б. Боршковський [53] – залишки церковних братств, В. Ястребов [610] прагнув примирити ці погляди. М. Грушевський [139], Н. Заглада [194], Є. Смолинська [476] проводили паралелі між «воєнною безгосподарчою верствою» давньої епохи й парубками, об'єднаними в громади. Спираючися на ці та інші роботи, В. Балушок розробив, на нашу думку, прекрасну теорію походження парубочих громад від «ініціаційних юнацьких союзів індоєвропейської та праслов'янської епох» [20, с. 33]. Рухливі ігри та фізичні вправи хлопців описано при характеристиці «Великодня», «Вулиць», вечорниць тощо.

Дівоча громада. Початок ХХ ст.

ства, церкви вінками, брали участь в усіх релігійних та громадських шестяхходах [246; 249]. Упорядковували недоглянуті могили, допомагали працею старим і немічним.

У свята, на «вулицях» і вечорницях дівчата грали в різноманітні ігри й забави («Чернушко-душко», «Чадо», «Любко»). Ці ігри характеризувалися великою поетичністю і мелодійністю, пов'язувалися з гаданнями-ворожіннями, із чаруваннями, з мріями про майбутнє заміжжя і щасливе подружнє життя. Ос-

Соколов І. З базару. 1859

У давні часи в Україні існували й дівочі громади. На відміну від парубочих, ці громади були менш організовані й мали інші завдання та спосіб дій. Дівчата обирали «отаманшу» – старшу поважну дівчину, яка керувала ними [109; 246]. Як залишки цієї далекої традиції збереглися збори молоді на «вулиці» й вечорниці. Дівоча громада пильно дбала про вечорниці, хороводи, колядки й щедрівки. На великодні свята дівчата водили гаївки, оздоблювали, із часів християн-

Маковський В. Свято в Україні. Кінець 1980 – початок 1990 рр.

новні дівочі ігри та забави описано в розділах, що характеризують Благовіщення, Великдень, «вулиці», «Трійцю» та ін.

Традиційною формою молодіжного дозвілля в Україні були вечорниці. У Карпатах їх ще називали «вечірками», «прядками», «ходити в пряхи», «вечорки», «попрядки». На думку В. Боржковського: «Вечорниці – це найулюбленіше проведення часу в малоруської молоді» [53, с. 773]. Як стверджує О. Воропай, «Вечорниці – це свого роду клуб сільської молоді в Україні, де молоді люди зближаються, пізнають одне одного і, як наслідок, одружуються» [109, с. 28].

Українські вечорниці вперше описані в етнографічній літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема в роботах В. Боржковського [53], В. Мілорадовіча [345], М. Сумцова [502], М. Чернишева [573], В. Ястребова [610] та ін. Пізніше опубліковано дослідження О. Воропая [109], І. Гомика [126], В. Стинавської [494], Н. Зяблюка [537], В. Хомика [562].

Спираючися на ці та інші праці, можна описати зміст вечорниць в Україні. В етнографічній літературі немає єдиного погляду щодо часу початку вечорниць. На думку вчених, перші вечорниці проводили на Семена (14 вересня) [345; 501], на Покрову (14 жовтня) [610], на Кузьми й Дем'яна (14 листопада) [465] або на Миколая (19 грудня) [109]. На нашу думку, всі ці дані правильні. Просто в різних регіонах України вечорниці розпочинали дещо в різний час, але обов'язково після закінчення жнив і основних сільськогосподарських робіт.

Для проведення вечорниць дівчата шукали простору і зручну хату самотньої бабусі, вдови або рекрутки і йшли до неї просити дозволу «справляти вечорниці» [37]. Після взаємної згоди господиню обраної хати молодь називала вже

«вечернична або досвітчана мати» або ж «пані-матка». Обов'язком паніматики було тримати лад на вечорницях. Із цього приводу існувала примовка: «Паніматики – як сова, а очі – шулічині» [109].

У великих селах, у яких було багато молоді, кожна вулиця мала оселю для вечорниць. Часто, за даними М. Сумцова [502], наймали й по дві (та більше) хатини. В одній збиралася доросла молодь – «старші» (з 17–18 років), а в другій – менші (підлітки до 16 років). Дівчата здебільшого трималися свого гурту. Хлопці ж могли відвідувати всі вечорниці у своєму селі й навіть заходити в чужі села. Щоправда, це було пов'язано з певним ризиком, оскільки парубки з інших кутків чи сіл оберегали своїх дівчат і могли побити «гостей». Винятки складали тоді, якщо на вечорниці приходили молодці з якоюсь новою грою.

Зарубін В. Танець на Дніпрі. Фрагмент

Пимоненко М. Ідилія. 1908

За своїм змістом вечорниці бували двох видів: буденні та святкові. На буденних вечорницях дівчата поєднували розваги з працею. На святкових вечорницях молодь розважалася, зав'язувала стосунки, танцювала, співала, грала в ігри тощо [537].

Вечорниці проходили переважно так. Увечері дівчата сходилися в задалегідь обрану оселю і починали працювати. Вони пряли пряжу (коноплі, льон), вишивали (сорочки, рушники, хусточки) або плели (панчохи, мереживо). Робили все дуже старанно, бо вранці потрібно було показати матері свою роботу. Крім того, дівчата готували собі придане, яке повністю залежало від їх працьовитості. Існувала на вечорницях і гуртова робота. Особливо тоді, коли засватають когось із дівчат, а в неї не вистачає на весілля рушників. Тоді подруги допомагали нареченій – вишивали для неї рушники.

Пимоненко М. Побачення

Пимоненко М. Суперниці біля колодязя

Рєпін І. Вечорниці. 1881

Потім приходили парубки з музичними інструментами (якщо в гурті були музиканти) та ласощами (горіхами, насінням, пряниками, цукерками). Підійшовши до хати, парубки стукали у вікно й гукали. Якщо дівчата пізнають по голосу або, заглянувши у вікно, побачать що «свої», вони відчиняють двері. Якщо ж «чужі» – до хати не впускають. Чужий парубок може ввійти до хати, якщо «свої» хлопці йому дозволять [109]. Із приходом хлопців робота поживлялася. Інколи парубки сідали біля тих дівчат, котрі їм подобалися, і допомагали прясти обома руками «сукати» веретено, дівчині ж залишалося слідкувати за ниткою. Влаштовували навіть змагання, яка пара швидше спряде куделю [246].

В окремих місцевостях парубки й собі бралися за роботу: плели шлеї або рукавиці, лагодили упряж,

заготовляли скалки. На Закарпатті хлопці різьбили дерев'яні вироби, плели кошики, «морщили» постолі-«керпці», в'язали шкарпетки і навіть светри [562]. Усі хлопці й дівчата намагалися продемонструвати вміння, винахідливість, спритність у роботі.

Вечорниці виникли в глибоку давнину. На думку М. О. Сумцова [501], головний зміст таких стародавніх зібрань молоді полягав в ідеї пробного шлюбу, тобто попереднього випробування нареченої на її придатність до шлюбного життя і народження дітей. Приклади таких випробних шлюбів можна спостерігати у вотяків, у яких хлопець одружується лише тоді, коли дівчина обіцяє швидко стати матір'ю. У мускогіїв, одного з індійських племен, шлюб триває рік, але відновлюється, якщо з'являються діти. В отоміїв хлопець спить із дівчиною, на яку впав його вибір, одну ніч. Якщо вона йому не сподобалася, він розходить, якщо ж сподобалася – залишається ще на день і вже не має права покинути її. На Цейлоні перші 14 днів шлюбу мали тимчасовий характер. Після проходження цього терміну шлюб оголошувався недійсним або стверджувався.

М. Чернишев [573], вивчаючи зміст українських вечорниць, дещо розвинув теорію їх виникнення. На його думку, потрібно виділяти три етапи розвитку вечорниць.

На першому етапі вечорниці були засобом фактичного співжиття хлопців і дівчат, що не переслідувало жодної сторонньої мети, а «існувало саме для себе» [573, с. 502]. Типовим представником такого співжиття був звичай одного з гірських племен Белуджистона. Весною і літом хлопці та дівчата ввечері сходилися в певне місце й починали грати в різні ігри, танцювати. Із настанням темноти молодь об'єднувалася в пари і зникала за скелями та кущами доти, поки батьки гучними криками не кликали їх. Ці тимчасові статеві зв'язки ніяк не впливали на укладення в майбутньому шлюбу. Подібні звичаї співжиття молоді без будь-якого обмеження спостерігали в деяких австралійських племен. Наприклад, хлопець під час зборів міг піти з молодою дівчиною на цілу ніч, а зранку відвести її назад.

Трутовський К. Через кладку. 1875

Трутовський К. Українська ніч

На другому етапі розвитку вечорниць «фактичне співжиття молоді саме для себе перетворюється в прелімінарне співжиття, що мало на увазі шлюб, а під впливом моногамічних ідей, крім цього, і в співжиття зацікавленої особи» [573, с. 504]. Приклади таких стосунків можна спостерігати в ораон-

ців, у яких, якщо залицання зайшло надто далеко, юнак вносив за дівчину плату і брав її за дружину.

I, нарешті, на третьому етапі вечорниці вступають в останній період свого розвитку, в якому вони існують і сьогодні. «В цей період, – пише Н. Н. Чернишев, – вони (вечорниці) перетворюються в просту моральну розвагу молоді...» [573, с. 504].

Як уже згадували, невід’ємною складовою частиною вечорниць були танці, ігри та забави [126; 168; 445; 494; 562]. Зазвичай, вони поєднувалися з короткими жартівливими сценками або примовками. Найбільшого поширення набули такі ігри: «Панас», «Петрушка», «Гудзик», «Лист», «Каплун», «Смерть», «Млин», «Шута» та ін.

Отже, з настанням осені кількість календарних свят зменшується. Це насамперед пов’язано із жнивими. Різноманітні осінні ігри та забави були пов’язані зі збором урожаю та його забезпеченням на майбутній рік.

4.1.5. Фізичне виховання в зимовій календарній обрядовості

Традиційно в Україні кількість зимових свят досить велика. Зміст календарних обрядів різноманітний, із великою кількістю фізичних вправ, змагань та ігор.

Одним із найшанованіших жіночих свят є день великомучениці Катерини, що припадає на 7 грудня (в перекладі з грецької ім’я Катерина означає «чиста душею»). Ця розумна й освічена жінка була страчена за православну віру близько 373 р. Через декілька років єгипетські християни знайшли останки мучениці й поховали їх у монастирі на Сінайській горі [139].

Дослідники дохристиянських вірувань вважають, що колись у цей час було свято «Дівочої долі», яке згодом церква пов’язала з Катериною. Наші пращури вірили, що під час народження людини Бог неодмінно посилає їй долю – добро або лиху [465].

У день Катерини дівчата ворожили й закликали долю. Для цього зрізали гілку вишні, ставили її у воду чи землю на покутті або на вікні хати. Якщо вона розцвітала до Різдва або Нового року, то дівчина швидко вийде заміж. У такий же спосіб ворожили про здоров’я або смерть у наступному році. Для цього у воду ставили гілочки за кількістю членів сім’ї, позначали їх кольоровими нитками. Чия гілка розцвіте – той довго житиме, чия всохне – захворіє або помре [456].

Пимоненко М. Ворожба

Увечері дівчата влаштовували спільну вечерю, куди запрошували й парубків. Перед початком вечері проводились ігри-гадання [109; 246; 456; 465]. Наприклад, хлопці брали в одну руку горіх, а в другу – два, ховали руки за спину й запитували по черзі дівчат: «Кіт чи мишка». Дівчина не відповідала, лише торкалася своєю рукою хлопця. Це означало, що в тій руці «чіт», тобто пара. Якщо

вгадувала, то сідала разом із ним до столу. Іншу гру проводили так: хлопці виходили в сіни, а дівчата тихо змовлялися, і кожна вибирала собі назву певної квітки: рожа, м'ята, любисток тощо. Після цього закликали хлопців. Вечернична мати оголошувала парубкам, які саме «квіти» є в хаті. Хлопці мали угадати дівчину (за назвою квітки), з якою разом сідатимуть вечеряти.

Маковський В. Гадання з півнем

Після урочистої вечері молодь влаштувала різноманітні ігри та розваги [465].

Зав'язували хлопцеві хустиною очі, а одна чи кілька дівчат подавали в різних кутках голос. Парубок бігав на їх оклик, але дівчата в цей час переходили на інше місце. «Ловець» мусив упіймати свою Долю. Але це не завжди вдавалося, що викликало сміх та кепкування.

Веселим зимовим святом нашого народу був день святого Андрія, що припадає на 13 грудня. Воно встановлене на честь одного із дванадцяти апостолів Христових – Андрія Первозванного. Стародавня церковна легенда каже, що Андрій Первозваний проповідував християнство в Царгороді, на побережжях Чорного моря та в околицях Києва. У староукраїнському літописі XIII ст. поміщений такий переказ: «Андрій» навчався в Синіпі. Коли прийшов до Корсуня, побачив, що з Корсуня близько до Дніпрового гирла. І пішов у Дніпрове гирло. Відтіль поплав вгору Дніпром та принагідно прийшов і став під горами на його березі. Уставши вранці, сказав до учнів, що були з ним: «Чи бачите ці гори? На цих горах засяє ласка Божа і буде великий город, і Бог збудує багато «церков». І вийшовши на ці гори, поблагословив їх і поставив хрест, і, помолившись Богові, зійшов із цієї гори, де опісля був Київ» [109, с. 16].

В українській традиційній обрядовості з днем святого Андрія пов'язувався цілий комплекс давніх, язичницького походження, ритуалів, що мали переважно любовно-магічне й аграрно-магічне спрямування [456]. Наповнені дохристиянськими обрядами й розвагами андріївські вечорниці, що проводилися під час Пилипівського посту, ніяк не відповідали нормам християнської моралі.

На думку В. Скуратівського, до прийняття християнства це свято називалося Калитою і означало молодіжні вечорницькі зібрання, «які, започаткувавшись 13 грудня, носили спільну назву Калити й тривали до Різдва – періоду повороту сонця на весну» [465, с. 154]. Подібну думку висловлював і С. Килимник: «Без сумніву, хлоп'яче свято Калити, що з приходом християнства перекрилось зі святом апостола Андрія Первозванного, виникло в глибоку давнину, правдоподібно в добу родового побуту» [246, с. 221].

У народній обрядовості свято Андрія вшановували по-різному. Проте найголовніші елементи свята – угадування майбутньої долі, закликання, ритуальне кусання калити – були спільними [97; 109].

Починалися андріївські вечорниці з ворожінь. Наприклад, в окремих регіонах України дівчата зав'язували гусакові очі, а самі, побравшись за руки й пустивши його всередину, утворювали танцююче або бігаюче коло. До котрої найперше

наблизиться гусак, та має найскоріше вийти заміж ще в цьому році. Бувало, дівчина, задумавши, чи вийде в цьому році заміж, виходила на подвір'я і бігла до паркану або частоколу. Прибігши до якогось певного місця, рахувала кількість частоколу до кінця паркану: якщо випаде парне число – задумане здійсниться, а якщо не до пари, то нічого із цього задуму не вийде [97].

Особливе місце серед великої кількості андріївських звичаїв займає обрядова гра «калита» («калата», «калета», «маланда», «маламай») [109; 172; 456; 465]. Калита – це великий корж із білого борошна. Пекли її дівчата всі разом, скільки б їх не було. Тісто місили почергово, починаючи від найстаршої дівчини й закінчуючи наймолодшою. У замішане з борошна тісто додавали мед і родзинки. Посередині калити робили дірку. Випікали так, щоб вона була сухою і важко відкушувалася, після чого обмащували медом й обсыпали маком. У дірку всували червону стрічку й підвішували калиту до сволака посередині хати. Чіпляли високо, щоб парубок міг дістати її зубами лише тоді, як добре підстрибне. Крім того, один кінець стрічки довший і спущений донизу так, щоб можна було за нього смикнути – тоді калита підстрибує вгору.

Біля калити ставав вартовий – «пан Калетинський». Це веселий, жартівливий парубок, «душа вечора». Він брав у руки квач, умочений у масну сажу, і запрошував гостя: «Я, пан Калетинський, прошу пана Коцюбинського калиту кусати!». Пан «Коцюбинський» (ним може бути кожний учасник гри) брав коцюбу поміж ноги, ніби сідав верхи на коня, і їхав кусати калиту. Під'їжджав до вартового й говорив:

- *Добрий вечір, пане Калетинський!*
- *Доброго здоров'я, пане Коцюбинський! Куди їдете?*
- *Їду калиту кусати!*
- *А я буду по писку писати!*
- *А я вкушу!*
- *А я впишу!*

Ця суперечка проходила із жартами і сміхом. Завдання пана Калетинського – розсмішити пана Коцюбинського. Згідно з правилом Коцюбинський може кусати калиту лише тоді, коли «витримає» всі жарти Калетинського й не посміхнеться. Але це зробити було нелегко, адже Калетинський сам сміється, розповідає веселі пригоди, може і співати, і танцювати – усе, щоб лише розсмішити гостя і, звичайно, все присутнє товариство. Усі сміються, один лише «гість» стоїть із коцюбою в руках і намагається стримати сміх. Та якщо йому і вдасться витримати всі жарти Калетинського, то й тоді вкусити калиту дуже важко, бо ж тільки він підстрибне, Калетинський смикає мотузку – і калита летить угору.

Якщо ж Коцюбинський посміхнеться, то Калетинський мазне його по обличчю квачем, і він уже мусить іти до гурту, програвши своє право кусати калиту. На його місце стає інший учасник гри, новий «Коцюбинський». Першого, хто вку-

Пимоненко М. Ворожіння

силь калиту, називали «Андрієм-Добродієм». Йому співали величальних пісень, на голову клали вінок із колосся та пов'язували вінок-гірлянду через плече. Іншим також клали на голову вінок, але називали лише «Андрієм». Усі парубки, що вкусили калиту, між собою вважалися «побратимами» [246]. У деяких регіонах кусали калиту також і дівчата.

Традиційною формою андріївських святкувань були так звані парубочі розваги. «Вони, – як зазначає В. Балушок, – з одного боку, були явним порушенням загальноприйнятих норм, а з іншого – легалізувалися сільською громадською думкою» [20, с. 34]. До таких розваг належать, наприклад, перегородження вулиць боронами або пересновування мотузками. Інколи хлопці влаштовували на чьомусь дворі інсценоване «молоділля», таке, що гуркіт стояв на все село, або витягували воза на хату та ще й з боронами. Господарям, які їм не подобалися чи не відпускали дівчат на вулицю, могли розібрати тин, клуню, розкрити хату, спустошити город тощо [20]. Зрозуміло, що для таких «пустощів» потрібен високий рівень розвитку сили, спритності та витривалості.

Одним із найзнаменніших і найвеличніших свят нашого народу є Різдво Христове, яке відзначають 7 січня. У давнину в цей день, невдовзі після зимового сонцестояння, наші пращури вшановували народження нового літнього сонця, поворот від зими до літа. Це свято продовжувалося тривалий час і мало велику кількість обрядових дійств і ритуалів. Саме на його честь, на думку В. К. Сапіги [456], і досі гуцули на Різдво запалюють «живий» вогонь, а вуглини від тієї ватри вважають лікувальними.

Лисенко І. Різдво

Із прийняттям християнства в цей день стали урочисто відзначати одне з найбільших релігійних свят – Різдво Христове на честь народження Ісуса Христа. Перед Різдвом (6 січня) влаштовували святу вечерю [270].

Найголовнішим елементом різдвяної обрядовості українців було колядування – «святкові обходи і ряджання, що супроводжувалось поздоровленнями і побажаннями, висловленими у формі спеціальних величальних пісень-колядок» [99, с. 8]. Первісний язичницький зміст цього звичаю, на думку О. В. Курочкина, полягає в тому, щоб «за допомогою магії забезпечити багатство, здоров'я і добробут як кожного члена сім'ї окремо, так і всього колективу (роду, сільської громади) в цілому» [294, с. 70].

Серед науковців немає єдиної думки щодо походження назви «коляда». На думку О. В. Ковальчук [256], Г. Лозко [321], І. Нечуя-Левицького [368] та інших, коляда має праукраїнське походження. Як стверджують давні автори І. Гігель, Д. Туптало, М. Карамзін, коляда – один із язичницьких богів, що символізував початок року. І. Нечуй-Левицький вважає, що коляда – давній зимовий празник на честь світлих богів літа й тепла: сонця, грому, блискавки, літньої хмари й дощу [368]. О. Воропай [109] дотримується думки, що слово «коляда» походить

від назви Нового року у римлян, що прийшла до нас в період чорноморсько-дунайської доби). Такої ж думки дотримувався і М. Грушевський [139].

Найдавніші форми колядування становили синкретичний обряд, де ритуальне дійство, словесні, музичні, театральні та ігрові моменти сплїталися в нерозривне ціле. У пізніші часи, унаслідок руйнування традиційно-побутової культури, ця колишня цілісність розпалася, утворюючи ряд близьких за значенням, але вже неоднорідних фольклорних напрямів (обрядова пісня, театралізовані видовища), що мали відчутну тенденцію до розмежування [294].

Колядники

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільш архаїчні форми колядування збереглися в українських Карпатах [99]. Особливо різнобарвні такі форми колядування на Гуцульщині. Їх описав видатний учений В. Шухевичем [593]. Поряд із В. Шухевичем значення, форми і зміст колядок в Україні вивчали сучасні науковці І. В. Волицька [99], О. Воропай [109], С. Килимник [246], О. В. Курочкін [294], які здійснили аналіз колядок із погляду їх первинного змісту, значення і основних функцій.

Організація ватаг колядників залежала від регіону України. На Гуцульщині, наприклад, вона поділялася на декілька груп по шість чоловік (залежно від розмірів села). Очолював ватагу «береза» – людина, яка знала різні колядки й «вела перед». Крім «берези», до складу групи входили «виборець» («скарбник»), «кінь» (міхоноша) – людина веселої вдачі, витівник та кілька колядників і музикантів. Супроводжували табір декілька танцюристів («плисанників»), кожен із яких повинен був мати топірець.

Більшість учасників обряду мала прив'язані до правої руки дзвіночки: «береза» – більший, решта – менші за розміром. Крім того, звертають на себе увагу й назви основних учасників колядницьких таборів – «береза», «кінь», у яких можна бачити певну спорідненість з образами традиційного рядження, а також можливий вплив професійних організацій «веселих людей», скоморохів, що від давньоруських часів були незмінними учасниками святочних обходів [99]. Зокре-

Трутовський К. Колядки в Малоросії

ма, на спорідненість «берези» з традиційною образністю рядження вказували А. Веселовський [82] та М. Грушевський [139].

Складовою частиною гуцульських колядок був танець («плес»), який виконували спеціальні танцюристи-«плесники», що входили до складу ватаги колядників [99; 256]. «Плесакі» йшли церемоніальним пританцюванням позаду колядників, «плесуючи дрібно і викручуючи топірцями по плечу» [593, с. 18–19].

Узагалі варіантів танцювальної частини гуцульських колядок є багато. Зокрема, П. Шекерик так описує церемонію «плясу»: після того як скінчать колядувати, «береза» починає легенько поклонятися господині й повільно промовляти:

*Ми до вас, до вас, до вашої хати:
Чи дозволите нам тут плясати?*

Коли господиня забороняє пляс (щоб не полякалися малі діти, через слабкість та інше), то «береза» сідає на лаву й замовляє плясакам танець. Але якщо хазяйка скаже: «Прошу, можна, сподвильно», то тоді плясаки встають, шикуються по двох з дзвіночками в руках і починають усі разом танцювати, йдучи дрібними кроками й похитуючися то в один, то в другий бік, то від стола в кімнати, то назад. При певних словах разом викручували на лівій нозі «гайдука» навколо себе, після чого знову танцювали, як і раніше. При імені того члена родини, якому пляшуть, приступали до нього, то, присідаючи, гайдука, то підсміхаючись і схилиючи голови.

М. Грушевський [139] так описує гуцульський пляс: колядники частують, вони співають гуртом, оповідають усячину, потім танцюють із домашніми, й так розвеселивши дім, приступають до властивої колядної церемонії – сідають до столу і співають по чергово колядки господареві, господині та їх дітям, родичам померлим інвентареві живому й мертвому. Після цього настає плясова частина. «Береза» звертається до найстаршої дочки, а плясуни чи один із колядників, якщо їх немає, починає «плясати», підскакуючи то на одній, то на другій нозі, обходячи по черзі членів родини, поки щось не дістане від кожного в шапку або в дзвінок.

Обійшовши так і випросивши, що можна, колядники з плясаниками, тим же церемоніальним плясом, «тричі вклоняючись і пляшучи до столу і назад плечима», виходять на подвір'я. Тут обступають «кругляка» колесом, господаря і господиню, і разом із ними свого скрипаля. Він грає «кругляка», а плясаники з колядниками приспівують і пританцьовують «рівної»: ідуть колесом-хороводом то в правий бік, то в лівий, злегка присідаючи. Пісню ведуть веселу, «аби газдам весело було цілий рік жити». Потанцювавши отак і поспівавши, колядники розпускають кругляк і, почастувавшись на прощання, відходять, пританцьовуючи ще на яких сто–двісті кроків.

Якщо господар тримає бджіл, то веде колядників у те місце, де стоїть пасіка літом. Там колядники стають колесом, упадають на коліна, роблять перед собою хрести своїми топірцями, укладають їх потім «бардками» до середини, а держаками до себе і складають на купу свої шапки на бардки, «бо це значить так, як рій, бджоли». Господиня насипає їм у шапки пшеницю, принесену в запасці. Колядники, узявшись за руки, крутяться в один бік, за сонцем, «аби рої не втікали», приспівуючи якусь «веселу» пісню, «аби бджоли були веселі» в тім роді.

Відспівавши, колядники знов упадають на коліна й роблять хрести топірця-

*Українські персонажі обряду водіння
кози. 1926*

ми. Пшеницю із шапок зсипають назад до запаски господині й примовляють: «Дай, Боже, аби ся пасіка була така велична, як свята були величні». Цією пшеницею господиня посипає вулицю весною. Відтикає їх після виносу на пасічисько, примовляючи те саме: «Абисьте були величні, як сі свята були величні, коли я сю пшеницю збирала; аби на вас так нічого не нападало, як на сі свята на нас нічого не нападало». Так само відбувалося колядування на Бойківщині. Хоча можливо, трохи скромніше і з меншою кількістю учасників. Тут замість відомого гуцульського плесу танцювали коломийку. Називалося це «затанцьовувати на пшеничку» [246].

Невід'ємною складовою частиною Різдвяних свят були найрізноманітніші ігри та забави [276]. Їх проводили переважно на льоду. Діти «ганяли» цурки або крижини по льоду, заважаючи й перешкоджаючи один одному. Дівчата полюблили сковзатися по льоду. Для цього вони «висковзували» ногами слизьку та довгу доріжку (саженів на три або чотири) і, розбігшись, ковзалися по ній. Дівчата сковзалися стоячи або присідаючи. Хлопці часто приєднувалися до них. Проте інколи парубки дражнилися з дівчатами, кидаючи їм під ноги очерет, щоб яка-небудь дівчина «гепнула» на лід. Дуже поширеним було катання на санчатах. Наприклад, один сідає на сани, а один-двоє возять його по льоду, міняючися по черзі: той, хто віз – сідає, а котрий сидів – везе.

Часто діти й молодь каталися на ковзанах. Зазвичай їх виготовляли самостійно. Хлопці вистругували з дерева колодки, а під низом приробляли товстий дріт. Щоправда, на таких ковзанах кататися не зовсім зручно. Тому замість дроту використовували «спинки» від кіс або, ще частіше – дужки від відер. Інколи хлопці замовляли ковзани в ковалів, які виготовлялись із металу.

Хлопці також каталися на крижинах. Наприклад, поставлять одну ногу на крижину, а другою відштовхувалися. Або обрубували невелику крижину, стелили на неї одяг і сідали. У руки брали металеві, загострені клюшки й відштовхувалися ними. Якщо лід чистий і рівний, то на таких крижинах розвивали дуже високу швидкість. Інколи брали крижину більшу й сідали на неї двоє-трьох чоловік, і їхали, відштовхуючися загостреними клюшками. Якщо розігнана крижина нахоплювалася на якусь перепону, то часом розколювалася, а хлопці роз'їжджалися в різні сторони, від чого гурт спалахував сміхом і жартами.

Під час сніжної зими діти й молодь грали в сніжки, поділившись на дві команди. Інколи ця гра переходила в жартівливу боротьбу між хлопцями й дівчатами.

На Різдво влаштовували гойдалки. Вони бували двох видів: релії і крутілки [276]. Щоб зробити релії, укопували в землю поряд три товстих і довгих жердини, верхи яких схиляли разом і зв'язували. На них клали сволок («князьок»), на який надягали посередині, недалеко одне від одного, два кільця, до яких прив'язувалася вдвоє складена мотузка. На одній прикріплювалася невелика дощечка, щоб могли сісти принаймні двоє. Попід своло-

Сичков Ф. Сільська карусель

ком мотузкою прив'язували кільця так, щоб вони не розсувались і не зсувались. Гойдаючися дві дівчини чи хлопець і дівчина сідали на дощечку, а два хлопці, ставши по боках, розхитували («підкидували») гойдалку. Підкидальщики намагалися не вихоплюватись один поперед одного, бо тоді мотузки могли перекрутитись і стиснути сидячих.

Круглі гойдалки або крутілки лише на майданах. Для цього ставили міцний стовп так, щоб крутився. До нього перехресними жердинами, вробленими в стовп, прилаштовували колиски. Щоб вони не обвисали, жердини підпирали спеціальними бантиками, вдовбаними в стовп. Стовп, щоб не хилився, підтримувався угорі, вище жердин, залізним обручем, до якого навхрест прикріплювали інші, довші жердини, що лежали нерухомо на чотирьох стовпах, укопаних осторонь. Середній стовп разом із колісками крутило два чоловіки, тримаючися за бантики, якими підперізували низу жердини.

Первісний дохристиянський характер новорічного свята добре зберігся в традиційних звичаях та обрядах українців 13–14 січня. У ці дні в язичницькі часи відзначали свято «Щедрого Бога». За віруваннями наших далеких пращурів, у ніч напередодні Нового року Щедрий Бог сховався із неба на селянську ниву, у селянську хату, в господарство, до худоби. Його зустрічали в хатах дід-Ладо та духи померлих, що ходили з поля й лугів і були цей час у дідухові-снопові, на столі в сні й на долівці в сні-соломі. Цей Щедрий Бог усе бачив, усе чув, усе знав, але його бачили лише Ладо та інші духи померлих [246].

Із прийняттям християнства свято «Щедрого Бога» набуло іншої назви – «Маланки», що встановлене на честь знатної римлянки Меланії (Маланки), яка з юних років і до кінця своїх днів (померла 439 р.) прямувала до Христа. Щоправда, у народі 13 січня називають «Щедрим вечором» («Щедрівки»). 14 січня – релігійне свято на честь Василя (Василя) Великого (329–379), архієпископа Кесарії Кападокійської, що в Малій Азії. Церковні джерела характеризують його як аскета, богослова і вченого, автора кодексу чернечого життя. 14 січня, за церковним календарем, – свято Обрізання Господнє (саме тоді, згідно із церковними джерелами відбулося обрізання Ісуса Христа за єврейським звичаєм) [456].

Найважливіші моменти традиційного новорічного свята в Україні середини XIX – початку XX ст.: ритуальний стіл, щедрування і засівання, ворожіння, рядження, веселощі та забави. Обов'язково виконували щедрівки. На переважній території України щедрували лише дівчата. Вони, зазвичай, не заходили до хати, а співали під вікнами. Проте в багатьох місцях щедрівки виконували й парубки. Головний мотив щедрівок – величальний. У них найчастіше висловлюється побажання щастя, здоров'я і злагоди в наступному новому році, господареві дому і всій його родині [537].

Діти дуже полюбили їздити з гір на санчатах. Для цього лопатами розрівнювали сніг, поливали водою і розрівнювали дошками. На другий день мороз стягував лід. Дівчатка й хлопчики сідали на

Сичков Ф. Катання з гори

санчата верхи, як на коня, і керували ногами. Хто не мав санок, той їздив на крижині. Вирубували на річці або озері велику крижину й обрубували її, щоб довга, як ночви, була. Збоку видовбували дірку, щоб можна було мотузку прив'язати. Коли крижина готова, намощували соломи, щоб зручніше сидіти. Така крижина летіла з гори краще, ніж санки.

На Новий рік хлопці робили громак-свиню. Для цієї забави з льоду вирубувалося щось схоже за формою на порося. Знизу «свиню» робили не зовсім круглу (для стійкості). Зазвичай громак-свиню виготовляли досить великих розмірів, щоб на ньому вільно розміщувалося троє і навіть п'ятеро чоловік. Звісно, всидіти на такому приладі значно важче, ніж на санях. Тому забава постійно супроводжувалася веселим сміхом і жартами.

На зимові свята хлопці й парубки грали в «булку» [263]. Для цього вибирали просторе місце: майдан, поле, озеро, болото або широку вулицю. На відстані 30–50 кроків малювалися межі ігрового поля. У грі брало участь 20–30 гравців. «Булка» – дерев'яний шар вагою приблизно 1,5 фунта. Кожен учасник мав кия. Перед початком гри молодь розділялася на дві рівносильні групи. За правилами, гравці кожної команди повинні відбити «булку» в бік суперника й не пропустити її за визначену межу.

Визначним святом нашого народу є Святе Богоявлення, хрещення Ісуса Христа, відоме в народі як Водохрище, Водорощі, Йордан, Ордань, Ардан, що відзначають 19 січня. На думку О. Воропая, «Йордань або Водохрища, це суто християнський звичай, що прийшов до нас на Україну разом із християнством і зайняв одне з поважних місць серед традиційних свят нашого народу» [109, с. 120]. Проте С. Килимник [246] та В. Скуратівський [465] вважають, що це свято має глибокі язичницькі корені. Зокрема, В. Скуратівський зазначає, що «освячення води – обряд безпосередньо дайбозький, тому первісна назва «Водохреще» пізніше підмінилася християнським «Йордан», себто назвою річки, на якій хрестили Ісуса» [465, с. 61]. Підтвердженням цьому є запис у Літописі Руському за 1148 р., у якому сказано: «в неділю на Водохреща». О. В. Ковальчук [256] вважає, що в язичницькі часи це свято відзначалось як народження богині води Дани. Тому від давніх звичаїв слов'ян і збереглося особливо шанобливе ставлення до води в цей день.

За традицією свято відбувалося на річці або біля струмка, а в місцевостях, де мало води, збиралися біля криниці. Перед тим, ще за тиждень до Водохреща, парубоча громада, а пізніше окремі господарі-«спеціалісти» прорубували в річці ополонку, випилювали з льоду великий хрест, ставили його над ополонкою і обливали буряковим квасом, щоб був червоний. Біля хреста будували теж із льоду престол. Усе це оздоблювали аркою з ялинкових або соснових гілок – «царські врата» [109]. Після молитви священник, нахилившись, тричі вмочував у воду срібного хреста. Після цього люди набирали воду з ополонки. Найбільш нетерплячі бігом кидалися до прорубу, щоб якнайшвидше наповнити посудину

Водохреща

водою, бо, як вважалося, саме вона буде найцілющішою [465].

Після того, як усі набрали свяченої води, сміливі й загартовані люди купалися в ополонці [109; 256; 465]. В етнографічній літературі є згадки, що в ополонках на Водохреща колись купали навіть хворих дітей. Такий звичай, наприклад, зафіксував Д. Легкий наприкінці XIX ст. в деяких селах Дрогобицького повіту на Львівщині. Там матері тричі занурювали дітей, особливо хворих на золотуху, в Йорданський проруб після того, як у ньому посвятили воду [316]. За народною уявою, хто скупається на Йордана, цілий рік не хворітиме (бо в цей день хрестили Ісуса).

Аксентович Т. На свято Йордана

Додому зі свяченою водою найбільше поспішали дівчата. Вважали, хто першим принесе додому свячену воду, тому судитиметься щаслива доля. На Гуцульщині хлопці на Водохреща вилили своїх дівчат до ополонки – «щоб сі умила і красна була». В інших місцевостях після обіду дівчата самі йшли до ополонки вмиватися, щоб «щоки були рум'яними» [465] або «щоб були рожеві лица» [109].

Традиційно діти й молодь на свято Водохреща збиралися на ігри та забави. Найпопулярнішими з них були катання з гір на санчатах, ковзання по льодових доріжках, гра в сніжки. Своєрідним атракціоном українців була крутилка (крутьолка, жорно). Ці зимові розваги створювали атмосферу масового народного гуляння [294].

В українців на Водохреща відбувалися кулачні бої [109; 294; 465]. Літературні джерела, які стосуються XIX ст., реєструють поширення цієї народної гри лише на Лівобережній Україні. Натомість, за даними опитування О. В. Курочкіна [294], кулачні бої не проводилися в жодному із сіл на правому березі Дніпра, на території Київської, Черкаської, Дніпропетровської та інших областей. Ці двобої відбувалися, звичайно, на льоду річок, ставків, озер, нерідко там, де й обряд водохрещення [294; 539]. Сходилися чоловіки з двох сусідніх сіл або хуторів; у великих селах чи містах бої йшли між представниками вулиць або кутків. Іноді міщани билися з купцями, ремісниками, із семінаристами тощо. Зазвичай учасники були постійними.

Кулачні бійці дотримувалися певних правил. Спочатку «чубарилися» діти, після них показували свою силу, відвагу та спритність парубки, і лише потім вливалися у боротьбу дорослі чоловіки. Неписані правила боїв забороняли бити лежачого або бити з-за спини. Ті, що виходили з гри, сідали на лід або відбігали вбік. Проте інколи під час таких боїв траплялися випадки каліцтва та навіть убивства. Переможницею вважалася та сторона, якій удалося витіснити суперників з поля бою або змусити їх до втечі. Часто метою таких змагань було розігрування «ордена» – хреста з льоду, де відбувалося водохреща. Чий гурт перемагав, тому й залишався «йорданський хрест» [109; 465; 539]. Іноді відступаючих переслідували аж до їхнього села й там знімали з церкви дзвін, що

вважалося великою образою для громади. Щоб повернути дзвін на місце, стороні, яка програла, доводилося сплачувати викуп. Кращі кулачні бійці користувалися серед людей великим авторитетом і повагою.

За давньою традицією на Водохреща в Україні влаштовували катання на святково прикрашених конях [294; 465]. «У цей день, – пише В. Іванов, – катається молодь, а особливо заручені молодий і молода» [206, с. 239]. Згідно із записами П. Чубинського, на Водохреща вперше об'їжджали молодих коней і запрягали бичків. Це підтверджує В. Скуратівський: «На Полтавщині господарі виводили на вулицю молодих лошат та волів, щоб «об'їздити» – привчити їх до майбутньої праці. Їздили переважно верхи на конях доти, доки тварина не спотіє, а тоді кропили свяченою водою» [465, с. 62]. В окремих регіонах України, особливо в місцях запорізьких вольностей, організовувалися кінні змагання [336]. Про велику їх популярність говорить одна з місцевих примовок: «На Хрещення кістку з кінської голови знайди, зануздай й та на Ордань побіжить».

Вершники збиралися на вигоні. Із самого ранку починалися змагання («перегонки»). Пускалися наввипередки із сусідніми парубками або із циганами. Один із таких перегонів І. Манчук описує так: «Ось скачуть во весь дух два вершники; це змагаються в швидкості своїх коней відомий табунщик і циган. Їх прикладом захоплюється група молоді, що досі стояли спокійно, і пускаються в догонку за тими, що змагаються. На шляху до них приєднуються і окремі групи вершників, потім ще і ще, і в кінці-кінців ви далеко, уже в кінці вигону,

Крутилка на щорічні гуляння на Водохреще в Музеї народної архітектури та побуту НАНУ

ну, бачите з декількох десятків натовп вершників, що нагадують старий козацький загін. Проскакавши так версти дві-три й, розгубивши по дорозі добру частину відсталих суперників, загін зупиняється і після недовгих спорів і переговорів кроком вертається на старе місце» [336, с. 487–488].

Не обходилося і без комічних падінь із коней, а інколи й без нещасних випадків, особливо в малосніжні зими. Траплялося, що кінь попадав ногою в дірку в землі й ламав собі ногу, а вершник злітав із коня і вдарявся в замерзлу землю так, що його додому несли на руках. Але такі випадки бували рідко й не заважали потерпілому на другий рік брати участь у змаганнях. Особливо гарно такі змагання вершників проходили при церквах із великою кількістю парафіян, до яких приписані навколишні невеликі села й хутори.

Кожне село або хутір мали деякі особливості в одязі. В одних, наприклад, усі парубки носили сиві шапки, червоні пояси й сині або сірі чумарки тощо. Такі вершники нагадували старі козацькі загони. Кінні «біги», як традиційна святочна забава, відомі й у Росії, але тут вони відбувалися безпосередньо на Новий рік [294].

Крім кулачних боїв і катання на конях на Водохреща, як і взагалі у вільний від роботи час зимою, побутували й інші ігри та розваги. Найпопулярнішими з них були катання з гір на санчатах, гра в сніжки, крутилка, ковзання по льодових доріжках. Ці зимові розваги та ігри створювали атмосферу веселого масового народного гуляння.

Важливим і шанованим у народі є свято Стрітіння, яке припадає на 15 лютого. За народними уявленнями, у цей день зима іде туди, де було літо, а літо – де була зима. Під час зустрічі між Зимою і Літом відбувається суперечка, двобій: кому йти, а кому повертатися. Якщо до вечора стало тепліше, то літо перемогло Зиму, а якщо холодніше – то навпаки.

На Стрітіння особливо шанували воду. Вона, за народними уявленнями, мала профілактичні й лікувальні властивості. Коли святити воду в церкві, селяни набирали її в нову, ще не вживану посудину. Нею натирали хворі місця і вірили, що допоможе. Найкраще ця вода ніби допомагала від «пристріту» – хвороби, що її спричиняло «погане» око [109]. Обов'язковим елементом святкування були різноманітні ігри та забави характерною їхньою рисою було перетягування («Тягти бука», «Чий батько дужчий?», «Перетяжка», «Буряк»).

Останній тиждень перед Великим постом має назву Масляна (в Україні відомі ще такі назви: сирний тиждень, Масниця, Пущення, Загальниця, Сиропуст, Колодій тощо). Це було веселе й багате свято з різноманітними обрядовими іграми та повір'ями, що пов'язані з проводами зими. Назва свята Масляна, на думку В. Скуратівського [465], походить від молочних продуктів, якими найбільше частувалися в цей період. Головною обрядовою стравою були вареники із сиром, які вживали з маслом чи сметаною. Як зазначає М. А. Маркевич, в Україні «подають вареники зі сметаною; на масляну це головна страва» [377, с. 2].

Найперші описи Масляної, що були зроблені наприкінці XIX – на початку XX ст. [1; 335; 386; 502; 513; 581], зафіксували вже найпізніший етап свята, коли обрядова значущість дій була майже втраченою. Проте збереглися окремі архаїчні елементи, що дають змогу вивчити їх магічне значення та скласти цілісну картину свята. Масляна структурно поділялася на три основні частини: зустрічний («переломний») понеділок, «широкий» четвер та «прощальна» або «шуткова», неділя, кожна з яких мала свою обрядовість і мету.

Одним із найхарактерніших звичаїв Масляної в Україні є «Колодка» («Колодій») [109; 206; 245; 377; 456; 465; 502; 574].

Масниця

Грузинський П. Н. Масляна. 1889

У багатьох регіонах України Масляна ще має назву «Колодка» або «Колодій», що, імовірно, походить від назви обряду «Колодка». До змісту цього обряду зверталось багато етнографів, фольклористів та істориків.

Перші описи «Колодки» навели у своїх роботах М. Грушевський [139], Є. Онацький [386], М. О. Сумцов [502], П. Чубинський [581]. Пізніше було опубліковано розвідки О. Воропая [109], С. Килимника [246], В. Скуратівського [465], у яких проведено глибший науковий аналіз цього обряду.

За даними П. Чубинського [581], свято тривало весь тиждень: у понеділок «Колодка народилась», у вівторок – «хрестилась», у середу – «похрестини», у четвер – «помирала», у п'ятницю її хоронили, а в суботу – «оплакували».

Обряд починався з того, що в понеділок зранку заміжні жінки йшли в шинок «колодкувати». Одна з них клала на стіл невелике поліно або палицю – це колодка. Інші почергово вповивали її шматками полотна і знову клали на стіл, вигукуючи: «Наша «Колодка» народилася!».

На Полтавщині приносили в шинок вже прибраного Колодія. Одна з жінок несподівано клала його на стіл, а решта голосно вигукувала: «Народився Колодій, народився!» – і, взявшись за руки, тричі обходили довкола, роблячи ритмічні рухи, супроводжуючи їх вигуками та піснями. На Поліссі жінки садили на санчата гонорових і заможних чоловіків і волочили до корчми. Це називалось «совати колодку». Потім ці чоловіки мусили викупитись – замовити музик і шинкаря [465].

За давнім звичаєм, у понеділок жінки обходили ті родини, у яких хлопці (а інколи і дівчата) не взяли шлюб. Покаранням було те, що прив'язували матерям до ноги символічну колодку, «що не оженила своїх дітей». Колодку не можна було знімати, доки не відкупишся. Зрозуміло, що це мало жартівливий, веселий характер, із піснями і примовками. Крім батьків, жіночі гурти «карали» й хлопців. Якщо батькам прив'язували колодочку до лівої ноги, то парубкам і дівчатам – на ліву руку або до пояса. Пізніше замість колодки робили китиці з вовни чи кольорового паперу, які також називали Колодіями.

Подібний обряд існував і в дівочих гуртах. Дівчата йшли до хлопців і причіпляли «колодку»-китицю тому, «хто залишився парубкувати». Так переважно вчиняли з тим, від кого сподівалися сватів. Хлопець мусив відкупитися заздалегідь придбаним намистом, двома стрічками чи хустинкою. Натомість дівчина зобов'язувалася на Великдень «віддати Колодку» – подарувати у вишитій хустинці кілька писанок. Ці стосунки завершувалися тим, що хлопець замовляв музику і обоє танцювали [465].

В окремих регіонах таким способом викрадали дівчат, які дуже перебирали женихами й не встигли вийти заміж. Дівчата і хлопці знали цей давній звичай, а тому намагалися якнайменше бувати на людях. Проте жінки їх обов'язково відшукували й «карали».

*Сичков Ф. В. Святкова
забава*

В етнографічній та історичній літературі немає єдиного погляду щодо походження обряду «Колодки». Професор М. Сумцов висловив думку, що термін «Колодки» походить від колод, у які в Росії заковували провинників: «Знаряддя покарання та катування – колодка – перейшло в предмет жарту і розваги і, нарешті, дало назву цілому святові» [502, с. 136–137]. Такої ж думки дотримувався Б. Грінченко, уважаючи обряд похідним від важкої кари того часу: «Скручують йому руки і забивають в колодку».

Однак не можна погодитися із цією думкою через кілька причин. Головною є та, що обряд «Колодки» набагато старіший, ніж заковування в колодки. Відомий історик М. Грушевський [139] уважав обряд «Колодки» дуже давнім, що дає образ розвою міфологічних постатей із простої обрядовості. Характерна ознака «колодки», як справедливо зазначає С. Килимник, – «це соціальна рівність: не розрізняють багатих, бідних та людей з вищим соціальним станом – усі брали участь у «колодці», а це й є доказ, що «колодка» веде свій початок з безкласового суспільства» [245, с. 25]. Зважаючи на те, що до останнього часу жінки керували «колодкою», а чоловіки їм підкорялися, С. Килимник робить висновок, із яким важко не погодитися: «Цей звичай існує з часів матріархату, коли головою родини була жінка, а не чоловік» [245, с. 25].

На думку І. М. Снегірьова [478], «Колодка» була дохристиянським святом на честь Бога Велеса (Волоса) – опікуна худоби. Але в змісті цього обряду немає і згадки ні про Велеса, ні про худобу. В. К. Соколова висловила гіпотезу, що обряд колодки – «трансформація стародавнього обряду виготовлення і знищення зображення зими» [479, с. 58], на виконання якого вплинула гра Кострубонька. В. Скуратівський [465] висловив два припущення: перше – термін «колодка» міг перейти від молодіжних гуль – «на колоди».

Традиційно в Україні молодь, а часто й дорослі, збиралися за теплої погоди на колодах. Там проводили розваги, знайомилися, налагоджували особисті та громадські справи. Місце, а це переважно було складоване дерево біля осель, віддавна називали «на колоди». Піти «на колоди» – означало збиратися до гурту. Відтак тим, хто пробайдикував цей сезон – не знайшов собі пари «на колодах», прив'язували як своєрідну кару «Колодія». Друга гіпотеза, яка нам найбільше імпонує, полягає в тому, що в дохристиянські часи люди мали свого окремого покровителя подружнього життя, що освячував шлюбом дозрілу молодь. Таким міг бути і Колодій, який карав тих, хто легковажив із улаштуванням нової родини.

Вибраний період також не випадковий. Селяни вважали, що найкращий період народження дітей – зима. У цей час краще одужували породіллі; трохи підростали діти, щоб до початку польових робіт їх можна було брати із собою. Подібну думку висловлює і С. Килимник. Зокрема, він приводить вислови самих селян, що найкраще, коли діти народжуються взимку, себто за дев'ять місяців від

Сичков Ф. В. Танці. 1911

«колодки», що їй припадає приблизно на грудень чи січень. Жінки-матері зміцніють до весни, підростуть і діти, жінки зможуть працювати в господарстві. А потім робить висновок: «Щодо ідейного змісту й спрямування, то, без найменшого сумніву можемо сказати, що тут лежить ідея – одруження, народження дітей у певний період року, загальний мир та дотримання основних засад моралі» [245, с. 25].

На виховні аспекти обряду «Колодки» вказує і В. Скуратівський [465]. І хоч цей обряд мав жартівливий характер, за ним стояла глибока мораль скріплення нової родини й виховання дітей. Це яскраво засвідчує звичай, який існував на Полтавщині. Якщо в селі з'являлося позашлюбне дитя (це було в усій Україні дуже рідкісне явище в давнину), жінки дізнавалися, хто саме був батьком дитини. На «Колодія» вони натовпом ішли до того парубка, брали його насильно із собою, на руки клали йому сповиту «колодку», проходили всім селом, а потім вели до дівчини-покритки. Тут чіпляли зрадникові до ноги колодку, заставляли вклонитися знедоленій дівчині та поцілувати дитя. Колодку той парубок мав право зняти лише на другий день.

Звичай «Колодки» має деякі аналогії в західних народів. Наприклад, у Польщі парубкам, що не одружилися, чіпляли ззаду «клоцкі» – шматок дерева або кору. Окремі випадки прив'язування колодки неодруженій молоді зафіксовані в Білорусі [479].

Існували й інші забави на Масляну. Значного поширення набули «ніжкові заговіни» [109; 465]. Увечері хлопці й дівчата, а в окремих регіонах лише дівчата, збирали зі столу кістки, виходили на вулицю і кидали їх від порога до воріт. Якщо кістка долетіла до воріт – та дівчина буде здоровою впродовж року, а коли перелетіла через ворота – неодмінно вийде заміж. У деяких місцях України на Масляну каталися на конях, а також каталися і ковзалися з гір.

Великого поширення масляні обряди набули в Росії. Улюбленими розвагами в росіян були катання з льодяних гір [245]. Катались із природних підвищень, зі спусків до річок. Але найчастіше влаштовували спеціальні високі гірки. Їх будували із дерева, потім посипали снігом і поливали водою. Інколи гірки прикрашали: з боків ставили ялинки, ліхтарики, льодяні статуї. Каталися з гір на санках, а також спеціально готували до Масляної льодні, лави. Переважно з гір каталася молодь і, зазвичай, парами. Обов'язково в цій забаві брали участь молодята. За звичаєм кожен молодий повинен покатати свою дружину.

У деяких селах сформувалися певні правила: хлопець не повинен був кататися з однією дівчиною більше трьох разів; у санках дівчина сідала до хлопця на коліна або навпаки. В окремих регіонах із гір каталися і заміжні жінки. Цьому надавалось магічного значення. Вважали: якщо з'їдеш вдало, то виросте м'який і хороший льон [39]. В останні дні Масляної катання з гір змінювалося на катання на конях. Звичайно, починали їздити у своєму селі по вулицях, центральній площі, рідше за селом, по ставку. Потім їхали в інші села. Інколи процесія розтягалася на велику віддаль, адже у святковому катанні лише з одного поселення брало участь більше сотні коней.

У Сибіру популярною була гра «взяття снігового міста». Зі снігу будували фортецю зі стінами, вежами й навіть прапором угорі. Вершники, вишикувані по-військовому, за сигналом починали штурмувати місто.

Свято Масляної широко відоме в усіх європейських країнах. Основою його були розкішні карнавали, у яких злились язичницькі, релігійні та світські обряди. Багато вчених вважає, що веселощі, які найбільше характеризують карнавали, – це також обряд, спрямований на забезпечення благополуччя всіх учасників карнавалу в цьому році. Пісні, танці, ігри, гуляння в масках, банкетні спочатку мали ритуальний характер. Із часом цей дух зник зі свідомості учасників обряду, а сам карнавал перетворився в загальні народні гуляння або дитячі забави [620; 648].

Суриков В. І. Взяття снігового містечка. 1891

Серед карнавальних розваг широко використовували ігри, учасники яких повинні були виявити силу, спритність, винахідливість. У Франції, наприклад, підвішували до стелі горщик, наповнений драже, мигдалем, горіхами, і дівчата по чергово підходили із зав'язаними очима до місця, де він висів, і намагалися розбити його палицею [636]. В Іспанії під час карнавалу грали в «горщик» і в «сардинку». Зміст першої гри полягав в тому, що до гілки дерева або між двома жердинами підвішували великий горщик із водою. Гравцеві зав'язували очі й підводили на десять кроків до горщика. Він повинен був підійти і з трьох ударів розбити горщик. У цьому разі переможця чекала нагорода, проте міг і промокнути з голови до ніг. Інша гра в «горщик» полягала в тому, що учасники, ставши в коло, перекидали його з рук в руки. Якщо хтось упускав і розбивав горщик, то мав, у вигляді штрафу, відшкодувати його вартість. Гра в «сардинку» була такою. До підвішеної на мотузці великої, дуже проолієної сардини знизу прикріплювали монету. Гравець із зав'язаними за спиною руками повинен був на колінах дістатися сардини й зубами схопити монету. Найчастіше учасники гри тільки перемазувались олією [632].

Дуже поширеними були різноманітні ігри в народів Британських островів. Часто такі змагання були пов'язані з випіканням млинців. Так, наприклад, у містечку Олнеє (Букінгемшир) дуже популярними були щорічні змагання з бігу із млинцями. Кожна жінка бігла з гарячою пательнею і млинцем на ній. Установлені були й основні правила таких змагань:

- 1) учасниці повинні бути не молодші 18 років;
- 2) кожна жінка зобов'язана одягнути фартух, а голову покрити хустиною;
- 3) під час бігу необхідно підкинути і зловити млинець на пательні не менше трьох разів – на старті, під час бігу й біля фінішу.

Жінку, котра перемогла, вважали чемпіонкою млинцевих бігів на цілий рік [665].

У Вестмінстерській школі в Лондоні існував стародавній звичай «кидання млинців». У полудень шкільний повар в урочистій процесії йшов у велике приміщення, несучи в руках пательню з великим млинцем. Цей млинець він кидав у натовп учнів, які починали боротьбу за те, щоб відломити від нього

шматок. Хлопця, якому щастило дістати найбільший шматок млинця, вважали переможцем, він отримував винагороду [653].

Крім таких змагань із млинцями, до дня Масляної у Великобританії приурочено багато інших спортивних ігор і розваг, головною загальною рисою яких був елемент боротьби-бійки. Поширеними були вільна боротьба й кулачні бої. У Брістолі, наприклад, вулицями ходили процесії різних професій: ковалів, теслярів, бондарів, моряків. Якщо дві процесії зустрінуться на будь-якому роздоріжжі, між ними розпочиналася вільна боротьба, кулачні бої. Поширеним був також звичай перетягування каната. У Шропширі це змагання проходило так. Мотузку завдовжки понад 3 м і 5–6 см у діаметрі підвішували під вікном верхніх поверхів мерії. Уранці мер і його помічники відпускали канат, і він падав вниз, на натовп, який зібрався на майдані. Сотні рук підхоплювали його й дві різні групи парафіян починали тягти канат у різні сторони.

Але найбільш поширеною і популярною грою в цей день був футбол. Напевно, раніше футбол був не просто спортивною грою, а важливим ритуалом. Це засвідчує дуже серйозне ставлення до нього в період середньовіччя як до обряду, а не як до розваги. «У середні віки, – як свідчить запис літопису XVI ст., – вважали релігійним обов'язком кожного грати в футбол в певні святкові дні, і духовенство брало участь у грі, інколи навіть всередині священних приміщень» [653, с. 106].

У Шотландії до кінця XVIII ст. існувало особливе правило, за яким кожен чоловік у парафії був зобов'язаний грати у футбол за свою парафію, інакше його штрафували [631]. Команди для ігор у футбол склалися по-різному: одна частина села проти іншої, одружені чоловіки проти нежонатих, представники двох професій тощо. У деяких місцях м'яч прикрашали яскравими стрічками. У Шотландії навіть поступово використовували три м'ячі: позолочений, срібний, строкатий [625].

У Беркширі перед грою команди строєм проходили по місту під музику барабана і скрипок. Гравці зупинялися біля кожного будинку й танцювали із жінками, що там жили, за що отримували харч або гроші [665]. Гра у футбол проходила на всіх вулицях, майданах, на подвір'ї церкви й не підпорядковувалася жодним правилам. По суті, це була вільна боротьба за м'яч, яка тривала увесь день, адже ворота часто були на віддалі 3–5 км одні від одних. Крім цього, доводилося долати різні перешкоди: будинки, огорожу, струмки тощо. Виграла та команда, яка першою забивала м'яч у ворота суперника [664].

У деяких поселеннях Шотландії в традиційній грі брали участь і жіночі команди. Так, у містечку Массльбурзі щороку проводили гру поміж дівчатами й жінками.

У Швеції і Данії на Масляну влаштовувалися різноманітні святкові ігри. Досить поширеними були змагання з бігу між парубками й дівчатами. Або підвішували булочку на мотузці й розхитували її. Хто зміг при цьому відкусити від неї шматок, той отримував нагороду [233].

На характер ігор впливали кліматичні умови й види занять місцевих жителів. Наприклад, у Північній Швеції дуже поширеними були катання на санчатах, змагання на лижах. У деяких датських портах на Масляну влаштовували процесії, що, напевно, були пов'язані з мореплавством і рибальством. На віз ставили великий човен, у якому розміщувалася команда з 12 моряків, яких возили вули-

цями міста. Поряд із кучером сидів горніст, а за возом ішли члени гільдії моряків. Час від часу процесія зупинялася, влаштовуючи різноманітні ігри й танці.

У німців також існували ігри на Масляну, які спершу мали культовий характер, а в XIX – на початку XX ст. перетворились у спортивні змагання. Це, зокрема, перегони вершників у Мьонстерленді, Західному Ейфелі та інших районах [233].

У Словенії на Масляну всі старші й молодші повинні були грати, танцювати та стрибати, щоб уродив добрий урожай. Побутувало повір'я: катання на санях, ковзанах, лижах сприяє вирощенню доброго врожаю. Уважали, що гойдання на гойдалках, на канатах або безпосередньо на гілках дерев також сприяє плодючості землі, здоров'ю людей і боротьбі зі злими силами. У Греції, в Афінах, люди в масках заповнювали вулиці, співали, танцювали, грали в усякі ігри, а також каталися на спеціальних спорудженнях.

Отже, зимовий цикл характеризується великою кількістю свят. Основний їхній мотив – підготовка до весняних робіт. У змісті зимових свят простежується велика кількість різноманітних ігор, одноборств, забав у приміщеннях, на вулицях і льоду.

4.2. Традиції фізичного виховання в родинній обрядовості українців

4.2.1. Традиції піклування про здоров'я матері й дитини в період вагітності жінки

Важливою формою збереження традицій фізичного виховання в Україні була родинна обрядовість. Прості, на перший погляд, дещо примітивні обряди, містили систему заходів, спрямованих на збереження та зміцнення здоров'я матері й дитини. Аналіз традицій фізичного виховання в родинній обрядовості українців, який здійснено спільно з І. С. Кліш [254], засвідчує, що здавна в традиціях українців існувало шанобливе ставлення до жінки-матері. Предки глибоко шанували материнство, жінку-матір, яка берегла й підтримувала домашнє вогнище, народжувала дітей. У народі казали: «Материнська молитва і з дна моря виймає». Тому, за народними звичаями, 21 вересня, на другу Пречисту – День народження Пресвятої Діви Марії – обов'язково на вечерю робили з найбільшої муки пироги або вареники, «щоб жіноча душа не боліла». А також запалювали перед Матір'ю Божою свічку й ставили на столі біля неї миску пшениці, заправленої медом, «щоб померлі мами роду сього, що аж до дванадцятого коліна числяться, відчули пошану» [254, с. 118].

Мати не лише дає життя своїм дітям, вона – Берегиня всього найкращого, що є в народі, вона заступниця і добра навчителька. Тож народна мудрість навчас: бережіть матір, як найдорожчу і най-

Пимоненко М. Молодиця

світлішу людину, як високий ідеал духовності й безкорисливості, безмежної любові до дитини. Недарма ж говорять: «У дитини впаде одна сльоза, а в матері – десять», «Дитина порізала пальчик, а в матері заболіло серце», «Від сонця тепло, а від матері – добро». І скільки таких збереглося до наших днів – не злічити. Бо воістину «...матір не купити і не заслужити» [54, с. 9].

Піклування про дитину в сім'ї починалося вже з вибору подружньої пари. О. В. Ковальчук [256, с. 173] зазначає, що існувала сувора заборона на кровний зв'язок між нареченими і вживання спиртних напоїв у перший місяць після одруження. Природне прагнення жінки мати й виховувати дітей усіляко підтримувалася в колі сім'ї, рідних і близьких і морально, і ставленням до неї. «Вагітність – се період в житті жінки, який об'єднує її психічні й фізичні сили, се період, в якому вона мусить стати невольницею вродженої материнської любові. Мимо всіх болей і прикрощей не завмирає в неї ніколи туга за дитиною, туга за потомком, туга, яка робить безплідні подружжя нещасливими і незадоволеними» [60, с. 2].

Згідно з традиціями близькі люди намагаються в цей період покращити харчування жінки, оберегти її від негативних емоцій. Жінка, яка хоче мати здорову дитину, повинна в час вагітності уникати не лише фізичних перевантажень і нервових стресів, а й лихих думок, плакаючи натомість у душі своїй благородні почуття та світлі події [116].

Утвердився принцип: «усі забаганки вагітної жінки безумовно треба задовольняти і що нічого не можна їй відмовити, бо інакше настигне цю особу нещастя» [206; 268; 274; 288; 378; 561]. Є безліч усіляких застережень щодо того, що вагітна жінка – це людина особливого статусу, це людина, яка перебуває в небезпечній близькості від межі, яка розділяє наш світ людей і світ потойбічних сил. Словом, вагітна жінка чутлива не лише до різноманітних «медичних» хвороб, але й проклять, уроків, заговорів.

Потрібно строго впродовж перших трьох місяців не розголошувати таємниці свого «цікавого» становища ні знайомим, ні родичам. Із давніх-давен вагітній жінці категорично заборонялося носити темне, слухати погану музику та сварки, дивитися на людей із різними фізичними вадами, перебувати в товаристві пліткарок та заздрісних жінок. У гіршому випадку вона могла народити дитину, схожу на потвору чи тварину, яка її злякала, або із жахливим характером. Нізащо не можна дивитися на важкохворих людей і покійників, у тому числі й найближчих родичів, – і це дійшло в незмінному вигляді до сьогодні.

Не дозволялося вагітній жінці ставати хресною матір'ю – вважали, що дитина, яку хрестять, або помре, або буде психічно чи фізично неповноцінною. Навіть на обряд хрещення в слов'ян вагітних жінок не пускали – від зурочення.

Не було вагітної жінки, яку б примусили в цей період позувати художникові, – вважали, що все негативне й нехороше перейде на портрет і постійно буде шкодити і жінці, і її дитині. Пізніше з'явилася

Листівка

заборона і на фотографування. Дуже погано, якщо напередодні пологів жінка обріже волосся, – достатньо недоброзичливцю дістати пасмо волосся чи нігті вагітної жінки, без особливих труднощів можна зурочити і дитину, і матір. Дуже багато жінок суворо дотримуються цих правил і сьогодні.

Згідно зі звичаями нашого народу, вагітній жінці потрібно уникати шиття, в'язання, латання, зв'язування, гнуття. Вважається, що пришивання латок, в'язання безпосередньо стосується «зашивання і заробляння» шляху, по якому повинен з'явитися на світ малюк. Були переконані, що всі несприятливі й не найкращі вчинки вагітної жінки: уживання спиртного, куріння, сварки, крадіжки, брехня, образи і прокляття відобразяться на житті та здоров'ї дитини. Зустріч із вагітною жінкою сповіщає про близьку вдачу. Дуже добре, коли в оселі перебувала, їла, милась, ночувала вагітна жінка: у ній не буде сварок, будуть водитися гроші, запаси їжі та загалом благополуччя [109; 208; 332; 425; 466].

Щоб не зашкодити плоду та його нормальному розвитку, дотримувалися жінки багатьох пересторог і заборон. При досконалішому їх вивченні й аналізі ми розділили їх за окремими напрямками – психологічні, морально-етичні, оздоровчо-гігієнічні (рис. 4.1):

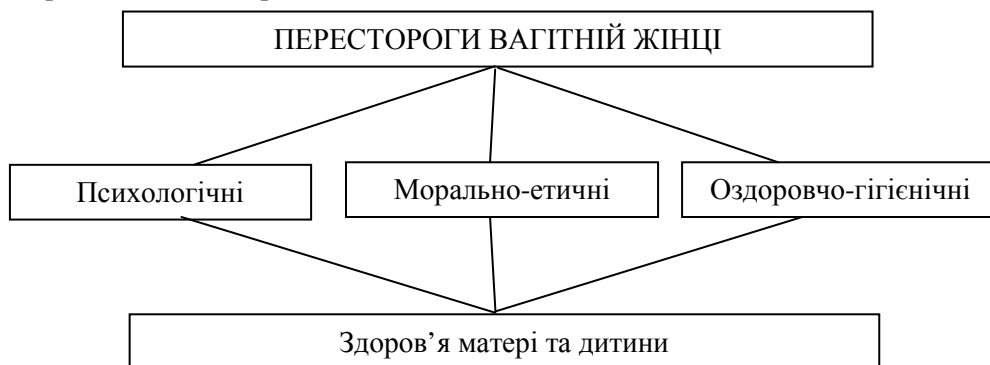

Рис. 4.1. Перестороги вагітній жінці

До психологічних заборон належать ті, які оберігають вагітну жінку від сильних стресових емоцій. За народними переказами, жінка в період вагітності перебуває в такому становищі, що її психологічний стан може легко вплинути на дитину. Надзвичайний гнів, страх, неспокій і сильні почуття можуть викликати ненормальність плоду або ж навіть убити його.

Морально-етичні заборони пов'язані з поведінкою жінки в період вагітності. Вагітній жінці потрібно уникати лайки та сварки, бо їй треба супокую. Передусім радять жінці не лаятися, бо дитина буде сварлива, і не висміювати інших.

Оздоровчо-гігієнічні заборони включають харчування та гігієну жінки. Уважали, що помірність у їжі, недопустимість уживання спиртного, ведення здорового способу життя – це і є основою здоров'я її дитини.

*Ілюстрація до поеми
Т. Г. Шевченка «Наймичка»*

Численні етнографічні джерела засвідчують, що поява дитини в селянській родині була бажаною. «Появу нового члена хотьби як численної сім'ї селяни завжди вважають гараздом, потішають себе, що коли «дасть Бог діти, дасть і на діти» [26, с. 121]. «Діти – то божа роса», – казали в народі.

Про щастя материнства й батьківства йдеться в багатьох українських народних прислів'ях і приказках: «Малі діти, що ясні зірочки, і світять, і радують у темну ніченьку», «Діти, як рожеві квіти», «Без дітей тихо, а на старості – лихо» [173].

У щедрівці, яку співають на Новий рік, є такі слова:

*А в тім саду три теремки:
У першому – красне сонце,
У другому – ясен місяць,
А в третьому – дрібні зірки.
Ясен місяць – пан господар,
Красне сонце – жона його,
Дрібні зірки – його дітки.*

Справжній зміст спільного життя чоловіка та жінки – це діти. Колись в Україні традиційна сім'я була багатодітною. Арабський мандрівник П. Алепський, який подорожував Україною в 1654 і 1656 рр., писав у своєму щоденнику: «Усяке місто і містечко в землі козаків багаті мешканцями, надто ж маленькими дітьми. У кожному місті безліч дітей. Вдів і сиріт у цій країні дуже багато, чоловіків їхніх повбивано в безперервних війнах. Але в них є гарний звичай: вони одружують своїх дітей зовсім юними і з цієї причини вони численніші від зір небесних та піску морського...» [441, с. 147].

Явище багатодітності було характерним аж до ХХ ст. Ще на його початку в сім'ях було по 10 і більше дітей.

Шевченко Т. Селянська родина. 1843

Гончар П. Брат сестру розплітає. 1990

Сімейне, батьківське виховання є найбільш вагомим. В. О. Сухомлинський пише: «Без батьківської мудрості немає виховної сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька та матері самі по собі стають величезною виховною силою» [504, с. 132].

Сучасна українська родина за всі часи її історії має найнижчу народжуваність. Народна мудрість вчить, що дитина, яка

росте в сузір'ї своїх братиків і сестричок, має більше шансів на душевно-емоційний комфорт і радість спілкування, ніж одинак чи одиначка. «Де дочок сім – там щастя всім, а де одна – там доли нема», «Одне око, та й те передране, одна дитина, та й та як не люди» [246].

Кожне українське поселення, як і кожна сім'я, мали у справі виховання дитини певні традиції. Загальними рисами українських традицій було шанобливе ставлення до старших членів сім'ї, шанування їх військових та побутових подвигів, ретельне наслідування батьків у здоровому способі життя, тісний зв'язок дитини з природою тощо [124]. Культ здорового способу життя, що в різні часи сповідувався в Україні, сприяв вихованню здорового покоління молоді. Найголовнішу роль у цьому відігравали віковічні традиції відповідальності батьків за виховання дітей.

Народ здавна визначає очевидну істину: батьки – головні природні вихователі. Найбільший виховний вплив на дітей має створений батьками уклад, спосіб життя родини, всіх її членів [46; 563; 564].

На процес зростання дитини впливають такі чинники: допологові, ті, що пов'язані з пологами; навколишнє середовище (годування груддю); природні фактори (сонце, вода, повітря); психічне середовище (родина). Сімейний фактор – один із вирішальних у розвитку дитини. Саме в сім'ї дитина формується як особистість, отримує перші уроки життя.

Фізичне виховання, як і виховання взагалі, починається з перших днів життя дитини й виявляється через материнську опіку та догляд за немовлям. Те, якою буде майбутня особистість, значною мірою залежить від емоційного впливу матері на дитину в перший рік її життя.

Відповідно до звичаєвого права, сім'я набувала чинності лише тоді, коли в

Красицький Ф. Гість з Запоріжжя. 1912

Українці на листівках перших десятиліть ХХ ст.

Трутовський К. Повінь

ній були діти. Прекрасним засобом виявлення уваги до сім'ї, роду, предків є українські звичаї і традиції. В українській етнопедагогіці побутує чимало крилатих народних висловів про звичаї та їх роль у духовному житті людини, оригінальних у кожного з народів, краю: «Що край, то звичай, що сторона, то новина», «Немає краю без звичаю» [138].

Для обряду народження дитини в українців була властива певна система символів із залишками язичницьких вірувань. У ролі цих символів традиційно виступали вода, вогонь, земля, предмети рослинного й тваринного світу, їжа, питво, вироби з металу. Великого значення надавалося воді не лише з гігієнічних міркувань, а й з оберегових. Адже вода, за народними уявленнями, символізувала силу й чистоту. Цьому свідчить обряд «зливок» – очищення водою баби-повитухи й породіллі. Воду, узятую із криниці до схід сонця, обливали руки й лице, закликаючи: «Вода-водиця, водиця Уляниця, ти очищаєш гори, каміння, луги й береги. Обмий, очистиь душу (називається ім'я породіллі) од всякого скудства, паскудства, всякої напасті» [256].

Родильні обряди в сім'ї починалися із запрошення баби-повитухи. Її дії в своїй основі мали раціональне зерно, узятє зі знань народної медицини. Повитухи вміло робили масаж, різні компреси, натирання. Під час важких пологів вони застосовували спеціальні фізичні вправи.

Надзвичайно важливим у сім'ї був ритуал першого купання. Тато чи хтось інший із чоловічого роду йшов із глечиком до потоку по воду. На першу купіль воду брали з найближчого проточного ручая-оберега, аби доля була розв'язаною, адже криниця, ставок мають чотири береги і долю мов «окільцьовують»: дитина може «битися» увесь вік, як птаха в клітці.

Воду гріли в казанку, в яким варили кулешу (мамалигу) «би поле йому файно родило», лили в корито, де робився заміс на хліб – на багатство. На спід стелили поли з татової сорочки, якщо то дівчинка, «би довго не засиджувалась у дівках»; якщо хлопчик – мамин станок від сорочки, «би добру жону Бог йому послав». «З інших народних звичаїв і забобонів згадую ще це» – писав М. Сумцов – пупець у хлопчика відрізують на сокирі, щоб із нього був добрий майстер, у дівчинки на гребені – щоб з неї вийшла добра пряжа [502, с. 86].

Коли дитину вкладали в колиску, в головах клали хліб – знак життя та ніж – на охорону від злих сил. Хлопчика ополіскували водою, настояною на свіжому яблуці з медом, дівчину – у воді з материнським молоком [256, с. 239]. З купелі першим дитя брав батько, загортаючи його в мамин весільний рушник, «бих мамка дочекалася дитину звінувати (одружувати)», а воду тато йшов виливати на чотири дороги, «би щастя зазивала з кожної сторони».

Улітку, на четвертий день після народин, дитя показували сонцю, а взимку – на сьомий день. Батько брав дитину на руки й, перстугаючи поріг, приказував: «Пороги, поріженьки, маленькі й великі, тесані й різьблені, з дому дитя викликайте, на вулицю до людей заходьте, ніг не збивайте, очі бережіть» [138]. Якщо в цей час на дворі світило сонце, не було чути співу пташок, то доля пророкувалася світлою, життя – спокійним і тихим. Коли ж птахи співали, то дитина буде співучою і життєрадісною, але матиме багато клопоту в житті. Якщо почувся брязкіт відра біля криниці, то виростати дитині господарем. Батько повертався в хату, клав дитя в колиску, примовляючи: «Будеш сонце любити, долю свою берегти, щоб клопоти відійшли від твоїх плечей дитячих» [137, с. 240].

Коліска із с. Мульчиці на Рівненщині

У народі існує багато повір'їв, пов'язаних із дитиною та її батьками. Якщо син схожий на маму, а донька на батька, то обоє будуть щасливими. Якщо в хаті маленькі діти (до року), то після заходу сонця з хати нічого не можна було виносити – ні сміття, ні попелу, бо це погано для немовляти.

Поки дитина не хрещена, у сорочечки її не одягали, а мотали в пелінки з татових чи маминих сорочок. Першу сорочку шили з крижми (полотнища, яке намотували хрещені батьки до свічі, з якою йшли хрестити народженика). Заповивали в мамину зимову хустку, складену вчетверо, «би мамин дух коло неї стояв», бо до дорічної дитини все доступ має, замість подушки в коритечко, що слугувало колискою, складали мамину горботку (плахту) – теж як оберіг.

Скарняєв. Хрестини

Антонюк А. Им'я тобі Данило. 1980

Мама до шести тижнів, поки в церкву немовля не ввела, молитву не прийняла (нечиста), не мала права ні до криниці йти (з неї опісля води вже ніхто не брав), ні переходити дорогу, межу. Поки дитина не похрещена, у хату не мали права зайти чужі, а якщо треба було комусь нагально, то відкуп несли, «би те, що в дитині непохрещеній перед очима ходить, за ними не пішло». Так само з непохрещеною дитиною не можна було кудись з'являтися: «з непохрещеним ходити – нечистого розносити,

бо він душу нехрещену пильно стереже». Як мама виходила з хати, коло нехрещеника клала ніж, «би ніщо зле до нього не приступало, бо й задушити могло». Отож, якнайшвидше намагалися дитину охрестити. Спочатку хрещеними батьками були лише весільні батьки. Потім почали добирати кумів – ще додавали трьох, «би було штири, як світ має штири сторони».

Родина, зібравшись навколо хрещеника, намовляла різні приспівочки:

- мукичка біленька, ситечко дрібненьке – най росте наш народженик, як дубок правенький;
- тістечко біленьке в бляшки складаю, най росте наш народженик, та най силу має;

Кумів добирали не за багатством, а за чеснотами. У селі побутовали прислів'я: «З нечесним я за один стіл не сяду, би мені сто рублів дали», вважали, що з нечесного гріх може перейти на дитину.

Для нормального формування скелетно-опорного апарату дитину клали спати на рівну й не дуже м'яку постіль. Традиційно було прийнято сповивати дитину. У народному дитинознавстві це мотивується по-різному: «щоб виросла

стрункою», «щоб не карячилися ручки та ніжки», «щоб тепленькою була», «щоб себе не покалічила». Сповивали дитину впродовж півроку. Якщо сон маляти довгий і спокійний, значить дитина «здоровенька росте» [115, с. 23].

Мати, годуючи дитину, повинна дотримуватися відповідних правил, а саме: харчуватися здоровими стравами; бути в постійному русі, на свіжому повітрі; чергувати працю з відпочинком; не піддаватися негативним емоціям і хвилюванням; брати немовля на руки, багато до нього говорити.

Немає більш цінного для дитини, як грудне молоко. Про потребу годування грудним молоком ідеться в роботах Б. Д. Гринченка [137], М. Грушевського [141], А. Н. Малинки [335], В. Милардовича [345], М. О. Сумцова [502].

У практиці родинного виховання залучення дітей до прекрасного починається дуже рано, з маминої колискової пісні. Колисання дитини здавна вважалося корисним, хоч це і суперечить деяким сучасним рекомендаціям із приводу виховання немовлят. На користь колисання приводять докази, що воно «заспокоює дитину, сприяє її засинанню, компенсує безпомічність рухів немовлят, наче продовжує рух, якого дитина зазнавала в утробі матері, сприяє розвитку вестибулярного апарату, ростові та зміцненню організму дитини» [116, с. 178]. Колиску вішали на рівні грудей матері, і вона була своєрідним термометром. Коли холодно, колиску піднімали вище, якщо гаряче – опускали нижче. Для слабкої доньки готували калинову колиску, для бадьорої, здорової – з ясена чи верби. Неспокійних хлопчиків клали в колиску з тополі, здорових, спокійних – із дуба, явора. Матрасики набивали соломкою, під подушку клали цвіт м'яти, чебрецю, материнки, деревію, сухоцвіту. Коли діти довго плакали, в узголів'ї підвішували віночок із хмелю. У колиску для доньки ліворуч клали ляльку, для хлопчиків – з правого боку – сопілку. Ці обереги здавна несуть у собі цілющу силу [246, с. 238].

Дуже корисним для малюків є повзання, яке стимулює загальну рухову активність та розвиток м'язів плечового поясу (що покращує вентиляцію легенів, попереджує в майбутньому порушення постави), при цьому посилюється кровозабезпечення органів і тканин, поширюються пізнавальні можливості дитини.

Здибанка зі знайденого в лісі кореня, дитина чіпляється за неї і зводиться на ноги. Полісся

Стільчик-стоячка із с. Мульчиці на Рівненщині

Дитяtko в сидущі

Крім початкових засобів фізичного виховання немовляти – купання, натирання дитячого тіла, масажу, специфічних фізичних вправ, різноманітних ігор, потішок – великого значення надається природним засобам фізичного оздоровлення – сонцю, воді, повітрю.

4.2.2. Роль народних ігор у фізичному вихованні дітей

Значне місце у фізичному вихованні дітей раннього віку займають різноманітні рухливі ігри та забави. Вони найбільш доступний та універсальний засіб всебічного розвитку дітей і мають широко використовуватись у сімейному фізичному вихованні. Поряд із головним завданням – вдосконаленням тіла людини, ігри суттєво впливають на духовний світ – світ емоцій, естетичних смаків, етичних аспектів особистості. Саме тому визначні педагоги – Е. А. Покровський [417], В. О. Сухомлинський [504] та інші – наголошували на особливому значенні народних ігор як засобу всебічного виховання дитини.

Народні ігри. Засада

Узагальнивши ці та інші визначення, можна констатувати, що в них гра трактується як певна діяльність дитини, спрямована на задоволення її інтересів та розв'язання виховних завдань.

Окремі дослідники [549] здійснили спробу роз'єднати поняття «гра» і «забава». На їхню думку, гру від забави відрізняє наявність змагального чинника гри. С. Н. Приступа [430] дав своє визначення кожному із цих понять.

На його думку, гра – це специфічна рухова діяльність за встановленими правилами, спрямована на досягнення перемоги; забава – це специфічна рухова діяльність за встановленим порядком дій, спрямована на задоволення природної потреби людини в руховій діяльності; розвага – це специфічна рухова діяльність, яка не обмежується встановленими правилами чи порядком дій і спрямована на задоволення потреби людини потішитися, розвеселитися [430, с. 120].

В історико-етнографічних дослідженнях О. Воропай [109], С. Килимника [245; 246], М. Маркевича [378], В. Скуратівського [466; 467], П. Чубинського [581] та інших описано багато різноманітних ігор, забав, розваг, які побутували в житті українського народу.

Глибокий аналіз походження народних рухливих ігор в історичному аспекті наведено в роботах Н. І. Пономарьова [419]. Значний вклад у розвиток теорії та методики рухливих і народних ігор внесли роботи Л. В. Билеєвої [80], Е. С. Вільчківського [89], Б. М. Шияна [593].

Народні ігри мають велику історію і тісно поєднуються з національними обрядами та звичаями. Тому й використовують термін «народна гра», що передбачає ігрову діяльність людини відповідно до національних традицій народу. Матеріали історико-етнографічних досліджень [245] свідчать, що українські народні ігри дуже різноманітні й більшість із них утворились у календарній обрядовості.

Українські народні ігри, забави, розваги настільки різноманітні, що неможливо показати всі особливості кожної з них в одній класифікації. Тому різні дослідники систематизують їх за різними ознаками. Г. Воробей систематизує ігри за віковим поділом [108]; А. Цьось – за спрямованістю їх впливу на розвиток фізичних якостей [564]. Є. Приступа [427] враховував різні сторони гри чи забави і на цій основі створив багаторівневу їх класифікацію.

Народні ігри класифікують на різноманітні групи: дидактичні; рухливі з обмеженим мовленнєвим текстом; рухливі хороводні ігри; ігри історичної спрямованості; ігри з відображенням трудових процесів та побуту народу; спонтанні й сюжетні ігри; ігри для розвитку фізичних якостей [137, с. 20]. Сьогодні ще не складено остаточно науковообґрунтованих груп народних ігор.

Традиційні народні ігри комплексно впливають на особистість. Окрім виразного спрямування на фізичний розвиток, у них міститься потужний пізнавальний та емоційний заряд. Здебільшого у таких іграх рухи виконуються під пісенний супровід, а за змістом вони дуже правдоподібно відтворюють окремі трудові процеси. Тому й неможливо поділити їх на ті, які забезпечують лише фізичне, морально-трудове, етичне, художнє виховання. Їх можна розрізнити, скоріше, за тим, що в одних присутні елементи боротьби, змагань, а в інших вимагалось більше пам'яті, уваги, сміливості, спостережливості.

У народній педагогіці визначено дві групи дитячих ігор. Перша – це спонтанні ігри. Вони виникають самі по собі й часто є

*Їжакевич І. Мама йде.
1898*

наслідуванням дій дорослих. У таких іграх яскраво відтворюються естетичні начала народного життя, побуту, праці, уявлення про честь, гідність людини. Такі ігри сприяють розвитку в дитини асоціативного мислення, формують її характер.

Перші уявлення дитини про гру формуються у сфері материнського, сімейно-побутового виховання. Тому спочатку народна, а потім і офіційна педагогіка використовувала гру як засіб навчання та виховання малят. Гра допомагає донести до дітей материнську ласку, тепло, настрої та повсякденні турботи сім'ї, взаємини, етичні форми суспільного оточення.

У ранньому віці ознайомлення дітей із навколишнім світом спрямоване на усвідомлення дитиною се-

Трутовський К. Одягають вінок. 1877

Красицький Ф. Селянська дівчинка біля тину. 1898

бе і стабільності того, що її оточує. У грудному періоді життя дитини пріоритетне місце у вихованні посідає мати. Доцільно використовувати для цього народні засоби виховання: колискові пісні, у яких дитина вперше прилучається до рідної мови; пестушки, якими супроводжуються перші рухи дитини; потішки – елементарні словесно-рухові ігри дитини з пальчиками, ручками, ніжками; забавлянки – маленькі віршики, пісні-казочки («Скажу вам байку», «Товчу, товчу мак...»).

Широко представлені в народній педагогіці ігри для фізичного розвитку дитини, окремих частин тіла дитини (рис. 4.2).

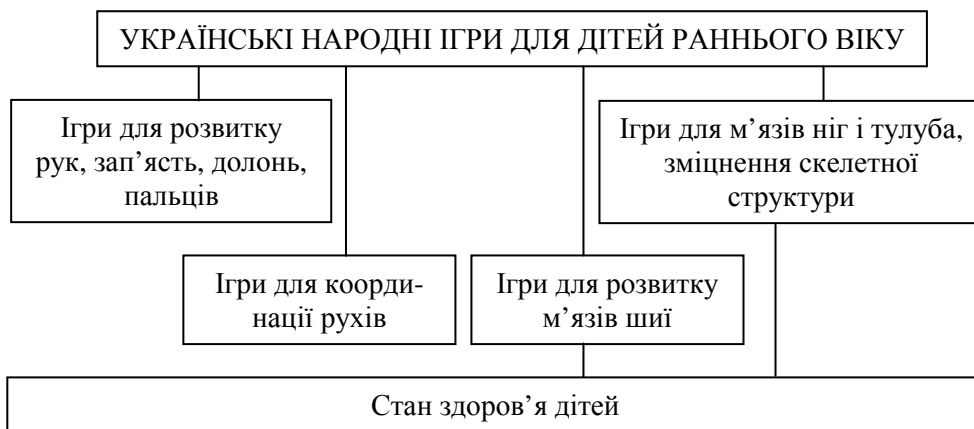

Рис. 4.2. Українські народні ігри для дітей раннього віку

У перший рік життя дитини мати намагається найбільш ініціювати ті чи ті вправи для нормального фізичного розвитку малюка: потягування, погладження в супроводі різних ігор-потішок. Ці ігри забезпечують прискорений розвиток рук, зап'ясть, долонь, пальців («Ручки», «Сова», «Сорока-Ворона», «Хані» та ін., розвиток м'язів ніг і тулуба, зміцнення скелетної структури («Дибки-дибки», «Їде, їде пан», «Куй, куй, ковалі») розвиток м'язів шиї і координації рухів («Печу, печу хлібець», «Чолом чокать», «Турі», «Барана давать»). Використовувалися ігри з різновидностями масажу («Тутусі», «Тушки-потягушки»).

Гра для дитини – найбільша насолода. В іграх виявляються всі здібності та нахили дитини. Треба давати їй змогу вільно задовольняти свій природний інстинкт до гри. Діти, граючися, бігають, стрибають, перелазять через перешкоди. Спостерігайте за дитиною, коли вона грається, і ви знайдете ключ до розуміння її душі.

Гра – це настільки природний стан дитини, що багато педагогів намагалося все навчання малих дітей перетворити в гру, бо вона найбільш інтенсивно захоплює дітей. Так, ще в XVI ст. Вікторіно де Фельтре влаштував так звану Веселу Школу, де діти в різних іграх та розвагах навчалися різних мов, геометрії та інших наук. Гра – це потяг до щастя. Нема такого горя, такої прикрості, що її мала дитина не забула б за своєю грою. І як мало для цього потрібно: хлюпатися в калюжі, пускати човники, гратися камінчиками, гасати, як дикі коні – яке це щастя [109, с. 51].

Маленькі діти більш індивідуальні, цілком захоплюються своїм світом вигадок, уявлень. Наприклад, діти варять борщ лялькам на обід, будують хатку, вдягають, годують своїх ляльок. Узагалі культ ляльки – традиція народної педагогіки, і це відображено в піснях до сну («А-а, люлі, прилетіли гулі», «А-а, котку»).

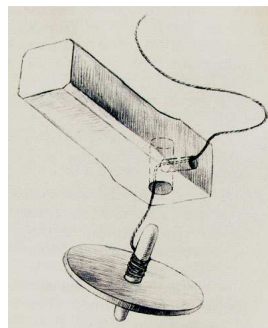
Н. Заглада писала: «Найменші діти гуляють звичайно на вулицях, вони збираються із сусідніх хат в одне місце і там роблять «пічки», «городять хатку з піску», «ліплять з глини», «забавляються цяцьками», кидають пісок угору тощо» [194, с. 113].

Батькам і вихователям потрібно включати народні хороводні ігрові пісеньки, коліскові, забавлянки до різних побутових ситуацій, розваг, занять. При цьому варто заохочувати дітей відтворювати поетичну мову цих творів за спонуканням дорослого та в самостійній ігровій діяльності.

Гра вабить дитину самим процесом і тим натхненням, із яким дитина бавиться, тоді вона все забуває і не любить, щоб її перебивали. «Тут активна творчість дитини наближається до мистецтва, і як артист творить, не шукаючи ніякої мети для свого твору, і цілком захоплюється процесом своєї творчої діяльності, так і дитина, коли вона грається. Нам, дорослим, не треба втручатися в цю гру, бо в нас інша психологія, ми тільки розвіємо ті чари, якими у дітей овіяна їх гра» [109, с. 52].

До другої групи народних ігор умовно можна зарахувати ігри, спеціально створені для розваг. У них, здебільшого, є правила, що створювалися століттями, шліфувалися і слугували вихованню в дитини спритності, рішучості, самостійності. Народні ігри завжди займали чільне місце в практичній роботі педагога. Це різні за формою проведення ігри (колективні, невеликими групами, парами, з м'ячем, із віночком, стрічкою тощо).

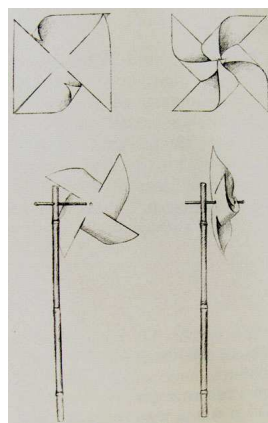
В етнографічній літературі описано багато ігор, пов'язаних із бігом, швидкими рухами, метушнею-боротьбою, випробуванням сил [194; 208; 345; 581]. Народні дитячі ігри умовно поділяють за порами року на весняні, літні, осінні, зимові. Так, навесні діти бавилися в «Шума», «Гуси», «Подоляночку». Літом популярними були ігри: «Золоті ворота», «Косарі», «Коза-дереза», «Хусточка», «Городки». Восени характерними були ігри «Гарбуз» (із піснею «Ходить гарбуз по городу»), «Зайчик» (із піснею «Зайнуку за голівоньку»), «Квач», «Піжмурки». Узимку улюбленими дитячими іграми були «Сніжки», «Миші», «Зайчик», «Кіт та миша», «Ой до нори, Мишко», «День і ніч» [117; 125; 284; 502].

Дзига іграшка

Возик – коні

Зразки народних ігор, які використовують для забав, під час змагань, свят, весілля, збирання врожаю можна давати лише старшим дошкільнятам, а також пропагувати їх як засіб виховного впливу на дитину в сім'ї.

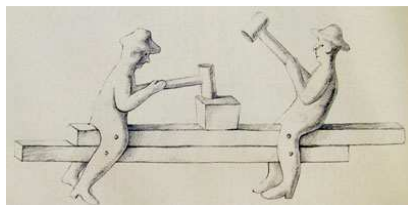
Важко переоцінити значення творчості в грі. Усвідомлення творчого елемента в грі й у праці незмірно збільшує сили дітей у боротьбі з труднощами, спонукає до оволодіння новими знаннями, облагороджує їх, гартує волю. Фізична діяльність разом із творчою діяльністю є умовою утвердження моральної гідності й фізичної витривалості. Завдяки цьому збагачується емоційне життя, розкриваються задатки, здібності, нахили особистості кожного окремого індивідуума.

Для правильної організації рухливих ігор важливе значення має врахування вікових особливостей. Практичний досвід показав: чим більше дітям зрозуміла сутність гри, її фізичний та інтелектуальний задум, тим більше їх захоплює ця гра, тим більше вони входять у роль.

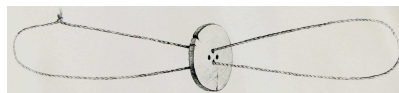
Народна гра як форма фізичного виховання – своєрідна школа всебічного розвитку дитини, що формує поетичне мислення і мистецькі смаки [341]. Рухливі ігри – один із важливих засобів фізичного виховання дітей. Вони сприяють формуванню та вдосконаленню життєво необхідних рухів і всебічному фізичному розвитку та зміцненню здоров'я дитини, вихованню позитивних моральних і волевих якостей.

Правильно підібрані рухливі ігри активно впливають на розвиток дитячого організму, позитивно діють на серцево-судинну, дихальну та інші системи організму, збуджують апетит і сприяють міцному сну.

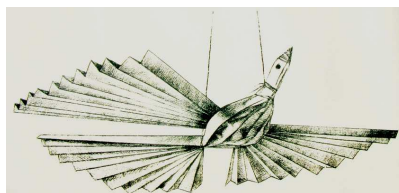
За допомогою рухливих ігор у дітей закріплюються та вдосконалюються різноманітні вміння й навички з основних рухів (ходьби, бігу, стрибків, рівноваги та ін.), вони сприяють розвитку таких важливих фізичних якостей, як швидкість, спритність, витривалість тощо; ефективно впливають на розумовий розвиток дитини, допомагають уточнити

Ковалі. Деревяна іграшка

Вуркало-гудок з дерева

Паперовий голуб

Хованки

Маковський В. Є. Гра в бабки. 1870

уявлення про навколишній світ, різні явища природи, поширюють кругозір. Виконуючи різноманітні ролі, імітуючи дії птахів, тварин, діти на практиці застосовують здобуті знання про життя, поведінку цих тварин. Завдяки іграм формуються такі якості, як стриманість, наполегливість, організованість; розвивається сила, спритність, швидкість, витривалість та гнучкість.

Розумно організована гра – дієвий метод трудового виховання. З одного боку, хороший фізичний розвиток створює добрі передумови для повноцінної й активної трудової діяльності. З іншого – у багатьох іграх простежується наслідування трудових дій дорослих («Огірочки», «Мак» та ін.). Через багаторазове повторення ігрових дій народна мудрість прагне прищепити дітям повагу до праці, до звичаїв і традицій рідного народу.

Обов'язком батьків, за народною мораллю, не лише було привити дитині трудові навички, а й прищепити любов до праці, нетерпимість до неробства, ледарства, байдкування. Цьому підпорядковані були різні засоби, серед яких визначна роль належить різним жанрам фольклору.

За допомогою рухливих ігор діти в ранньому віці опановують перші елементи грамотності, завчаючи вірші, скоромовки, лічилки. Окремі ігри («Класики», «Піжмурки») розвивають і математичні здібності. Ігри-пісні вчать дитину вправно володіти словом, дотримуватися етичних норм поведінки, вони пробуджують мистецький хист до художнього слова, танцю і театрального мистецтва. Багато ігор-пісень нагадує невеличкі театральні вистави, у яких немає сторонніх глядачів – усім учасникам відведено посильну роль. Для вибору гри потрібно чітко знати завдання, які вирішуватиме гра, рівень розвитку дітей і місце проведення.

Методика проведення українських народних ігор не складна і характеризується самостійністю та ініціативністю. Для вибору гри потрібно чітко знати завдання, які розв'язуватимуть, рівень розвитку дітей, місце й час проведення. Добираючи гру для уроку фізичної культури, потрібно враховувати основні його завдання.

Зміст гри повинен відповідати віковим особливостям фізичного та психофізичного розвитку дітей. Для дітей молодшого шкільного віку, руховий досвід яких дуже малий, рекомендуються ігри сюжетного характеру з елементарними правилами і простою структурою («Мак», «Іди, іди, дощику», «Ой вийтеся, огірочки» та ін.). Поступово від простих ігор потрібно переходити до складніших, підвищувати вимоги до швидкості та координації рухів.

У середньому шкільному віці застосовуються різноманітніші ігри. Діти вже мають певний руховий досвід, тому доцільно використовувати ігри «Ворона»,

Пимоненко М. Брід

Маковський В. Є. Пастушки. 1976

«Квочка», «Цурка», «Гилка проста». Рекомендуються ігри зі швидкими рухами та стрибками («Запорожець на Січі», «У довгі лози», «Пускайте нас»).

Для дітей старшого шкільного віку, у зв'язку зі зростанням фізичних можливостей, рекомендуються ігри з короткочасним силовим напруженням («Перетяжка», «Хвостач», «Вежа»), точними та швидкими рухами («Гилка складна», «Ходулі»).

Традиційно склалося так, що більшість українських ігор не поділяється за статтю. Однак існують дівочі («Мак», «Горішок», «Коза») та хлопчачі («Тягти бука», «Дзвінниця») ігри.

Народні ігри, зазвичай, не вимагають спеціальних майданчиків. У них грали на вулиці, на вигоні, на лузі, у полі, серед пасовищ і навіть за працею, коли наступав короткий перепочинок. Під час проведення ігор у приміщенні потрібно передбачити, щоб не було зайвих, особливо гострих предметів. Якщо гра відбувається в лісі, потрібно знайти рівну галявину без пеньків та гілля.

Доцільно привчати дітей самостійно готувати місця для гри, робити розмітку, наводити лінії. Якщо розмітка майданчика вимагає багато часу, то це роблять до початку гри. Нескладну розмітку можна зробити під час проведення гри. Межі майданчика повинні бути не ближче трьох метрів від огорожі, сітки та інших предметів.

Для організації гри велике значення мають лічилки, які дають можливість швидко організувати гравців, налаштувати їх на об'єктивний вибір ведучих. Говорячи кожне слово лічилки, діти показують почергово на гравців. На кому випаде останнє слово, той і стає ведучим, або навпаки – виходить із кола. Крім лічилок традиційно існує і жеребкування. Найчастіше його застосовують у тих випадках, коли дітей потрібно поділити на дві команди. Наприклад, діти за загальною згодою обирають двох найбільш майстерних гравців. Решта розділяється на пари. Пари складаються з рівних гравців, які домовляються про назву кожного. Після цього вони підходять до ведучих і запитують:

– Соломи чи зерна? Або: дерева чи заліза? тощо. Ведучі почергово вибирають, говорячи: соломи, заліза... «Солома» й «залізо» стають біля ведучих, які їх вибрали, і так поки не утворяться дві рівні команди.

Пимоненко М. Вечоріє

Маковський В. Є. Рибачки. 1886

Сосенко М. Хлопці на плоті

Для визначення черговості в народних іграх дуже часто застосовують вимірювання на палиці. Один гравець підкидає її і ловить однією рукою. Другий гравець береться за палицю вище тієї руки, котра ловила. Так по черговому переносять свої руки до кінця палиці. Чия рука опиниться на кінці – той і починає гру. Ще один спосіб вибору ведучих – виділення за загальною згодою дітей. Цей прийом має велике значення в педагогічному аспекті, тому що дає змогу виявити бажання дітей, які, звичайно, вибирають найбільш достойних. Інколи керівник гри сам призначає ведучих. Зазвичай, до цього вдаються тоді, коли діти ще не знають один одного й не можуть швидко вибрати тих, хто найбільш підходить на роль ведучого.

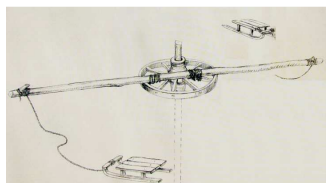
Головка Г. Морозний день

Перш ніж почати пояснення гри, потрібно розмістити учнів так, щоб вони добре чули й бачили керівника. Найкраще вишикувати гравців у вихідне положення, з якого вони почнуть гру. Якщо на початку гри діти стають у коло, керівник під час пояснення перебуває між гравцями.

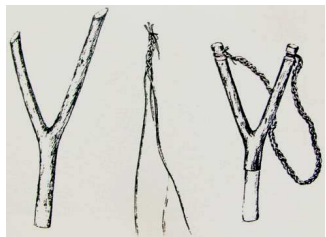
Не можна ставати в центр кола, тому що половина дітей опиниться за спиною. Якщо гравці розділені на дві команди, які вишикувані одна проти іншої на великій віддалі, то доцільно при поясненні зблизити команди, а потім знову повернути їх на вихідне положення. У цьому разі керівник, пояснивши гру, стає біля бокової межі й звертається то до однієї, то до другої команди. Під час пояснення не можна розміщувати дітей обличчям до сонця або вікна.

Під час гри керівник зосереджує увагу дітей на її змісті, стежить за точністю рухів, робить стислі методичні вказівки, підтримує підвищений емоційний настрій і товариське взаємовідношення між гравцями.

Пояснювати нову гру можна по-різному, залежно від її виду та змісту. Так, несюжетну гру пояснюють стисло й лаконічно. Керівник створює уяву про її зміст, послідовність ігрових дій, розміщення гравців, правила гри. Пояснюючи сюжетну гру, потрібно стисло розповісти про хід гри, пояснити роль ведучого, дати послухати діалоги й перейти до розподілу ролей. Розповідь не повинна бути монотонною. Пояснювати гру треба спокійним і виразним голосом, інколи підвищуючи або знижуючи його, щоб у такий спосіб звернути увагу учнів на той чи той момент змісту. Тривале й нечітке пояснення втомлює дітей, унаслідок чого в них зникає інтерес до гри. Для кращого засвоєння гри пояснення рекомендується супроводжувати показом. Зміст гри доцільно пояснювати лише тоді, коли діти грають у цю гру вперше. Якщо гра повторюється, достатньо нагадати, описати її основні моменти, залучаючи до цього самих дітей.

Крутилка

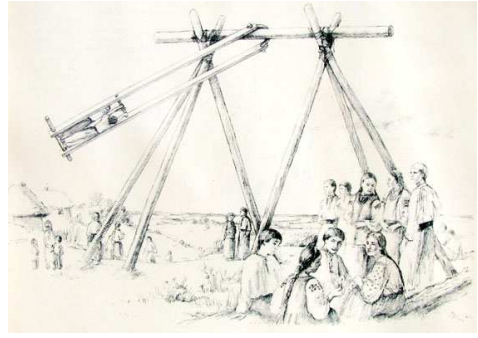
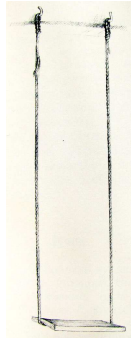

Ріжок-праца

Головне завдання педагога – навчити дітей гратися активно й самостійно. Лише в цьому разі вони

привчаться самі в будь-якій ситуації регулювати ступінь уваги і м'язових напружень, швидко приймати рішення, проявляти ініціативу.

Починати гру потрібно організовано і вчасно. Затримка її значно знижує передігровий стан, зменшує готовність дітей до гри. Гра починається за встановленим сигналом (команда,

Гойдалка

свисток, сплеск у долоні тощо). Пізніше керівник уважно стежить за ходом гри і спрямовує діяльність дітей у певному напрямку. У процесі гри можна робити зупинки та вказувати на технічні й тактичні помилки. Водночас потрібно надавати дітям максимум ініціативи й залишатись об'єктивним суддею.

Давати сигнал до закінчення гри найкраще тоді, коли діти отримали від неї задоволення, а й не перевтомилися. Про закінчення гри можна попередити словами: «Залишилося дві хвилини», «Граємо до одного м'яча». Несподіване закінчення гри може викликати негативну реакцію гравців.

Після закінчення гри керівник повинен оголосити її результати. Для цього він створює спокійну обстановку. У процесі визначення результатів гри потрібно враховувати не тільки швидкість, а й якість виконання тієї чи тієї дії. Оголошувати результати гри потрібно лаконічно, нікому не роблячи скидок. Бажано залучати до аналізу ігрових дій самих дітей, що дає змогу привчати їх до спостережливості й значно підвищує інтерес до фізичної культури.

Народні ігри, зазвичай, не вимагають складного обладнання. Інвентарем часто слугував підручний матеріал: палиці, камінці, горіхи, квасоля. Зі спеціального інвентаря можна назвати м'яч, гилку, цурку, скраклі.

Отже, фізичне виховання в родинній обрядовості українців забезпечувало збереження здоров'я матері й дитини, сприяло належному фізичному розвитку дітей різних вікових груп.

Контрольні завдання

1. Визначте основні функції народних ігор у календарній обрядовості українців.
2. Визначте основні напрями застосування традицій фізичного виховання в родинній обрядовості українців.
3. Визначте роль народних ігор та систематизуйте їх за напрямом впливу на організм дитини.
4. Порівняйте спрямованість та зміст народних ігор українців з іншими націями.

ВИКОРИСТАННЯ ТРАДИЦІЙ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

Головним шляхом розвитку школи й освіти, підтвердженим історією розвитку всіх народів світу, багатомілітичним вітчизняним досвідом, є цілеспрямоване та систематичне виховання підрастаючого покоління на культурно-історичних традиціях рідного народу з творчим використанням елементів національних систем виховання інших народів.

Освіта й виховання – найважливіші компоненти культури, яка в усьому світі розвивається національними шляхами. Виховання – це насамперед засвоєння кожною особистістю духовності, культури рідного народу, його національного духу, способу життя. Відтворюючи себе з покоління в покоління (фізично й духовно), кожна нація (етнос) піклується про виховання дітей, продовження ними історично-культурної спадщини батьків, дідів, прадідів.

Правильно організоване національне виховання формує повноцінну цілісну особистість, індивідуальність, яка високо цінує свою громадську, національну й особисту гідність, совість і честь. Завдяки національному вихованню в дітей повною мірою реалізуються природні задатки, формуються національний склад мислення, психіки, національний характер і світогляд. Отже, йдеться про потребу систематичного й цілеспрямованого виховання національного типу особистості, формування в неї національної свідомості та самосвідомості, чим досягається національна єдність поколінь.

Національне виховання – це виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатомілітичній виховній традиції, духовності; національне виховання є конкретно історичним виявом загальнолюдського гуманістичного й демократичного виховання. Воно забезпечує етнізацію дітей, як потрібний і невід’ємний складник їх соціалізації. Національне виховання духовності відтворює в дітях рідний народ, увінчує в підрастаючих поколіннях і специфічне, самобутнє, що є в кожній нації, і загальнолюдське – спільне для всіх націй світу.

Важливою формою роботи в напрямку відродження національної культури в сучасний процес виховання молоді можуть стати школи національного відродження. Програма занять такого напрямку повинна передбачати виховання передовсім патріотизму, мужності, справедливості, мудрості та почуття національної єдності. Усі ці фактори «здорового духу» здійснюються у поєднанні з фізичним вихованням. Варто виділити основні напрями роботи шкіл національного відродження:

- гідне усвідомлення звання «українець»;
- знання історії свого народу й батьківщини;
- почуття родинного й національного обов’язку;
- повага до людей похилого віку, жінок і дітей;
- порядність і чесність у стосунках;

- цілеспрямованість і наполегливість у навчанні, роботі;
- знання і дотримання прав та обов'язків громадянина України;
- готовність власними досягненнями примножити славу України;
- вивчення і впровадження досвіду фізичного виховання нашого народу.

Фізичне виховання в навчальних закладах нашої держави виконує важливі завдання. Відповідно до Законів України «Про освіту», «Про фізичну культуру і спорт», «Концепції національної системи фізичного виховання дітей, учнівської та студентської молоді України», Державною програмою розвитку фізичної культури і спорту та іншими документами визначено головним завданням постійне підвищення рівня здоров'я, фізичного та духовного розвитку населення, профілактику захворювань, забезпечення нормального вікового розвитку дітей, підлітків і молоді, формування основ здорового способу життя.

Упровадження народних методів фізичного традиційного виховання в сучасний виховний процес дасть, безперечно, позитивний результат під час розв'язання оздоровчих питань. Це можливо за умови усвідомлення кожною молодою людиною поняття «здоров'я» як засобу повноцінної життєдіяльності, здібностей, працездатності й соціальної активності, психофізичної стабільності.

Для покращення результативності системи фізичного виховання в школі потрібно впроваджувати різноманітні форми занять та фізкультурно-оздоровчих заходів у режимі дня, у позакласних та позашкільних заняттях (рис. 5.1). Для цього слід широко залучати учнів до участі в спортивних гуртках та секціях, до популяризації додаткових фізкультурних занять, відродження масових спортивно-художніх свят, днів здоров'я, різноманітних змагань та конкурсів, які ґрунтуються на народних традиціях тіловиховання.

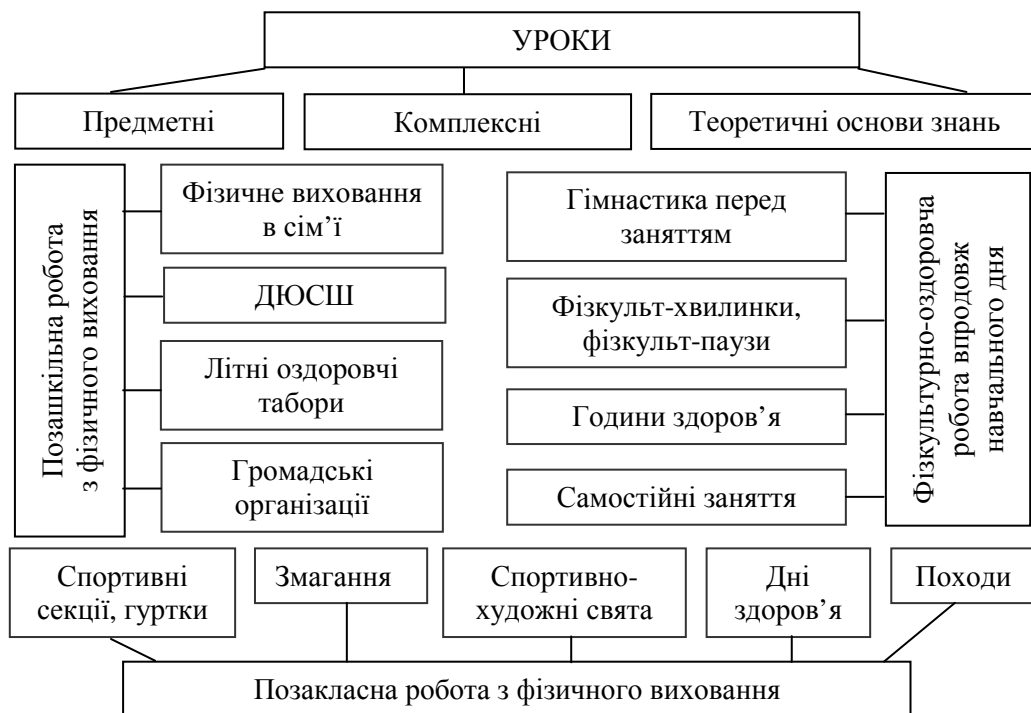

Рис. 5.1. Реалізація традицій фізичного виховання в сучасному освітньому процесі

Ураховуючи доступність елементів народної фізичної культури, що вирізняється високою емоційністю та колоритом, можна досягти надзвичайної масовості й залучення дітей та молоді до участі в спортивно-оздоровчих заходах.

Головна функція в організації фізкультурно-оздоровчої роботи з молоддю та дітьми – упровадження фізичної культури в навчальний процес та побут. Поряд із розвитком фізичних якостей діти матимуть можливість ознайомитися з народними звичаями, традиціями, обрядами, збагатити й розширити свої знання з історії України, що викличе бажання примножити її славу власними здобутками й рекордами.

Основна форма фізичного виховання в школі – уроки фізичної культури, які створюють сприятливі умови для досягнення мети навчання в школі – підготовки всіх учнів до самостійного життя, праці, формування в них потреби та вміння систематично займатися фізичними вправами, зміцнювати здоров'я і підтримувати належний рівень фізичної підготовки впродовж усього життя.

Важливе значення для виконання оздоровчих, освітніх і виховних завдань мають українські народні ігри. Для вибору гри потрібно чітко знати завдання, які розв'язуватимуться, рівень розвитку дітей, місце й час проведення. Добираючи гру для уроку фізичної культури, потрібно враховувати основні його завдання. Так, для закріплення техніки стрибків доцільно використовувати ігри, сюжет яких пов'язаний зі стрибками.

Зміст гри повинен відповідати віковим особливостям фізичного і психофізичного розвитку дітей. Для дітей молодшого шкільного віку, руховий досвід яких дуже малий, рекомендуються ігри сюжетного характеру з елементарними правилами і простою структурою («Мак», «Іди, іди, дощику», «Ой вийтеся, огірочки» та ін.). Поступово від простих ігор потрібно переходити до складніших, підвищувати вимоги до швидкості та координації рухів.

У середньому шкільному віці застосовують більш різноманітні ігри. Діти вже мають певний руховий досвід, тому доцільно використовувати ігри «Ворона», «Квочка», «Цурка», «Гилка проста». Рекомендують ігри зі швидкими рухами та стрибками («Запорожець на Січі», «У довгі лози», «Пускайте нас»).

Для дітей старшого шкільного віку, у зв'язку зі зростанням фізичних можливостей, рекомендують ігри з короткочасним силовим напруженням («Перетяжка», «Хвостач», «Вежа»), точними і швидкими рухами («Гилка складна», «Ходулі»).

Традиційно склалося так, що більшість українських ігор не поділяють за статтю. Проте існують і суто дівочі («Мак», «Горішок», «Коза») та хлопчачі («Тягти бука», «Дзвіниця»).

Народні ігри, зазвичай, не вимагають спеціальних майданчиків. У них грали на вулиці, вигоні, лузі, у полі, серед пасовищ і навіть за працею, коли наступав короткий перепочинок. Під час проведення ігор у приміщенні потрібно передбачити, щоб не було зайвих, особливо гострих предметів. Якщо гра відбувається в лісі, потрібно знайти рівну галявину без пеньків та гілля.

Доцільно привчати дітей самостійно готувати місця для гри, робити розмітку, наводити лінії. Якщо розмітка майданчика вимагає багато часу, то це роблять до початку гри. Нескладну розмітку можна зробити під час проведення гри. Межі майданчика повинні бути не ближче трьох метрів від огорожі, сітки та інших предметів.

Для організації гри велике значення мають лічилки, які дають можливість швидко організувати гравців, налаштувати їх на об'єктивний вибір ведучих. Лічилки відрізняються чіткістю, ритмічністю, співучістю:

*Бігли коні
Під мостами
З золотими копитами,
Дзень-брязь –
Вийшов князь.*

Говорячи кожне слово лічилки, діти показують почергово на гравців. На кому випаде останнє слово, той і стає ведучим, або навпаки – виходить із кола.

Крім лічилок, традиційно існує і жеребкування. Найчастіше його застосовують у тих випадках, коли дітей потрібно поділити на дві команди. Наприклад, діти за загальною згодою обирають двох найбільш майстерних гравців. Решта розділяється на пари. Пари складаються з рівних гравців, які домовляються про назву кожного. Після цього вони підходять до ведучих і запитують:

– Соломи чи зерна? Або: дерева чи заліза? і т. п.

Ведучі почергово вибирають, говорячи: соломи, заліза... «Солома» й «залізо» стають біля ведучих, які їх вибрали, і так поки не утворяться дві рівні команди.

Для визначення черговості в народних іграх дуже часто застосовують вимірювання на палиці. Один гравець підкидає її і ловить однією рукою. Другий гравець береться за палицю вище тієї руки, котра ловила. Так почергово переносять свої руки до кінця палиці. Чия рука опиниться на кінці – той і починає гру.

Ще один спосіб вибору ведучих – виділення за загальною згодою дітей. Цей прийом має велике значення в педагогічному аспекті, тому що дає змогу виявити бажання дітей, які зазвичай вибирають найбільш достойних.

Інколи керівник гри сам призначає ведучих. Зазвичай, до цього вдаються тоді, коли діти ще не знають один одного і не можуть швидко вибрати тих, хто найбільш підходить для ролі ведучого.

Перш ніж почати пояснення гри, потрібно розмістити учнів так, щоб вони добре чули й бачили керівника. Найкраще вишикувати гравців у вихідне положення, з якого вони почнуть гру.

Якщо на початку гри діти стають у коло, керівник під час пояснення перебуває між гравцями. Не можна ставати в центр кола, тому що половина дітей опиниться за спиною. Якщо гравці розділені на дві команди й вишикувані одна проти іншої на великій віддалі, то доцільно при поясненні зблизити команди, а потім знову повернути їх у вихідне положення. У цьому разі керівник, пояснивши гру, стає біля бокової межі й звертається то до однієї, то до другої команди. Під час пояснення не можна розмішувати дітей обличчям до сонця або вікна.

Під час гри керівник зосереджує увагу дітей на її змісті, стежить за точністю рухів, робить короткі методичні вказівки, підтримує підвищений емоційний настрій і товариські взаємовідносини між гравцями.

Пояснюючи нову гру, у якій є лічилка, керівникові не варто попередньо з дітьми розучувати її текст, його бажано ввести в хід гри несподівано. Такий прийом дасть велике задоволення і звільнить від нудних трафаретів. Діти, слухаючи ритмічні поєднання слів із рухами, при повторенні гри легко запам'ятовують лічилку.

Пояснювати нову гру можна по-різному, залежно від її виду та змісту. Так, несюжетну гру пояснюють стисло й лаконічно. Керівник створює уяву про її зміст, послідовність ігрових дій, розміщення гравців, правила гри.

Пояснюючи сюжетну гру, потрібно стисло розповісти про хід гри, роль ведучого, дати послухати діалоги й перейти до розподілу ролей. Розповідь не повинна бути монотонною. Пояснювати гру слід спокійним і виразним голосом, інколи підвищуючи або знижуючи його, щоб звернути увагу учнів на той чи той момент змісту. Тривале й нечітке пояснення втомлює дітей, унаслідок чого в них зникає інтерес до гри.

Для кращого засвоєння гри пояснення доречно супроводжувати показом. Зміст гри доцільно пояснювати лише тоді, коли діти грають у цю гру вперше. Якщо гра повторюється, достатньо нагадати, описати її основні моменти, залучаючи до цього самих дітей.

Починати гру потрібно організовано і вчасно. Затримка її значно знижує передігровий стан, зменшує готовність дітей до гри. Гра починається за встановленим сигналом (команда, свисток, сплеск в долоні тощо). Пізніше керівник уважно стежить за ходом гри і спрямовує діяльність дітей у певному напрямку. Під час гри доцільно робити зупинки і вказувати на технічні й тактичні помилки. Водночас потрібно надавати дітям максимум ініціативи і залишатись об'єктивним суддею.

Давати сигнал до закінчення гри найкраще тоді, коли діти отримали від неї задоволення і не перевтомилися. Про закінчення гри можна попередити словами: «Залишилось дві хвилини», «Граємо до одного м'яча». Несподіване закінчення гри може викликати негативну реакцію гравців.

Після закінчення гри керівник повинен оголосити її результати. Для цього він створює спокійну обстановку. Під час визначення результатів гри потрібно враховувати не лише швидкість, але і якість виконання тієї чи тієї дії. Оголошувати результати гри потрібно лаконічно, нікому не роблячи скидок.

Під час оголошення результатів потрібно назвати помилки, що були допущені в техніці й тактиці гри, вказати на шляхи їх виправлення. Доцільно згадати позитивні й негативні моменти гри, відзначити кращих гравців. Бажано залучати до аналізу ігрових дій самих дітей, це дає змогу привчати їх до спостережливості і значно підвищує інтерес до фізичної культури.

Використання народних ігор у процесі фізичного виховання школярів дасть змогу не тільки збагатити дітей емпіричними знаннями, а й визначити позитивний їх вплив на організм, формування психічних якостей, зацікавленості до систематичних занять фізичною культурою. Використання українських народних ігор на уроках фізичного виховання дасть змогу підвищити емоційний фон уроку, покращити результати фізичних якостей учнів, покращити загальний тонус організму.

Для більш успішної результативності ігор і впровадження їх у різні форми фізичного виховання доцільно розробити й обґрунтувати правила народних ігор, визначити й конкретизувати умови та час їх проведення. У цьому разі слід зазначити мету, характер спрямування гри й доцільність її проведення. Важливим аспектом є підбір та застосування спортивного інвентарю, музичного

супроводу, створення колоритних умов проведення. Так, наприклад, розучуючи українську народну рухливу гру «Трампижа», слід ознайомити дітей із початковою її формою, дати коротку історичну довідку проведення гри.

Для зацікавленості й мотивації до народної гри слід конкретизувати й усучаснити правила, замінити атрибути гри на сучасні, зберігаючи при цьому її первинну суть і спрямування, виховний та розвивальний вплив.

Невід’ємна частиною втілення народних традицій у сучасних умовах виховання – ознайомлення молоді з історичною літературою, літописами, легендами, статутами, з творами мистецтва, живопису, археологічними знахідками. Наприклад, ознайомлення із твором Володимира Мономаха «Поучення дітям» слід проводити під час бесід, лекцій, колоквиумів та інших форм роботи. Важливе виховне й освітнє значення мають «Статути» навчальних закладів Київської Русі. Переконалим доказом значення фізичного виховання дітей та молоді в Київській Русі є археологічні знахідки ковзанів, зброї, дитячих луків та мечів, іграшок, датованих X–XIX ст.

Фізкультурно-оздоровчі заходи впродовж навчального дня доповнюють рухову активність школярів, а також виконують функції активного відпочинку. До основних форм фізкультурних заходів належать: гімнастика до занять, фізкультурхвилинка, фізкультурні паузи, години здоров’я, самостійні заняття.

Гімнастика перед заняттями, вирішуючи організуючу функцію на початку навчального дня, водночас сприяє формуванню:

- 1) правильної постави (вправи імітаційного характеру: «Княжна», «Вартові воїни»);
- 2) підвищенню працездатності учнів на перших уроках (вправи на координацію, увагу, стройові);
- 3) загартуванню організму (виконання вправ на свіжому повітрі (у легкому одязі)).

Застосування засобів фізичного виховання у процесі фізкультурно-оздоровчих заходів упродовж навчального дня наведено на рис. 5.2:

Рис. 5.2. Реалізація традицій фізичного виховання у фізкультурно-оздоровчих засобах упродовж навчального дня

У застосуванні елементів народного фізичного виховання під час проведення фізкультурних хвилинок і фізкультурних пауз доцільно використовувати речівки з рухами для рук для формування постави та плечового пояса (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Поєднання слова й руху під час фізкультурних хвилинок

Команди	Виконання дій
Раз, два, три, до шести	крокувати на місці з високим підніманням колін
Прилетіли пеструшки	рухи руками вгору-вниз з одночасним рухом голови (стежити за поставою, диханням)
А цурка упала	присідання (спина розслаблена, голову нахилити до колін, руками торкнутися підлоги)
У пеструшку попала	у положенні сидячи прогнути спину, підборіддя витягнути вперед, плеснути в долоні прямими руками
А тут бусел прилетів	нахили вправо-вліво, руки (прямі) в сторони
І пеструшку втішив	нахил уперед, руки до колін; назад – руки в сторони

Доцільно застосовувати музичний і пісенний супровід під час виконання фізкультурних пауз, використовуючи елементи народного танцю. Ураховуючи мелодійність української народної пісні й запальний характер танцювальних мелодій, можна створити сприятливий психологічний фон, емоційний настрій, що, безперечно, сприятиме засвоєнню дитиною навчального матеріалу і спонукатиме її до рухової активності.

Серед форм занять фізичною культурою важливою є години здоров'я. Основне завдання цієї форми роботи – всебічне заохочення, ініціатива й бажання дітей рухатися. Під час проведення годин здоров'я доцільно організовувати змагання між класами, окремими учнями, учителями за характером народних ігор, поєдинків. Важливо, щоб учні самі вибирали ті чи інші види занять, готували спортивний інвентар, обладнання, місця занять.

Для колективних ігор можна запропонувати «Штурм фортеці», «У короля», «Стінка на стінку». При проведенні одноборств і поєдинків для визначення переможця (боротьба на «мечах» (палиці), вибивання мішеней, дужання, кулачний бій (з обмеженими правилами) варто використовувати безпечний інвентар (палиці, кеглі, м'ячі). Для дівчат слід запропонувати елементи дівочих народних ігор: «Накидання вінка на дерево» – накидання кілець чи обручів на горизонтальні й вертикальні мішені; «Кладочка» – збереження рівноваги; «Зірви стрічку» – стрибки вгору; «Вогонь на Івана Купала» – перестрибування через перешкоду; водіння хороводів. Важним елементом проведення години здоров'я є музичний супровід.

Під час проведення спортивних годин у групі продовженого дня слід віддати перевагу народним іграм на свіжому повітрі з елементами ходьби, бігу, подолання перешкод, танцювальних та інших підготовчих і підвідних вправ: «Довга лоза», «Гилка», «Грампижа», «Городковий м'яч», «Круговий» та ін.

Позакласна робота. Великі можливості для оздоровлення дітей має позакласна робота з фізичного виховання. Позакласна робота – це організовані заняття з учнями, які школа проводить у позаурочний час. Для позакласних занять фізичними вправами характерна самостійна організація діяльності з метою по-

кращення здоров'я, збереження та підвищення працездатності, а також навчання певних рухових дій.

Завдання позакласної роботи з фізичного виховання: залучення до систематичних занять фізичними вправами якомога більшої кількості школярів; підвищення якості засвоєння навчального матеріалу з предмета «Фізична культура»; формування умінь і навичок самостійно використовувати засоби фізичного виховання в повсякденній діяльності для покращення здоров'я, попередження розумової перевтоми й підвищення фізичної підготовки; залучення дітей до певних видів спорту та досягнення ними високих результатів.

За своєю методикою позакласні заняття мають багато спільного з методикою проведення уроків фізичної культури. Їх структура також повинна забезпечувати поступову підготовку організму до умов виконання основної роботи та її завершення. Однак позакласна робота має свої особливості. Зокрема, її організують на добровільних засадах, тобто зміст і форми занять визначає школа, ураховуючи умови роботи, а учням дається право вибору видів занять. Педагогічне керівництво позакласною роботою з фізичного виховання набуває консультативного характеру, стимулює виявлення творчості та ініціативи.

Елементи народної фізичної культури займають важливе місце в організації позакласної роботи з фізичного виховання школярів. Спрямування цієї форми роботи полягає в широкому залученні учнівської молоді різного віку до занять фізичними вправами, активізації фізкультурно-масової роботи, підвищення якості навчального процесу, збільшення обсягу рухової активності учнів, формування в них стійких мотивів до самостійного зміцнення здоров'я. Застосування засобів тіловиховання населення Київської Русі в різних формах позакласної роботи з учнями наведено на рис. 5.3.

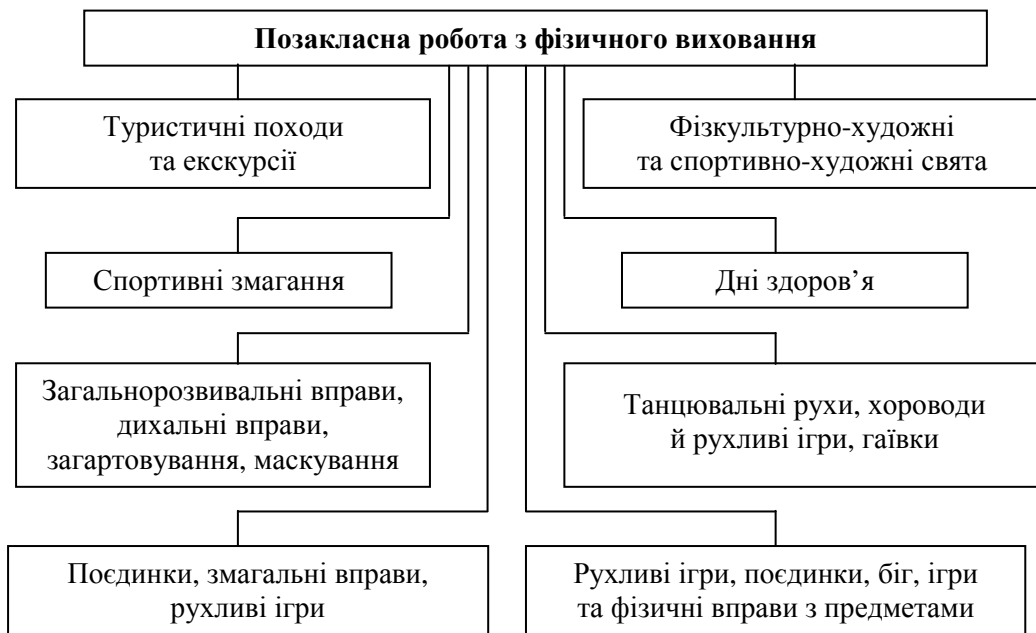

Рис. 5.3. Реалізація традицій фізичного виховання у позакласній роботі школи

Туристичні походи та екскурсії мають велике оздоровче, виховне та освітнє значення. Під час походів школярі ознайомлюються з історією, архітектурою, освітою, культурою народу. Такий підхід – запорука не тільки здорового способу життя, а й важлива ланка єднання людини з навколишнім світом, використання життєдайної сили землі, природи, створення душевного балансу та емоційного піднесення. Ці досить важливі фактори повинні постійно супроводжувати розвиток фізичних якостей організму, оскільки «Сила без духу, – за переконанням наших предків, – тліє».

Окрім інших, важливими завданнями є створення умов для оволодіння молоддю вмінням оперувати палицею-мечем, накидати мотузку-аркан на рухому мішень, управляти човном, вилазити на дерево, їздити верхи, пристосовуватися і орієнтувати в навколишньому середовищі. Так, під час туристичного походу потрібно використовувати прийоми розвідників: маскуватися, визначати сторони горизонту без компаса, розпізнавати сліди й голоси тварин, орієнтуватися в темоті, терпіти холод, спеку, спрагу й голод, уміти тривалий час перебувати під водою, дихаючи через очеретину.

Найчастіше проводять пішохідні походи та екскурсії. Узимку можна провести похід на лижах. У походах переважно розв'язують завдання фізичного загартування дітей у поєднанні з освітньою і виховною роботою.

Під час проведення конкурсів потрібно застосувати елементи народного танцю, обрядових дій, народної рухливої гри, хороводу. Має сенс до програми конкурсу включити командні проходження строем під супровід і виконання української народної пісні; змагання на знання більшої кількості прислів'їв про здоров'я; влаштування поєдинків сучасних богатирів для прояву особистих фізичних умінь і навичок.

Важко переоцінити роль змагань у фізичному вихованні школярів. Використання елементів змагань у навчальній та оздоровчій роботі істотно підвищує рівень активності учнів, їхній емоційний стан. Внутрішньошкільні змагання мають охоплювати всіх учнів, починаючи з 1-го класу. Змагання проводять у класах та між класами, у групах та між групами продовженого дня. Під час змагань доцільно проводити традиційні змагальні фізичні вправи, поєдинки, рухливі ігри.

Найбільш повного практичного втілення ідеї зв'язку фізичного виховання з іншими шкільними предметами та ідеї гармонії тіла й розуму можна досягти під час систематичного проведення днів здоров'я, які потребують інтегрування зусиль більшості вчителів загальноосвітніх предметів (історії, біології, географії, літератури та ін.), батьків. Дні здоров'я проводять у природних умовах у складі учнів та працівників усієї школи й насичені елементами романтики (при цьому розв'язують питання дотримання правил безпеки та дисципліни). У цих заходах поєднані майже всі форми фізичного виховання (туризм, змагання, ранкова гімнастика, ігри тощо).

Саме тому елементи народного тіловиховання потрібно включати в програму днів здоров'я та спортивних свят (лазіння по стовпу, перетягування каната, дужання, пірнання, стрільба з лука, метання каміння, битва на палицях та ін.).

Велике значення має застосування традицій фізичного виховання під час фіз-

культурно-художніх та спортивно-художніх свят. Фізкультурно-художнє свято – це комплексний захід, який уключає в себе не лише спортивні змагання, показові виступи, конкурси, вікторини, ігри, лотереї та ін. До активної участі у святі залучають всіх учнів, педагогів, батьків, громадські організації. При цьому активна участь у спортивних заходах не виключає участі інших фрагментів свята, а заохочуються його організатором.

Фізкультурно-художнє свято розпочинається урочистими церемоніями (підняття українського національного або олімпійського прапора, привітання гостей і представників місцевої влади тощо) залежно від того, яким історичним датам, подіям із життя школи воно присвячене. Ці факти відображаються в характері проведення свята, програмі, змісті ігор, конкурсів, вікторин, масових виступів, репертуарів художніх колективів.

Спортивно-художні вечори можна присвячувати різним подіям у житті колективу фізичної культури («Вечір спортивної слави», присвячений підбиттю підсумків фізкультурної і спортивної роботи за рік, зустріч із чемпіонами).

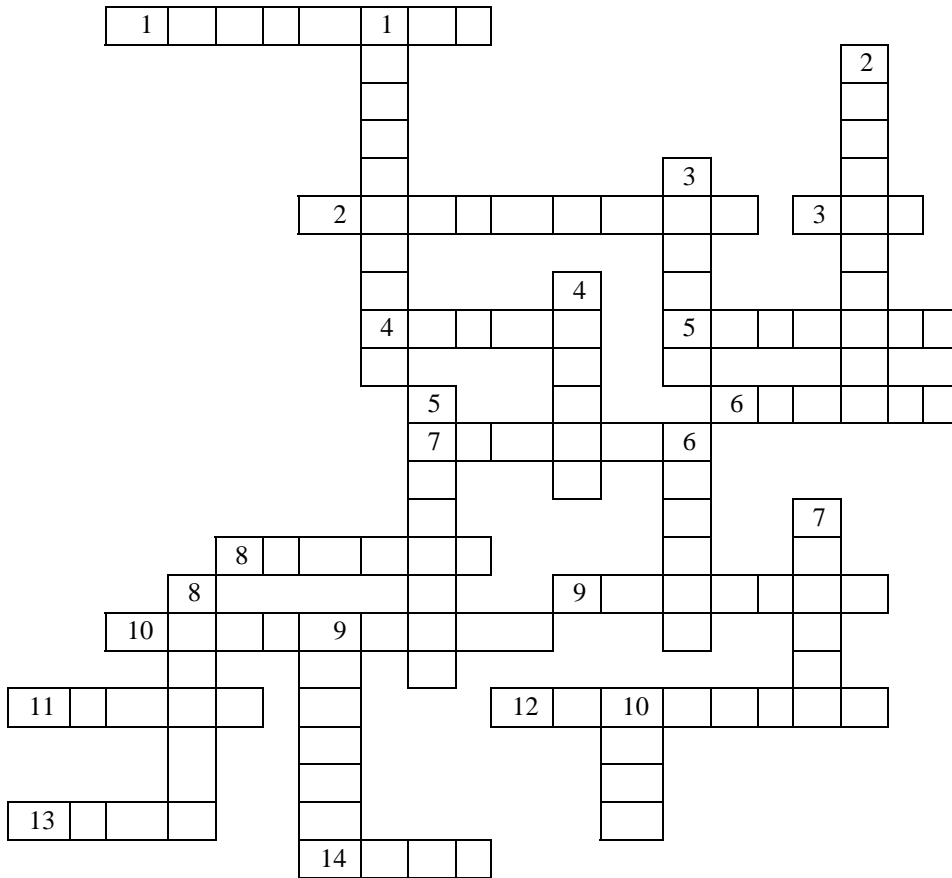
До програми спортивно-художніх свят варто включати конкурси й вікторини із запитаннями щодо історії спорту, розв'язування кросвордів і спортивні поєдинки. Такі форми роботи мають не лише яскраве забарвлення і зміст, а й значно підвищують зацікавленість до знання історії рідного народу, бажання примножувати його славу власними здобутками.

Доцільно розробити сценарій спортивно-художнього свята у вигляді розваг і забав при княжому дворі на честь посадження на княжий престол молодого князя Володимира. Обов'язковим складником такого дійства мають бути виступи танцівниць, акробатів, богатирів та різножанрових умільців. За сценарієм свята, наприклад, князь із княжною і воєводами наприкінці торжества відзначають найкращі виступи й нагороджують переможців. Для більш достовірного відчуття перебування в певній історичній епосі використовують народний музичний супровід, створюють відповідний емоційний фон.

Доречним є застосування традиційних форм фізичного виховання під час проведення спортивно-художніх вечорів, спортивних КВК. Основне завдання такого заходу – ефективна реалізація ідеї синтезу фізичної культури й мистецтва, поєднання спортивних і художніх заходів. До участі у святі потрібно залучати всіх учнів і вчителів, надаючи кожному можливість проявити свої фізичні, творчі й інтелектуальні здібності. Необхідною умовою розвитку фізичних якостей організму, формування психологічних його особливостей, витривалості, наполегливості, стійкості є знання народних традиційних методів тіловиховання, народної медицини, харчування.

Велике пізнавальне й освітнє значення має використання кросвордів (рис. 5.4). Ця форма роботи дає можливість розширити й поглибити свої знання, здійснити самоконтроль і самоаналіз.

Кросворди можна використовувати як додатковий матеріал під час виконання домашніх завдань для перевірки знань учнів, пізнавальної мотивації, розвитку інтелектуальних здібностей, а також в інших позаурочних та позашкільних формах роботи з дітьми та молоддю.

По горизонталі

1. Необхідна якість воїна.
2. Князь, який відзначався фізичною досконалістю і хоробрістю.
3. Метальна зброя.
4. Фізичні рухи під музику.
5. Засіб фізичного виховання.
6. Назва західноєвропейцями руських воїнів.
7. Сировина для стріл.
8. Міра довжини (від ліктьового суглоба до кінця пальців).
9. Основна рушійна сила княжого війська.
10. Форма фізичного виховання в Київській Русі.
11. Форма військово-фізичної підготовки молоді.
12. Народне ім'я князя Святослава.
13. Відстань між великим і вказівним пальцем правої руки.
14. Торговельна одиниця.

По вертикалі

1. Необхідна морально-вольова якість.
2. Засіб реалізації фізичного виховання.
3. Масові гуляння молоді на лоні природи.
4. Загострена кінцівка стріли.
5. Важкий спис із зазубреннями на кінечнику.
6. Поховальний обряд воїна птахів для полювання.
7. Люди, які відловлювали й готували.
8. «... минулих літ».
9. Колективні пісні в супроводі рухів, виконувалися весною.
10. Назва населення Київської Русі.

Використання кросвордів сприяє гармонійному розвитку особистості й дає широкі можливості для:

- розширення знань про історичне минуле свого народу;
- спонукання до продовження традицій українського народу;
- наслідування методів національного тіловиховання;
- розширення кругозору, підвищення інтелектуального рівня під час самостійної роботи як форма відпочинку, дозвілля;
- здійснення контролю та самоконтролю знань і в навчальному процесі, і в позаурочних та позашкільних формах роботи.

Молодіжне дозвілля. Сьогодні постає нагальна потреба в практичному заволодінні молоддю традицій тіловиховання, вивченні універсальної теорії національного психофізичного розвитку, осмисленні їх у контексті національної культури. Традиції, на яких ґрунтується культура українського народу, вказують на цінності та шляхи, що допоможуть активізувати здоровий спосіб життя дітей та молоді (рис. 5.5).

Рис. 5.5. Реалізація традицій фізичного виховання в позашкільній роботі

Упроваджуючи народні форми фізичного виховання за межами освітніх закладів, доцільно віддати перевагу українській обрядовості. Народні свята та звичаї завжди займали важливе місце в житті українців, сприяли фізичному й духовному розвитку особистості, зміцненню здоров'я; містили в собі сукупність моральних, психічних, фізичних та патріотичних рис діяльності кожної людини на всіх етапах її життя.

КНЯЖІ ІГРИ

Утілення в побут сучасних українців традиційних форм (свята, обряди, магичні дії, гадання, ігри, хороводи, розваги) сприяє системоорганізаційній ролі в збереженні здоров'я нашого народу, а також моральному й фізичному вихованню молоді.

Знаючи й усвідомлюючи цінність народних традицій, молодь відчуває потребу в їх відображенні. Це, у свою чергу, вимагає відновлення парубочих і дівочих громад у сільській місцевості, товариств, які в сучасних умовах допоможуть відродити втрачені цінності української національної культури та її важливого складника – фізичної культури, розв'язуватиме основне завдання – виховання повноцінного, здорового й талановитого українського громадянина.

Ефективним із погляду освітнього, виховного й оздоровчого значень для молоді буде проведення «Княжих ігор».

Наводимо проект таких ігор.

ПРОЕКТ «КНЯЖІ ІГРИ»

I. Анотація

«Княжі ігри – фізкультурно-оздоровчий масовий захід, спрямований на залучення учнівської та студентської молоді до дослідження і практичного засвоєння традицій народного тіловиховання, поглиблення знань української спортивної історії, етнології, етнофілософії, етнопедагогіки та осмислення їх у контексті національної культури.

Луцький замок. Лицарський турнір

II. Обґрунтування потреби проекту

Потреба проекту «Княжі ігри» зумовлена такими положеннями:

1. Усе більший інтерес серед учнівської молоді й широкої громадськості до відродження ідей народного тіловиховання, реалізації на практиці принципів фізично-оздоровчого досвіду українського народу епохи Середньовіччя, становлення національної системи фізичного виховання.

2. Урахування специфіки та змістової своєрідності народної фізичної культури, похідної від способу життя народу, адаптативно змінної від історичних обставин, духовних та економічних потреб, естетичних уподобань, особливостей зв'язків з іншими культурами.

3. Сучасні темпи урбанізації, інтенсифікації суспільства, які негативно впливають на соматичне і психічне здоров'я і дорослих, і дітей, а також на фізичну самореалізацію. Використання різних форм і засобів народного фізичного виховання під час активного відпочинку сприяє підвищенню розумової і фізичної працездатності, а також вихованню та формуванню в молоді практичних навичок ведення здорового способу життя, покращує психофізичний стан.

4. Відродження національної культури України потрібно реалізовувати, комплексно поєднуючи всі складники. Українська народна фізична культура, яка ґрунтується на принципах природовідповідності, народності, самодіяльності, культуровідповідності, здатна об'єднати велику кількість молоді, надавши можливість для самовираження і самовдосконалення, виховання національної свідомості.

III. Мета та завдання

Мета – формування на прикладах багатовікового досвіду фізичного виховання сильної, здорової, творчої стійкої особистості громадянина України.

Завдання:

1. Об'єднати зусилля всіх державних і громадських організацій, які займаються питаннями виховання, охорони здоров'я і захисту дітей до відродження національних традицій у галузі фізичного виховання.

2. Висвітлити традиції фізичної культури населення Київської Русі; виховувати у дітей та молоді нашої країни національну гордість, бажання бути гідними спадкоємцями свого народу.

3. Розширити кількість задіяних у Проекті «Княжі ігри» закладів освіти, культури, оздоровчих центрів, соціальних служб.

4. Провести масову дводенну художньо-спортивну акцію «Княжі ігри» в історико-культурному заповіднику м. Луцька, залучивши учнівську та студентську молодь міста.

5. Сприяти формуванню навичок ведення здорового способу життя.

6. Розвивати інтерес до історичного минулого досвіду українського народу епохи Середньовіччя.

Парк «Київська Русь». Міжнародний турнір із верхової стрільби з лука

7. Формувати фізичну культуру молоді в єдності зі способом життя народ, ураховуючи здобутки минулого й потреб сьогодення.

8. Підвищувати інтерес до народних оздоровчих стратегій, доцільність використання яких у конкретних кліматично-географічних умовах регіону доведено досвідом наших предків.

9. Налагодити просвітницьку роботу з ознайомлення з особливостями виховання та життєдіяльності населення Київської Русі.

10. Розповсюдити в навчальних закладах методичну літературу з докладним описом правил та техніки виконання українських народних ігор, володіння атрибутами та прийомами під час поєдинків та змагань традиційного характеру.

11. Провести дводенну масову художньо-спортивну акцію «Княжі ігри», залучивши максимальну кількість дітей та молоді.

IV. Загальна характеристика проекту

Акція «Княжі ігри» не обмежується лише спортивно-розважальною діяльністю, а ставить перед собою значно ширші цілі: організація дозвілля молоді через упровадження народних традицій фізичного виховання; забезпечення здорового способу життя; військово-патріотичне, духовне, фізичне виховання підростаючого покоління; формування позитивної мотивації до занять фізичною культурою.

V. Напрями організації проекту

1. Ознайомлення з літературною спадщиною епохи Середньовіччя, архітектурними пам'ятками, творами мистецтва.

2. Забезпечити перегляд кінофільмів та відеоматеріалів, які відображають події доби Київської Русі.

3. Організувати гуртки національної слави та залучати до занять народною фізичною культурою дітей, підлітків, студентів, які не задіяні в спортивних секціях.

4. Організувати масову спортивно-художню акцію «Княжі ігри», яка б передбачала: першого дня – широку спортивну програму змагань, поєдинків та ігор традиційного характеру; другого – святкову фольклорно-хореографічну програму, яка б включала виставки творів народного мистецтва, ярмарок, спортивний інвентар тощо.

VI. Шляхи реалізації проекту

1. Провести рекламну кампанію, залучивши пресу, радіомовлення та телекомпанії «Аверс», «Полісся» про початок проекту «Княжі ігри».

2. Організувати нову безкоштовну секцію «Княжа школа», у якій молодь зможе засвоїти значення цінності здоров'я, реалізувати свої фізичні можливості, самовиразитись і самовдосконалитись за допомогою форм та засобів народної фізичної культури.

3. Запросити до участі в проведенні акції художні колективи міста, дитячі юнацько-спортивні школи, дитячі команди за місцем проживання, освітні заклади міста.

4. Залучити спонсорів для придбання призів та заохочення учасників свята.

5. Створити комісію з організації акції та її проведення. Скласти програму дводенної художньо-спортивної акції «Княжі ігри».

6. Виготовити на комп'ютері беджі для організаторів акції, запрошення, грамоти учасникам змагань й активістам клубу, емблеми учасникам акції, листівки-подяки.

7. Придбати спортивний інвентар для проведення акції.
8. Розіслати запрошення на спортивно-художнє свято «Княжі ігри».
9. Виготовити афіші з оголошенням про час і місце проведення акції.
10. Організувати участь дітей у спортивних змаганнях, забезпечити суддівство.
11. Написати сценарій свята, який передбачає виступи колективів художньої самодіяльності.
12. Підготувати атрибути та майданчики для проведення змагань.
13. Естетично оформити сцену для виступів плакатами та лозунгами-рекламами згідно з темою «У здоровому тілі – здоровий дух», «Сила без духу тліє» та ін.
14. Організувати роботу торговельних точок із продажу напоїв та їжі, національні кухні.
15. Організувати місце та забезпечити необхідний матеріал для проведення конкурсу «Юний художник».
16. Організувати ярмарок народних промислів, творів мистецтва, спортивного інвентарю.
17. Запросити представників преси й телерадіомовлення на висвітлення акції «Княжі ігри».
18. Запросити всіх охочих до участі в художньо-спортивній акції через засоби масової інформації.
19. Запросити медичних працівників до участі в проведенні акції і надання потрібної медичної допомоги учасникам.
20. Провести прес-конференцію за підсумками виконання проекту.

VII. Робочий план реалізації проекту

№ з/п	Зміст роботи	Термін виконання		
		27.03	27.04	27.05
1	Прес-конференція	+	–	+
2	Пошук спонсорів	+	+	+
3	Виготовлення листівок	+	–	–
4	Виготовлення та розповсюдження методичної літератури	+	+	–
5	Створення секції «Княжа школа» з режимом занять двічі на тиждень	+	–	–
6	Розроблення програми художньо-спортивного свята, спортивних змагань	–	+	–
7	Придбання та виготовлення спортивного інвентарю для проведення акції	–	+	–
8	Виготовлення бейджів, запрошень, похвальних грамот, емблем, афіш, оголошень	–	+	+
9	Складання та підписання контрактів із торговельними точками, які візьмуть участь в акції	–	+	–
10	Розсилання запрошень на свято	–	–	+
11	Розклеювання афіш та оголошень про час і місце проведення акції	–	–	+
12	Організація змагань, поєдинків, ігор	–	–	+
13	Складання сценарію свята	–	+	–
14	Обладнання та оформлення місць проведення занять	–	–	+
15	Запрошення засобів масової інформації для висвітлення акції	–	–	+
16	Запрошення дітей та молоді до участі в акції	–	–	+
17	Проведення спортивних змагань, поєдинків, конкурсів	–	–	+
18	Проведення художньо-спортивного свята	–	–	+
19	Прес-конференція за результатами проекту	–	–	+

VIII. Очікуваний результат

1. У реалізації проекту зросте інтерес до занять фізичними вправами, підвищиться інформованість населення про народну фізичну культуру та її позитивний вплив на зміцнення здоров'я.

2. Розпочнеться нове спрямування в залученні учнів, студентів та дорослого населення до здорового способу життя, активного відпочинку, відродження народних традицій за допомогою проведення «Княжих ігор».

3. Проведена спортивно-художня акція «Княжі ігри» збільшить кількість молоді, задіяної в спортивних гуртках та секціях фізичної культури, поглибить знання історичного минулого свого народу.

4. Поглибляться знання молоді про систему фізичного виховання населення Київської Русі. Виникне усвідомлена потреба успадкувати й наслідувати традиції українського народу, дотримуватися здорового способу життя, гармонійного розвитку особистості.

5. Будуть організовані «Княжі школи», у яких діти й молодь зможуть отримати психофізичну підготовку через упровадження засобів та форм народного фізичного виховання епохи Середньовіччя.

6. У результаті проведення спортивно-художньої акції в більшості не залученої у спортивні секції молоді виникне потреба навчатися в «Княжих школах» та гуртках національного відродження.

IX. Оцінювання результатів наслідків проекту

Результати проекту можна оцінювати відгуками дітей, батьків, дорослих, преси.

Оцінка ефективності роботи гуртків народної фізичної культури залежить від наповнювання груп, відвідування занять, відгуків членів клубу, опитування учнів про їх ставлення до занять.

Критерій оцінювання результативності проекту залежить від ставлення до організованого дозвілля служб та структур громадського захисту, відділів освіти, спортивних комітетів, органів охорони здоров'я, представників соціальних служб, урядовців.

X. План подальшого розвитку

Проект «Княжі ігри» не разова акція. Після закінчення проекту робота гуртків національної фізичної культури «Княжі школи» продовжується в навчальних закладах. Керівниками гуртків можуть бути вчителі фізичної культури, народознавства, історії, хореографії, музики, підготовлені інструктори, воюлантери.

Досвід проведення спортивно-художньої акції «Княжі ігри» доцільно використовувати під час проведення культурно-масових заходів міста.

Зв'язки з організаціями та підприємствами, що виникнуть у процесі підготовки та проведення акції, будуть використані надалі.

Для відродження національного досвіду тіловиховання, психофізичної підготовки, пропаганди здорового способу життя, виховання національної свідомості, спортивно-художня акція «Княжі ігри» буде рекомендована освітнім закладам для позакласної та позашкільної роботи.

До участі в акції «Княжі ігри» залучаються не тільки учні та студенти, а й усі охочі і як учасники, і як уболівальники.

Народні фізичні вправи, поєдинки, змагання, ігри, завдяки простоті й доступності дають змогу учасникам проявити свої фізичні та моральні якості, бути небайдужим на шляху до відродження національних традицій.

КОЗАЦЬКІ ЗАБАВИ

Одним із найбільш ефективних засобів ознайомлення школярів і джерелами національної історії та культури є козацькі забави. Вони сприяють патріотичному вихованню, осмисленню себе, своєї особистості як частини великого українського народу, пробуджують національну самосвідомість, морально й фізично загартовують школярів.

Козацькі забави бажано проводити в перші дні осені на природі. Творчо використавши сценарій, забави можна організувати й у спортивному залі.

Нижче наводимо декілька сценаріїв козацьких забав, які проведено в різних регіонах України.

Козацькі забави на етно-фестивалі «Країна мрій»

Сценарій козацьких забав Старобалашівської паланки¹

Учасники змагань утворюють «козацьке коло». Кошовий подає команду: «Старшим братчикам підготуватися до козацької переклички!». Старші братчики роблять крок уперед.

Кошовий: Козацьку перекличку почати!

Старший братчик

X кл. (голосно): Братство імені Марусі Чурай!

Учні X кл. (разом, гучно): Як Маруся Чурай, Україну любити. Прославляти нам край і народу служити.

Старший братчик

IX кл.: Братство імені Устима Кармелюка!

Учні IX кл.: Хлопці, не зівайте, ви на мене, Кармелюка, всю надію майте!
(Слова з народної пісні).

Старший братчик

VIII-А кл.: Братство імені Петра Сагайдачного!

Учні VIII-А кл.: Гетьман Сагайдачний –
Слава Батьківщини,
Кожен в братстві вдячний
лицарю України!

Старший братчик

VIII-Б кл.: Братство імені Богдана Хмельницького!

Учні VIII-Б кл.: Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою (Г. Сковорода).

Старший братчик

VII-А кл.: Братство імені Петра Калнишевського!

Учні VII-А кл.: Наш легендарний Калнишевський –
Це до свободи вічний рух.
Всі братчики леліють у серці
Його безсмертний, вічний дух!

¹ Каюков В. І. Козацькі забави / В. І. Каюков // Рідна шк. – 1993. – № 1. – С. 13–14.

Старший братчик

VII-Б кл.: Братство імені Павла Полуботка!

Учні VII-Б кл.: Хто рідну землю щиро любить,
Хто зна історію України,
Той Полуботка скарб віднайде
І воскресить ім'я орлине!

Старший братчик

VI-А кл.: Братство імені Івана Богуна!

Учні VI-А кл.: Круточола наша доля, не вода,
в ній – кров тече.
Козаку найперше – воля,
козаку найперше честь. (*Сучасна пісня*).

Старший братчик

VI-Б кл.: Братство імені Максима Кривоноса!

Учні VI-Б кл.: Слава про Максима
не вмере, не поляже!

Старший братчик

V-А кл.: Братство імені Тараса Шевченка!

Учні V-А кл.: Борітеся – поборете!

Старший братчик

V-Б кл.: Братство імені Марка Кропивницького!

Учні V-Б кл.: Марко Лукич – великий син народу,
Боровсь за правду, справедливість і свободу!

Старший братчик

IV-А кл.: Братство імені Миколи Лисенка!

Учні IV-А кл.: Наша думка, наша пісня
Не вмере, не загине!

Старший братчик

IV-Б кл.: Братство імені Лесі Українки!

Учні IV-Б кл.: Вставай, хто живий, в кого думка повстала,
Година для праці настала!

Кошовий (звертаючися до «козацького кола»): Девіз Старобалашівської паланки імені Івана Сірка!

Усі братчики: Козацькому роду нема переводу!

Після переклички наказний гетьман (заступник директора з питань національного відродження) ознайомлює учасників змагань, з видами боротьби, бажає кожному братству успіхів у змаганнях.

Братчики впорядковують свій табір (курінь), кашовари починають готувати страву.

Перший конкурс – «Кращий кашовар». Рада старійшин (педагоги і школярі) куштують страву, визначають переможця чи переможців. Братчики обідають. Після цього наказний гетьман викликає всіх у «козацьке коло». Починається турнір силачів.

1. Хто швидше перекотить бочку з одного місця на інше.
2. Піднімання дерев'яної булави.
3. Конкурс: «Чия рука найсильніша». (Учасники змагань, не відриваючи ліктя від пенька чи столика, намагаються притиснути руку суперника до поверхні).

4. Перетягування каната.

5. Конкурс на кращого металника списа. Хто далі? (Можна кидати м'яч, який імітує козацьке ядро).

6. Утеча полоненого з неволі. Представники братства із зав'язаними руками й ногами, роблячи стрибки, долають певну дистанцію. Хто спритніший?

7. Передача козацького пакета. Четверо або шестеро братчиків передають пакет по чергові один одному, дотримуючися правил естафетного бігу. Виграє та команда, яка першою доставить пакет наказному гетьманові.

8. Розпалювання невеликого багаття. Кожне братство завчасно виготовляє невеликі вишки, верхня частина яких оббивається листовим залізом, нижча – солома, сухий хмиз. Виграє той колектив, який витратить менше сірників і менше часу на розпалювання багаття.

9. Конкурс на кращого оповідача. Упродовж двох хвилин один із братчиків розповідає якусь історію із життя козаків. Теми розповідей можуть бути такими: «Подвиг Байди Вишневецького; Іван Сірко – славний кошовий; Перемоги Богдана Хмельницького»; «Останній кошовий Петро Калнишевський; Слово про Чорноморсько козацтво»; «Мужній полковник Іван Богун»; «Видатний полководець Петро Сагайдачний».

10. Конкурс «Наша мова калинова». У ньому беруть участь кілька груп з однаковою кількістю братчиків. Кожен з учасників конкурсу голосно називає народне прислів'я. Виграє та команда, яка назве більшу кількість прислів'їв, зробить менше пауз та помилок.

11. Конкурс на краще проведення національної гри, яку можна вибрати зі збірника «Легіла сорока по зеленім гаю» (К., 1990).

12. Закінчується змагання конкурсом на кращий «Козацький бюлетень», у якому писарі дотепно розповідають про хід забав.

Після оголошення результатів змагання переможцям вручають кубок імені Івана Сірка, ім'я якого носить Старобалашівська паланка. Зі співом козацької пісні «Ой на горі та й жінці жнуть» школярі залишають місце проведення змагань.

Сценарій регіонального юнацького вишкільного збору козацтва «І покажем, що ми, браття, козацького роду»²

Регіональний юнацький вишкільний збір козацтва проводять для відродження патріотичного руху козацтва, виховання національної гідності й духовності, вивчення історії України, відновлення пам'яток історії та культури періоду козацтва, фізичного вдосконалення і загартування юнаків та підготовки їх до служби в Збройних силах України.

*Перетягування каната. Козацькі забави.
Фото Ю. Лисої*

² Збір проводили на Волині, поблизу Берестечка.

Збір проводять щороку в червні поблизу м. Берестечка Горохівського району Волинської області.

Засновники збору:

Міністерство України в справах молоді та спорту;

Управління в справах молоді та спорту і обласне управління освіти.

На збір запрошуюють команди-«курені» у складі дев'яти юнаків віком 14–15 років від кожного міста, району Волинської області та по одній команді від областей України. Сім юнаків беруть участь у семи видах індивідуальних змагань, два – у культурно-конкурсній програмі, усі – у командних змаганнях.

Кожна команда-«курін» має єдину парадну форму, форму для змагань, «курінний клейнод», «курінні» заклик, пісню. Очолює «курін» «курінний атаман».

Програма збору включає:

а) спортивно-козацькі змагання;

б) козацькі забави;

в) конкурси:

– «Анумо, козаки!»;

– курінних клейнодів;

– курінних газет.

г) акцію відродження історико-культурних пам'яток періоду козацтва в Україні;

г) похід історичними місцями періоду Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. на волинсько-рівненській території, відвідини музею «Козацькі могили» в с. Пляшева Рівненської області;

д) історико-пізнавальну культурну програму.

Козацькі забави. Фото Ю. Лисої

Спортивно-козацькі змагання

Командні змагання

Козацька естафета

В естафеті бере участь команда в складі дев'яти учасників.

I етап – біг 30 м;

II етап («віз») – чотири учасники пхають віз, а п'ять їдуть на возі;

III етап – біг по купках (на відстані один від одного розташовано 10 гімнастичних обручів (купок));

IV етап («перелаз») – на дистанції естафети стоять щити заввишки 180 см, усі учасники команди долають перешкоду;

V етап – переправа через водяну перешкоду;

VI етап – лабіринт;

VII етап – переправа по розібраному мосту;

VIII етап – перевезення воза (чотири учасники пхають, а п'ять на возі сидять). Фініш.

Естафету проводять на час, за кожне порушення умов естафети команда отримує по 20 штрафних секунд.

Перетягування каната

Склад команди – дев'ять учасників. Змагання проводять в підгрупах за круговою системою з трьох спроб.

Індивідуальні змагання

Стрільба з пневматичної гвинтівки

У змаганнях беруть участь по одному представникові від кожної команди. Стрільба з пневматичної гвинтівки на відстані 10 м у мішень № 6: 3 – пробних, 5 – залікових. Переможця визначають за кращу суму очок. Якщо два або більше учасників наберуть однакову кількість очок, проводиться перестрілка з одного пострілу.

За невивставленого учасника команда отримує останнє місце плюс 10 штрафних очок, за нульову оцінку команда отримує останнє місце.

Метання списа

У змаганнях бере участь один представник від команди. Вага списа 500 г. Метання списа здійснюється в ціль.

На відстані 25 м, 30 м і 35 м на секторі для метання (коридор сектора – 10 м) розміщені три круги в 1,5 м. Учасник має три способи: круг на відстані 25 м – учасник отримує 10 очок, 30 м – 20 очок, 35 м – 30 очок.

Переможця визначають за найбільшою сумою набраних очок в трьох спробах. У разі однакової суми переможця визначають за найкращою спробою. Якщо цей показник однаковий, то переможця визначають за результатами першої спроби.

У командний залік ідуть результати згідно із зайнятими місцями, за невивставленого учасника команда отримує останнє місце плюс 10 штрафних очок, за нульовий результат – останнє місце.

Змагання з гирьового спорту

У змаганнях бере участь один представник від команди. Вагова категорія абсолютна, вага гирі 16 кг; вправа: ривок гирі однією рукою.

Переможця визначають за найкращий показаний результат у ривку.

У командний залік ідуть результати згідно із зайнятими місцями; за невивставленого учасника збірна команда отримує останнє місце плюс 10 штрафних очок.

Змагання з гирьового спорту. Козацькі забави. Фото Ю. Лисої

Боротьба на руках

У змаганнях бере участь один представник від команди. Змагання проводять у підгрупах за олімпійською системою, трьома спробами згідно з правилами змагань з армреслінгу.

Фіналісти за перше–четверте місце змагаються за круговою системою, за 5–9, 10–14, 15–19, 20–24 – за олімпійською системою.

Боротьба на колоді

Від команди бере участь один представник. На колоді стоять два суперники, узявшись за руки, по команді намагаються зіштовхнути один одного.

Змагання проводяться в підгрупах за круговою системою з трьох спроб, у фіналі – за олімпійською системою. За невивставленого учасника команда отримує останнє місце плюс 10 штрафних очок.

Боротьба на колоді. Козацькі забави. Фото Ю. Лисої

Метання колоди

У змаганнях бере участь один представник від команди. Метання колоди проводять довільним способом на відстань із трьох спроб. Переможця визначають за найкращим результатом; у разі однакового результату переможця визначають за кращою другою спробою.

За невивставленого учасника команда отримує останнє місце плюс 10 штрафних очок.

«Бочка»

Від команди бере участь один представник. Стоячи на бочці, учасник повинен подолати відстань 20 м на час. Якщо учасник не втримався на бочці, він починає зі старту. Кількість спроб – 3.

Переможця визначають за найкращим результатом. За невивставленого учасника команда отримує останнє місце плюс 10 штрафних очок.

Нагородження

Переможців змагань нагороджують:

- у командному заліку за I, II, III місця – кубками, грамотами і грошовими преміями;
- в особистому заліку з видів програми за I, II, III місця – грамотами і грошовими преміями;
- у командних видах (козацькій естафеті – за I, II, III місця; у перетягуванні каната – за I, II, III місця – грошовими преміями).

Культурно-конкурсна програма

Конкурс «Нумо, козаки!», веселі козацькі забави передбачають змагання на кмітливість і винахідливість, знання історії козацького руху, життя, побуту й обрядів козаків, козацьких пісень, конкурси уболівальників, а також номери художньої самодіяльності на козацьку тематику.

У конкурсі «Нумо, козаки!» беруть участь дві збірні команди (по одному представникові від кожного куреня); козацьких забавах – усі охочі.

Конкурс курінних клейнодів. Клейнод – емблема куреня, виконана на цупкій тканині фарбами (розмір 30×40 см, укріплена тканина на деревку заввишки 2 м).

Конкурс курінних газет на тему «Як були ми козаками...». Заготовка розміром 50×70 см, допускається попереднє оформлення. Заповнюють під час збору. Оцінюють зміст і оформлення.

Переможців кожного з конкурсів нагороджують подарунками або грошовими преміями.

Матеріальне забезпечення

Фінансування всіх витрат, пов'язаних із підготовкою та проведенням збору, харчуванням і розміщенням учасників, суддів та членів журі, оплатою проїзду й добових суддям та членам журі проводять за рахунок засновників збору.

Витрати на проїзд учасників до місця проведення збору й назад здійснюють за рахунок організацій, які відряджають.

Оргкомітет збору може залучати додаткові кошти спонсорів, інших організацій та підприємств на матеріальне забезпечення збору.

Усі кошти на підготовку й проведення збору акумулюються на рахунку обласного управління в справах молоді та спорту, яке несе повну відповідальність за їх доцільне використання.

Для підготовки та проведення збору наказом управління у справах молоді та спорту створюють оргкомітет, головну суддівську колегію спортивно-козацьких змагань і журі конкурсів.

Підтвердження про участь у зборі надсилають за відповідною адресою. У мандатну комісію представник команди в день заїзду подає заявку, завірену лікарем на кожного учасника, свідоцтво про народження та учнівський квиток. Чітко зумовлюють термін подачі заявок.

Положення про проведення районних змагань «Козацькі ігри»

Мета та завдання

1. Відродження українських національних традицій.
2. Подальше залучення населення до регулярних занять фізичною культурою і спортом.
3. Організація активного дозвілля населення.
4. Визначення кращої команди для участі в «Козацьких іграх Рівненщини – 93».

Місце та час проведення

Змагання проводяться 22–23 травня 1993 р. на території гідропарку м. Здолбунова. Приїзд команд 22 травня до 16-ї год.

Учасники

У змаганнях беруть участь збірні команди сільських рад із залученням господарств, шкіл, клубів, що розміщені на їх території. До складу команди (куреня) входять десять козаків та один курінний. Вік козаків довільний.

Керівництво

Загальне керівництво підготовкою; проведення заходу здійснює районний відділ у справах молоді та спорту, районна рада КПФСТ «Колос». Безпосереднє проведення покладено на головну колегію суддів.

*Козацькі змагання із козаками
Юрківської, Іскренської,
Звенигородської, Вікненської шкіл*

Програма змагань

Боротьба руками на бочках

Місце змагання і обладнання:

- на майданчику для змагання встановлюють бочку;
- змагання проводять згідно з правилами армретлінгу;
- учасники – один чоловік від кожної команди.

Метання списа на точність

Місце змагання і обладнання:

- ігри проводили на Здолбунівщині;
- від місця, де стоїть учасник, на відстані 8 м покладено бочку, на днищі якої накреслені конкретні круги.

Спис

Порядок проведення – переможців визначають за більшою кількістю очок, набраних із п'яти спроб.

Учасники – один учасник від кожної команди.

Пересування на бочці

Кожний учасник має одну спробу для того, щоб пройти якнайбільшу відстань по прямій, пересуваючися на бочці, не торкаючися ногами землі.

Учасники – один чоловік від кожної команди.

Боротьба на бочках

Місце змагання і обладнання:

- на майданчику для змагання встановлено дві великі бочки.

Порядок проведення – стають кожний на свою бочку і за командою намагаються поштовхами рук у плечі, груди, ноги, руки, спину зіштовхнути свого суперника на землю. Поєдинок триває до двох перемог.

Учасники – один чоловік від кожної команди.

Перетягування лінви

Обладнання: лінва.

Учасники – 10 чоловік від кожної команди.

Змагання проводять згідно з правилами змагань із перетягування каната.

Піднімання бочки на кількість разів

Обладнання: бочка, наповнена піском, вагою 20–40 кг.

Учасники – один чоловік від кожної команди.

Порядок проведення – кожний учасник намагається двома руками підняти бочку якнайбільшу кількість разів, йому надають лише одну спробу. Піднявши бочку, учасник не може опускати її нижче пояса.

Метання булави (гирі)

Обладнання: гиря 32 кг.

Учасники – один чоловік від кожної команди.

Порядок проведення – учасник, тримаючи гирю двома руками вниз, намагається її кинути вперед якомога далі. Кожному учасникові відводиться три спроби.

Веслування на човнах

Обладнання, місце змагання: два човни, змагання проводять на водоймищі гідропарку.

Учасники – два чоловіки від кожної команди.

Порядок проведення – змагаються по дві команди. Кінцева мета – дійти до позначки й повернутися назад. Переможця визначають за кращим часом.

Огляд «Козацька пісня»

Місце проведення: фестивалльне містечко.

Учасники: брати участь у конкурсі можуть і козаки куреня, і уболівальники команд.

Порядок проведення – огляд проводять паралельно з основною програмою. Програма довільна. Можуть виступати солісти, дуети, колективи. Для оцінки представляють одну пісню.

Позаконкурсна програма

Кінні перегони

Порядок проведення: учасники змагаються верхи на конях. Їм потрібно пройти відповідну дистанцію чимшвидше. Переможця визначають за кращим часом.

Огляд кращого козацького табору

Оцінюється простота, комфорт, охайність, належний санітарний стан, використання прапорів, хоругв і т. д. Місце розміщення кожного куреня.

Конкурс козацької вечері

Оцінюється простота і швидкість приготування страв, їх смакові кості, оформлення.

Змагання з волейболу й міні-футболу

Визначення переможців – переможців визначають в особистому заліку – з кожному виду програми й у командному заліку – за результатами всіх видів конкурсної програми.

За перше місце в кожному конкурсі команді нараховують одне очко, за друге – два і т. д. За неучасть в одному з конкурсів команди зараховують останнє місце в цьому конкурсі плюс п'ять штрафних очок. Переможця в командному заліку визначають за найменшою кількістю очок з усіх видів програми.

Нагородження – за перше місце в загальному заліку курінь нагороджують символічною перехідною булавою, вимпелами та грамотами.

За перше місце в кожному конкурсі козаки нагороджують грошовими преміями та грамотами. За II–III – грамотами. З переможцем конкурсу зможуть помірятися силами глядачі; той, хто переможе в цій зустрічі, отримує цінний приз.

Фінансування – за витрати, пов'язані з проведенням змагань, відповідають районні відділи у справах молоді та спорту, освіти, культури, райрада КПФСТ «Колос». Усі витрати на участь команд у змаганнях (проїзд, харчування) – за рахунок відряджувальних організацій.

Заявки – встановленої форми, підписані керівником та лікарем, подають у колегію суддів у день приїзду. Попередні заявки завіряють обов'язково в районному відділі молоді та спорту.

Загальні положення – «Козацькі ігри» проводять в рамках районного фестивалю.

Кожний курінь повинен привезти із собою:

- офіційний подарунок (бажано продукт виробництва організації, яка відряджала команду, для створення фонду нагородження);
- декілька наметів (палаток) або матеріали для їх зведення, інвентар для проживання в польових умовах (казанки та пристосування для їх використання над вогнищем), спальні мішки, лопата, сокира тощо;
- набір продуктів харчування на два дні;
- табличку з назвою куреня розміром 20×80 см, довжиною дровка 100 см;
- по можливості курені повинні мати віз у кінній упряжі;
- козаки повинні бути в українських сорочках і бажано в шароварах та чоботах.

Сценарій «Козацькому роду нема переводу»³

Святково прикрашений зал. У центрі – портрет Т. Г. Шевченка, під ним слова «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине».

Звучить «Елегія» М. В. Лисенка.

Виходять ведучі.

Ведучий: Кому не знайоме відчуття дороги? Тут безконечне хвилювання і тривога. Численні турботи й повсякчасний потяг до пізнання. Наша мандрівка – в історію давню і близьку, хотілося б поєднати розповідь про славу Січ Запорізьку з тими піснями й думами, що їх складав народ про своїх героїв, своїх богатирів, а почнемо з легенди.

Ведуча: Колись дуже-дуже давно Бог запросив до себе дітей різних народів, щоб обдарувати їх до свята. Зібралось тут багато люду та всім знайшовся подарунок.

Німецька дитина отримала в спадок точність, акуратність; французька – привабливість, почуття гумору; італійська – потяг до мистецтва. Задоволені були й інші діти, усі розійшлися.

Ведучий: Аж тільки тоді помітив Господь, що в обшарпаній одежині стоїть ще одна дитина, яка гірко плаче. Це була українська дитина, яка, соромлячися свого вигляду, боялася підійти ближче. Зажурився Господь – усе ж всім роздав. Захмарилося його чоло та згодом проясніло, і подарував він українській дитині найцінніший скарб – пісню, що ніхто її ще так не співав, пісню, що й досі береже в душі український народ.

1-й читець: У серці моєму ясно
Квітне козацький цвіт.
Сяють мені прекрасні
Думи жорстоких літ.
Мов хто віки розсунув,
Степ аж двигтить од гроз.
Стогне курай чи струни

³ Підготувала Л. І. Муравчук, провідний редактор Волинської обласної бібліотеки для юнацтва.

Зморених сивих кобз.
Коні іржуть в блакиті,
В пам'яті мало сил,
Бо ще не всі розкриті
Боки старих могил.
Дужо в дикім полі
Грають сліпі вітри.
Доле моя ти, доле,
Марно лиш не згори.
Серце дорогу знайде,
Бо крізь застиглу мить
З вежі безсмертний Байда
Люлькою в степ димить.

1-ша дівчина: При почутому «Байда» одразу ж пригадалися шкільні роки, «Пісня про Байду»,

2-га дівчина: А ось як оповідаються ці події в «Роксолані» П. Загребельного.

3-тя дівчина: «Несподівано весь світ для Роксолани замкнувся на тому дивному Байді з його товаришами.

– Як вони там? Що робить той, якого ти називаєш Байдою?

– Ваша Величносте, він співає.

– О Боже! Що ж він співає?

– Пісні. Складає собі сам. Остання така: «Ой п'є Байда мед-горілочку, та не день, не нічку, та й не годиночку!..»

1-ша дівчина: Думала про свій народ. Тисячі літ жив він на родючій прекрасній землі, розкиданий по широких степах, між велетенськими ріками й лісами, розірваний між нападниками, загарбниками, володарями, без міри, без пуття, без віри, але єдиний, дужий і добрий до всього живого, ростучого й текучого, до сонця, зірок, вітрів і роси. Скільки було заздрісних, охочих, ворожих, які хотіли зіпхнути цей народ з його землі, погнобити, зігнути, знищити! Здався він усім чужинцям добрим, лагідним і безпомічним, що сам упаде в руки, як передостиглий плід. А він стояв непохило, уперто...

Довколишні забіяки рахували свої перемоги, а народ міг рахувати хіба що кривди, завдані йому, але не скаржився, терпляче переносив горе і біду, ще й посміювався: «Чорт не вхопить, свиня не з'їсть».

– Мій повелителю, повезіть мене в Едікуле, щоб я побачила цих загадкових лицарів!

...Що може дати любов, крім клопотів?

2-га дівчина: Найближче до краю підземелля був могутній, оголений до пояса чоловік у широких, здається, з м'якого, але міцного сап'яну шароварах, весь у тяжких ланцюгах, із кайданами на руках і на ногах. Дивилася, як легко ступає до неї Байда, стояла перед велетнем безстрашна, з викликом у тендітній поставі, сказала йому неголосно своєю (і його) рідною мовою:

– Підійди. Я султанша сеї землі.

– Даруй, жінко, за мою обшарпаність. Козак – душа правдива, сорочки не має.

– У моїх жилах тече кров така, як і у твоїх.

– Чорт тобі брат, а Люципер – дядько, вельможна жінко!

– Я не слухатиму твоїх образ, але прошу вислухати мене. Ми з великим султаном даємо тобі свою доньку в жони, дамо тобі воїнів, велику силу матимеш. І за все це захищатимеш нашу землю від кримчаків.

Байда насторожився.

– Потурчитись та побусурманитись? Та хай мене сира земля не прийме!

3-тя дівчина: Роксолана відсахнулася, але не від розсатанілого козака, а від холодного голосу, що твердо пролунав із-за шовкових завісок султанської лектики: «...Ченгелпемекі». А «Ченгелпемекі» означало: «Повісьте на гаку!» І нема рятунку.

Роксолана знесилено похитнулася, мовби зламалася.

1-ша дівчина: Багато істориків схилиється до думки, що Байда – це Дмитро Вишневецький, один із найперших гетьманів Запорізької Січі. Потрапивши в полон, він мужньо переніс усі випробування і став героєм народних переказів під іменем Байда.

2-га дівчина: Хай буде святилицем безстрашному Байді пісня, розпочата ним самим, докінчена народом, який навіки збереже мужнього козака у своїй пам'яті.

Звучить Пісня про Байду».

3-тя дівчина: Турецький хроніст Наїм писав: «Можна певно сказати, що важко знайти на землі людей сміливих, які б так мало дбали про своє життя і так мало боялися смерті». Народ же виявляв шану козакам словами пісні:

Дніпре-брате, чим ти славен?

Чим ти красен, чим ти ясен?

Ой я славен бурлаками,

Низовими козаками...

1-й хлопець: Саме слово «козаки» в нас асоціюється із Запорізькою Січчю. Там, де води Дніпра вільно розлипалися по широкому простору, ніби хтось розсипав безліч острівців. Тут і утворилась вільна козацька республіка. Її історія відображена в народній пісні, думі. Ось прислухайтеся до однієї з них.

2-й читець: Ой не знав козак, ой не знав Супрун,
А як славоньки зажити.
Гей, зібрав військо славне Запорізьке
Та й пішов він орду бити.
Ой у неділю, рано-пораненьку,
Супрун із ордою стявся.
А в понеділок, в обідню годину,
Сам в неволеньку попався.
«Ох, і ти, козаче, козаче Супруне,
А де ж твої прегромні рушніці?»
«Гей, мої рушніці в хана у світлиці,
Сам я, молодий, у темниці».
Ох і виведіте мене, виведіте
На Савур-могілу.
Гей, нехай стану, гляну-подивлюся
Я на мою Україну!
А з тої могили видно всі країни.
Сив орел літає.
Гей, стоїть військо славне Запорізьке
Та як мак процвітає!

2-й хлопець. Серед імен гетьманів Січі пам'ять людська зберегла й це – Петро Сагайдачний. І одразу ж згадується пісня «Ой на горі та й женці жнуть». Автор «Історії Хотинської війни» Я. Собеський писав: «Скільки очолював Сагайдачний запорізьке військо, всюди був овіяний славою подвигів на суходолі та на морі й мав незмінне щастя. Узагалі це був чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям. У битві був першим, коли доводилося відступати – останнім».

Звучить частина пісні «Ой на горі та й женці жнуть».

2-й хлопець: Сагайдачний завжди мріяв про розквіт українського національного життя, шукав союзу з Польщею, але козаки вже не потрібні були королеві. Сила їхня лякала, усі надії на те, що Польща колись гляне на Україну, як на свою сестру, в прах розвіялися. Він зрозумів, що кров козаків і його власна, пролита за Польщу, лише зміцнила ворога козацтва. Розкайним своїм серцем він почав передчувати свою смерть від рани, добутої на війні не за рідний край, а за щастя недругів свого народу, і останнього дня життя душу гетьмана охопила туга за скривджену Україну. 10 квітня року 1622-го помер на горі козацтву й усім, хто разом з ним був.

3-й хлопець: Із Сагайдачним поруч воював Іван Сулима. Історія життя і пригод дуже схожа на долю Самійла Кішки. Коли Сулима прожив свій середній вік, то він під час морського наскоку дістався туркам у бранці. Яничари прикували на військовій галері, і він побував у всіх чорноморських містах. Аж через 15 років повернувся Сулима до рідного краю. Десь року 1633-го його вже обрало козацьке товариство гетьманом. За два тижні повів військо запорізьке до Кодака – польської фортеці на Дніпровському порозі, що мала за мету замкнути Січ.

Гинули один по одному польські хорунжі, осавули й інша військова старшина. Нарешті поляки почали просити милосердя.

– А тепер, панове брати, руйнуйте й паліть усе, щоб біля наших рідних порогів і згадки не лишилося про поляків, – сказав Сулима.

Козаки щиро виконали наказ гетьмана й не залишили в Кодаку нікого, досі про битву нагадують вали та рівчаки – їх не стерли навіть століття.

Звучить пісня «За світ встали козаченьки».

1-ша дівчина: Чудова пісня! Ще донедавна мало хто знав, що автор її – Маруся Чурай. З її мелодійними творами рушали в походи козацькі полки Богдана Хмельницького. І коли Марусю присудили до страти, до гетьмана помчав гінець.

1-й читець: Неси мене, коню...
Коли б хоч не пізно...
Шляхи перекриті...
І варта не спить...
Якщо я впаду –
неврятована пісня,
Задушена пісня в петлі захрипить!

1-ша дівчина: І привіз наказ.

1-й читець: Дійшла що нас, до гетьманів, відомість,
Що у Полтаві скоївся той гріх,
Що смертю має бути покараний, натомість

Ми цим писанням ознайомим всіх:
її пісні – як перло багатоцінне,
Як дивен скарб серед земних марнот,
Тим паче зараз, як така розруха,
Тим паче зараз, при такій війні, –
Що помагає не вгашати духа,
Як не співцями створені пісні?
Про наші битви – на папері голо,
Лише в піснях вогонь отой пашить.
Таку співачку покарати на горло, –
Та це ж не що, а пісню задушить!
...За її пісні, що їх вона складала,
За те страждання, що вона страждала,
За батька, що розп'ятий у Варшаві,
А не схилив пред ворогом чола, –
Не вистачало б городу Полтаві,
Щоб і вона ще страчена була!
Тож відпустити дівчину негайно
І скасувати вирока того».
Універсал прочитано публічно,
Щоб справу тую уморити навічно.

2-га дівчина: Смерть обійшла Марусю стороною, а натомість на горизонті висвічувалась уже зірка безсмертя. Бо невмируща пісня, яку підхопив народ і з якою живе, боронить свою землю.

Звучить пісня «В кінці греблі шумлять верби».

1-й хлопець: Пригадалися слова: «Ой з-за гори сніжок летить, ой там козак убит лежить! На купину головою, накрив очі муравою, а рученьки – китайкою, а ніженьки – нагайкою...» Неначе мати Україна в сльозах схилилася над тілом свого сина і тужить-промовляє...

2-й читець: Занемігся мій кінь у холоднім степу,
Обминаючи клятї байраки.
Бляклі зорі заквив чорний ночі зіпун,
І справляли бенкет вовкулаки.
Вже й надію згубив у густих поликах,
Коли раптом з колодязя ночі
Погляд мій прикувала жарина вікна,
І відстали жаккі поторочі.
Я до того вікна своє серце послав.
Кінь побіг норовисто і хвацько.
В теплу хату дівчина мене завела,
Словом вигріла душу козацьку.
А як ранок надів золотого вінця,
Як на свіжій прощалися стежці.
Мед невипитих вуст піднесла до лица
І напутила: «Будь обережним».
Я поїхав.

І от... не вберігся-таки:
Бій дістав мене шаблею турка.
Несуть мене друзі мої, козаки,
До останнього в світі притулку.
Я лежу у землі, а в крутій небесі
Орла зграя життя прославляє.
Я все бачу і чую, повірте, звідсіль,
І їй... та наймення не знаю.
Відшукайте, орли, кару зірку мою,
Передайте їй слово покути:
Я любив і люблю,
та в нещаднім бою
Ні, не міг обережним я бути.

Звучить музика В. Губи до «Лісової пісні».

2-й хлопець: Якщо, можливо, прізвище когось із гетьманів хтось чує вперше, то Богдана Хмельницького знають усі. Йому присвячено багато дум, пісень, переказів. «Славний Богдан», «Батько Хмель», «Мужній батько» – такими епітетами нагороджували і сучасники, і нащадки гетьмана. І справді, було за що прославляти: з незначною силою у 8000 запорожців спромігся він зробити те, про що мріяли й чого не досягли його попередники Наливайко, Лобода, Жмайло, Тарас Трясило, Сулима, Павлюк... Він збудив український народ до національної свідомості, розбурхав його, визволив із довговічної польської неволі; Україна стала вільною і визнавала владу тільки гетьмана Хмельницького. Серед невтомної дев'ятирічної боротьби він занедужав і 27 червня 1657 р. помер. Перед смертю зажадав, аби козаки вибрали нового гетьмана, щоб знати, у чії руки перейде влада.

1-й читець: Богдан журився люто,
Як смерть гострила ніж.
Кому ж віддати шаблю?
В землі зітлів Тиміш.
А Юрчик врїже пальчика,
Вмирай, а правду ріж.

1-й хлопець: Народ оспівує Богдана Хмельницького, і дещо незвично звучать слова Т. Шевченка в «Розкритій могилі».

2-й читець: Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала,
У колисці задушила б,
Під серцем приспала.

2-й читець: Якби ти знав, якби ти уявляв,
Що після тебе з твоїм краєм стане,
У Переяславі нікого б не вмовляв,
Не поспішав би так, старий Богдане.
Задумався б, чому твій побратим,
Молодший, із ясною головою,
Ніяк не хоче годитись із тим,
Щоб долю поєднати із Москвою.
Якби ти знав, що вродиться змія,
Обплутає Україну, Січ ужалить.
Здвигнулася б тоді твоя рука,
Шукаючи рятунок для держави.
Якби ти знав, то б вихопив меча
І, проклинаючи трикляту долю,
Вже б до останнього Україну захищав
І, може б, так здобув для неї волю.

2-й читець: Говорячи про Богдана Хмельницького, ми не можемо обминути битву під Берестечком. Ця битва найбільша за кількістю її учасників на території нашої країни до початку ХХ ст. – 300 тисяч чоловік з обох сторін. Три дні козаки та повстанці виявляли виняткову мужність, і хтозна, як би склалася доля, коли б не підла зрада хана Гірея. Запорожці відступили, чекаючи Богдана Хмельницького, а його хан захопив в полон. Зрозумівши, що гетьман не повернеться, вони вночі вийшли з оточення, потім був легендарний подвиг трьохсот.

3-й читець: В береги, аж до самої річки,
Упродовж буревісних років,
У жалобі приходять лиш нічка
На поклін до могил козаків.
І завжди в долині зеленій,
Де за раттю проходила рать,
Щось ясніє, неначе знамена –
То дві свічки в пітьмі майорять.
І здається, хтось жалісно кличе,
Хтось блукає у сірій імлі.
Ні, то чайка так сумно китче
І в зажурі стоять журавлі.
Спіть спокійно, у вас є сторожа,
Що відхилить жорстоку ріку.
То ж стоять біля вас мати Божа
Й Україна в терновім вінку.

Звучить початок пісні «Віддається вітер в серці».

1-й хлопець: Козацька рада в пам'ять заслуг Богдана Хмельницького проголосила 16-літнього Юрка – молодшого сина – гетьманом України. Одначе згодом старшина збагнула, що юнакові ще не під силу гетьманська булава, і Юрко її поклав, а на його місце став генеральний писар Іван Виговський.

2-й хлопець: Після того як Виговський уклав угоду й Україна нову потрапила в залежність від Польщі, серед козаків і народу посилювалося невдоволення політи-

кою гетьмана. Отже, через два роки Юрась знову здобув гетьманську булаву. Були в нього й успіхи, але були й прорахунки. Характером слабовольний, хворобливий, він деякий час пробув у ченцях, але потім знову отримав титул гетьмана. Та неславно закінчилося життя нещасного наступника славного Богдана: за вироком трьох турецьких пашів йому накинули мотузку на шию, задушили, і тіло поглинула річка.

Звучить увертюра М. Лисенка до опери «Тарас Бульба».

1-й хлопець: Важливі доручення Богдана Хмельницького часто виконував Петро Дорошенко. На початку 1660 р. він стає Чигиринським полковником і разом з іншими козаками їде до Москви з проською відмінити окремі статті Переяславської угоди. Пізніше став гетьманом Правобережної України. Мріяв об'єднати її з Лівобережною, та зустрів протидію І. Самойловича. Тривала боротьба, безнадія змусила Дорошенка зректися булави і здатися Самойловичу. Решту свого життя прожив тихо в маєтку, де й помер 1698 р.

Звучить частина пісні «Ой на горі та й жєнці жнуть».

1-й хлопець: А І. Самойлович став гетьманом і Правобережної України. Під час походів турецької армії в Україну його війська спинили турків, незважаючи на заперечення Самойловича. Лівий берег опинився під владою Російської держави. Правий був відданий Польщі. 1687 р., після невдалих походів на Туреччину та Крим, усю відповідальність за них лягла на Самойловича, якого заарештували й заслали Сибір. У Тобольську він і помер.

1-й хлопець: Після смерті І. Самойловича гетьманом обрано Івана Мазепу. Скільки він мріяв про вільну, самостійну Україну! А назвали його зрадником і стільки віків проклинали. А поверни історію інакше...

Читець від імені І. Мазепи: «Присягаю, що не для своєї користі, не для вищої честі, а тільки ради всіх вас, ради жінок і дітей наших, ради загального добра матері нашої бідної України, для користі усього війська запорізького і народу українського, для возвищення й розширення прав, вільностей хочу я при допомозі Божій так робити, щоб не погибли і з московського, і з шведського боку».

Я так люблю твої дороги,
Моя Україно сумна.
Ти на груді моїй як рана.
О, як залізно вірю я,
І шабля золота моя, Мазепи, гетьмана Івана,
Над трупом ката засія!

1-й читець: Чого ж Мазепа не розбив
І не злетів він до висот?
Бо не пішов за ним народ
Шляхом і радості й надії.
Не розумів його він мрії.
Та й як він зрозуміти міг
На перехресті злих доріг,
Під ураганами незгод!
Бо помиляється й народ,
І гається, як від бур лозина,
Та не ламається з негод.
Куди, куди піду од суму?

Під землю чи в глибини вод?!
Хіба ж я міг таке подумати,
Що проти мене мій народ?
Що він мої розіб'є мрії
Так, як Петро чужинну рать.

2-й *читець*: Хай про Мазепу спів мій лине,
Хоч він був пан, та серце мав.
За суверенність України
Боровся він і в цім був прав.

1-й *хлопець*: Помер Мазепа 21 вересня 1709 р. в м. Бендери, що в Молдові.

3-й *читець*: Кричать твої рани.
Гірчать твої віхи. Катране, катране!
Потоптаний цвіте,
Кобзарська зірниця
Упала в руїни.
На цвітові – кривця
Синів України.
У кобзарських могилах
По кобзі сховали,
Щоб степ тобі квилів,
Щоб діти співали:
Допоки ще рано,
Допоки не пізно,
Заквітнем катраном
На полі вітчизни.
Допоки іде видно,
Допоки не смеркло –
Вітчизні заквітнем
Катраном безсмертним!

Звучить пісня «Славне військо запорізьке гине».

1-й *хлопець*: Декілька разів обирався кошовим отаманом Запорізької Січі Іван Сірко. За підрахунками Д. Яворницького, він здійснив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства й жодного разу не зазнав поразки. За народними переказами, запорожці на чолі з Сірком надіслали турецькому султанові у відповідь на його вимогу підкоритися Туреччині листа, у якому висміяли й відкинули це домагання. Переказ став сюжетом для відомої картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

2-й *хлопець*: Переказують, що якимось, визволивши з турецької неволі багато українського люду, Іван Сірко запитав: «Куди підете?». Чимало захотіло повернутися до Туреччини. Козаки, спочатку відпустивши гурт, згодом, за наказом Сірка, посікли його, плачучи й промовляючи: «Простіть, братове, та б'ємо вас, аби чужаків не плодити».

1-ша *дівчина*: Козаки були віддані своєму товариству, любили влучне слово, дотепні жарти, вигадки й розваги, а над усе – пісню. «На війну було йдуть з радістю, а з війни повертаються з музиками та піснями – чи поб'ють турка, чи пошарпають ляха, зараз же і пісню складуть на той випадок» (Д. Яворницький).

Пісня «Біля Чигирина»

Біля Чигирина,
У степу широкім,
Там могила скіфа,
Воля козака.
Вони пам'ятають
Червоні жупани,
Чують голоси Гонти
І Залізняка.
З високої кручі
Чути стогін болю.
Подивись, Тарасе,
На дітей своїх,
Що забули мову,
Розіп'яли волю,
Нині топчуть славу
Прадідів святих.

За що наші предки
З ляхом воювали,
І за віщо Гонта
Порубав синів?
Правнуки Богдану
Коня осідлали.
Виїхав на площу
І закам'янів.
Що ж нам скажуть люди.
Що нам скажуть внуки?
Хто ще на Україні
Буде панувать?
Розірвали груди
Її сестер руки,
Потоптали душу,
А сини мовчать.

2-га дівчина: Отож, козацькі часи сприяли поетичному пісенному пробудженню народу, та і не лише цьому. Духовність, освіченість, суворе дотримання законів. Повага до думки кожного. Відкриті кордони. Ринкові відносини. Навіть фермерська система господарювання. Усе, до чого прагнемо сьогодні, виявляється, було втілене в житті Козацької республіки – Запорізької Січі, заснованої 500 років тому.

1-ша дівчина: Та поступово Січ почала занепадати. Козакам оголосили монаршу волю про її скасування, і вони поклали зброю на майдані. Січ розорили – та так, що жодного сволюка з куренів (а було їх 38) не лишилося. Одразу ж після скасування Січі, Катерина почала дарувати козацькі землі царським вельможам, воєначальникам, німецьким, сербським та іншим колоністам. Отак Російська імперія «віддячила» запорожцям за військову службу проти турків і татар.

2-га дівчина: А славу Січі в гущу народу понесли кобзарі. У думках і піснях оспівали вони подвиги захисників рідної землі.

1-й читець: Розказали кобзарі там
Про війни і чвари,
Про тяжкое лихоліття,
Про лютії кари,
Про все розказали.

2-й хлопець: Пам'ять про Козацьку республіку викреслювали зі свідомості народу впродовж віків. Нині патріархи нашого кобзарства розповідають уже не пошепки на вухо один одному, а на повен голос, як перед війною 300 народних співців України та Кубані зібрали буцімто на з'їзд, повантажили в товарні вагони, завезли до якоїсь північної Тмутаракані й поскидали (сліпих!!!) у сорокаградусний мороз до глибоченного яру на повну загибель.

1-й хлопець: У ті ж 30-ті рр. зібрали їх кілька сот під Полтавою, близько 1000 – до Харкова. Радо їхали кобзарі у вишиванках на фестиваль, та назад вони, на жаль, не повернулись. Лише один чи два врятувалося, вилізли з-під купи трупів. Про цю трагедію розповів відомий кобзар Адамцевич, котрий випадково не поїхав.

3-й хлопець: Він же потерпав не раз від роменських міліціонерів, які «порахували» йому ребра, вивозили сліпого далеко в степ й кидали напризволяще. Кобзар навіть пісню склав про це:

Ой Боже мій милий!
Який світ настав –
Міліціонер в старця
Поводирем став.

1-й хлопець: Наша пам'ять береже імена найбільш відомих кобзарів, які з покоління в покоління передавали думи й пісні.

1-ша дівчина: Кобзар Ригоренко та його побратими донесли до нас пам'ять про героїв у думах «Самійло Кішка», «Маруся Богуславка», «Козак Голота» та ін.

Звучить «Дума про козака Голоту».

2-га дівчина: З козаками ділив їх бойову і трудову долю Данило Бандурка. У турецький полон потрапив Грицько Кобзар, де організував утечу козаків, за що йому викололи очі. Він добрався додому і грав козацькі пісні.

1-ша дівчина: Прокіп Скряга та Василь Варченко за часів Коліївщини були замордовані саме за козацькі пісні.

2-га дівчина: Помер у селянській свиті Остап Вересай. Із його голосу М. Лисенко та П. Чубинський записали думи «Як три брати з Азова втікали», «Про вдову і трьох синів», «Думу про Федора Безрідного» та низку пісень.

1-й хлопець: Мордували українську пісню. 300 000 їх у народній скарбниці України. Та чи лише 300 000? А скільки недоспівано в часи притишеного, глухого співу, в часи мовчання? А скільки втрачено-загублено на дорогах голодомору, війни, сваволі!

1-ша дівчина: Тож давайте співати. Про все. І про червону калину, нев'янучу, про силу козацьку, про Україну невмирущу. Не шкодуймо слів, бо мову мудру маємо! Не барімося, бо час іде...

Звучить початок пісні «Червона калина».

2-й хлопець: У цій пісні сконцентрувалася вся програма українських січових стрільців. Тож не випадково вони взяли її за свій гімн і народ ще додав:

Не хилися, червона калино, –
масш білий цвіт
Не журися, славна Україно, –
масш добрий рід.

1-й хлопець: До речі, саме на спомин про славу Січ Запорізьку. Українське військо назвало себе: українські січові стрільці. А заснувалось воно на Західній Україні.

Звучить пісня «Як поборем вороженьків – слава не загине».

1-й читець: Гей, Січ іде,
Красен мак цвіте.
Кому прикре наше діло –
Гей, Січ іде,
Топірцями брень.
Кому люба чорна пільма,
Гей, Січ ще, підківками брязь,
В нашій хаті наша воля,
А всім зайдам зась!

Звучить пісня віддається вітер в серці».

2-й читець: Годі діти, годі нам журитися,
Промайнула та страшна пора.
Нову казку шепче давнє жито,
І встає над світом батько Ра.
Підемо обкрадені й голі,
Підемо убогі й святі
У правічне боже дике поле
Між квітки пахучі й густі!
Україна, зоряна дівиця,
Всіх покличе з тої даліни,
І до неї прийдуть поклониться
Нові діти, нові Ра-сини!

3-й читець: Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

Звучить продовження пісні «Червона калина».

Вечір козацьких традицій із посвятою в козаки⁴

*Пісня на слова О. Кониського, музику
М. Лисенка «Боже великий, єдиний».*

Читець:
Де Дніпро наш котить хвилі,
Рве стрімкі пороги,
Там країна, вся зелена,
Славний край розлогий.
Там козацтво виростало,
Слави, волі здобувало.
Україна, Україна, славний край козачий!
Там, де Чорне море грає,
Де Дністер хвилює,
Де шляхами, де степами
Чумаки мандрують.
За народ там і за віру
Ніс життя козак в офіру.
Україна, Україна, славний край козачий!
Там була й січ лицарства,
Там були гетьмани,
Їх затьмяний Дон і Кубань,
Томлять їх лимани.
Перед ними у Стамбулі

**Посвята у козаки на зброї. Верховний
отаман ВГО «Велике козацьке коло»
Володимир Присяжнюк. с. Рокині
Волинської обл.**

⁴ Підготувала З. Г. Корчинська, головний методист Волинської обласної бібліотеки для юнацтва.

Крився турок в Едикулі.
Україно, Україно, славний край козачий!

І не стало Запорожжя,
Вже нема гетьманів,
Над степами України
Чути звук кайданів.
І, мов сонця квітка в полі,
Воскресіння жде і волі

Україна, Україна, славний край козачий! (*Володимир Масляк*).

1-й ведучий: Відгомоніли століття відтоді, як у пониззі Дніпра, за його порогами, мужні й вольнолюбиві лицарі заснували Запорізьку Січ. Світ звав їх козаками.

2-й ведучий: «Лотри-розбійники» – так шельмували їх у сенаті польські шляхтичі.

«Гнездо своеволия», – писала Катерина II у своєму маніфесті 1775 р. про скасування Запорізької Січі.

1-й ведучий: А народ оспівав у своїх думках, піснях, легендах цих «святих лицарів, захисників вітчизни». Що лишилося після доблесного Запорізького козацтва? Славетний дослідник і патріот козацтва Дмитро Яворницький із любов'ю і сумом свідчив:

Читець в образі: «Лишились високі могили, які гомонять уночі з буйним вітром про минулі та славні події запорожців, лишились міста січей, де колись морем клекотіло козацьке життя, а тепер бувають бур'яни поверх білих козацьких кісток, лишились пречудові думи та історичні пісні, які виспівують сліпі кобзарі, лишились де-не-де старовинні Запорізькі церкви, де колись голосно» підносились гарячі молитви бо Бога з уст козаків: нарешті, лишився старий дід Славута, Дніпро, який колись-то любо колихав на своїх чистих і гомонливих хвилях високі й легкі козацькі чайки, а тепер стих і зацімів.

...І все ж таки, хоч згинули запорожці, та не згинула їхня слава, слава великих героїв, певчих лицарів, могутніх велетнів, котрі поклали свої голови за віру, за народ, за людські права, за безцінну волю».

2-й ведучий: Нині, з поверненням і утвердженням української державності, ми не тільки відкриваємо нові, невідомі сторінки історії Запорізького війська, але й свідками процесу відродження козацького руху; поряд із відновленням таких організацій як «Пласт», «Сокіл», «Січ», народжуються і міцніють юнацькі об'єднання суто козацького характеру, наприклад «Джура».

1-й ведучий: Козацька чайка «Пресвята покрови» Львівського товариства «Кіш» із 45 козаками на борту в липні 1992 р. пройшла шляхами-запорожців із Канівського водосховища аж до берегів Іспанії. Козацький корабель XVII ст. «Еней» Одеського центру екологічного туризму пройшов до берегів Неаполя. Про морську славу козаків знову заговорили в Туреччині, Греції, Італії, Франції.

2-й ведучий: У містах і селах України з'являються курені, полки, паланки, січі нового козацтва, вони ґрунтуються на випробуваних віками козацьких традиціях, і сьогодні, шановне товариство, ми зібралися, щоб посвятити в козаки достойних юнаків, які вивчали козацькі звичаї, їх мудрість, досвід та історію. Ми не маємо за мету влаштувати маскарад у козацькому вбранні, а бажаємо лише відродити почуття святості, традицій та вдячності до попередніх поколінь козаків, які рятували Україну від поневолення. Просимо юнаків зайняти свої місця.

(Під звуки «Запорізької похідної» виходять юнаки у власноручно виконаних козацьких костюмах. Надається слово представникові козацької організації, до якої вступають юнаки).

1-й ведучий: Доречно згадати сьогодні, як колись козаки приймали молодь до свого товариства, де знаходив привітну зустріч усякий, хто мав волю, мужність, здатність до ратного життя.

2-й ведучий: Крім дорослих, які приходили на Січ, немало потрапляло туди підлітків і юнаків, деякого з них привозили в Січ батьки або родичі для військової науки, інші, осиротілі, потрапляли до козаків під час бойових походів і згодом усиновлялись, ще інші козаки приманювали гостинцями та ласкою, а інколи і просто перевіряли їх винахідливість та завзятість.

Оповідач в образі: (Можлива інсценізація уривка).

Як переманять, бувало, запорожці до себе якогось хлопця з гетьманщини, то спершу пробують, чи годиться він у запорожці, накажуть йому, наприклад, зварити-кашу: «Дивись же, вари, так, щоб не була сира, але щоб і не перекипіла, а ми підемо косити. Коли буде готова, так ти вийди на курган і клич нас: ми почуємо тебе і прийдемо». Візьмуть коси й підуть нібито косити. Та не хочеться їм косити! Залізуть в очерет і лежать. Ось хлопець зварить кашу, виходить на курган і починає кликати. А вони чують, та не відгукуються. Кличе він їх, кличе, а потім – у сльози: «Ось занесла мене нечиста сила до цих запорожців! Краще було сидіти вдома біля батька та матері! Ой бідна моя голівонько! Який чорт заніс мене до цих запорожців». А вони лежать у траві, слухають все це й кажуть: «Ні, це не наш!» Потім повернуться в курінь, дадуть тому хлопцю коня та грошей на дорогу і скажуть: «Іди собі до нечистого! Нам таких не треба!» А якийсь молодець вдасться швидкий та кмітливий, то, зійшовши на курган, крикне два рази: «Гей, панове молодці, ідіть кашу їсти!» А як не відгукуються, то він: «Ну і чорт із вами, коли мовчите! Буду я один їсти кашу!» Та ще перед відходом вдарить на кургані гопака: «Ой, тут погуляти мені на просторі!» І затагне на весь степ козацьку пісню, піде до куреня, давай кашу наминати. Тоді запорожці, лежачи в траві, кажуть: «Це наш!». Беруть коси та ідуть собі в курінь, а він: «Де вас чорт носив, панове? Кликав я вас, кликав та й охрип, так потім, щоб не захолола каша, почав сам їсти». Переглянуться між собою запорожці й скажуть йому: «Ну, Чура, вставай! Вистачить тобі бути хлопцем. Тепер ти рівний нам козак». І приймають його в товариство.

1-й ведучий: То що, козаки приймали до свого гурту всіх підряд?

2-й ведучий: Ні, не всіх. Це свідчать й історичні джерела, і народна дума «Козацьке життя».

Кобзар (чи читці) в образах:

Не один козак сам собі шкодив,

Що від молодої жінки у військо ходив,

Його жінка кляла-проклинала:

«Бодай тебе, козаче-сіромахо, побили в чистому полі

Три недолі:

Перша недоля – щоб під тобою добрий кінь пристав,

Друга недоля – щоб ти козаків не догнав,

Третя недоля – щоб тебе козаки не злюбили і в курінь не пустили».

А козак добре дбає,
На жінку не потурає.
Жінці віри не діймає,
Коневі частенько зеленого сіна підкладає,
Жовтого вівса підсипає.
Холодною криничною водою коня напуває.
У похід виступає.
Господь йому дав,
Що під ним добрий кінь не пристав,
Він козаків доганяв, що його козаки любили,
До себе в курінь пустили,
Ще й отаманом настановили.

1-й ведучий: У народі існує багато легенд про випробування прийому в козацьке товариство. Розповідають, що після того як хлопець перехреститься, його пригощали пекучим від перцю борщем. Новачок мав його з'їсти, запиваючи квартою оковитої. Опісля новачка вели туди, де на Хортиці, чи в іншому місці на Дніпрі лежала перекинута між скелями колода: хлопець мав пройти тим «містком», не зірвавшись у воду. Подолавши цей іспит, майбутній козак повинен був пропливти певну відстань супроти течії в смузі Дніпровських порогів.

2-й ведучий: Але й то ще не все. Хлопець повинен був, осідлавши дикого лошака – чолом до хвоста, без сідла й вуздечки проскакати полем і повернутися неушкодженим. Якщо хлопець «на дикому лошаку скакав», то це означало – у козаки годиться.

1-й ведучий: Чи кожен юнак проходив такі випробування, чи народ просто наділив їх богатырськими доблестями, – цього невідомо, достовірно одне: на Січ приймали незалежно від національності, віку та минулого, аби був вільний та нежонатий, говорив козацькою мовою, був православний, знав і приймав порядки та звичаї січового лицарства.

2-й ведучий: Просимо юнаків підготуватися до конкурсу «Домашнє завдання».

Звучить «Запорізька похідна».

1-й ведучий: Зараз у підготовлених сценах ви продемонструєте шановному товариству свої знання про звичаї козаків, уявлення про їх поведінку в різних ситуаціях.

Можливі теми для інсценізації: (на основі публікацій – Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3-х т. Т. І. – К. : Наук. думка, 1990. – 576 с.).

- Святування Нового року на Січі (с. 164–165);
- Вибори кошового (с. 166–167);
- Прийом посла на Січі (с. 169–170);
- Судова процедура (с. 194–196);
- Зустріч січових козаків із козаками-зимівниками (с. 251);
- Проводи козака в ченці (с. 253–254).

1-й ведучий: В основі всього козацького життя були звичаї. З деякими з них ви сьогодні ознайомились. Саме вони були законом: за звичаєм не допускались у Січ жінки, за звичаєм проводилися суд і розправа, за звичаєм збирались на ради і збори, за звичаєм жили і вмирили – спокійно й мужньо, як епічні герої. «Ось так умер мій пан-отець, царство йому небесне! І покійний дідусь, упокій його душу, Господе! Такечки й мені дайте вмерти».

Звучить «Запорізька похідна».

2-й ведучий: А зараз ми дізнаємося, хто з вас краще знає про звичаї і побут запорожців. (Відповіді за виданням: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3-х т. Т. І. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 579).

- Козацький курінь. Поясніть різні значення цього виразу (житло, самостійна військова частина, с. 258–259).
- Хто входив у військову старшину, які основні обов'язки вони виконували? (Кошовий отаман, військовий суддя, військовий осаул, військовий писар, с. 172–181).
- Що вважають у козаків злочинами, які були покарання? (Убивство, побої козака козаком, крадіжка, зв'язок із жінкою на Січі, насильство над жінкою, непокора начальству, втеча з поля бою тощо, с. 189–190).
- Яку зброю полюбляли лицарі? Чим відрізнялось озброєння піхотного від кінного козака? (Піхотний козак мав мушкет, шаблю і спис. Кінний – мушкет, шаблю, спис, чотири пістони, с. 223).
- Кого на Січі називали сиднями чи гніздюками або насмішкувато баболюбами і гречкосіями? (Козаків-зимівників, с. 250).
- Що в козаків називали клейнодами? Перерахуйте їх. (Булава, прапор, печать, пернач, літаври, значки, с. 224).
- Назвіть елементи козацького одягу (с. 196–201).
- Яке християнське свято в козаків було храмовим? (Свято Покрови Богоматері).
- Що в устрої козацьких «чайок» давало змогу їм бути маневреними та швидкими? (Чайки мали стерно з обох кінців човна, весла й вітрила, борти обов'язувались в'язанками очерету).
- Чому козаки здебільшого не носили бороди, голили голови, залишаючи «оселедці»? (Щоб відрізнитися від донських козаків, див.: Сокур А. Як казали козаки // Наука і суспільство. – 1991. – № 5. – С. 28–30).

1-й ведучий: Багато хто сьогодні сприймає відродження козацтва як дивацтво або ж потенційну загрозу спокою суспільства; значною мірою це зумовлено тим, що радянські історики зображали козаків як гульвіс та пияків, обмежених, незграбних, хоч хитруватих, які, знай, «спали та лежали, та горілочку пили». Чи було це справді так?

2-й ведучий: Ні! Згадаймо, що саме козаки не тільки захищали свій народ, але й освоювали нові землі, приносячи туди здобутки культури, цивілізації, релігії, освіти. Як відомо, майже вся козацька старшина, та й чимало лицарів закінчували Києво-Могилянську академію, а майже всі козаки – школи джур: січові або козацькі.

1-й ведучий: Так, безперечно, полюбляло козацтво погуляти, особливо після вдалого походу, успішного промислу чи доброго заробітку. Полюбляли люльку покурити, шанували міцні напої, тютюновий дим часом хмарою зависав над балкою на острові Хортиці чи в інших місцях, де гуляли запорожці. Та і для запеклих курців був суворий закон: не входити з люлькою до куреня або хати. «Люльку остав в сінях, – казали вони, – бо в хаті – Боги», тобто ікони.

2-й ведучий: До тих, хто ж за пиятикою забував про свої обов'язки та нехтував законами війська Запорізького, ставилися вельми суворо. В екстремальних

умовах війни чи походу пияцтво взагалі розцінювали як злочин, і коли вряди-годи хтось порушував «кріпкий приказ», – карали безжально: гульвісу викидали із човна або страчували на місці.

1-й ведучий: А згадаймо, що і Яворницький писав: пияцтво не схвалювалось і в оточенні службових осіб. Січова старшина пияків попереджувала особливими ордерами. Суворо забороняли таємні шинки як «істинні притоки всяких гайдамак і харцизів».

2-й ведучий: Так, за зловживання оковитою карали й у мирний час. Збереглося свідчення про розправу над козаком Герасимом Рябим, котрий влаштував п'яний бешкет: прив'язавши до стовпа, його засікли киями. Діставалося, між іншим, не лише рядовим січовикам, а й старшині. 1765 р. за наказом кошового гетьмана Григорія Лантуха покарали, «Яко недоброго сина», самарського полковника Івана Водолагу за те, що, «помрачившись проклятою люлькою й п'янством, войсковие универсиали презрел...» Тож і зараз потрібно зробити, щоб оковита не опорочила саму ідею відродження козацтва.

Степан Пушик. «Козак гуляє»

Кобзар-читець в образі:

Козак гуляє,
Шинкарка носить,
Шинкар питає:
– Чому не ллєш?
– Не пий, козаче,
– Козачка просить.
– Не пий, козаче, коня проп'єш.
Козак сміється,
Шинкарка носить,
Шинкар моргає:
– Замало ллєш.
– Не пий, козаче, –
Козачка просить.
– Не пий, козаче, –
Мене проп'єш.
Шинкарка швидко

Горілку носить.
– Козацтво п'яне! –
Регоче ніч.
– Не пийте, хлопці, –
Україна просить.
– Не пийте, хлопці,
Проп'єте Січ.
А турок платить.
Шинкарка носить,
І ллє горілки,
І ллє вина.
– Не пийте, діти, –
Україна просить.
– Не пийте, діти,
Я в вас одна.

1-й ведучий: Позитивні риси характеру запорожців – добродушність, щедрість, вірність своїм – до такої міри, що, за козацьким правилом, гріхом вважали обдурити навіть чорта, якщо він потрапив січовикам у товариші.

Поряд із гостинністю та привітністю козаки відзначалися чесністю в ставленні до іновірців і на війні, і в себе на Запоріжжі. Католицький пастор Китович, якого в особливих симпатіях до січовиків не запідозриш, свідчив:

Читець в образі: «Хоча в Січі жили люди різного стану – втікачі й відступники від усіх релігій, – але там панувала така чесність і така безпека, що приїжджі з товарами, чи за товарами, чи за якимись іншими справами люди не боялися й волосини втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. Будь-який злочин проти чиеїсь чесності гостя чи січового мешканця негайно карали смертю».

2-й ведучий: Такі кращі риси особистості, які впродовж віків намагалася формувати козацька народна педагогіка, лягли в основу кодексу лицарської честі. Назвіть відомі вам закони цього кодексу.

Учасники почергово називають ці закони на фоні «запорізької похідної».

- Любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини – України.
- Готовність захищати слабших, турбуватися про молодих, дітей.
- Шляхетне ставлення до дівчини, жінки, бабусі.
- Непохитна вірність ідеям, принципам народної моральності (правдивість, справедливість, працьовитість, скромність тощо).
- Обстоювання повної свободи й незалежності особистості, народу, держави.
- Турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі.
- Добродійність, прагнення робити пожертвування на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів.
- Загартування і розвиток власних фізичних та духовних сил, волі, можливостей свого організму.
- Уміння скрізь і всюди поступати благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти.

1-й ведучий: Зі століття в століття козаки формували свої героїчні якості, що склали кодекс лицарської звитяги. Назвіть їх.

Учасники почергово називають:

- Готовність боротися до загину за волю, віру, честь і славу України.
- Нехтування безпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, Матері-України.
- Ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від завойовників.
- Героїзм, подвижництво в праці й бою.

Музика стихає.

2-й ведучий: Чи не найвище поцінували козаки дружбу. У військовому, повному небезпек і несподіванок житті, козак потребував вірного товариша, який вчасно допоможе, захистить від несподіваної біди.

1-й ведучий: Існував навіть звичай побратимства, коли два козаки, зовсім чужі один одному, браталися, щоб дружба мала законну силу між побратимами. Вони йшли до церкви й тут, у присутності священника, давали «заповідальне слово» такого змісту:

Читець: «Ми, що нижче підписались, склали цей заповіт перед Богом про те, що ми браття. І з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом відповідь хай воздасть, перед нелицемірним суддею нашим спасителем.

Вищенаписана наша обіцянка: щоб брат брата любити, незважаючи на напас-ті з боку наших, чи приятелів, чи неприятелів, та зважаючи на миротворця Бога; до цього завершуєм: хмільно не п'ють, брат брата любить. В сім браття розпису-ємось».

2-й ведучий: Після клятви побратими власноручно робили позначки на заповідальному слові: слухали молитву, обмінювалися хрестами й іконами. Тричі цілувались і виходили із церкви рідними братами до кінця життя.

1-й ведучий: У побратимів все було спільне: вони дарували один одному коней, зброю. У походах, бувало, не з'їдять один без одного шматка хліба: у боях бились поруч і рятували один одного від смерті, аж до захисту власним тілом.

2-й ведучий: Коли траплялось, що когось із побратимів хтось кривдив чи ображав, то другий зараз же захищав його. Якщо ж когось зрадливо вбивали, то його названий брат до кінця життя ставав месником.

1-й ведучий: До побратима з останнім проханням звертається перед смертю козак у народній думі.

Кобзар чи читець в образі:

Ой у полі помирає тіло
Козацьке, біле,
А в чужій стороні.
Ой в чужій стороні.
– Та зроби ж мені, брате,
Вірний товаришу,
Та з клен-дерева труну.
– Та ой, де ж тобі, брате,
Вірний товаришу.
Ой клен-дерева узять?
Та будеш ти, брате,
Вірний товаришу,
В сосновій лежать.
– Да поховай же мене, брате, –
Вірний товаришу,
У вишневім саду
Та на жовтім пісочку,

Вірний товаришу,
Під калиною.
– Та рости, рости, дерево, –
Тонке та високе,
Кучерявес.
Та розпусти гілля
З верху до кореня,
Лист додолоньку.
Та укрий моє тіло,
Козацьке біле,
Ще й головоньку.
Та щоб моє тіло,
Козацьке біле,
Та й не чорніло.
Од ясного сонця,
Од буйного вітру
Та й не марніло.

2-й ведучий: Народні перекази зберегли нам багато випадків про те, коли козак, відшукавши побратима в неволі й не маючи коштів для викупу, віддавався сам на каторгу з тією умовою, аби турок випустив його побратима на волю. Бувало й так, що визволений, поживши кілька років на Січі, знову повертався в неволю, щоб заступити на каторзі свого вірного товариша.

1-й ведучий: То чи є серед вас, молоді козаки, такі друзі, що могли б поклатися на товариша і скріпити вашу дружбу клятвою?

(Якщо будуть охочі, то вони дають клятву, братаються згідно зі звичаєм і слухають слово священика).

2-й ведучий: Великої слави здобули січовики своєю боротьбою проти численних ворогів України. Слава про подвиги запорожців у боротьбі проти шляхетської Польщі, Криму й Туреччини поширилась у Західній Європі. Допомоги з боку Січі шукали уряди багатьох західноєвропейських держав. Багато православних невільників завдячувало волею сміливим козацьким походам.

1-й ведучий: Згадайте, скільки серед січовиків легендарних героїв та ватажків – славних гетьманів, кошових отаманів – Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Морозенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Петро Сагайдачний. Пам'ять про них збереглась до сьогодні.

Читець:

Гей, рівняйся, військо запорізьке,
У тремтливих спогадах моїх.
Сагайдачний сходить з високості
І ступа на тесаний поріг.
Весь, як є. Цілує руку
І регоче, буйний, за столом.
Наче карти, викладає муку,
І біжать тривоги над чолом.
Ой, рівнялось запорізьке військо,
Звучить пісня «Ой на горі та й женці жнуть».

Україна-мати на мечох.
Сагайдачний йде до нас із Січі,
Розгубивши побратимів по степах.
Ліс хрестів. Зелені кладовища.
Він все нижче голову схиля.
Не журися,
Україна, глянь, колише
У колісці слави немовля.
(*О. Сенатович. «Україна»*).

2-й ведучий: Просимо вас відповісти на запитання з історії запорізького козацтва:

- Хто й коли війську запорізькому вперше пожалував клейноди? (Улітку 1576 р. польський король Стефан Баторій).
- Кого з козаків бусурмани називали урус-шайтаном, тобто українським чортом? Які в нього були військові успіхи? (Іван Сірко, який переміг 54 з 55 проведених битв).
- Назвіть ім'я козака, якого двічі обирали кошовим отаманом, чого ніколи на Січі не було (П. Калнишевський, 1762 і 1769 рр.).
- З ім'ям якого чернігівського полковника, гетьмана Лівобережної України пов'язано легенду про скарби, що ніби досі зберігаються в англійському банку? Назвіть примірну вартість скарбу (Павло Полуботок, 200 тис. крб золотом).
- Хто був прийнятий у військо запорізьке під іменем «Нечеса», а згодом став ініціатором ліквідації Запорізької Січі? (Князь Потьомкін, фаворит Катерини II).
- Цей гетьман запорізького війська був родом із Волині. За його гетьманства були побудовані перша церква Святого Миколи зі шпиталем, дзвіницею і школою. Хто він, де народився, що ви про нього знаєте? (Богдан Михайлович Ружинський, який народився в с. Ружині Володимирського повіту в XVI ст. Див.: Кінд Д. Гетьман Богданко // Молода Волинь. – 1993. – 3 груд.).
- Назвіть відомих вам героїв Берестецької битви, розкажіть про їх участь у цих подіях. (Іван Богун – організатор виходу війська з облоги. Іван Нечай боронився один проти польського війська впродовж трьох годин. Р. Джагалія – під його керівництвом козаки за одну ніч так укріпили свій табір, що його поляки не здобули за десять днів облоги).
- «Азовське сидіння» – про яку подію розповідає ця загадка? (Про п'ятирічне козацьке володіння султанською твердиною Азовом, захопленою 1637 р. Запорізькими козаками й утриману від 240-тисячної турецької армії).
- Про яких козацьких гетьманів складено народні думи? («Самійло Кішка» – Дорошенко; Петро Сагайдачний – «Ой на горі та й женці жнуть»; Богдан Хмельницький – «Чи то той то хміль», «Поїхав пан Хмельницький», «У Вінниці на границі», «Хмельницький і Барабаш», «Перемога Корсунська», «Дума про смерть Богдана Хмельницького», Іван Мазепа – «Семен Палій і Мазепа»).

– За якого гетьмана все двадцятитисячне військо запорізьке вступило до Київського братства? (Петро Сагайдачний. «Пісня запорізьких козаків»).

1-й ведучий: Ведучи свій родовід від пращурів-богатирів, козаки прагнули розвивати в собі богатирську силу й дух, у чому домагалися вражальних успіхів. Умілі кіннотники, мореплавці, стрільки з лука й рушниці, борці, вони створили справжні козацькі школи з навчання молодих бійців уміння захистити себе й рідну землю від поневолення. Існували цілі системи козацької боротьби: гопак, гойдок, спас та ін.

Отже, настав час спортивного конкурсу.

Звучить «Запорізька похідна».

Спортивні конкурси

За можливості – демонстрація специфічних прийомів козацьких систем боротьби; перетягування каната; метання списа; боротьба на руках; вивільнення з пут.

Читець: Нашої заслуги в тім не бачу,
Нашої не знаю в тім вини,
Що козацьку бунтівливу вдачу
Нам лишили предки з давнини.
Нам і те не добавляє слави,
Що вони від чужоземних сил
Заступили землю кучеряву
Горами високими могил.
Бо коли, закохані в минуле,
Прокуняєм свій великий час,
Наша лінь нікого не розлучить.
Слава ж та відмовиться від нас
Спогади докучливі, як нежить,
Що тій славі принесуть нове?
Тільки тим історія належить,
Хто за неї бореться й живе. (*В. Симоненко*)

2-й ведучий: Настала урочиста хвилинка: прийняття юнаками козацької клятви на вірність запорізьким традиціям і матінці-Україні.

Звучить «Запорізька похідна».

Клятва українського козака на вірність Україні

Перед Богом нашим Всевишнім, перед святою Покровою, перед українським народом і козацьким товариством – ім'ям моїх матері й батька, святою землею нашою клянусь, що готовий віддати всі свої сили й життя, захищаючи споконвічну свободу народу нашого рідного, дідівські вікові порядки та звичаї, незалежну та соборну Україну!

Присягаю, що буду стояти на смерть за свободу й незалежність України, недоторканність її кордонів і до останнього подиху життя служити їй.

Клянусь свято виконувати статут українського козацтва, жити за козацькими заповідями, зберігати козацьку честь і гідність.

Якщо порушу цю клятву, то нехай не прийме моє тіло свята українська земля і буду я проклятий моїм родом во віки віків.

Надається слово для поздоровлення представникам адміністрації навчального закладу, козацьких, громадських організацій та рухів.

Вечір закінчується козацькими піснями, танцями, жартами, куштуванням козацьких страв.

Сценарій театралізованого свята козацької слави «А ми тую козацькую славу збережемо»⁵

Перед авансценою розміщені дві бутяфорські сторожові вежі, біля яких стоять на варті по декілька козаків. У глибині сцени висять козацькі прапори та військові клейдони. Тут же розміщені литаври.

У відповідний час звучить фонограма «Запорізького маришу». Через зал йде до сцени з бандурою, полотняною торбою старий кобзар. Зупиняється біля козаків.

1-й козак: Кобзар, кобзар!

2-й козак: Просимо, старче Божий, до гурту.

3-й козак: Звідкіля йдеш?

Кобзар: З рідного краю!

4-й козак: А що там чувати?

Кобзар: А ось послухайте (Сідає, строїть бандуру і співає).

Ой з-за Чорного моря, з-за лиману,
Знялася чорная хмара;
То не хмара знялася, то галич погана,
То вовків-сіроманців отара.
А за хижим птаством
Налинули з гиком татари:
Край сплюндрували, худобу забрали,
Жінок і дівчат у ясир погнали.
Палають церкви божі, і хутори, й хати –
Нема кому нас рятувати!
Зглянься ти хоч, Пречистая Мати.
Не дай нам вкінець погибати!
(Звертається до козаків):
Сини мої любі, дітки мої милі,
Орли сизокрилі!
З клекотом дужим злітайтеся одважні, веселі
Від ворога захищати наші оселі!

Козаки-довбуші б'ють у литаври.

1-й козак: Гримлять литаври, стяги пламеніють
Ген високо сонце осяває путь.

Вінницький козацький полк імені Івана Богуня. День українського козацтва та православне свято Покрови

⁵ Підготувала творча фірма «Ідея». Автор сценарію Віталій Іваницький.

2-й козак: А попід горою, яром долиною
Козаченьки славні у похід ідуть.

Із піснею «За світ встали козаченьки» через зал (або з-за куліс) на сцену виходить гурт козаків із шаблями, пістолями, рушницями та іншою козацькою зброєю.

1-й козак: А ось і сам Тарас Бульба із синами.

2-й козак: Та з козаками-орлами.

3-й козак: Розумне слово кажи, пане отамане! Слово і тобі, і синам твоїм.

Тарас Бульба: Я вас вітаю не за повагу до мене, хоча й за те буде вдячність до смерті, але тепер не такий час, щоб уважати на себе, на свою пику, тепер перед нами тяжка хвилина...

4-й козак: Гаразд, гаразд, батьку отамане, раді слухати.

Тарас Бульба: Колись-то, чували ви, наша земля красувалась і пишалась усім людям на диво. Знали нас і в Царградах, і в Яссах, і в Краковах; були в нас свої православні князі, а не недовірки. Та ба! Усе пропало, усе зруйнували бусурмани та католики; тут-то на поміч і родині, і вірі з'явилося наше товариство велике, і нема святішої віри, як наша, братове-панове. Хай лихо тяжке посипа нашу неньку, хай і в середині заводиться тля, та не вдасться вороженькам, не вдасться: товариство наше козацьке на сторожі стане рідному красві. І коли на те піде, що буде треба вмирати, – то ніхто так не здолає вмерти, як ми!

Усі: Ніхто, ніхто!

5-й козак: Правда, батьку, спасибі за слово!

6-й козак: Ну-бо, хлопці, повстаньмо,
Годі катам на поруги
Себе віддавати!
Бо соромно на світ ясний,
На тих людей безпритульних,
Що нема де дітсья.

7-й козак: Ну-бо, хлопці, повстаньмо, пора підоспіла! Беріть, хлопці, хто рушницю, хто пістоль, хто вила!» Не бійтеся, люди, смерті – душа не загине! За таке велике діло уперед ми сміло.

Усі: За Січ! За край рідний! За всіх християн! За віру!

Козаки виконують пісню «Гей на горі, там женці жнуть» або звучить фонограма цієї пісні, і козаки залишають сцену. Кобзар залишається на авансцені, біля однієї зі сторожових веж. Світло на сцені напівтемне. Промінь світла висвічує кобзаря.

*Кобзар: Зажурилась Україна, ніде ся подіти,
Витоптала орда кіньми дрібненькі діти,
Ой дрібненькі витоптала, а більших забрала,
Назад руки пов'язала, від хати погнала.
(Грає на бандурі й співає).
Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Що в тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.*

Там дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка, приходжає.
Словами промовляє.

На сцену виходить Маруся Богуславка, промінь світла з кобзаря знімається.

Маруся Богуславка: Як обрида ця золота тюрма!
Ні щирості, ні чесної людини,
Ні вільних дум, нічого.
Шість літ, як день, минуло, утілило
В якомусь сні химернім, в п'янім чаді,
Які мене зненацька огорнули.
Там, справді, нуд, журбу забути треба:
Я коренем з турецької вже землі,
Кохання тут, і найлюбіша втіха,
І ласощі, роскоші, і пиha.
Ні батенька, ні неньки, ані брата, –
Там тільки люд коханий та церкви,
Та дорога, співуча рідна мова,
Та... Ох, нехай усе те буде сном
В моїй душі, розкішним сном, яскравим
І мрією моїх дівочих літ!
Так, так! Розвійсь ти маревом, минуле, –
Не вернешся, з теперішнім тра житьь.
Час і пора туркеною ставати.
Прощай, прощай! (*Замислюється*).

Тихо звучить мелодія східного танцю. На сцені з'являється Гірей, підходить до Марусі.

Гірей: А ти, моя зоре, щаслива?

Маруся: Я? Коли тебе я бачу
І голубят пестую, – усе тоді
Втишається – і спогади, і болі.

Гірей: Тільки тоді? (*Зітха*). Я радий і за це.
Але скажи, моя райська утіхо,
Чого до нас душею не лежиш
І серденьком цураєшся? І досі
Минулого не хочеш ти забуть?»

Маруся: О, не питай.
Мій батько вмер. І ненька, певно, теж;
Без донечки не жити їй, я знаю,
Невольництва мого їй не знести.

Гірей: Невольництва?!

Маруся: Для неї все ж я бранка,
Єдиний брат, та, певне, й той.

Гірей: А я? Невже моє кохання негасиме
Не замістить і на краплину рід?

Маруся: То пак одне, а то щось інше, друге.
Щаслива я з тобою і дітьми.

Гірей: Яка ж тобі неволя?

Маруся: Що ж, мій орле,

У примхах тут я вільна; в мурах цих,
Як пташка, я у клітці, на припоні.
Тривай! Тебе не маю я корить,
Бо сам ти раб своїх тяжких звичаїв;
У вас жінки рабині, а у нас
Вони в правах з козацтвом майже рівні;
У них жона, чи матір, чи сестра, –
По всіх світах гуляє, ходить вільно
На бесідах з юнацтвом, на ральцях.
На весіллях, на радах навіть часом.
А у сім'ї – та мати голова.

Гірей: У нас того коран не дозволяє.

Маруся: Бо й ви самі нас маєте за цяць.

Захованих для хіти потайної,
Не за людей...
Ох, бідна Україно!
Ніхто тебе не захистить, ніхто.
А всяк чека, щоб лихом дозолити!

Здалека чути козацьку пісню «Стоїть явір». Зачувши пісню, Маруся здригнула й мов остовпіла, а далі аж потягнулася невидимою силою за дорогими звуками.

Маруся: Козачий спів? З моїх країв святих?!

Ох, серце рве! Прокинулось все знову!
Ах! Хто там, хто?.. Мій мозок запалав.
Почувсь мені коханий, кривний голосі.
Ой! Боже ж мій! Який співа то гурт?

Гірей: Невольники?!

Гірей зі злістю покидає сцену.

Маруся: Невольники?!

Свій кривний люд, свій люд хрещений, милий,
Укохана річ наша, голосна,
І чарівна, журливо-чула пісня –
О рідний край! Ох, як болить отут,
І сил нема.
Клянусь тобі цим небом пресвятим,
Клянусь судом, клянусь своїм покровом,
України покоєм я клянусь
І славою синів завзятих,
Клянусь отцем, що визволю усіх,
Не допущу вже більше до знуцання:
Я вимолю сльозами у паші
А коли ні, – ключі у нього вкраду;
Сп'яню, присплю, заріжу, задушю,
А воленьку братам моїм добуду
І помстою за муки заплачу!

Маруся Богуславка рішуче залишає сцену. Знову промінь світла висвічує кобзаря, який грає та співає.

Кобзар: Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка
Добре дбає, до темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі, з віри бусурманської,
На ясні зорі, на тихі води,
У край веселий, у край хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах нас, бідних невольників!

На останніх акордах мелодії до кобзаря підходять козаки й уважно слухають його думу.

1-й козак: Ех, пісня ця рве душу.

Кобзар: То не пісня, а стогін ваш.

2-й козак: Та прийде час, розплатимось!

3-й козак: Нам умирати? Годі!

Стонадцять куп чортів усім ворогам у зуби!

4-й козак (напівголий, кричить): Почекайте ж, бісові татари, дайте тільки справлю шаровари!

5-й козак (звертається до напівголового): Та цить ти, кухво обдерта. Скажи мені, будь ласка, небораче, а що ти там за спідницю шиєш?

4-й козак: Повилазило хіба? Зшиваю посередині, щоб штани вийшли.

6-й козак: Ну, й голова! От пройдисвіт, паливода!

7-й козак: А свої де?

4-й козак: Свої? *(Свистить)*. Пропив!

5-й козак: Пропив штани?! Та скиньмося хоч по шагу та викупім у шинкарки штани лицареві.

(Усі козаки сміються).

4-й козак: Та подавіться ви, гречкосії, своїми штаньми! У мене й без вашої ласки вийшли штани, ще й ловкі.

(Устає і показує). Он які!

Усі: Гля, братці! От мудрагель! *(Усі регочуть)*.

Один із козаків кладе на бочку каламар, папір, гусячі пера і звертається до полкового дяка Гаврила, який стоїть серед козаків. У руках у дяка великий хрест, а за поясом пістоль і шабля.

1-й козак: Сідай, дяче, писати будеш.

2-й козак (ставить відро горілки на бочку, дістає із широких штанів тараню і нюхає): Вип'ємо по одній та й почнемо. Добра тараня. Шкода, що горілки мало. *(зачерпнув кухлем із відра)*. Пий, дяче.

Дяк (перехрестив кварту): Во здоровіє Господа нашого. *(Випив, понюхав тараню і зачерпнув із відра ще одну кварту)*. Во здоровіє Діви непорочної. *(Випив, понюхав тараню і знову хоче зачерпнути, але козак відсовує відро)*.

2-й козак: Зачекай, дяче. Ти що ж, на весілля прийшов, чи що? Бачиш, горілки мало, а тарані багато.

Дяк: Грішник ти, козаче. Дай випити во здорові апостолів святих, бо в раю не дадуть мені й краплі горілки.

3-й козак: А хіба тебе в рай пустять?

Дяк: Мене, слугу Божого, до раю візьмуть, а вас, грішників, – у пекло. У раю ж горілки не дадуть, там тільки янголи співають.

4-й козак: От халепа.

Дяк: Ви ж підете спочатку в пекло й будете казани зі смолою доглядати, дрова носити, дивитися, щоб кипіла добре смола й сірка в казанах. А в них варитися будуть єзуїти, шляхта. А щоб не вчаділи ви коло казанів у смороді, чорти горілку вам носитимуть. Так років сто коло казанів будете. А потім Господь наш милостивий до раю вас візьме.

5-й козак: Років сто?

6-й козак: Ото вже попоп'ємо горілки!

Дяк: Во здорові апостолів святих! *(Зачерпнув кварту)*.

6-й козак: І тих чортів, що носитимуть горілку.

Усі регочуть, а козак п'єз відра.

Дяк: Амінь! *(Бере відро і п'є)*.

З-за куліс до гурту підходить декілька козаків.

7-й козак: Чолом вам, козаки! Приймайте втікачів із неволі шляхетської

1-й козак: Ану, покажіть руки.

Утікачі показують руки.

2-й козак: Наші!

Дяк: До унії не приставали? Віру християнську не зраджували?

Утікачі: Ні, пане отче.

Дяк: «Отче наш» знаєте?

Утікачі: Знаємо.

Дяк: Горілку п'єте?

Утікачі: П'ємо.

Дяк: Істинно християнські душі. Цілуйте хрест, раби Божі.

Утікачі хрестяться і цілують хрест. Один із козаків звертається до кремезного втікача.

3-й козак: Це що в руці в тебе?

Утікач: Це довбня, залізом кована. Не можу дібрати шаблі. Яку не візьму – залегка.

3-й козак: А скільки твоя довбня важить, синку?

Утікач: Пуд чи два.

4-й козак: Ану, махни нею.

Утікач змахнув довбнею, наче шаблею, всі відскакують.

4-й козак: Чекай, чекай. Віднині довбнею ти будеш прозиватись, Так і запишемо тебе до куреня. *(Звертається до інших)* Оце козак! А ви що вмієте робити? Невже тільки горілку пити? Ану, покажіть свою козацьку майстерність!

Грають музики, козаки забавляються.

Пропонуємо декілька козацьких забав:

– група або декілька козаків майстерно б'ються на шаблях;

- хто влучніший – двоє козаків тримають на витягнутій руці шаблю, інші повинні з кроків 7–10 шапкою влучити в шаблю або потрібно закинути шапку на шаблю;
- хто сильніший – на бочці змагаються на руках або хто більше разів підніме бочку;
- хто спритніший – змагаються дві команди: двоє шароварів, у кожному штанину влазить по двоє козаків і біжать естафету;
- хто кого перетягне – змагаються дві команди: двоє стають один до одного лицем, беруться за руки, інші чіпляються за ними – і хто кого перетягне;
- один тримає на витягнутій руці (на висоті пояса) шаблю, а інші скачуть через шаблю. Хто не перескочить, із того сміються.

На сцену до козаків виходить Богдан Хмельницький.

Хмельницький: Козачеству, преславному лицарству
Україна б'є до землі чолом! (*Низько вклоняється*)
Вона тепер, немов підбита чайка,
До матері на явно прилади.

1-й козак: Хмель-батько тут!

2-й козак: Здоровий був, Богдане!

Хмельницький: Козачество! Дозвольте річ держать!

Усі: Держи! Держи! Ми слухать тебе раді!

Хмельницький: Уже десять літ в неволі ми цілком,
І маслів Став похоронив права нам.
Відтоді нас ворог опряга
Й затягує ярмо на нашій шиї, –
А от тепер таке в нас завелось,
Якого з роду ви есте, не чули:
Потоптані останнії права,
Зганеблена святая наша віра.

Усі: За віру – смерть!

Хмельницький: Так! Єзуїт розвів
Там унію до гвалту, до розбою:
Грабують скрізь у благочесних все;
Межує лях громадські наші землі;
Суда нема; скасовано закон;
Гвалтує пан, паскудить наші сім'ї.

Усі: До бою всі!

3-й козак: Хай нас веде на ворога Богдан!

4-й козак: Він, як орел, на шуляків ударить!

Всі (кидають шапки) вгору Богдан Хмельницький! Гетьман наш! Хвала!

5-й козак: О, затремтить тепер уся чорна кривда,
Охреститься земля в її крові!

Хмельницький: Спасибі вам, брати,
За шану цю (кланяється).
Росте і кріпне наша сила!
Я підніму бунчук за рідний люд, –

І все живе повстане скрізь за мною, –
Підніметься, як хвиля навісна, –
І ворогів-напасників потопить.

Усі (добувають шаблі): За віру! За наш край!

Виконується хореографічна композиція «Козацька переможна». Козаки залишають сцену.

Кобзар: І лежало те поле після кривавої січі почорнілою пусткою, ніким не оране, ніким не засіяне.

(Грає на бандурі й співає, або звучить сумна мелодія, на фоні якої читається текст):

«Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?»
«Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили,
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі.

Клюють очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю.
Будете орати
Мене стиха та, орючи,
Долю проклинати».

Під час виконання кобзарем думи на сцені напівтемно. З різних сторін куліс на сцену із запаленими тічками виходять козаки. Вони стають у декілька рядів і сідають на одне коліно. В одній руці свічка, друга тримає спущену донизу шаблю, на якій висять козацькі шапки.

*Кобзар: Усе згадаймо, спомянімо
Хоч добрим словечком
На могилах, на курганах,
Що під Берестечком.*

Виконується пісня «Боже великий, єдиний» або звучить фонограма цієї пісні. Із глибини сцени в українському вбранні, у чорній хустині з іконою в руках повільно йде між середнім рядом до авансцени Мати-Україна. За нею, по боках, 12 козаків несуть 12 маленьких ангелочків-дівчаток у білому вбранні, білих віночках, білих накідках.

*Кобзар: У красі нетлінній чарівній
Вона розкрила очі сині.
Всі козаки вклонились їй,
Воскреслій мрії України.*

Мати-Україна з козаками й ангелочками спускаються в залу, вони проходять біля глядачів і залишають залу.

*Козак: Ой заграйте ж, музики, ви од хати до хати,
Та нехай же не журиться за мною рідна мати.
Ой заграйте ж, музики, ви од дому до дому,
Та нехай же не журиться моя мила за мною! (Співає).
І шумить, і гуде,
Дрібен дощик іде,
А хто ж мене, молодую,*

Та й додому проведе?
Обізвався козак
На солодкім меду:
«Гуляй, гуляй, дівчинонько, –
Я додому поведу!»
Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел,
Як побачив, та й умер!

Козак падає, а інші з нього сміються. Один із козаків звертається до гурту дівчат (учасників художньої самодіяльності), які перебувають у залі.

2-й козак: Вийдеш, чорнобрива, у садочок, – розважити січовика?

Дівчина: Та вам же гріх із нами й балакати...

Козаки співають та пританцьовують.

3-й козак: Ой надіну карамзина,
Бо в садочку жде її Марина.

Коли є на серці горе –
Дівчинонька заговоре!

4-й козак: От дуба та до дуба –
Дівчинонька моя люба:
Запорожця не лякайся
Та міцніше пригортайся,

5-й козак: Козакові тільки й долі,
Як горілки є доволі
Та як часом кароока
Сяде нишком коло бока!

3-й козак: Гей, хоть прив'яжіть ноги, – не здержу.
Ану, хто зі мною?

До танцю пориваються всі дівчата та козаки. Далі виконується декілька концертних номерів, пов'язаних із темою свята, які є в репертуарі цього колективу художньої самодіяльності.

Кобзар: Добре, браття, добре козарлюги!
Поки є ви, не загине Січ,
Покорять невольничі фелюги,
В тій пожежі згине темна ніч.

Звучить мелодія «Запорізького маршу». Через зал до старого кобзаря йде маленький хлопчик в українському вбранні. Дає старому кобзареві хлібину.

Хлопчик: Українська пісне!
Ти пройшла шляхами
До мого серця і живеш у нім,
Українська пісне!
Чарівна, всесильна!
Ти такою будеш через сотню літ!
Українська пісне,
Вчить тебе дитина,
Щоби пам'ятала свій козацький рід!

Звучить мелодія Державного Гімну «Ще не вмерла України...». Старий кобзар розламає хлібину, одну частину кладе собі в торбину, другу дає маленькому хлопчикові-кобзарикові і разом з козаками співає пісню.

*Кобзар: Засвідчимося разом сьогодні,
Брати і сестри,
Що козацькому роду –
Нема переводу!*

Усі виконують пісню «Наливайте, браття, кришталеві чари».

За світ встали козаченьки

За світ встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусина,
Свої ясні очі, очі. /двічі
Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
Та за свого миленького /двічі
Богу помолися!
Стоїть місяць над горою,
А сонця немає,
Мати сина в доріженьку /двічі
Слізно проводить:
«Іди, іди, мій синочку,
Та не забарися,
Через чотири недільоньки /двічі
Додому вернися!»

«Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернутися,
Та щось кінь мій вороненький /двічі
В воротях спіткнувся.
Ой Бог знає, коли вернусь,
В якую годину.
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину».
«Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
Та чи ж буде вона мене, /двічі
Сину, шанувати?»
«Ой не плачте, не журіться,
В тугу не вдавайтесь,
Заграв мій кінь вороненький, /двічі
Назад сподівайтесь!»

Гей, на горі...

Гей, на горі там женці жнуть /двічі
А попід горою, попід зеленою
козаки йдуть;
Гей, долиною, гей, широкою
козаки йдуть.
Попереду Дорошенко /двічі
веде своє військо,

військо запорізьке
хорошенко. Гей.
Попереду пан хорунжий /двічі
під ним кониченько,
під ним вороненький
сильний-дужий. Гей.

Стоїть явір

Стоїть явір над водою,
в воду похилився,
На козака пригодонька,
козак зажурився.
Не хилися, явороньку,
ти ще зелененький,
Не журися, козаченьку,
ти ще молоденький.
Ой поїхав на чужину,
та там і загинув.

Свою рідну Україну
навіки покинув.
Казав собі висипати
високу могилу,
Казав собі посадити
в голові калину.
Будуть пташки прилітати,
ту калину їсти,
Будуть мені приносити
з України вісті.

Ще не вмерла України...

Ще не вмерла України ні слава, ні воля.
Ще нам, браття-українці, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.
Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону.
В ріднім краю панувати не дамо нікому.
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще на нашій Україні доленька доспіє.
А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже.
За Карпати відіб'ється, згомонить степами.
України слава стане поміж народами.

Наливайко, Залізник і Тарас Трясило
З домовини кличуть нас на святе діло.
І згадаймо славну смерть лицарства козацтва,
Щоб не втратить марно нам свого юнацтва.

Боже великий, єдиний

Боже Великий, Єдиний,
Нам Україну храни,
Волі і світла промінням
Ти її осіни.
Світлом науки і знання
Нас, дітей, просвіти,
В чистій любові до краю
Ти нас, Боже, зрости.
Молилось, Боже Єдиний,

Нам Україну храни,
Всі свої ласки, щедроти,
Ти на люд наш зверни.
Дай йому волю,
Дай йому долю,
Дай доброго світа.
Щастя, дай, Боже, народ
І многая, многая літа!

Гей, наливайте повнії чари

Гей, наливайте повнії чари,
Щоб через вінця лилося,
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося.
Гей, не дивуйте, добрії люди,
Щоб на Вкраїні повстало,
Там за Дашевим, під Сорокою,
Множество ляхів пропало.
А Перебийніс водить чимало –
Сімсот козаків з собою.
Рубаєм мечем голову з плечей.

А решту топить водою:
«Ой пийте, ляхи, води калюжі,
Та й води болотянії,
А що пивали на тій, Вкраїні
Вина та меди ситнії!»
Дивують панки, вражії синки,
А що козаки вживають?
Вживають вони щуку-рибаху,
Ще й саломаху з водою.
Ой чи бач, ляше, що наш Хмельницький
На Жовтім Піску підбився,

Од нас, козаків, од нас, юнаків,
Ні один панок не вкрився.
Ой чи бач, ляше, як козак пляше,
На синім конику грає,
З мушкетом стане, аж серце в'яне,
А пан од жаху вмирає.
Ой чи бачиш, ляше, як козак пляше,
По Костянуу могилу.
Як не схотіли, забунтували,
Та й утерjali Вкраїну.
Ой чи бач, ляше, що по Случ – наше,

По Костянуу Могилу.
Як не схотіли, забунтували
Та й утерjali Вкраїну.
Ой та зависли пани, зависли,
Як чорна хмара, на Віслі.
Не допустимо ляхів із Польщі,
Поки нашої житності!
Гей, ну, козаки! Гей, ну, скоки
Та заберімося в боки!
Загнали панів геть аж за Віслу,
Не вернуться і в три роки.

Використання календарної обрядовості українців у процесі фізичного виховання дітей

Організація і методика проведення українських народних ігор

Вибір гри

Для вибору гри потрібно чітко знати завдання, які розв'язуватимуться грою, рівень розвитку дітей і місце проведення. Добираючи гру для уроку фізичної культури, потрібно враховувати основні його завдання. Наприклад, для закріплення техніки стрибків доцільно використовувати ігри, сюжет яких пов'язаний зі стрибками.

Зміст гри повинен відповідати віковим особливостям фізичного і психофізичного розвитку дітей. Для дітей молодшого шкільного віку, руховий досвід яких дуже малий, рекомендують ігри сюжетного характеру з елементарними правилами і простою структурою («Мак», «Іди, іди, дощику», «Ой вийтеся, огірочки» та ін.). Поступово від простих ігор потрібно переходити до складніших, підвищувати вимоги до швидкості та координації рухів. У середньому шкільному віці застосовуються більш різноманітні ігри. Діти вже мають певний руховий досвід, тому доцільно використовувати ігри «Ворона», «Квочка», «Цурка», «Гилка проста». Рекомендують ігри зі швидкими рухами і стрибками («Запорожець на Січі», «У довгі лози», «Пускайте нас»). Для дітей старшого шкільного віку, у зв'язку зі зростанням фізичних можливостей, рекомендуються ігри з короткочасним силовим напруженням («Перетяжка», «Хвостач», «Вежа»), точними і швидкими рухами («Гилка складна», «Ходулі»).

Традиційно склалося так, що більшість українських ігор не поділяється за статтю. Проте існують й суто дівочі («Мак», «Горішок», «Коза») та хлопчачі («Тягти бука», «Дзвіниця»), а також ігри, участь у яких з давніх-давен обмежувалась.

Підготовка місця для гри

Народні ігри, зазвичай, не вимагають спеціальних майданчиків. Грали на вулиці, на вигоні, на лузі, у полі, серед пасовищ й навіть під час праці, коли наступав короткий перепочинок. Під час проведення ігор в приміщенні потрібно передбачити, щоб не було непотрібних, зокрема гострих, предметів. Якщо гра

відбувається в лісі, потрібно знайти рівну галявину без пеньків та гілля. Доцільно дітей привчати самостійно готувати місця для гри, робити розмітку, наводити лінії. Якщо розмітка майданчика вимагає багато часу, то це роблять до початку гри. Нескладну розмітку можна робити під час пояснення гри: межі майданчика повинні бути не ближче 3 м від огорожі, сітки та інших предметів.

Організація гри

Для організації гри велике значення мають лічилки, які дають можливість швидко організувати гравців, налаштувати їх на об'єктивний вибір ведучих. Лічилки різняться чіткістю, ритмічністю, співучістю:

Котилася торба
З великого горба,
А в тій торбі
Хліб-паляниця,
Кому доведеться –
Той буде жмурилася.

Говорячи кожне слово лічилки, діти показують почергово на гравців. На кому випаде останнє слово, той і стає ведучим, або навпаки – виходить із кола.

Крім лічилок, традиційно існує і жеребкування. Найчастіше його застосовують у тому разі, коли дітей потрібно розділити на дві команди. Наприклад, діти за загальною згодою обирають двох найбільш майстерних гравців. Решта розділяється попарно. Пари складаються з рівних за зростом гравців, які домовляються про назву кожного. Після цього вони підходять до ведучих і запитують: Соломи чи зерна? Або дерева чи заліза? і т. п. Ведучі почергово вибирають, говорячи: соломи, заліза... «Солома» й «залізо» стають біля ведучих, які їх вибрали, і так, поки не утворяться дві рівні команди.

Для визначення черговості в народних іграх дуже часто застосовують вимірювання на палиці. Один гравець підкидає її і ловить однією рукою. Другий гравець береться за палицю вище тієї руки, котра ловила. Так почергово переносять свої руки вище до кінця палиці. Чия рука опиниться на кінці, той і починає гру.

Ще один спосіб вибору ведучих – виділення за загальною згодою дітей. Цей прийом має велике значення в педагогічному аспекті, тому що дає змогу виявити колективне бажання дітей, які звичайно вибирають найдостойніших. Інколи керівник гри призначає ведучих. Зазвичай, до цього вдаються тоді, коли діти ще не знають одне одного й не можуть швидко вибирати найбільш здібних гравців.

Перш ніж почати пояснення гри, потрібно розмістити учнів так, щоб вони добре чули й бачили керівника. Найкраще вишикувати гравців у вихідне положення, із якого вони почнуть гру. Якщо до початку гри діти стають у коло, керівник під час пояснення перебуває між гравцями. Не можна ставати в центр кола, тому що половина дітей опиниться за спиною. Якщо гравці розділені на дві команди й вишикувані одна проти іншої на великій віддалі, доцільно при поясненні зблизити команди, а потім знову повернути їх у вихідне положення. У цьому разі керівник, пояснюючи гру, стає біля бокової межі й звертається то до однієї, то до другої команди. Під час пояснення не можна розміщувати дітей обличчям до сонця або вікна.

Управління грою

Під час гри керівник зосереджує увагу дітей на її зміст, стежить за точністю рухів, робить стислі методичні вказівки, підтримує підвищений емоційний настрій і товариські стосунки між гравцями.

Пояснюючи нову гру, в якій є лічилка, керівникові не варто попередньо розучувати з дітьми її текст, його бажано ввести в хід гри несподівано. Такий прийом дасть дітям велике задоволення і звільнить від нудних графаретів. Діти, слухаючи ритмічні поєднання слів із рухами, при повторенні гри легко запам'ятовують лічилку. Пояснювати нову гру можна по-різному, залежно від її виду та змісту. Так, несюжетну гру пояснюють стисло й лаконічно. Керівник створює уяву про її зміст, послідовність ігрових дій розміщення гравців, правила гри. Пояснюючи сюжетну гру, потрібно стисло розповісти про її хід, пояснити роль ведучого, дати послухати діалоги й перейти до розподілу ролей. Розповідь не повинна бути монотонною. Пояснювати гру слід спокійним голосом, інколи підвищуючи або знижуючи його, щоб звернути увагу учнів на той чи той момент змісту. Для кращого засвоєння гри пояснення варто супроводжувати показом. Зміст гри доцільно пояснювати тільки тоді, коли діти грають у неї вперше. Якщо гра повторюється, достатньо нагадати, описати її основні моменти, залучаючи до цього самих дітей.

Головне завдання педагога – навчити дітей гратися активно й самостійно. Тільки в цьому разі вони зможуть самі в будь-якій ситуації регулювати ступінь уваги й м'язових напружень, швидко приймати рішення, проявляти ініціативу.

Починати гру потрібно організовано і вчасно. Затримка її значно знижує передігровий стан, зменшує готовність дітей до гри. Гра починається за встановленим сигналом (команда, свисток, сплеск у долоні тощо). Пізніше керівник уважно стежить за ходом гри і спрямовує діяльність дітей у певному напрямку. Під час гри доцільно робити зупинки і вказувати гравцям на технічні й тактичні помилки. Водночас потрібно надавати дітям максимум ініціативи і залишатись об'єктивним суддею.

Давати сигнал до закінчення гри найкраще тоді, коли діти отримали від неї задоволення і не перевтомилися. Про закінчення гри можна попередити словами: «Залишилося дві хвилини», «Граємо до одного м'яча». Несподіване закінчення гри може викликати негативну реакцію гравців.

Підсумки гри

Після закінчення гри керівник повинен оголосити її результати. Для цього він створює спокійну обстановку. Під час визначення результатів потрібно враховувати не тільки швидкість, але і якість виконання тієї чи тієї дії. Оголошувати результати потрібно лаконічно, нікому не роблячи скидок. Потрібно назвати помилки, допущені в техніці й тактиці гри, указати на шляхи їх виправлення. Доцільно згадати позитивні й негативні моменти, відзначити кращих гравців. Бажано залучати до аналізу ігрових дій самих дітей, що дає змогу привчати їх до спостережливості й значно підвищує інтерес до фізичної культури.

Інвентар

Народні ігри, зазвичай, не вимагають складного обладнання. Інвентарем часто слугував підручний матеріал: палиці, камінці, горіхи, квасоля тощо. Зі спеціального інвентарю можна назвати м'яч, гилку, цурку, скраклі та деякі інші.

М'яч робили із шерсті. Навесні з вола чи корови насмикували чистої шерсті й, змочуючи її водою та слиною, катали між долонями. Спершу виходила маленька грудочка, яка згодом все більшала й більшала, набуваючи круглої форми. Чим довше, старанніше й рівномірніше робиться викачування, тим тугішим і пружнішим стає м'яч, тим краще він «стрибає». Інколи його обшивали шкірою, виготовляючи чохол із чотирьох ромбоподібних шматочків шкіри або ж наби-вали такий чохол «куницею», тобто борідками волосків очерету чи коноплі. Обшитий шкірою м'яч називався ремінним. Траплялося, що перед грою для біль-шої ваги м'яч намочували водою. Тоді удар від нього сильніший і відчутніший.

Для ігор можна використовувати маленький гумовий м'яч діаметром 6–8 см.

Гилка – палиця діаметром 3–5 см та завдовжки до метра. Її використовують для того, щоб підбивати м'яч. Для гравців молодшого віку береться дощечка завдовжки 80 і завширшки 10 см, закруглена й зачищена з одного боку, щоб її зручно було тримати.

Цурка – загострена з обох кінців паличка із міцного дерева завдовжки 20–30 см. Для гри в цурку потрібна ще замашна палиця завдовжки 70–100 і завширшки 2–3 см.

Великою популярністю користувалися ходулі. Їх виготовляли з двох високих жердин, із боків вкручували маленькі палички або прибивали дощечки. Можна навіть декілька: нижче й вище. Часто для ходул використовували дві тички з природними розкаракулями.

Використання календарної обрядовості українців у позакласній роботі

Використання під час позакласної роботи з дітьми календарної обрядовості сприяє патріотичному вихованню, осмисленню себе, своєї особистості як частини великого українського народу, пробудженню національної самосвідомості, морального й фізичного загартування.

Ой весна-красна

Сценарій свята⁶

Звучить вальс Є. Доги із фільму «Мій ласкавий і ніжний звір».

Учитель: Велика і прекрасна наша земля. Змінюється, вічно оновлюється вона. Погляньте навколо: ласкаво світить сонечко, від його теплового поцілунку розкриваються повіки перших квітів, весняний вітерець грайливо пестить ніжні коси берізки і плакучої верби, у голубому небі пропливають легенькі хмарки, а довкола щасливим співом заливаються птахи. Це їм перший весняний місяць відчинив двері в рідний край.

Весна... Уже сама згадка про неї будить у серці щемну радість, тривогу. Це свято оновлення і відродження природи; його відчувають і по-своєму переживають дорослі й діти, тварини й рослини – усе, що є живого на землі. Коли приходить весна, кожен відчуває, що мовби народився на світ вдруге, що весна ця особлива, – краща, ніж були попередні. Бо хіба не зачарує тебе вона, коли слухаєш спів – ніжний, щирий, зворушливий? Вслухаймося в нього, діти, і озветься весна до нас голосом народної артистки Ніни Матвієнко (Н. Матвієнко співає «Веснянку»).

⁶ Буган Ю. В. Ой весна-красна / Ю. В. Буган, О. І. Тимчишин, С. В. Борисюк // Позакласний час. – 1998. – № 3. – С. 28–31.

Учитель: Дорогі діти й гості! У нас сьогодні свято «Ой весна-красна». Ми раді з вами провести це свято. Весну, за уявленням наших предків, приносили на крилах птахи. 30 березня, коли святкували Теплою Олексі, наші предки чекали нетерпляче. Зранку одягались у святкове вбрання, хлібороби вітали один одного з весною й теплом. Господині випікали обрядове печиво – жайворонків, голубів. Діти, співаючи, носили їх по селу, провіщаючи й закликаючи весну. Піснями, танцями, хороводами, веселими забавами зустрічали наші прашури весну.

Учениця: Ой виходьте, дівчата, на вулицю весну-красну зустрічати. Будемо весну стрічати та віночки сплітати. А віночки сплетемо – хороводом підемо.

Учениця:

Благослови, мамо, весну закликати,
Весну закликати, зиму проваджати.
Зиму проваджати, весну зустрічати.
Зимочка в візочку, літечко в човночку.

Мама:

Благословляю вас, діти,
Весну закликати!
Весну закликати,
Зиму проваджати!
З веселою усмішкою,
Із жайвором-пташкою,
З водою свяченою, з колосками хліба
І добром у серці.

Уходить Весна з букетиком квітів, кланяється і звертається до учасників свята.

Весна: Сьогодні своєю весняною владою я наказую всім радіти, співати, танцювати, закликати сонце, птахів, тепло.

(Хоровод «А вже красне сонечко припекло»).

Учень:

Ой весна-весна красна,
Що ж ти нам, весно, принесла?

Весна:

Коробочку з веретенцями,
А скринечку з червінцями,
Старим дідам по кийочку,
Старим бабам по серпаночку,
Малим дітям по яблучку,
А хлопчикам по батіжечку.

Учень:

Ой весна-весна красна,
Що ж ти нам, весно, ще принесла?

Весна: Принесла я вам урочистість вербної неділі, таємничість і красу Великодня зі смачними пасками, різнобарвними крашанками.

Принесла я вам літечко,
Ще й запашнеє зіллячко.
А дівчатам по віночку
З хрещатого барвіночку.

А ще принесла я вам три парубки
красні, три місяці ясні.

– Місяць Березень – перший красень.

(Уходить Березень, кланяється).

– Квітучий Квітень вас вітає.

(Уходить Квітень).

– І Травень тішить вас розмаєм.

(Уходить Травень).

Березень:

Перший місяць я весни,

Я – пролісковий цвіт.

Я пережив зимові сні

І знов народивсь на світ.

Квітень:

Я – Квітень, славний квітникар,

Сонячно й рясно

Уквітчав вам календар

Першим цвітом – рястом.

Травень:

А чим же місяць Травень

Поміж братами славен?

Іду й весело співаю,

Дощами землю поливаю,

Святковими піснями

І громом над полями.

Учитель: Колись давно, як починалися веснянки, перед початком свята дівчата варили горщик каші, виносили на вулицю, закопували під вербою і прибивали кілочками.

Учениця:

Закопали горщик каші,

Ще й кілком прибили,

Щоб на нашу вулицю

Парубки ходили.

Учитель: А коли луки покривалися травицею, сільська молодь влаштовувала традиційні весняні ігри. Вибирали з-поміж себе найвродливішу дівчину – Ягілочку. Дівчата прихорошували її вербовими котиками, хрещатим барвінком, узявшись за руки, водили хороводи.

Учень:

Вийди, вийди, весняночко,

Прийди до нас, Ягілочко,

Прийди, прийди, теплом утіш,

А ти, сонечко, світи ясніш.

(Хоровод «Ягілочка»).

Учень:

Дівчаточка-гороб'яточка, радьмося.

Та й виходьмо на травицю – граймося.

Та й виходьмо на травицю в добрий час.

Нема таких співаночок, як у нас.

*Зустріч весни. Ігри «Подоланочка»,
«Ой на горі сидить зайчик».
Волинський краєзнавчий музей, м. Луцьк*

(Пісня «Ой весна-весняночка»).

Учениця:

Зелена весняночка пишно йде,
Пташечок із вирію нам веде,
Розсіває в полі ярий світ
Під тим небом синім, як блакить.

Учениця:

Зелена весняночка – добрий час.
Ластівки щебечуть раз у раз,
Бджілоньки літають по садах,
Медочок збирають по квітках.

Учениця:

Зелена весняночка – красний цвіт.
Збираймося, діточки, у похід.
Збираймося гуляти в поле, в гай,
Хай приголубить нас рідний край.

(Пісня «Огірочки»).

Вчитель: Принесла нам весна не лише пісні й хороводи, а й загадки.
Просимо, Весно!

Весна:

Привітання журавля
Я пробуджую поля,
Я завітчую гаї,
І усякий мене знає, я... (весна).
Ішов довгов'яз, у землю ув'яз,
Із землі всіх повиганяв (доц).
Високо стоїть, одне око має,
Всюди заглядає (сонце).
Біг кінь білобокий через Дунай глибокий,
Як упав – заіржав, увесь світ задрижав (грім).
Тато високий, мама широка,
Син зрячий, невістка сліпа
(небо, земля, день, ніч).

Учитель:

Гляньте, діточки малі,
Прилетіли журавлі,
Сіли собі на ріллі
Та все курличуть «кру-кру-кру»,
Стрічайте весняночку красну.

(«Пісня про журавля»).

Учитель:

Гляньте, малі діточки,
Прилетіли гусочки,
Гуси прилетіли –
За ставочком сіли
Та все кличуть «Ге-ге-ге!

Вже до нас весна іде.
Гляньте, мої діточки,
Прилетіли качечки».
Качечки прилетіли –
На лужечку сіли.
Сіли собі на лужок,
Завели кривий танок.

(«Кривий танець»).

Учитель: Ой дивіться, діти, хто до нас у гості завітав. (Дід, баба, онук).

Діти: Просимо, просимо, дідуся Тарасе і бабусю Мотре. Сідайте, будь ласка.

Баба Мотря: Спасибі, діти, як же гарно ви водили «Кривого танця».

Онук: Дідуся, а чому танець називається «Кривим»?

Дід Тарас: Танець цей з'явився дуже давно, коли на наші землі нападали татари. Батьки привчали дітей остерігатися ворогів, заплутувати свої сліди, аби по них чужинці не потрапили в село. Для цього й був придуманий «Кривий танок».

Баба Мотря: Заспівайте, діти, веснянку, гарно слухати.

(Танець «А ми просо сіяли»).

Учень: Дідуся, а що означає слово «ладо».

Дід: Цій пісні, діти, може, тисячу, а то й більше років. У наших предків Лада – богиня сонця, злагоди, любові та достатку. Словом «лада» пізніше стали називати своїх чоловіків, дружин і навіть князів.

Онук: Дідуся, чи є ще в якого народу такі веснянки, як у нас?

Дід Тарас: Ні, діти, веснянки збереглися лише в Україні, їх ще називають гагілками або гаївками.

Учень: Бабусю, а чому перший місяць весни називається березнем?

Баба Мотря: Саме в цей час з'являється листя на березах і починає рухатися по стовбурах березовий сік. Березень означає зелене дерево. У деяких областях України називають «сочень», «соковик», «новолітець», «мароць», «сухий», «красовик», «красний місяць».

Квітець: Дідуся, а як же мене називали колись?

Дід Тарас: Цвітень-переплітень, переплітає трохи зими, трохи літа. А ще називали тебе наші пращури «краснець», «лікавець», «снігогін», «дзюрчальник», «водолій», «березозарник».

Баба Мотря: А твоя, красеню Травню, назва походить від імені древньоримської богині весни Майї. Це вже пізніше нарекли тебе «пісенником», «місяцем-громовиком», «травником», «травнем».

Учитель: Про весняні місяці народ наш склав багато прислів'їв. Особливо часто згадується в них березень, певно, тому, що він перший. Хто з вас знає їх?

Учень: А моя бабуся навчала мене весняних прикмет. Не всі залишились у моїй голові, але деякі добре запам'ятав.

Довгі бруньки на деревах – спізниться літо.

Жайворонки прилетіли – настане стійке тепло.

Побачив шпака – знай: весна біля порога.

З берези тече багато соку – літо буде дощовим.

Граки прилетіли – через місяць сніг зійде, а журавель – скоро розтане.

Учитель: А які народні прикмети ви, діти, знаєте? (*Відповіді дітей*).

Учитель: Діти, як ви вважаєте, чому весну народ ушановував із давніх-давен найбільше від усіх пір року?

Діти: Тому, що оживала природа й оживали надії в хліборобському серці на майбутній урожай, на краще життя трудівників.

Учитель: Так, весна – це надії і сподівання, це радість і впевненість у своїх силах. Весна збагачує нашу землю не лише красою, а й талантами. Якраз напровесні народилися два велетні української літератури – Леся Українка й Тарас Шевченко. Як любила й чекала цю пору Леся Українка! Перед чарами весни, здавалося, відступала недуга, а зболена душа вщерть переповнювалася радістю, мріями, насолодою від краси природи, визрівали нові думки та плани для творчості.

Учениця:

Знов весна, і знов надії
В серці хворім оживають.
Знов мене колишать мрії,
Сни про щастя навівають.
Весна красна! Любі мрії!
Сни мої щасливі!
Я люблю вас, хоч і знаю,
Що ви всі – зрадливі.

Учитель: А кого залишить байдужим краса весняного вечора, описана Тарасом Шевченком у вірші «Садок вишневий коло хати», який став народною піснею? (*Пісня «Садок вишневий коло хати»*).

Учитель: Діти, у нас сьогодні свято весни. Слухаєш пісні про весну, прислів'я, загадки, прикмети й не перестася захоплюватися геніальною мудрістю народу нашого. Як же влучно, дотепно, соковито прикладали слово до слова, залишаючи все це нам у спадок. Як обожнювали природу, уміли розуміти й берегти її.

Хочеться вірити, що на вашу долю випадуть радісні хвилини зустрічі весни так, як це робили древні. І почнете ви свято словами:

Зима наша біла!
Вже ти нам надоїла.
Годі тобі, зимо, зимувати,
Вже весна надворі.

І вогонь з'їсть солом'яне опудало зими, з яким прийдете на свято. А далі полинуть веснянки, ігри, хороводи. Хай обряди і звичаї древніх стануть для нас традицією, а сьогоднішнє свято стане її початком.

Зустріч весни

***Шкільна вистава*⁷**

Вечорниці, як традиційна форма проведення дозвілля молоді, відбувалися пізньої осені та взимку. З настанням весняного тепла дійство переносилося на вулицю, з якою пов'язані цікаві народні звичаї та обряди.

⁷ Позакласний час. – 1998. – № 5. – С. 29–39.

Дійові особи

Діти:

Петрик, Івасик, Миколка, Тарас, Василько, Марійка, Оленка.

Дівчата та хлопці:

Ганнуся, Федір, Тетяна, Микола, Параска, Оляна, Олена.

Інші особи: Марина – Олянина мати.

Дія перша

Провесна. Чорніють між потемнілим снігом латочки землі. Пробивається перша зелень. Повітря напоєне гіркуватим присмаком набубнявілих бруньок.

На вигоні біля річки – гурт хлопчаків, які про щось збуджено гомонять між собою.

Петрик: Хлопці, а в що ми сьогодні пограємо? – Наперебій лунають вигуки: «У ворона!», «У робака!», «У м'яча!».

Петрик: Давайте в «Каші!». Мені тато новий м'ячик зробили, треба його випробувати, чи добре скаче? (*Витягує з кишені невеличкого повстяного м'ячика, показує друзям.*)

Івасик (захоплено): Та й ловкий який! Давай грати! Ми так давно вже в «Каші» не гралися – ще з минулої осені.

Петрик: Гаразд. Ти, Івасику, водитимеш. (*Віддає йому м'яч.*)

Хлопчаки стають у ряд навпроти Івасика.

Івасик (до хлопців): Тут, тут, діти «кашка»! (*Б'є м'ячем об землю.*)

Усі прожогом кидаються ловити м'яча на льоту.

Миколка: Моя «каша»! (*Ловить м'ячика, підбігає до Василька.*)

Василькові не пощастило піймати м'ячика. Він нахиляється, а Миколка сідає йому на спину – «на коня», підкидає м'ячика вгору. Хлопчаки знову кидаються ловити м'яч, не даючи йому впасти на землю. Цього разу спритнішим виявляється Тарас. Він ловить м'яч; сідає верхи на Миколку; підкидає м'ячик догори. Зграйка хлопчиків кидається за ним. Галас, штовханина. М'яч падає на землю, ніким не затриманий на льоту.

Петрик (вигукує): «Каша» розсипалася! (*Захекані хлопчаки зупиняються, переводять дух.*)

Тарас: Зіграймо ще раз, згода?

Петрик: Ну, давай!

Тарас бере м'ячик, починає водити.

Набігавшись досхочу, хлопчаки облюбують для перепочинку струхлявілу вербу, що лежить на вигоні, й вмоцнюються на ній.

Василько: Хлопці, хочете я розповім вам цікаву гру? Вона називається «Свинка» або «Гилка», а ще «Солодючка».

Петрик: А я не знаю такої. Розкажи та й пограємо зараз!

Василько: Ні, Петрику, сьогодні ми не зможемо в неї пограти, бо вже й сонечко на спочинок збирається, а мама казали не баритися. Та й до гри треба підготуватися.

Івасик: А що ж потрібно?

Василько: Треба вирізати два дерев'яні кийки та кульку з дерева. Ця кулька й буде «свинка».

Тарас: Я попрошу тата, аби дали матеріалу. Вони вчора із сусідою, дядьком Петром цілу хуру дров привезли.

Василько: От і добре. Принось завтра!

Тарас: Ну, й що з ними робити?

Василько: Почергово гратимемо. Треба відійти один від одного на п'ятнадцять кроків. Той, хто «солодитиме» перший, ударить кинуту на землю «свинку» кийком у напрямку до другого.

Тарас (киває головою): Еге ж. Гарна гра, завтра обов'язково пограємо!

З хати чути жіночий голос: «Васильку, синочку, додому час!».

Василько: Хлопці, заговорився я тут із вами! Уже он мама кличуть. (Зривається на ноги. До хлопців). Бувайте здорові! Тож, Тарасику, не підведи, зроби знаряддя для «Свинки» на завтра.

Тарас: Не хвилюйся, усе буде, як ти казав. Та й мені додому треба...

(Хлопчаки підводяться і прямують вулицею до хат). Надвечір'я. Сиві сутінки скрадливо заходять попід хати, дерева, куці. Зійшла вже вечірня зоря. То тут, то там по селу порипують хатні двері. На вулицю сходяться парубки та дівчата, вдягнені по-святковому, гуртуються.

Олена: Дівчата, ану ж бо, не будьте такими млявими, бо челядь зими – сніг та морози – ще стоїть на чатах, весну до нас не пропускає. Відчуваєте, як похолодніло надвечір? Де весні, тендітній паняночці, здолати їх – міцних та дужих! Допоможемо ж їй! (заводить веснянку).

Благослови, Боже,

Весну закликати,

Зиму проваджати.

Дівчата підхоплюють:

Ой весна в човночку, літечко у возочку.

Принишло село, заслухавишия дзвінких веснянок. Дівчата посідали на колоди. Парубки стоять децю осторонь, не втручаючись у священне таїнство «закликання весни».

Ганнуся: А ще цієї заспіваймо!

(Заспіває, а дівчата підхоплюють).

Весняночко, паняночко, де ти зимувала?

Де ти зимувала, де ти зимувала?

– У садочку на пеньочку пряла на сорочку,

Пряла на сорочку, пряла на сорочку.

Ой хоч поб'є, хоч полає, аби знала за що!

Що робити – не прибити, а жать не зачнеться,

Як угледить та Федірка, як не перерветься.

Хлопці перемовляються між собою, жартують. Хлопці (почергово, до Федора): Чуєш, тобі приспівують дівчата? Он дивись, як твоя Ганнуся виводить!

Федір (ніяково): Е, облиште, вам би тільки позбиткуватися.

Тетяна, яка сидить скраю, ближче до парубочого гурту, підштовхує ліктем Ганнусю Щекунівну, лукаво підморгуючи їй.

Тетяна: Ганнусю, ану ж бо, признайся, чи Федір тобі подобається?

Ганнуся (зашарівшись): Тетяно, ну чого ти причепилася? Не марнуй часу, бо пізно вже, заспівай краще мою улюблену веснянку.

Тетяна: Ось ти мені й відповіла. Ану ж бо, дівчата, весняночки!

Усі (співають).

Походжено, поброджено коло води кіньми,

Коло води кіньми, коло води кіньми,

Нема нашому да Федору дівочок до рівні,

Дівочок до рівні, дівочок до рівні.

Тільки й до рівні, що й у Щекуна у дворі.

Федір пильно дивиться на Ганнусю, але ще більш ніяковіє, опускає очі додолу.

За співами парубки й дівчата незчулися, як сутінки перейшли в глибокий вечір. Уже й місяць повновидий споглядає розвеселілу молодь.

Ганнуся (схотилась): Ой дівчата, й забарилися ж ми! Додому час, бо завтра рано вставати, чепурити хату до Великодня. Гадаю, що весна тепер вже прийде до нас, не образиться. Ми їй так багато поспівали!

Тетяна: Еге ж, навіть потепліло трохи! Певне, вже весна десь близько. Ну що ж, додому пора!

Дівчата підводяться з колод, ідуть гуртом, співаючи:

Співали дівочки, співали,

У решето пісні складали,

Да й поставили на вербі.

Де взялися горобці,

Звалили решето додолу –

Час вам, дівочки, додому!

Парубочий та дівочий гурти перемішуються, від них відділяються пари. Ще довго чути голоси, стихшений шепіт, сміх. Поволі гомін ущухає.

Дія друга

Великодня неділя. На церковному майдані завізно: літні люди статечно прошкують додому, дівчата та парубки споважніло гуртуються. І тільки дітлашня, забуваючи про батьківські накази, галасливими зграйками пурхає між гурту.

Усі вдягнені по-святковому, дівочі голівки замаєні вінками з м'яти, кануперу, драголюбу, різноколірними стрічками. Молодь збирається водити танки.

Тетяна: Дівчата, хлопці, ану ж бо, пограємо в «Просо»! Розділяються на дві групи порівну, стають у два ряди на відстані десяти кроків одне від одного. Із співом почергово ряди ідуть назустріч один одному. Один ряд співає, другий відповідає.

Перший ряд:

А ми пашню пахали, пахали,

Ой дід ладо, пахали, пахали.

Другий ряд:

А ми просо сіяли, сіяли,

Ой дід ладо, сіяли, сіяли.

Перший ряд:

А ми просо пололи, пололи,

Ой дід ладо, пололи, пололи.

Другий ряд:

А ми просо виб'ємо, виб'ємо!
Ой дід ладо, виб'ємо, виб'ємо!

Перший ряд:

А чим же вам вибити, вибити?
Ой дід ладо, вибити, вибити?

Другий ряд:

А ми коней запустим, запустим,
Ой дід ладо, запустим, запустим!

Перший ряд:

А вам нічим викупить, викупить,
Ой дід ладо, викупить, викупить!

Другий ряд:

А ми дамо сто рублів, сто рублів,
Ой дід ладо, сто рублів, сто рублів!

Перший ряд:

Ми не візьмем й тисячі, тисячі,
Ой дід ладо, й тисячі, тисячі!

Другий ряд:

А ми дамо бабусю, бабусю,
Ой дід ладо, бабусю, бабусю!

Перший ряд:

Ми не візьмем й дівчину, дівчину,
Ой дід ладо, й дівчину, дівчину.

Другий ряд:

А ми дамо ворота, ворота,
Ой дід ладо, ворота, ворота!

Після цих слів другий ряд стає попарно, узявшись за руки, – піднімає їх угору й робить «ворота», у які по чергово перебігає перший ряд. Гра починається спочатку.

Олена (по закінченні гри): Усе в «проса» та в «проса»! Ніби більше ігор не знаємо. Пограймо ще в «короля»!

Ганнуся: А хто ж «королем» буде?

Тетяна: Ну, звісно, Федір!

Хлопці й дівчата беруться за руки, рухаються колом. Біля них ходить Федір – «король». У колі йому співають:

Кругом города ходить король,

Вибирає дівчину король.

Приступи близенько, королю,

Поклонись низенько, королю!

(Король зупиняється)

Федір (підійшовши до Олени): Чи підеш за мене заміж?

Олена: Не піду, в тебе сорочки немає!

Федір залишає коло, ходить біля нього, а парубки та дівчата повторюють ту саму пісню.

Федір (підходить до Параски): Підеш за мене?

Параска (лукаво). Не піду, в тебе кожуха немає!

Так обійшовши декількох дівчат і почувши відмову від них, «король» підходить до Ганнусі.

Федір: Підеш за мене заміж?

Ганнуся: Піду!

Федір стає біля Ганнусі в коло. Тетяна лукаво підморгує Олені й багатозначно посміхається. Молодь вибирає іншого «короля» – Миколу. Гра починається спочатку. Малеча обабіч зацікавлено спостерігає за грою. Ганнуся, завваживши захоплені дитячі оченята, підходить до дівчинки років семи, у віночку з кульбаби.

Ганнуся: Марійко, а хочеш з нами погратися?

Марійка (стиха): Хочу.

Ганнуся (до дівчат): А давайте в «Шума»! Ось і Марійка погодилась! (Бере дівчину за руку, підводить до гурту). Вона така метка, як білчєня, шкереберть не полетить.

Дівчата стають ланцюжком, беруться за руки. Перші дві дівчини, не розмикаючи рук, пробігають під піднятими руками двох останніх. Попід їхніми руками проходять усі дівчата, дві останні обертаються не опускаючи рук і кладуть їх навхрест. Решта дівчат, пробігаючи під руками наступних пар, стають одна проти одної і, поклавши руки навхрест, – утворюють «тин».

Заплітаючи його, дівчата співають:

Ой нумо, нумо
В зеленого шума,
Огірки-жовтяки,
Женітеся, парубки,
Ось вам тряся, не дівки.
Тряся вам, а не нам,
Тряся нашим ворогам.
Ой у того шума
Зелена шуба.
Сплела наша мати

Сито та решето.
Ти виплела плетеницю –
На парубків шибеницю.
Ти виплела ліс, ліс.
На парубків біс, біс.
Огірки-жовтяки,
Женітеся, парубки.
Ось вам тряся, не дівки.
Тряся вам, а не нам,
Тряся нашим ворогам.

Після цих слів дівчата зупиняються; парубки, підхопивши Марійку, ставлять її на сплетені руки першої пари, і та йде «живою» дорогою, аж поки дівчата не закінчать співати.

Шум ходить по діброві,
А шумиха рибу ловить,
Що вловила, то й пропила,
Сукні доньці не купила.
Жди, доню, до суботи,

Куплю сукню та чоботи,
Жди, доню, до понеділка,
Зов'ю вінок із барвінка.
Або ж мені сукню крайте,
Або ж мене заміж дайте!

Після закінчення приспіву Микола підходить до дівочого гурту, знімає Марійку, ставить на землю. Дівчата розплітають «тин» – по чергово пари повертаються під своїми схрещеними руками, утворюють ланцюжок.

Марійка підбігає до ровесників, про щось із ними шепочеться і підходить до Ганнусі.

Марійка (благально): Тітко Ганно, а дівчатка просять, щоб і їх до гри взяли. Можна, тітко?

Ганнуся: Авжеж, Марієчко! Я ось тільки пораджуся з товаришами, у яку саме гру пограти. *(Замислюється)*

Тетяна: Ганнусю, можна «Мак» поводити! У нього й малеча роль матиме.

Ганнуся: А й справді! Гайда-но сюди, дітки! Гратимемо в «Мак»! Ви ж знаєте цю гру?

Зрадлі дівчата підбігають до старших і утворюють коло, посередині сідають декілька дівчат, старші ходять навколо них і співають:

Соловеечку, спадку, спадку!

Чи бував же ти в садку, садку?

Чи видав же ти, як мак сіють?

– Ой так, так сіють мак!

На кожну відповідь дівчатка в колі показують жестами, як сіють мак, як він росте, як полють мак і т. д.

Соловеечку, спадку, спадку!

Чи бував же ти в садку, садку?

Чи видав же ти, як мак росте?

– Ой так, так росте мак!

Соловеечку, спадку, спадку!

Чи бував же ти в садку, садку?

Чи видав же ти, як мак полють?

– Ой так, так полють мак!

Соловеечку, спадку, спадку!

Чи бував же ти в садку, садку?

Чи видав же ти, як мак рвуть?

– Ой так, так рвуть мак!

Соловеечку, спадку, спадку!

Чи бував же ти в садку, садку?

Чи видав же ти, як мак їдять?

– Ой так, так їдять мак!

Після цих слів дівчата підбігають до дівчаток у колі й підхоплюють їх на руки. Сміх, гамір. Розвеселіла малеча пустує. Заохочені прихильністю старших, діти заводять свої ігри.

Марійка: Оленко, а давай-но з тобою в «дрібущечки»!

Оленка (зраділо): Давай!

Стають одна навпроти одної, ноги ставлять разом і, відкинувшись усім тупом назад на витягнутих руках, починають швидко обертатися, приспівуючи:

Дрібу, дрібу, дрібушечки,

Наївшися петрушечки.

Диб, диб, до води,

Наїлася лободи.

Так граються досхочу, змінюючи обертання то в один, то в другий бік, аж доки Оленка ненароком розчіплює знесилені рученята.

Оленка: Ой Марійко, у мене аж голова запаморочилася! Перепочиньмо трошки.

Марійка: То й перепочиньмо! *(Присідає біля неї).* Уже дівчата й парубки «Козла» вести збираються. Гайда до них!

Підхоплюються на ноги, біжать до гурту дорослих. Дівчата гамірно споряджають «Козла». Параска вдягає кожушок вовною назовні; дівчата обгортають їй руки й ноги жмутами соломи, прилаштовують на голову солом'яні роги.

Параска: Дівчата, та годі вже, а то люди злякаються! Годі-бо!

Тетяна: Парасочко, потерпи трішки, наш «козлик» має бути гарним! Оберни-ся-но, я його причепурю! *(Оббирає солому, що стирчить навсібіч, пригладжує її).* От і все!

Олена: А куди ми його поведемо?

Ганна: А на той куток, у верби на Коломичанку!

Дівчата беруться за руки по двоє. У кінці – дівчина без пари. «Козел» стає попереду. За гуртом дівочим – хлопці. Ідуть вулицею від церковного майдану. Крайня дівчина (без пари) проходить попід здійснятими вгору руками першої пари й веде за собою всіх інших. Коли всі пройдуть попід руками, передня пара опиняється на місці останньої. Так рухаються, весь час співаючи:

По вулиці, по широкій,
По мураві, по зеленій
Скаче-пляше сім павичів,
Сім павичів, сім молодців.
Ладо, ладо, ладо мойо!
Перший павич – то Іванко,
Се ж Іванко, то ж Петрович.

Наспівують сім імен хлопців, які йдуть за хороводом.

По вулиці, по широкій,
По мураві, по зеленій
Скаче-пляше сім павушок,
Сім павушок, сім дівочок,
Ладо, ладо, ладо мойо!
Ми Іванку дамо дівку Варечку,
Все Варечку Левонтівну.

Наспівують сім імен дівчат відповідно до імен парубків, із якими вони зустрічаються. Дівчата й парубки, імена яких згадують у пісні, переглядаються, пересміхаються.

Після закінчення цієї пісні співають на честь «козла»:

Як ускачив козел у город,	Та рано, раненько петрушку.
Та рано, раненько у город;	Уловили козла за ріжок, за ріжок,
Та потоптав цибулю, часник,	Та рано, раненько за ріжок.
Та рано, раненько цибулю,	Повели козла на торжок, на торжок,
часник,	Та рано, раненько на торжок.
І білу капусту, капусту,	Продали козла за три рублі, за три рублі,
Та рано, раненько капусту.	Та рано, раненько за три рублі.
І чорну чорнушку чорнушку,	А за роги чотири, чотири,
Та рано, раненько чорнушку.	Та рано, раненько за чотири.
І зелену петрушку, петрушку,	

Упродовж пісні «козел» підтанцьовує, буцається рогами, підстрибує, зачіпає дівчат та парубків.

Вулиця виводить до невеличкої річки з берегами, порослими верболозом та осокою. Обабіч видніються хати. Розвеселіла молодь із піснями, жартами йде до річки.

Федір (до дівчат): От бісове сім'я! Вам би тільки танці та співи, то ви й у брід зайдете! Стійте!

Олена: А й справді! І не зогледілись, як на Коломичанку вийшли! Козлику, прийшли! (*Притримує «козла»*).

Дівчата звільняють «козла» від солом'яного одягу, кидають солом'яну у верболіз.

Ганнуся: Дівчата, поспіваймо трохи! (*Заспіває*):

Криве колесо,
Куди котишся?

Дівчата підхоплюють:

Ой котюсь-валюсь
По смородину,
По смородину,
По червону,ю,
По зеленую.
Що червона –
То батенько,
Що зелена –

То свекорко.
Ой їж, батеньку,
Не похлипуйся,
А ти, свекорку,
Хоч удавися,
Хоч удавися,
Та не явися!

Микола (до дівчат): А що це ви все самі та самі веселитесь? Про нас геть забули! Як ми вам не любі, то підемо на Ягонівку, там дівчата привітніші.

Тетяна (підходить до Миколи, пригортається до нього): Ну, чого б то так ображатись? Ось ми зараз пограємо в «Горю-дуба», тоді й побачимо, хто кому до вподоби.

Дівчата та парубки стають попарно, попереду Микола.

Микола: Горю, горю, пень!

Ганнуся, Федір (стоять у парі останніми. До Миколи): Чого гориш?

Микола: Красної дівки хочу!

Ганнуся: Якої?

Микола: Тебе, пані молоді!

Після цих слів Ганнуся та Федір розбігаються, намагаючися з'єднатися попереду Миколи. Микола ловить їх, наздоганяє Ганнусю і стає з нею позаду всіх. Федір залишається попереду «горіти».

За іграми, співами, танками непомітно збігає час. Глибокий вечір заколисує все довкола. Ще довго то на одному, то на другому кутку села чути співи, сміх. Сполохано співає перший півень. Поволі пісні, шум стихають. Дівчата та парубки, здебільшого парами, розходяться по домівках.

Дія третя

Садиба в слобожанському селі. Надвечір'я. На подвір'ї порається жінка. З хати виходить молода дівчина Оляна.

Оляна (до матері): Мамо, я ж вас просила, сядьте, спочиньте! Я сама все зроблю. Ви вже й так за день натовклися.

Марина (знімає з плеч в'язку трави): Олясю, дитино моя добра! Спочиватиму на тім світі! А тут он ще стільки роботи: і корова не попорана, і цибуля не перебрана, і насіння не перевіяне. А вже ж садити завтра треба.

Оляна (підходить до матері, обнімає за плечі, цілує): Матусю, я ж кажу: сама все зроблю. Уже й у хаті причепурила, і вечерю приготувала, тато ж в поля скоро прийдуть. І тут лад зараз дам. Посидьте! Он і тітка Ганна біля хати на призьбі сидить. Погомоните трохи.

Марина (бере решето й торбину з насінням): Ох, умієш ти, Олясю, умовляти. Таки піду до тітки Ганни, посиджу з нею.

Оляна (зраділа): Ідіть, ідіть, мамо! А я тут сама швидко впораюсь. (*Бере на оберемок траву. Благально*). Мамо, а пустите потім на вулицю?

Марина (лукаво): То он чого ти до мене так лащишся!

Оляна (ледь ображено): Мамо, таке кажете, ніби я щодень до вас нелагідна.

Марина: Та годі-бо, вже губенята надула, помічнице ти моя щонайперша!

Оляна: То пустите, мамо?

Марина: То що вже з тобою вдієш? Пушу! (*Замислилась, стиха до себе*). Ой летить, летить час – нічим не зупиниш. Уже й доня на перші гулі збирається. Неначе вчора ще в сповиточку лежала, а вже дівка. (*Крадькома змахнула сльозу кінцем хустини*)

Оляна (стурбовано): Мамо, чого ви плачите? Я все-все пороблю, що ви загадасте. А як не хочете, щоб я йшла, то й не підю.

Марина: Іди, іди, доню! Уже прийшла й твоя пора. Я ось до тітки Ганни на часинку, а тоді повернуся та й вберу тебе гарно (*Прошкує до перелазу*).

Оляна завзято береться до роботи, стиха наспівує. Вечоріє. Оляна причиняє хатні двері, заходить до хати. Невдовзі з'являється Марина. Оляна стоїть біля люстєрка, заплітає косу.

Оляна (зраділо): Ой добре, мамо, що ви прийшли! А я думала, що ви з тіткою Ганною так забалакалися, що й забули про свою обіцянку вбрати мене.

Марина: А хоч би й забула, то нагадають: бачу вже Ганнуся Щекунівна з Тетяною пішли, та й на Ягонівці співи чути. Я зараз і тебе вберу. (*Піднімає віко мальованої скрині, дістає одяг, із прискринка виймає стрічки та «добре» намисто з дукачами*)

Оляна (сплескує в долоні): Ой гарне ж намисто яке! А я й не бачила, що в нас таке є!

Марина: Це, доню, ще твоя бабуня Мотря носила, як дівкою була. А тоді й мені подарувала, як я на вулицю ходити стала. А я для тебе його тримала до пори, до часу. Бери, вдягай! (*Простягає їй намисто*)

Оляна (зворушливо): Дякую вам, ненько! (*Цілує материну руку. Вдягається, дивиться в люстєрко, задоволено усміхається*). То я підю, мамо!

Марина: Іди, іди, Оляно! З Богом! (*Хрестить її*). Тільки ж не барися, бо завтра рано вставати, грядки засівати треба.

Оляна виходить із хати. Марина проводить її.

Надвечір'я. У кінці вулиці зібралися дівчата та парубки, одягнені у святкове вбрання. Деякі дівчата сидять на колодах. Оляна підходить до дівчат, які про щось збуджено перемовляються.

Ганнуся (перша помітила Оляну): Ой, хто прийшов! Оляно, яка ти гарна! Це ти сьогодні на вулицю вийшла?

Дівчата замовкають, дивляться на Оляну.

Оляна (засоромлена від уваги всіх): Еге ж.

Ганнуся: То підходь ближче, сідай біля мене! (*Посувається*). Ми ось тут із дівчатами одну справу невідкладне маємо зробити.

Оляна сідає біля Ганнусі на колоду, збоку якої лежать старий чобіт та витушка для пражі. Оляна зацікавлено дивиться на чобіт та витушку.

Ганнуся: А ми зараз чаклуватимемо, щоб тільки на нашу вулицю з усього села хлопці та дівчата сходилися на гульню. А то, чуєш, і на Орличині співають, і

на Тишковій горі музики грають, а в нас тут сумно: ні співів тобі, ні танців, неначе хтось наврочив нашу вулицю. (До Оляни). Подай, Олянцю, отой чобіт, що біля тебе!

Оляна нахиляється, піднімає і подає чобіт Ганнусі. Ганнуся витягає з кишеньки циганську голку з грубою ниткою, засовує в чобіт, проколює халяву зсередини.

Ганнуся: От і все, готово! (Зав'язує вузлик, витягає голку з ниткою назовні). Бери, Олясю, чобіт – вестимеш! (Передає Оляні голку, чобіт кладе на землю).

Оляна (трохи з острахом): А я зумію?

Ганнуся: Зумієш! Тільки тобі й годиться це робити! Бо, як мовить бабуся Палажка, бути удачі в цій справі, якщо за неї візьметься дівчина, яка перший раз на вулицю вийшла. Не бійся, я тобі підказуватиму, що за чим робити! (до дівчат). Ходімо, подруженьки!

Оляна бере голку з ниткою і, йдучи вулицею, тягне чобіт за собою. За нею йдуть дівчата. Так вони обходять усе село й повертаються на свою вулицю.

Ганнуся (полегшено зітхнувши): Нарешті прийшли. Дякую тобі, Оляно! Думаю, тепер на нашій вулиці всі збиратимуться, як бджоли до вулика. Ой, та ще ж не все! (Бере з Оляниних рук голку, забиває в землю посеред вулиці жалом догори. Іде до колод, хоче сісти).

Микола: Ганнусю, а чи не пора вже перепочити? Щось забудькувата ти стала, як стара баба! Я вже й хмизу назбирав.

Ганнуся: Правильно кажеш, Миколо! Це ж кашу ще варити треба! Прошу тебе, зроби мені ласку, залагодь сам! А я трохи перепочину. (Сідає на колоду).

Микола: Та як тобі не вгодити!

(Підпалює купку хмизу, бере шкаралупу яйця, наливає води й сипле пионо, ставить на підпалений хмиз. До дівчат). Закипить, – то й каша буде!

Тетяна: А я тим часом ось що зроблю! (Бере витушку, швидко обертає її, примовляючи). Хай на нашій вулиці так прудко молодь крутиться, як ця витушка!

Микола: І каша вже скипіла! (Задмухує вогонь, бере шкаралупу в руку). Федоре, копай ямку! (Федір дістає з кишені ножа, починає копати ямку біля колод).

Микола: Щоб на нашій вулиці молодь кишіла, як каша! (Притоптує засипану ямку ногою).

Ганнуся: Ну, нарешті, ніби все зробили, як годиться! А зараз поспіваймо, бо вже так вчоріло, що й додому треба скоро йти.

Ганнуся заспіває пісню, дівчата та парубки підхоплюють:

Під панським двором

Уродився льон,

Уродився льониченько,

Унадився паниченько.

На вороному кониченьку

Та витоптав льон.

Що ж то за льон,

Високий, зелений.

Чорненькеє коріннячко,

Золотєє насіннячко,

Шовковий льон!

Ти, Григорку мій,

Одчиняй свій двір:

Іде твоя Домашечка,

Гарнесенька, славнесенька,

Щей на личко білесенька.

Чи рад ти їй?

Як би ж я не рад,

То в саду виноград;

Її словце, моє словце –

Домашечко, моє серце,

Та все в один лад.

Після закінчення пісні на мить запанувала тиша. Деякі парубки підходять до дівчат, які їм подобаються, про щось стиха перемовляються, жартують.

Тетяна (до Ганнусі): Ганнусю, заспіваймо ось цю пісню:

А за нашим садом

Три місяці рядом.

Дівчата підхоплюють приспів:

Ой ти, румен поза румен.

Ой ти, рода, повна рожа!

Червона калинонька!

Прибитий румен!

(Приспів повторюється після кожних двох строф).

Перший місяць ясен –

Іванко прекрасен,

Другий місяць ясен –

Федірко прекрасен,

Третій місяць ясен –

Митронько прекрасен!

У спів вступають парубки:

А за нашим садом

Три зірочки разом.

Перша зірка ясна –

Маруся прекрасна;

Друга зірка ясна –

Вустечка прекрасна;

Третя зірка ясна –

Оксанка прекрасна!

Здалеку чути музику, яка поступово наростає. Наближається гурт дівчат та парубків, попереду музиканти: сопілка, бубон, скрипка, гармонія. Дівчата приспівують, пританцьовують.

Микола (до Оляни): Ти, Олянко, така легка на руку! Бачиш, із орличанського кутка до нас на ягонівську вулицю прийшли, та ще й не самі, а й з музикантами.

Оляна: Та й гарно ж грають!

Парубки, дівчата, які щойно прибули, наближаються до гурту. Від них відділяється один парубок, підходить до ягонівців.

Парубок (знімає з голови шапку, кланяється): Добрий вечір! З невідленькою будьте здорові! А чи приймете нас до гурту?

Микола: Добривечір, якщо не жартуєте! Як із добром прийшли, то прийmemo.

Парубок: З добром, з добром, ще й музикою гарною! (До музикантів). Ану, хлопці, не осоромте нас!

Музики грають «Козачка». Дівчата та хлопці з прийшлого гурту танцюють, приспівуючи почергово:

– Ой, грай, пане Йване!

– Танцюй, моя панно!

Шуршить пелена незарублена.

Бийте, діти, третяка,

Не жалійте лаптів,

Як ви оці поб'єте,

Батько другі поплете.

Сяк-так до вечора доживу,

А ввечері катаринку найму:

Не ходила на вулицю, не піду,

Не любила сапатога, не буду.
– Брешеш, дівчино, брешеш,
Щовечора на вулицю чешеш.
Продай, мамо, дві корови,
Купи мені чорні брови,

Микола: А з якої нагоди музика?

Парубок: А нагода є, та ще й велика! Ми сьогодні «коронуватимемо» Павла. (Показує на молодого парубка, котрий зняковіло стоїть трохи оддалік гурту).
Оце він і музик найняв.

Микола: О, то це у вас парубок на вулицю перший раз прийшов! (Показує на Оляну). А в нас дівчина гарна теж уперше вийшла.

Ганнуся (до музик): Музиченьки, а заграйте-но дівчатам польку-дрібушку.

Скрипаль: Як же таким гарним дівчатам та не заграти! Нумо, хлопці!

Музики грають польку.

Ганнуся, найкраща танцюристка, розпочинає танок. Дівчата йдуть по колу дрібушками. Ганнуся, проходячи коло й порівнявшись із музиками, пристукує правою ногою.

Ганнуся (до музик): «Трояна»!

Музики грають «Трояна». Дівчата в колі теж пристукують правою ногою (тобто «дають трояна»), затим йдуть по колу у зворотний бік.

Закінчивши танок, дівчата сідають перепочити на колоди. Парубки підсідають до них, перемовляються, жартують.

Тетяна (до дівчат): Дівчата, а заспіваймо ще весняночки, бо недовго нам співати – Клечальна субота вже на порозі. (До Оляни). Яку ти, Олянцю, знаєш?

Оляна: Я багато знаю, мама мене навчили! Та всіх не переспіваєш за раз, бо, дивись, як уже пізно, он і місяць зійшов. Я ось цю заспіваю, мама казала, її ще покійна бабуня співали, як дівкою були та на вулицю ходила (*співає*).

Ой весне, весне, ти красна,

Що ти, весно красна, нам принесла?

Принесла я вам літечко,

Ще й запашненькеє зіллячко,

Ще й зеленую травицю

І холодную водицю.

Принесла я вам ягнятко,

Ще й маленькеє телятко.

Тетяна: Та й гарна яка! А ми й не знали такої! Тепер співатимемо. Заспівай ще одну!

Оляна: Ой ні, дівчата, мама ж наказували не баритися, бо роботи завтра багато. Я піду! (*Встає, збирається йти*).

Тетяна: Та й ми вже йдемо.

Дівчата підводяться з колодок, прощаються. Парубки, зауваживши це, лаштуються до відходу. Зі співами, музикою молодь розходитьсь по хатах.

Конкурсна гра «Великдень»⁸

Висвіт проведення гри та варіант конкурсних запитань і відповідей.

⁸ Позакласний час. – 1998. – № 6. – С. 17–20.

Засади гри

- Мета – пізнання й засвоєння дітьми духовного набутку народу.
- Перелік напрямів конкурсних випробувань та характер запитань:
 - а) звичай–запитання, що виявляють знання дітьми українських народних звичаїв, пов'язаних зі святами: Вербна неділя, Великдень, Проводи та всім періодом цих свят;
 - б) пісня – знання веснянок та гаївок;
 - в) у грі бере участь шість команд або шість окремих осіб, а також уболівальники.

Організаційні основи проведення гри

- а) ведучий, журі, учасники гри;
- б) установча підоснова й атрибутика;
- в) перелік запитань і відповідей на них із кожного окремого напрямку конкурсних випробувань;
- г) карточки зі зазначеними номерами запитань по кожному окремому напрямку конкурсних випробувань;
- г) графік послідовності напрямів випробувань для кожної окремої команди (*особи*). Усього шість турів;
- д) таблички із зазначеними символами команд (осіб) – учасників гри.

Хід гри

Ведучий визначає шість команд (*осіб*) – учасників гри. Після цього в кожній із визначених команд обирають заводія (*капітана*). Вибрані «заводії» розігрують символи для своїх команд (*окремі особи для себе*). Для цього «заводії» шикуються в одне коло, а ведучий прищиплює кожному з них до одержі табличку зі зазначеним символом, яка заклеєна в маленький конвертик. А потім засобом гри-веснянки кожен вибирає символ. Хід вибору такий: усі учасники стають в коло, а той, що має вибирати, – усередині кола. Для гри можна взяти веснянки «Подольночка» або «Голубка» (*Приклади веснянок додаємо*). Коло веде веснянку, а «заводій», який усередині кола, вибирає з-поміж інших «заводіїв», когось одного і знімає в нього з одержі конверт зі символом. Розриває конверт і оголошує символ для журі. Цей символ присвоюють його команді. Тепер «заводій, у якого знято табличку з символом, стає в середину кола. А кони знову веде веснянку, по закінченні – вже наступний «заводій» вибирає собі символ. Останньому дістається розіграний символ. Для виявлення того, хто має першим вибирати символ (*бути «Подольночкою» чи «Голубкою»*), можна використати лічилку.

Наприклад:

Бігли коні під мостами
зі срібними копитами
Дзень!
Брязь!
Вийшов князь!

Або:

їхала карета,
дзвоном дзвонить,
вийшла пані,
лічить коні:
раз, два, три, вийди ти!

Коли символи розіграні, журі оголошує порядок випробувань у кожному турі за напрямками. Команда, якій у першому турі, відповідно до символу, припадає мистецький напрям, має право на короткий час (*поки йдуть випробування за іншими напрямками*) покинути зал для підготовки довільного виступу. А решта приступає до конкурсних випробувань. Журі оголошує символ і напрям випробування. «Заводій» оголошеної команди підходить до карток із номерами запитань і вибирає одну з них для своєї команди. (*Карточки можна розмістити на столі окремими розкладами за напрямками або помістити згорнутими в трубочки у вазочки. Можна придумати й інший спосіб*). Вибраний віддає номер ведучому, і той оголошує запитання. Учасникам команди (*особі*) дається три хвилини на обдумування. А в цей час журі оголошує наступний символ і напрям випробувань. «Заводій» оголошеної команди вибирає номер. Ведучий оголошує його. А після цього попередньо оголошена команда приступає до відповіді на запитання. Коли відповіді на запитання будуть завершені, журі оголошує запитання для попереднього оголошеного номера й символ та напрямок наступного випробування. Останнім випробуванням у кожному турі є мистецький напрям.

Перше право на відповідь у кожному випадку надається безпосередньо команді, далі – уболівальникам. Після цього надається право іншим командам та їх уболівальникам. Відповіді можна доповнювати, а також заперечувати, обґрунтовуючи свої докази звичаєвими нормами, фактами тощо. Право оцінки відповідей та доповнень до них надають журі. Для порівняння ступенів якості відповідей та виявлення переможців гри журі має виробити для себе оціночну систему за певною шкалою балів. Оціночні бали можуть додаватися, якщо відповідь супроводжувалася піснею, таночком, легендою тощо. Бали можуть знижуватися за неетичну поведінку команди. Бал за відповідь уболівальника завжди повинен бути нижчим від бала за таку ж відповідь, якщо її дає учасник команди.

Вироблену оціночну систему журі має оголосити всім присутнім.

Після закінчення гри журі підбиває підсумки, доводить їх до відома всіх учасників і оголошує переможців гри. Переможців виявляють і з кожного напрямку випробувань, і загалом.

Адміністрація установи нагороджує переможців грамотами та подарунками.

Додаток

Варіант символів для команд: Пролісок, Первоцвіт, Ряст, Сон-трава, Барвінок, Фіалка.

Варіанти веснянок для вибори символів:

Подоляночка

Десь тут була Подоляночка,
Десь тут була молодесенька,
Тут вона впала, до землі припала. (*Двічі*)

Ой встань, устань, Подоляночко,
Ой встань, устань, молодесенька,
Умий личко так, як скляночку. (*Двічі*)

Та візьмися в боки,
Скачи свої скоки,
Біжи до Дунаю,
Бери ту, що скраю. (*Двічі*)

Ягілочка

Ягіл, ягілочка, Ягілова дочка
Устала ранесенько, вмилася білесенько.
Голівоньку чесала, стьожки понадівала,
Квіточки збирала. Віночок заплітала.
На вулицю вийшла – як зіронька зійшла.
Взялася у боки, показала вискоки.
Пішла по Дунаю, там рибонька грас.
Вибери собі дівоньку, як калинову квітку.

Голубка

Ми голубку уловили,
Всі довкола обступили,
Ти, голубко, чого тужиш?
Вибирай кого любиш?

Звичай

Запитання

1. Як за християнським звичаєм слід вітатися на Великдень і як відповідати на вітання? До якого свята звичай велить саме так вітатися?
2. Яку додаткову назву в народі має Великодній понеділок і який ви знаєте давній звичай серед молоді, що пояснює цю назву?
3. Яку споруду за давнім звичаєм устанавлюють на майданах до Великодня. І який ви знаєте звичай серед молоді, пов'язаний із цією спорудою?
4. Куди за звичаєм годиться вкидати перші шкаралупи свячених яєць? Яке ви знаєте повір'я, пов'язане із цим давнім звичаєм?
5. Який за звичаєм громадський захід має проводити молодь на третій день Великодня?
6. Як додатково називають четвер перед Великоднем? І чим він найбільш прикметний: що в цей день годиться робити на побутовому рівні?
7. Як називається неділя, у яку освячуються гілки шанованого в Україні дерева? Який ви знаєте звичай, пов'язаний із цими освяченими гілками? У якому пастушому обряді використовуються ці гілки?
8. Які ви знаєте звичаї пошанування померлих родичів під час Великодніх свят?
9. Яку форму повинна мати паска за звичаєм? Коли її випікають і коли дозволяється їсти?
10. Які ви знаєте звичаєві забави з крашанками під час Великодніх свят?
11. Які ви знаєте звичаї взаємин між рідними й близькими під час Великодніх свят?
12. Які змагання проводять за звичаєм під час Великодніх свят?

Відповіді

1. За християнським звичаєм на Великдень, вітаючися, слід казати: «Христос воскрес!», а відповідати: «Воістину воскрес!». Близькі, рідні, вітаючися, цілуються (*христосаються*). Так вітаються до свята Вознесіння.
2. Великодній понеділок у народі ще називають «обливаням». Цього дня хлопці й дівчата мають іти раненько до криниці й там обливають одне одного водою.

3. До Великодня, за давнім звичаєм, на майданах установлюють великі гойдалки. На цій гойдалці обов'язково мають погойдатися хлопець і дівчина, що зустрічаються. Чим вище розгойдаються, тим краще очистяться від гріха.

4. Перші шкаралупи свячених яєць давній звичай велить кидати на воду. За повір'ям, ці шкаралупи допливуть за три з половиною тижні в блаженну країну Рахманів і там дізнаються, що настав Великдень.

5. На третій день Великодня молодь, за давнім звичаєм, має збирати ватажків громади, а дівчата – «отаманшу».

6. Четвер перед Великоднем додатково називають Чистим, Страсним, Великим. Ще цей день називають Навським або Мертвецьким Великоднем. Цього дня встають до схід сонця: купають дітей, миються, переодягаються, перемивають посуд, вичищають стайні й кошари, закінчують всі ремонтні й очисні роботи (*побілка, прання тощо*).

7. Неділя називається Вербною або Шутковою. Посвяченими гілками верби, за давнім звичаєм, годиться вдаряти одне одного: це на здоров'я. При цьому приказують «Не я б'ю, верба б'є». Гілками свяченої верби проводять перший вигін худоби на пасовисько.

8. За давнім звичаєм у Чистий четвер для покійників готують мивниці, залишають на ніч чисті рушники і їжу. Після Великодня прибирають могили покійників, качають по могилі яєчка, роблять безпосередньо на цвинтарях у день Проводів поминальні обіди.

9. Паска повинна бути кругла й висока. Випікають паски в п'ятницю або суботу перед Великоднем. А їсти їх можна тільки після освячення, що за звичаєм має проводитися рано-вранці в неділю.

10. Під час Великодніх свят грають у «Битки», перекачують яєчка з гори. Роблять «міньки», «схованки».

11. Під час Великодніх свят рідні ходять у гості один до одного й обмінюються писанками, крашанками та пасками. Одружені діти з онуками відвідують своїх батьків – везуть «калач» до дідуся.

12. Під час Великодніх свят хлопці змагаються в силі та спритності: боротьба, кулачні бої, кидання палиці, піднімання гирі тощо. Дівчата змагаються в співі: хто краще виведе пісню-веснянку, таночок.

Сценарій проведення свята Миколая⁹

Ведуча: Дорогі друзі! Коли вся природа порине в чарівному, вкритому срібною памороззю кришталево-білому снігу, до нас приходить повне цікавих несподіванок свято Миколая, за вдачею не схожого на цю холодну пору року – доброго, хитрого витівника. Це свято діти святкують дуже давно. А чи знаєте чому святкують? І хто такий Миколай? Чому дарує вночі подарунки?

Діти: Ні.

Ведуча: І ми теж не знаємо, але в нас сьогодні священик. Давайте ми попросимо його розповісти нам про це (*розповідь священика, якщо немає такої можливості, тоді ведуча сама розповідає*). Святий Миколай жив майже 1703 роки тому, близько 280 р. у Візантії. Батьки виховали сина достойною людиною, зали-

⁹ Сценарій підготував методист ВЦНТ О. Терпелюк.

шили йому чималий спадок. Однак Миколай не скористався багатством для власного збагачення. Усе майно він роздав бідним. Будучи священником у Потарі, а потім архієпископом у місті Мирі, цей угодник пройнявся надзвичайною добродійністю. Його постійною турботою було піклування про немічних та вбогих. За переказом, Святий Миколай допомагав зі своїх заощаджень не лише тим, хто звертався до нього за поміччю, а насамперед тим, що соромилися просити. Найчастіше робив це потайки. Оповідають також, що силою молитви, глибокою вірою в Бога творив Миколай чудеса, зцілював безнадійно хворих, втишував збурене море, припиняв розбрат, установлював мир посеред війни. То ж не дивно, що називають його ще чудотворцем. Помер отець Миколай 19 грудня 342 р. зі словами «В руки твої, о Боже, передаю дух свій». Однак після смерті слава святого не зменшилась ані трохи, навіть давно померлий, продовжував він творити чудеса.

На честь Святого Миколая по всьому християнському світу збудовано чимало храмів. В Україну свято Миколая прийшло водночас із прийняттям християнства (перша українська Миколаївська церква збудована в XI ст. в Києві). Надзвичайною популярністю користувався цей Божий угодник серед запорізьких козаків. Більшість козацьких церков була названа його іменем.

Звичай обдаровувати малих дітей у ніч на Святого Миколая (з 18 на 19 грудня) є чи не в усіх християнських народів. Мама чи тато, а може, бабуся з дідусем не раз нагадували вам, діти, щоб були ви чемними, слухняними, добре навчалися, щиро молилися, інакше Святий Миколай не принесе довгоочікуваного подарунка й не покладе його під вашу подушку, а може й покласти різку для покарання. Тож будьте добрими дітьми, щоб отримували всі гостинці як винагороду за слухняність і побожність.

Ведуча: Отож зі святом вас!

Хлопчик: У день Святого Миколая ми вам зичимо на цілий рік таких веселощів, посмішок щасливих та радісних очей і сьогодні, і довіку.

Дівчинка: Хай Святий Миколай дарує вам цілий рік солодкі сни та веселі ігри, хай допомагає вам у скрутні хвилини. І його ласка, як ласка Божа, хай супроводжує вас усе життя.

(Раптом чути стук у двері)

Хлопчик: Чуєте, чуєте! Хтось стука у двері.

(Убігає чортик із різкою)

Чорт: А хто живе в цій оселі
Люди злі, а чи веселі?
Чув я, що в них є дітки,
А що, вони роблять збитки?
Де вони тут поховались,
Чом зі мною не вітались?
Я їм різку приволік,
Для нечемних – добрий лік

(Починає скручувати різки. У цей час входить чоловік в українському одязі)

Чоловік: А для чого ці різки
Поскладав ти на купки?
(До залу)

То, напевно, змерз чортяка,
Бо від пекла він далеко.

(До чорта)

Хочеш вогонь розпалити,

Може чимось пособити?

(Чоловік дістає сірники)

Чорт (злякано): Ой не руште, добрий пане,

Різки то не для вогню.

Дати дітям неслухняним,

Я їх маю десь під ранок

Маю тут їх список! Ну!

(Шукає у своїй одежі)

Чоловік: Які різки! Що за список?

Злих і неслухняних діток у нас нема.

Може є та трохи дальше,

Тут шукати їх дарма.

Чорт: Є, тобі сказати мушу!

Чоловік: Нема, нема, нема!

Правда ж, діти, серед вас немає неслухняних?

Діти (хором відповідають): Немає!

(Чорт продовжує в'язати різки)

Чоловік (благально):

Не крути ж таких великих,

Прутики малі давай

Ой дивися їдуть сани,

І виходить Миколай.

(На сцені з'являються ангели. За ними Святий Миколай)

Прийшло в Україну свято Миколая.

У тривожний, неспокійний час

Вітаю кожного із вас!

Із щирим почуттям благословляю,

Вітаю я стареньких дідусів,

Кого років тягар схилив додолу.

Вітаю господинь кожного дому,

Аби в той дім злий дух іти не смів.

Не смів би підійти і навіть близько,

Страшився би міцного в тілі духа,

Щоб кріпнув дух у дітях і онуках

Правдивий, Божий, чистий, український.

Даруйте, що не золото дарую,

Бо є щось більш цінне у світі – правда.

Бо істина одна. Бо щирий, добрий дар – Христове слово –

Воно усім і править, і керує.

Вітаю молодь в пишному цвітінні.

Вітаю діток! Всім здоров'я зичу,

Щоб боронили вас від зла, несли спасіння.

Любіться завжди чесно та у згоді,

Святу Христову віру бережіть,

Нікому зла і кривди не чиніть.

Перший ангел: Згинь, маро, нечиста сило,
Хай живуть тут всі щасливо.
В хаті цій хороші діти –
Добрі, щирі та привітні.

Другий ангел: Уміють Бога шанувати,
Батька, матір поважати,
Хоч маленькі ручки мають,
Але дома помагають.

Чорт: Ой тікаю вже, тікаю,
Бо для мене тут заясно.
Я темряву тільки люблю,
Люблю лиш як світло згасне.
Йду дітей лихих шукати,
Гей, знайду їх ще на світі
І потішу пекло наше,
Що ще є нелегкі діти
(*Виходить*)

Перший ангел: Слава Богу, що забрався
Вже чортяка той безп'ятый,
Боже-отче, не дай злому
Дівчаток у сітки взяти.

Другий ангел: Так, гаразд, уже все готово!
Можна дари роздавати.

Ведуча: Святий отче Миколаю, наші діти знають пісню про ...)
(*Діти співають пісню «Ой хто, хто Миколая любить?»*)

Миколай:

Бачу славні малята,
Християнські діти,
Як же мені в цій оселі
Не сміятися від щастя
І як не радіти!

А про нашу рідну землю, неньку Україну, вірші знаєте, малята?
(*Діти читають вірші*)

Ведучий: Не тільки вірші наші діти знають про Україну, а й гарно танцюють.

Миколай:

Усі ви так чудово грали,
Танцювали і співали.
Я за свято це чудове
Добре вас нагороджу.
Та із скриньки чарівної

Подарунки вам вручу.
Ближче, діти, приступіте!
По черзі гостинці вам,
Які маю, Всім роздам.

(*Святий Миколай із янголами й ведучими роздає гостинці дітям*)

Після роздачі говорить:
Тіштесь, радійте, діти,
Та горніться до освіти.
Хай пожиток із вас буде,
Як вже вийдете у люди.
Пильно вчіться і моліться,
Не лінуйтеся, трудіться,
А від злого бережіться.

Дуже прошу, обминайте
Навіть і найменший гріх.
Батька, неньку поважайте
І учителів своїх.
І любіться, не сваріться,
Бо ви є брати і сестри.
Тільки в згоді і народі
Ви дійдете до мети.

Ведучий: Святий та добрий Миколаю,
Ми просимо тебе одного:
Усьому нашому народу
Дай добру волю й много літ.
Щоб пісня – слава України –
Полинула на цілий світ!
(Пісня про Україну)

Миколай: Знайте, діти, що куди б ви не поїхали, і як би ви далеко не були від рідної землі, завжди треба про неї пам'ятати й любити її.

Ми всі віримо, що наша ненька Україна завжди буде вільною, незалежною, і так, як червона калина весною, розквітне своїм буйним цвітом на радість і щастя.

Ну, а тепер час мені йти у путь,
Бо ж діти може ждуть.
А ви будьте здоровенькі,
Будьте чесні, послухненькі,
Поскоріше виростаєте,

Молитовники читайте,
Батька, матір утішайте,
І на мене через рік
Знову ви чекайте.

(Діти в українських костюмах дякують і вручають хліб і сіль Миколаю, гостям)

Різдвяне дійство з прадавніми молитвами й замовляннями – колядками й віншітками «Вертеп»¹⁰

Свято починається із заходом сонця, з першою вечірньою зорею. На святковому столі готова Свята вечеря з дванадцяти пісних страв (за числом місячних циклів року). Головна святкова страва – кутя (варена пшениця або ячмінь, приправлені маком і медом), колядовий хліб-калач, часник, пиріжки й вареники з різними начинками, пампушки, рибні страви, пісний капусняк, різна каша, пісний борщ, гриби, узвар і ласощі (горіхи, родзинки, бублики, цукерки тощо).

У світлиці збирається вся родина. Господар, обійшовши обійстя, погодувавши худобу й прикликавши до Святої вечері всіх світлих духів, вносить до світлиці сніп пшениці – знак-символ хлібного духа – Коляди-батька. Під пахвою в нього жмут сіна чи отави.

Господар (вітає родину):

– Зі Святим вечором вас! Будьте здорові з Різдвом та з Першою кутею! А заодно з Багатою кутею і Щедрим вечором, які ще попереду!

Господар розстеляє сіно на покуті, а поверх нього господиня стелить рушник чи скатерку. Господар ставить на рушник снопа, запалює свічку – знак-

**Вертеп. Етно-фестиваль
«Різдво у Волинській родині»**

¹⁰ Позакласний час. – 1997. – № 12. – С. 2–9.

символ Коляди-матері. Господиня кладе на рушник хліб-калач (книш) із пучкою солі на ньому, ставить миску куті та миску узвару.

Господар (стає за снопом і запитує):

– А чи бачите ви мене?

– Не бачимо! – відповідають усі гуртом.

– Ну, дай же, Боже, щоб і наступного року не бачили з-за такого високого хліба!

Господар просить усіх сідати до столу. Господиня промовляє: «Щоб кури добре на яйцях сиділи».

Господар (набирає ложку куті й промовляє):

– Пом'янімо нашого хлібного Духа-Коляду. Світла сила оновиться в новому сонці, що його нам на радість народить у цю ніч Коляда-мати.

Потім підкидає кутю до стелі:

– Щоб добре роїлися бджоли – посланці хлібного Духа-Коляди.

Господиня кладе по кутках вікон потроху з усіх страв, що стоять на столі, а в чотири кутки світлиці сипле зерна:

– Це нашим Духам-покровителям та душам покійних родичів: вони цієї ночі прилучаться до Святої вечері.

Господар (запрошує до вечері й перший починає їсти кутю):

– А тепер скуштуйте куті. Морозе-морозе, ходи до нас кутю їсти! Коли не йдеш, то не йди і на жито, пшеницю й усяку пашницю!

Після Святої вечері батьки споряджають дітей колядувати, спершу в себе вдома, а потім у родичів та в сусідів.

Господар: Ану, ходіть, заколядуйте нам. Чи ви вмієте колядувати? Та покажіть нам Вертеп.

Діти виходять вбиратися-рядитися кожне у свою маску-машкару. Їм по 8–14 років. Два тижні перед Святами вони відновлювали в пам'яті колядки-молитви й віншівки-замовляння, вчилися справляти колядкове священнодійство – Вертеп. На Різдво колядування-вертепіння лише починалося, а тривали й дійства понад два тижні, тому в нашому обряді ми поєднуємо найголовніші релігійні тексти й дійства цілих зимових свят – від Святого вечора (Першої, або Голодної Куті, й Різдва) до Щедрого вечора (Багатої Куті й Водохреща-Йордані). Тексти наших стародавніх пісень-молитов наведено без нот, оскільки в різних місцевостях України вони мають різні варіантні видозміни мелодії. Ці мелодійні, а також текстові відмінності зумовлені особливостями духовно-господарських традицій та природних умов українських земель. Тому в кожному етнографічному регіоні України під час справляння різдвяного обряду можна внести поправки відповідно до місцевих традицій. До цього обряду-Вертепу дібрано лише дитячі тексти й дійства, вони відмінні від Вертепу, який відзначають дорослі.

Діти входять до світлиці з восьмипроменевою зорею – знаком, що вістуеть скоре народження Колядою-матір'ю Нового Світа.

Усі співають віншівку:

Ой до сього дому, ой до веселого,

Святая!

Ой у сім домі золотий столик,

Святая!

На тім столику стоїть отавка,

Святая!

На тій отавці золота скатирця,

Святая!

На тій скатирці тайна вечеря,

Святая!

Потім перший гурт хлопчиків промовляє молитву-колядку:
Ходить, походить місяць по небу. Кличе, покличе зорю до себе:
– Ходімо, зоре, з нами гуляти. З нами гуляти, колядувати.

Другий гурт хлопчиків: Ой із-за гори, з-за високої
Ой іде-брєде сам ясен місяць.
Гой за ним, за ним ясна зірниця,
Ясна зірниця, його сестриця...

Гурт дівчаток: Там за садом зоря всходить,
Щедрий вечір, добрий вечір.
Там Марися в сукні ходить,
Щедрий вечір, Святий вечір,
– Ой Марисю, Марисенько,
Хто ж тя прибрав хорошенько?
– Прибрав мене мій батенько,
Щедрий вечір, Святий вечір.
Там за садом зоря всходить,
Там Марися в сукні ходить,
Щедрий вечір, Святий вечір,
– Ой Марисю, Марисенько,
Хто ж тя прибрав хорошенько?
– Прибрала мене моя мати,
Добрий вечір, Святий вечір.

Усі гуртом співають: Нова рада стала,
Як на небі хвала,
Над Вертепом звізда ясна
Весь світ возсіяла.

Далі промовляють: Даруй літа щасливі
Цим господарям!

Усі гуртом: Коляд-колядниця,
На покуті кутиця.
Прийшли колядники,
Застали господаря
З челяддю коло стола.
Поздоровляємо всіх до літ ста!

Хлопчик: Ой ясна, красна в небі зоря,
А ще найкраща в дядька жона.
З Святим вечором!

Дівчинка: Що в дядька, дядька
Три стоги стоять.
Один стіг пшениці –
На паляниці.
Другий стіг гречки –
На варенички.
А третій овса, –
Та й колядка вся.
Будьте здорові!

Хлопчик: Коляда, Коляда, у віконце загляда.
Коляда, Коляда, дайте, дядьку, пирога.
Як не дасте пирога, візьму вола за рога,
Та виведу за поріг,
Та викручу правий ріг.
Буду рогом трубити,
А воликом робити.
З Святим вечором!

До колядників виходять Баба й Дід – предки роду. Діти їм колядують:

Ішов Дід на став та й рибку дістав,
Та рибку несе, бородою трясє.
Та й рибку полоще,
З Бабкою туркоче.
Та й рибку варить,
З Бабов ся сварить.

Ой била Баба Діда лозою,
Щоби ся вертав скоро з водою.
Якби не плоти, не перелази,
Я б ся вертав зо штири рази.

Хлопчик: Коляда, Коляда,
На полицку погляда.
Там ковбаса лежить,
Вона в руки не біжить.
Дайте, Бабо, ковбасу –
Літом коней попасу,
Не даси ковбаси –
Хоть сама паси.

Хлопчик: Коляд, Коляд, Коляда,
Дід на Бабу погляда»,
А Баба не дивиться
Та на Діда кривиться.

Хлопчик: Коляд, Коляд, Коляда,
А Дід з печі вигляда,
А Баба з пічурки –
Граються в жмурки.

Гурт дівчаток: Що на полиці дві паляниці
Ще й стравка.
Ходить Бабуся коло Дідуся,
Як павка.
Сидить Дідусь на колодочці, смутує.
Ходить Бабуся коло Дідуся, частує.

(Баба й Дід дякують колядникам і дають їм гостинців)

Хлопчик: Коляд, Коляд, Колядниця,
Добра з маком паляниця,
А без маку не така,
Дайте, Бабо, п'ятака,
А ви, Діду, гроші,
Будьте всі хороші.

Дівчинка: Колядина, колядина,
А я дівчина-калина,
Чобітки корковенькі,
Будьте з празником здоровенькі!

Колядники (звертаються до господарів почергово):

Я маленький хлопчик,
З'їв куті горщик.
На узвар поглядаю,
Вас зі святом поздоровляю.

А ви на це зважайте,
По вареничку давайте!
Колядин, колядин, а я в батька один.
По колінця кожущок,
Дайте, дядьку, п'ятачок.
А п'ятак не дорогий,

Дайте, тітко, ще й другий.

Зі Святим вечором!
Колядин, колядин, а я в батька один,
У новенькім кожущку,
Винесіть пампушку.
Будьте здорові!

Колядин, колядин, а я в батька один,
Коротенька курточка,
Винесіть, бабцю, бубличка.
Зі Святим вечором!

Господар: А хто ж у вас міхоноша?

Міхоноша: Я маленький хлопчик
Виліз на стовпчик,
З мішком походжаю,
Коляду збираю.
Вечір добрий!
Дайте пиріг довгий.

Господиня: А давай-но свою торбу.

(Кладе гостинці)

Міхоноша: Я маленький хлопчик
Виліз на стовпчик,
На дудочку граю, дітей забавляю.
А вам усього найкращого
У світі бажаю!

Господар: От молодці, що нам заколядували. А тепер просимо до столу. Ще й куті та узвару скуштуйте.

(Колядники ставлять Зірку біля сноп, сідають за стіл повечеряти. Аж ось до світлиці долинає: «Ме-еє! Ме-еє! Ме-еє!»)

Господар: О-о-о! Коза вже голос подає – Багату кутю вістує. Ану, хлопці, хто Козу водитиме?

Козоводи вибігають зі світлиці. З-за дверей гукають:

– Дядьку, пустіть Козу в хату! У вас дітей багато, хай побачать Козу.

Господар: Ви ще й дядину попросіть, а то в нас хата маленька, та й холоду напустите.

Козоводи: Будь ласка, пустіть, а то й козенята замерзли! Ми місця багато не зайmemo.

Господиня: Та наші діти вже й спати, мабуть, захотіли. Чи пустимо, діти, як?

Діти: Пустимо, пустимо! Хай заходять погрітися!

Старший козовод заводить Козу до хати на мотузку й вітається:

– Добрий вечір, Щедрий вечір!

Хлопці заходять по одному, скидають шапки й почергово вітаються:

– Добрий вечір!

Хлопці сідають. Між ними найменший хлопчик із торбою на сало – це Кіт, він нявчить та мурчить. Кіт – утілення духа домашнього затишку, він пасе тіні темних сил в образі мишей.

Коза весь час тупцює ногами, хоче танцювати. Старший козовод водить її по світлиці.

Козоводи (співають):

Го-го-го, Коза,
Го-го-го, сіра.
Нуте, панове,
Нуте, мильове.
Поставте в ряду,
Я Козу веду.
Наша Козиця –
Старая птиця.
Ой де взявся Вовк
Та козу натовк,
А вовченята за козенята.
Де взявся заяць,
Став Козу лаять:
– Ой ти Козице,

Старая птиця,
Діточкам та й не матиця.
А Коза в куток,
Ухопила серпок
Та й по полю скок.
Нажала снопок
Та й змолотила,
Своїх діточок нагодувала.
А в тому сельці
Де взялись стрільці.
Встрелили Козюшку
У правее вущко!
Пртуць, коза впала
І хвіст задрала.

(Коза падає, відкидаючи голову й ноги, як нежива)

Кіт (нявчить і промовляє):

Треба Козиці три куски сала,
Щоб Коза встала.

Козоводи: Ой устань, Козо, та й отрусися
По всьому дому,
По господарю ізвеселися.

(Коза встає і танцює)

Козоводи (співають): Де Коза ногою,
Там жито копою.
Де Коза рогом,
Там жито стогом.
Господар іде, пожиток несе.
Перший пожиток –
Мірочка гречки
На варенички.
Другий пожиток –
Мірочка жита,
Щоб Коза була сита.

Козоводи до Кози: Третій пожиток –
Решето овса,
Зверху ковбаса, –
От й щедрівка вся.

Промовляють: За цієї мови будьте здорові!

– Кланяйся господареві й господині, кланяйся діткам.

Коза кланяється. Господиня дає хлопцям гостинців, а господар – копійок; копійки, які колись були золоті, тобто сонячні, символізують віддяку за сонячну вість.

А Кіт нявчить до Господині: А мені дайте сала!

Козоводи: Дайте Котові сала, а то він здохне, не ївши.

Господиня: Сало високо висить, не звикайте до сала.

Кіт нявчить і не відходить від господині. Господиня кладе йому в торбу сало.

Козоводи (дякують): Бувайте здорові! Щоб ще й того року діждати.

(Господар припрошує козоводів до столу. Старший Козовод ставить Козу біля снопа. Козоводи сідають у світлиці). Аж ось озиваються щедрувальники.

Дівчатка: Прилетіла ластівочка. Сіла собі край віконця.

Приспів:

Щедрий вечір, добрий вечір
Добрим людям на здоров'я!
Та ж зачала щебетати,
Господаря викликати.

Приспів.

Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару.

Приспів.

Чи всі вівці покотились,
Чи ягнятка народились,

Приспів.

А ягнички-капловушки
Скачуть собі кругом грушки.

Приспів.

А баранці-круторіжки
Скачуть собі край доріжки.

Приспів.

*Дівчинка: Щедрувала щедрівочка,
Прилетіла ластівочка,
До віконця припадала,
Хазяїв поздоровляла.
З Багатою кутею!
З Щедрим вечором!*

Гуртом співають: Прийшли щедрувати до вашої хати.

Щедрий вечір, добрий вечір!
Тут живе господар,
Багатства володар.
Щедрий вечір, добрий вечір!
А його багатство – золоті руки.
Щедрий вечір, добрий вечір!
А його потіха – хороші діти.
Щедрий вечір, добрий вечір!

*Дівчинка: І я хочу щедрувати,
Щедрівочки заспівати
Дідусеві і бабусі,
І тому хлопцеві, що в кожусі.*

- Хлопчик:* Я маленький хлопчачок,
Народився у вівторок,
А в середу рано до школи віддано.
Я іду і плачу, стежечки не бачу.
Дорогу питаю, з Новим роком вас вітаю!
- Хлопчик:* Я віншую, віншую,
А у вас гостинці чую.
То ви, дядьку, вставайте
Та мені гостинців дайте.
Добрий вечір, Щедрий вечір!
- Дівчинка:* Щедрівочка щедрувала
Та в віконце заглядала:
– Що, бабусю, напекла?
Неси швидше до вікна!
Не щипай, не ламай, а по цілому давай!
Добривечір!
- Дівчинка:* Я дівчинка маленька,
Спідничка червоненька,
Чобітки козлові,
Зі святом будьте здорові!
- Хлопчик:* Читаю, читаю, азбуки не знаю.
Тільки знаю аз та буки,
Дайте мені гостинчика в руки.
Із Щедрим вечором!
- Дівчинка:* Я маленька паняночка,
Як у саду фіалочка.
Раненько встаю,
Оченьята протираю,
З празничком поздоровляю!
- Гурт дівчаток:* Щедрівочка щедрувала,
Під віконце заглядала:
– Що ти, бабо, печеш,
Чи гаряче, чи холодне?
Як гаряче – давай нам,
Як холодне – нехай вам.
Будьте здорові!
- Хлопчик:* Щедрик-ведрик,
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски,
А ще мало –
Дайте сало.
- Хлопчик:* А я донесу,
Дайте й ковбасу.
Давайте хутко,
Побіжу прудко.
Коротка свитка –
Ізмерзла литка.

Дівчинка: А ще й на дохід
Паляницю й хліб.
Решето вівса,
А зверху ковбаса.
Вам щедрець,
Мені млинець,
Грудочка кашки,
Пара яєць.
Щедрий вечір!

Три хлопчики: Де горобчики щебетали,
Там три хлопчики щедрували.
Один носить, другий просить,
Третьому дайте, не забирайте.
Коротенький козушок –
Винось, бабо, пиріжок.
Винесіть ковбасу й мірочку вівса –
Ось вам і щедрівка вся!
Зі Святим вечором!

Гуртом співають дівчатка:
Ой сивая та й зозуленька.

Приспів:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
Усі сади та й облітала.

Приспів.

А в одному та й не бувала.

Приспів.

В тому саду три тереми.

Приспів.

Що в першому – Красне сонце.

Приспів.

А в другому – Ясен місяць.

Приспів.

А в третьому – дрібні зірки.

Приспів.

Ясен місяць – наш господар.

Приспів.

Красне сонце – жона його.

Приспів.

Дрібні зірки – його дітки.

Приспів.

Хлопчик: Вам вклоняюсь, вас віншую
Щастям, здоров'ям, ще й віком довгим.
Від ниви за рік та від року повік!
У городі зелено, у хаті весело,
У коморі зерно, а у дворі мирно!
З Щедрим вечором, Святим вечором!

Господар: Дякуємо вам, колядники й щедрувальники, за добрі слова. Перед ними всяка нечисть безсилою стала й очистилася наша господа та ми самі. Просимо вас до столу.

(Щедрувальники сідають до столу, пригощаються)

Господар: І ось наш чарівний Святий вечір переходить у таємничу Новорічну ніч, коли світло ладує Світла сила. А там уже й схід сонця недалеко. А перед сходом сонця, удосвіта, бігають од хати до хати хлопчики-засівальники, живим зерном засівають – нового щедрого врожаю бажають.

Засівальники (стукають у двері, обзиваються):

– Прийшли засівати до вашої хати!

Господар: Засівайте, хлопці!

Засівальники (гуртом): На щастя, на здоров'я,
На Новий рік, на нове літо,
Роди, Боже, жито-пшеницю,
Всяку пашницю!
Здрастуйте!
Будьте здорові!
Зі Святом, з Новим роком вас!

Перший хлопчик: Сію, вію, посіваю,
З Новим роком вас вітаю!
На щастя, на здоров'я, на добрий хліб,
Щоб ви були щасливіші за торік!

Другий хлопчик: Сію, вію, посіваю,
З Новим роком поздоровляю!
Щоб було у вас
У стіжку, в мішку,
І в коморі, і в оборі,
У ложці, мисці і в колісці.

Засівальники (гуртом): Зароди, Боже, жито-пшеницю,
Всяку пашницю.
А ти, пане-дядьку,
Дай паляницю.
На щастя, на здоров'я,
Будьте здорові!
З Новим роком!

Господар: От молодці! Спасибі вам! Призволяйтеся до гостинців!

Господиня припрошує дітей, частує гостинцями, а господар дає копійок.

У засівальному обряді копійки (колись золоті) – сонячний еквівалент зерна – це ритуальна віддяка за магічне сіяння зерна на новий урожай.

Вас, певно, дивує, чому на зимовому святі сіємо зерно й співаємо про весняних пташок. Усе це перейшло в зимовий обряд із прадавнього весняного хліборобського священнодійства, коли святкування Нового року було перенесене з весни на зиму. Це вже стало звичним для наших старших людей, тому ми змушені віддавати данину цій недавній традиції. Однак поступово ми маємо вести духовну працю з оновлення наших стародавніх священнодійств для оздоровлення нашого життя, і долею випадає здійснити це вам, молодій духовній парості нашого давнього народу.

На зимових канікулах ви завітайте в гості до своїх дідусів, бабусь, інших родичів та знайомих. Привітайте їх із Різдвом, із Кутею, із Щедрим вечором, побажайте їм здоров'я, радості словами наших стародавніх молитов. Тільки промовляйте їх щиро, з відчуттям світла в серці. І ваші слова матимуть світлу магічну силу.

А попереду в нас – традиційний хліборобський Новий рік, що в давнину звався святом весни, а в українців одвіку зветься Великоднем. Вам належить привітати – повиншувати своїх рідних та знайомих із весняним новоріччям. Тож будьте здорові до весни!

Сценарій Різдвяного вертепу¹¹

Дійові особи:

Ангел-поводир

Ангел

Пастушки (двоє)

Царі зі сходу (троє)

Цар Ірод

Великий воїн

Книжник

Смерть

Чорт

Міхоноша

Костюми:

У білому одязі, за спиною крила.

У білому одязі, за спиною крила.

Палиці в руках, свитки.

Корони, стрічки, погони, жупани.

Френч, своєрідна корона, шабля.

Френч, погони, шаблі, медалі та хрести.

Чорний одяг, книга під пахвою.

Біла накидка, коса, маска.

Чорний одяг, роги, копита, хвіст.

Український національний костюм.

Надвечірню тишу порушують вигуки вертепників, які прямують вулицями. Попереду іде зіздар із восьмикутною зіздою. За ним – дійові особи вертепу, хор, ідучи, виконує колядку. При наближенні до якоїсь оселі звучать звертання до господаря:

– Пане господарю, запроси вертеп до хати.

– Радісну новину хочем розказати!

– Ми приємну вістку до хати несемо

– Про Божого Сина прямо з Вифлеєму!

– Відкривайте швидше двері у світлицю

– Хай заграє радість і на ваших лицах!

До господи заходять вертепники, співають колядку:

Христос родився,

Бог воплотився,

Ангели співають,

Пастирі іграють,

Чудо повідають.

Во Вифлеємі, во Вифлеємі

Весела новина,

Чистая діва, чистая діва

Народила сина.

Попереду виступає Ангел-поводир, за ним зіздар, хор.

¹¹ Сценарій підготували Ніна Мироненко, Наталія Мироненко.

Ангел-поводир: Слава Богу, добрі люди!
Мир і щастя в вашій хаті,
Щоб щасливі й багаті
Ви були завжди й повсюди!
Ми ідемо з Вифлеєму,
Вістку радісну несемо –
Відкривайте серце шире
Для добра, для щастя, миру!
Бо я – Ангел-поводир –
Всім приношу тільки мир,
То з небес Вам знак Господній,
Він іде якраз сьогодні –
У день народження Христа
У душу й серце пророста.
Чи готові Ви до хати
Наш вертеп в цей час прийняти?
Головна із всіх новин
Народився Божий Син!

Хор співає колядку: Заспіваймо, християне,
Всім весело нині,
У Вифлеємським біднім стані
Бог лежить на сні.
Стоїть над ним Віл і Осел,
Парою дихають,
А на небі Ангели співають.
Бо настала всьому світу
Весела новина,
Що пречистая Марія
Породила сина.
Породила і сповила,
В яслах положила,
А в цей час на небі
Зірка ясна засвітила.

Із гурту вертепників виходять двоє пастушків, виносять і ставлять «Шопку» (Вертеп, місце народження Христа).

Перший Пастух: Дозвольте Вам бажать у світлиці
Побільше щастя в руки,
Хай підростають круглолиці
Синочки, дочки та онуки!
Ми, пастухи, живем правдиво,
І наша правда разом з вами.
Ми вам повідать хочем диво,
Що освятилось небесами.

Другий Пастух: Ми маленькі пастушки,
Пасли в полі овечки.
А Ангели нам сказали,
Щоб у Вифлеєм поспішали

На підвищенні з'являється Ангел:

У городі Давидовім, Вифлеємі-граді
Сталася новина, велика радість:
Пречиста Діва породила сина –
Спасителя, Христа Господа. О! Світла година!

Лежить дитя в яслах, у пеленах повите –
Ви вставайте, поспішайте, до нього ідіте,
Привітайте Марію, вклоніть свою спину
Немовляті Господньому, Божому Сину!

Ангел зникає за спинами учасників хору. Пастушки продовжують розповідь.

Перший Пастух: Ми прийшли до Вифлеєма, до місця святого
І побачили в яслах жмут сіна сухого.

Другий Пастух: Де життя колиска золотая, перини шовкові,
Де подушки для дитини теплі та пухові.

Перший Пастух: Низько впали на коліна перед Сином Божим,
Перед правдою святою, що на скромнім ложі.

Другий Пастух: А на серці – мир, надія, тиха-тиха піч
І Пречистая Марія слуха нашу річ.

Перший Пастух: У вертепі роджений,
В яслах на сіно положений,
Син Божий, Спаситель наш щирий,
Надія і правда довгождана по всім миру.
Із Божого знаку, променя ясного
Вогонь зіздаря вказує дорогу –
Ходим з новою по усіх країнах.
Носим вістку про Різдво Божого Сина.

Другий Пастух: Про народження Христа величну співаєм,
Сина Божого в піснях щиро прославляєм,
І якщо у вашім серці живе в Бога віра –
Разом з нами у вашій хаті злине пісня щира.

Хор разом з господарями хати виконує пісню «Нова радість стала»:

Нова радість стала,	Просим тебе, Царю,
Яка не бувала:	Ти, наш Володарю,
Над вертепом зірка ясна	Даруй літа щасливії
На весь світ засіяла.	Цьому дому, господарю,
Там Христос родився,	Цьому господарю,
Бог там оплотився,	Його господині,
Там чоловік перед Богом	Щоб не було кривди в світі
Пеленами оповився.	До віку від нині!

Уходять троє Царів у відповідному царському одязі.

Перший Цар: Ми Царі зі Сходу,
Йдемо через Вашу хату,
Світ яскравий видим –
Треба завітати.

Другий Цар: Чули, що у граді, славнім Вифлеємі
Цар повий з'явився Богом народжений.

Третій Цар: Йдем йому пошану скласти,
Ладан, миро, злато принести.

Перший Цар: А тепер дозвольте свій престол назвати –
Я – Цар Македонський.
Радий за Вас дуже, що з'явивсь Месія –
Він добро і ласку між людьми посіє.
Бо не було віри у сусід годами,
Вірили в майбутнє, світле за горами,
А тепер упала пелена туману.
Може, час прийдешній кращим для вас стане.
Бо Христос родився в кожному серці з Вас
І добро творити вже приходить час.
Йдемо поклонитись царю, як умієм,
Хай живе у серці християн Месія!

Другий Цар: Я – Цар Аравійський, прямо з-за кордону
Несу до вертепу шанобу бездонну,
Бо лежить у яслах син Господа Бога.
Скромний і величний вказує дорогу,
Відновлену віру і надію з вами
Я вітаю, радо щедрими дарами.
Спішу поклонитись Пречистій Марії,
Котра породила вселюдську надію!

Третій Цар: Я – Цар Месопотамії величний,
Мені згинати спину – ой не звично!
Проте перед Божим Сином в день Різдва
Не відлетить з поклоном голова,
І втримає на маківці корону –
Я перед святістю вклонятимусь до скону,
Бо я пред ним не цар, а раб слухняний.
Всі заповіти я виконую старанно,
І все, що маю, дякують йому...
В знак дяки руки до небес здійму
І помолюсь за сина, що вродивсь
І в яслах пеленами оповивсь.
Сповитий в сухім сінні.
У серці кожного народжуєшся нині.
І з вірою у правду, доброту,
Ми признаємо місію святу,
Спасителя Христа Ісуса.
Святому місцю віддано вклонюся...

Три царі виходять, хор виконує фрагмент пісні:
Тріє царіє, тріє царіє
Зі Сходу приходять
Миро і злото, миро і злото
Цареві приносять.
Христос родився,
Бог оплотився,

Ангели співають,
Пастирі іграють
Чудо повідають.

Перед хором виставляється стілець-трон. До трону наближається цар Ірод.

Цар Ірод: Я – Цар Іудейський, паную в цім краї,
І більшого пана ніхто з вас не знає.
Один я, єдиний з великих царів –
Безмежна влада на віки-віків!
Я – Ірод. Я – цар. Я письменник. Поет.
Політик. Оратор. Я – авторитет.
І велич моя досягла вже до хмари,
Бо я, крім усього, пишу мемуари...

Цар Ірод сідає зручно на трон, пише. Убігає стурбований великий воїн, звертається до Ірода.

Великий Воїн: О Іроде! Царю! Прийміть мої вісті,
Послухай, що діється в славному місті.
Є знак, що під Божим горить ореолом, –
Загрожує хтось твоєму престолу.

Цар Ірод: Що чую я, славний мій Воїн Великий,
Я Книжника прошу до мене покликать!

Заходить Книжник з книгою під рукою.

Книжник: Ти звав мене, славний царю з царів,
Кажі, що з раба свого вірного хтів?

Цар Ірод: Скажи мені, Книжнику, – правда чи ні,
Що хтось конкуренцію зробить мені,
Престол відбере і назветься Царем?..

Книжник: Поглянь, о, мій Царю, на град Вифлеєм.
Сьогодні вночі там родилось дитя,
В котрого велике, ясне майбуття,
Той хлопчик замінить тебе на престолі,
І треба скоритись, на те Божа воля.

Цар Ірод: Змиритись? Не знаю ніяких богів,
Чи я Божі храми не всі погромив?

Книжник уважно вдивляється в розгорнуту книгу, потім спрямовує погляд вгору, звертається до Ірода:

Книжник: Поглянь, о, мій Царю, на град Вифлеєм,
Там промінь Господній горить світлим днем,
Зоря над вертепом яскраво горіла,
Про славу подію усіх сповістила,
Що в славному місті родивсь новий Цар,
Зі Сходу владики несуть йому дар.

Книжник (відходить від Ірода і звертається в зал):

Мати Божа із дитятком
До Єгипту утікає,
А Цар Ірод шле вояків
І повсюду їх шукає.

Великий Воїн: Пред тобою, Царю стою,
Що накажеш, те зроблю,
Всіх шаблюкою зрублю!!!

Цар Ірод: Новина, немов удар, –
Народився новий Цар,
Мене з трону хоче зняти,
Щоб самому царювати.
Гостру маєш ти шаблюку,
От тобі то й карти в руки,
У Вифлеєм рушай сміливо
І направо, і наліво
Умертвляй маленьких діток,
Хлопчиків до двох літок,
Тільки мого, єдиного
Не чіпай синка рідного.

Великий Воїн: У Вифлеєм піду сміливо,
І направо, і наліво,
Порубаю всіх діток,
Хлопчиків до двох літок,
Вирушаю у дорогу –
Шабля не мине нікого!!!

Великий Воїн, оголивши шаблю, вибігає. До Царя Ірода повертається Великий Воїн з оголеною шаблею в супроводі Смерті з косою:

Великий Воїн: О великий повелителю!
Прошу мене не губити,
Гостро шабля всіх косила,–
Сина твого умертвила.

Воїн падає на коліна, Ірод виймає шаблю, заносить головою воїна:

Цар Ірод: О проклятая година!
Погубив свого сина,
Прийми смерть,
мій вірний Воїне,
Ти її тепер достоїн!..

Смерть: Зупинись пекельний Ірод,
Хватить вже нещасних сирот,
Досить материнських сліз,
І страшних, розбитих гнізд!
За наказом з уст твоїх
Я дітей косила всіх
І прийшла до тебе в хату
Царя Ірода забрати.

Цар Ірод: Припини пащекувати,
Хто пустив тебе до хати?
Ходять різні волоцюги,
Усі чогось хочуть, ледацюги.

Смерть: Я тобі не волоцюга,
Я тобі як мати друга,
Я прийшла тебе забрати
І життя твоє прервати.

Цар Ірод: Ой матусю, що за жарти,
Так недовго до інфаркту,
Я ж не хто-небудь – а Цар,
В мене особливий дар.

Смерть: Вийшов зоряний твій час,
Там давно чекають нас.
Приготуйся до коси
І прощення не проси.

Цар Ірод: Мамо! Рідна! Зачекай!
Ось посвідчення – читай.
Там написано: «Герой».
Смерть: Приготуйся!
(*Замахується косою*)

Цар Ірод: Ойо-йой!!!

Цар Ірод падає, скошений косою.

Вертеп трічі урочисто виконує фразу: ЦАРЮ ІРОДУ ВІЧНІЙ МУКИ!!!

Вбігає Чорт, принохується:

Чорт: Чую, смерть когось взяла
Ця особа сильно зла.
Сяду я, перекурю,
Душу в Пекло заберу.

Чорт сідає, виймає недопалка, прикурює обпікаючи губи. Великий Воїн із заднього плану непомітно наближається до Чорта. Різко за спиною змахує шаблею:

Великий Воїн: Не дозволю я хвостатим,
Душу в Пекло потягти,
Це ж бо Ірод, Цар – держатель,
В Рай ідуть його шляхи!

Чорт: Тьху, тьху, тьху! Якщо це Ірод,
То тягніть його самі, Заготоване всім миром
Його місце не в землі.
Він згубив дітей без міри,
В Рай янголи їх несуть,
А страшному бузувіру,
У болото прямиий путь!

Смерть, Великий Воїн та Чорт дружно тягнуть тіло Царя Ірода зі сцени. Усе це супроводжується ритмічними вигуками відповідно до образів.

Хор виконує пісню «Нова радість стала». Невдовзі пісня на хвилину припиняється. Учасники Вертепу говорять заключні слова-побажання господарям:

На щирому слові бувайте здорові,
Вклоняйтеся рідній українській мові,
Згадайте славетну козацьку родину,
Борітесь за щирю й вільну Україну!

Хай родяться у Вашій затишній оселі
Щасливі дітки, здорові й веселі,
Від діда і баби вчувають казки,
Які були славні колись козаки!
Здоров'я і щастя на довгі віки,
Хай радістю множаться Ваші роки,
Щоб хліб і до хліба, щоб світла мета,
Завжди здобувалась під знаком Христа!

Хор завершує пісню, і всі учасники виходять із хати. Залишається Міхоноша з великим мішком.

Міхоноша: Давайте знайомитись, я – міхоноша,
Я добрий, приємний, я завжди хороший,
У моєму мішку є хліб і до хліба,
Ковбаси і сало, горілка і риба.
Я можу із Вами добром поділитись.
Якщо ж у Вашім домі сьогодні достаток –
Мішок розкриваю на щедрий ваш статок,
Щоб Вас при нагоді згадали добром
За щедрим святковим різдвяним столом.
Кидайте в мішок і їсти, і пити,
І те, за що можна когось підкупити,
І те, що горить у ложці вогнем.
Кидайте, а ми вже якось донесем!

Театралізоване дійство «Різдвяна світлиця»¹²

Дійові особи: *Бабуся, мати, батько, донька Олеся, син Ярослав.*

Дія відбувається в українській хаті: образи, покуть, килим, стіл, рушники, збоку на столі ритуальні страви (кутя, мед, вареники з картоплею, смажена квасоля, гриби, узвар, борщ, пампушки, пиріг, горіхи, яблука – 12 страв). Мати пореється біля страв. Діти сидять біля бабусі, господар сидить коло столу.

Учитель:

Січень. Шосте. Святий вечір.
На дворі мороз, аж дух перехоплює малечі.
Скоріше в хату,
На пшеничну солому впасти, яка на сінники.
Гей, та що йому, малому,

Різдвяна фесрія. Ансамбль танцю «Волиняночка» Палацу культури м. Луцька

¹² Прокопенко Н. М. Театралізоване дійство «Різдвяна світлиця» / Н. М. Прокопенко // Позакласний час. – 1997. – № 12. – С. 25–32.

Ось прийдуть колядники,
В хаті прибрано святково,
На столі дванадцять страв,
Тато свічку воскову засвітив і побажав:
Всім веселий світлий вечір,
Щоб в сім'ї у нас був лад,
Щоб без сварок, суперечок
Дочекати других свят!
Запрошую вас усіх на Святий вечір до господи.
Отже, «Січень. Шосте. Святий вечір».

(Виходить)

Мати (до чоловіка): Іване, скоро зірка зійде, треба сідати до вечері, а ти ще худобу не обійшов. Та й «дідуха» треба внести до хати, сіна, «Василя» постав на стіл, щоб і в нас, як у людей. Не сиди, берися до роботи, бо в мене вже майже все готове. Іди до стайні й поблагослови худобу, а то знову будемо пізніше всіх вечеряти.

Батько: Усе встигнемо, і буде не гірше, ніж у людей. Славко, ходи допоможи батькові, ти ж уже у нас дорослий. А ти, Лесю, допоможи мамі вечерю приготувати, та й будемо з Божою поміччю розпочинати.

Син: Тату, а як ти будеш благословляти худобу?

Батько: А ось я вже надібрав із кожної страви трохи в корито з борошном, посолою, покришу хліба, нагодую кожну тварину в стайні. А потім ще треба обійти увесь двір із новим хлібом, медом та маком, і зроблю сокирою зарубку на порозі стайні, щоб лихий звір не переступив. Сьогодні вдарити будь-яку тварину – великий гріх, бо опівночі всяка німина людською мовою розмовлятиме з Богом і розповідатиме, як їй живеться в господаря.

Мати: Та йдіть уже, бо зоря ось-ось зійде!

Батько: Ходімо, сину, в сінях все готове *(виходить)*.

Леся (до матері): Мамочко, що тобі допомогти? Ми з бабусею швидко впраємось.

Мати: Дякую, помічники мої дорогі. Вечеря готова. *(Присіла коло столу, бо втопилась)*. Зараз будемо і на стіл подавати, як тільки тато повернеться.

Леся: Мамо, а чого свята називаються Різдвяними?

Мати: А ти запитай бабусю. Поки братик із батьком обійдуть худобу і принесуть «дідуха» та сіно в хату, вона тобі встигне розповісти.

Леся (підбігла до бабусі): Розкажіть, бабусю, розкажіть. Будь ласка!

Бабуся: Ну, гаразд. Сідай сюди та й слухай.

Колись давно в місті Вифлеємі в Діви Марії народився синок – Ісус. Коли він народився, на небі засіяла ясна зірка. Гінці ходили від хати до хати, сповіщаючи веселу новину. На землю зійшла Божа благодать.

Ісус заходив у кожну хату, в кожну родину. Вчив людей добра, справедливості. Вчив не скривдити бідного й помагати слабшому, бути чесними, працюючими, не обманювати. А дітям маленьким дарував втіху, радість та здоров'я, вчив слухатись і поважати старших. Відтоді день, коли народився Ісус Христос, люди назвали Різдвом Христовим. У кожній українській оселі святкують Святий вечір, готують кутю, колядують, зичать один одному щастя й здоров'я на увесь рік, намагаються відгадати долю свою на майбутнє.

Леся: Ой бабусю, розкажіть про гадання.

Бабуся: Та це так давно було, що я вже й забула. А, ось: треба витягнути з печі ще непогашені вуглинки. Кожній вуглинці дати назву якогось овоча, який будеш садити. Вуглинки, які повністю догорять, віщують урожай тих овочів, якими ви ці вуглинки назвали. А якщо вуглинкам дати імена своїх рідних, то можна гадати про їх здоров'я в новому році.

Мати: А я пам'ятаю, як ще незаміжною була, гадала з дівчатами: лила в холодну воду розтоплений віск і за його формою відгадувала свою долю.

І ще пам'ятаю, що дівчата клали на столі речі (сокиру, ножиці, чарку) і з зав'язаними очима підходили до столу. До якої речі доторкнеться, таким і буде на вдачу майбутній чоловік.

Леся: А до якої ж речі ти, мамо, доторкнулася?

Мати: Та, слава Богу, не до чарки, а до сокири. Тож і чоловіка працюючого маю. *(Підхопила).* Ой, щось заговорилася з вами. Он уже й тато «дідуха» несе.

(Уходить тато з «дідухам», зупиняється біля порога, скидає шапку, ніби вітається. За ним уходить син із сіном та сокирою)

Батько: Дай, Боже, здоров'я!

Мати: Помагай, Боже, а що несеш?

Батько: Злато, щоб увесь рік ми жили багато!

(Батько йде до середини хати, хреститься і вінишує свою родину, дивлячися на всіх)

Віншую вас зі щастям, здоров'ям, цим Святим вечором, щоб ви в щасті й здоров'ї ці свята провели та других дочекалися – від ста літ до ста літ, поки нам Пан Бог назначить вік.

(Ставить «дідуха» під образами на покуті, сіно натрушує на стіл і під стіл, робить кубельце із сіна для куті, сокиру кладе під стіл)

Покладу під стіл сокиру, щоб нечиста сила в хаті не сиділа.

Мати в той час, як батько робить на покуті «кубельце» для куті:

Сьогодні у нас узвар і кутя, щоб курчата лупилися до пуття.

Батько (дає синові рукавички): Візьми кутю та однеси її під образи до «дідуха».

Син (у рукавицях бере горщик із кутею і несе на покуть у «кубельце»):

Несу кутю на покуть, на зелене сіно, щоб бджоли сіли.

(Бабуся з Лесею і матір'ю кладуть на покритий сіном стіл на чотири куті по голові часнику, покривають стіл вишитою скатертиною, мати посипає хліб сіллю, під цей хліб («Василя») кладе монетки, поряд мак та калину. Мак, калину та «Василя» залишає на покуті)

Мати: Ставимо «Василя» на стіл, часник – щоб цілий рік здоров'я панувало в нашій оселі, мак – щоб дружною була наша сім'я, калину – щоб Леся наша росла гарна та пишна, монети під «Василем» – щоб жили ми в достатку, а дванадцять страв – щоб усе добре велося.

Бабуся: Славку, а яка надворі погода?

Син: Сніг іде.

Бабуся: Значить, буде мокре літо, гарні зернові, а восени – багатий урожай яблук. А поглянь на дерева, чи є на них ожеледь? Якщо є, то добре вродять горіхи та садовина.

(Син виходить на двір)

Батько, витягнувши соломину з «кубельця»: Довгу соломину витягнув я з «кубельця», рік врожайним буде.

Мати: Дай, Боже! *(Уходить із двору син).*

Син: Я бачив зірку! Тільки що засвітила на небі! А яка красива!

Батько: От і дочекалися. Давайте до столу. Та перш годиться до молитви стати.

(Батько запалює свічку перед образами, бере зі столу миску з кутею, ставить її на полотнину, все це разом із запаленою свічкою обносить тричі навколо обіднього столу «за сонцем»)

Батько (поставив миску на стіл, свічку на покуті): Помолимося спочатку за мертвих, бо і вони прийдуть до нас на Свят-вечір. *(Родина стає на коліна перед образами)*

«Просимо Тебе, Боже, щоб і тих душ до вечері допустив, що ми про них не знаємо, що в лісі заблудилися, у водах утопилися, у темних нетрях задушилися. Молимося Тобі, Боже, за тих, що ніхто не згадає. А вони, бідні душі, цього Святого вечора чекають. Від нас у цей вечір молитви йдуть і мертві душі спом'януть!». *(Уся родина хреститься тричі)*

Батько: А тепер і за нас, живих, помолимось.

«Господи, захисти худібку мою від звіра, а мене, грішного... (ім'я), від віри поганої та від безвір'я – на росах, на водах та на тяжких переходах. Дякуємо Богові Святому, що поміг нам дочекатися в мирі та спокої цих Божих свят. Та поможи, Боже, їх у радості відправити і від цих за рік других дочекатися. Амінь». *(Уся родина хреститься тричі)*

(Після молитви батько знову бере в руки миску з кутею, полотно і свічку, передає це господині, промовляючи)

Батько: Ми всі, від усього щирого серця і з Божої волі кличемо праведні й грішні душі на Святу вечерю, даємо їм усе, що маємо, щоб вони на тім світі вечеряли, як ми тут. Я їх стільки запрошую і закликаю на цю тайну вечерю, скільки в цім полотні є дірочок та скільки зернин у солодкій куті Божій.

(Мати бере з рук господаря кутю і ставить на стіл)

Батько: Коли сідаєте на лаву, дмухніть на місце, щоб не привалити собою якоїсь мертвої душі. *(Усі дмухають на сидіння).* Першу ложку куті їмо стоячи *(їдять).*

(Коли всі ще їдять, батько знову набирає в ложку куті, підходить до вікна)

Батько: Морозе, морозе, ходи до нас кутю їсти. *(Повторює тричі ці слова).* А коли не йдеш до нас кутю їсти, то не йди і на жито, пшеницю і всяку пашницю.

(Усі сідають за батьком, мовчки їдять. Батько надкушує вареника й запихає його в «дідух»)

(Олеся чхнула)

Батько (до матері): О Власе, треба нашій дочці теля дарувати на щастя, бо Олеся в господині збирається. Це прикмета, що в цьому році заміж піде.

Син: Мамо, я хочу води напиться.

Мати: Не пий, сину, води за Святою вечерю, бо буде літом у полі на жнивях спрага мучити.

Олеся: Мамо, я після вечері сама помию посуд, а ти відпочинь.

Бабуся: Ні, Лесю, після вечері одразу мити посуд не можна. Ми все це на столі так і залишимо – душам.

Батько: Хто це у нас випасатиме влітку худобу?

Син: Звичайно, я.

Батько: То збери, сину, після вечері ложки немиті, перев'яжи перевеслом із сіна і застроми за сніп на покуті.

Син: Для чого це?

Батько: То щоб влітку худоба не розбігалася і не губилася, щоб стада три-малася.

(Чути спів колядників)

Леся: Мамо, чуєте, колядники йдуть?!

(Уходять колядники з піснею «Добрий вечір»)

Дійові особи Вертепу: Три пастушки, три царі, Козак, Ангел, Ірод, жид Мошко, Смерть, Чорт, два воїни Ірода.

1-ша колядниця: Дзень-дзелень, сьогодні свято, заливаються дзвони. На подвір'я, у вашу хату вже прийшли колядники. Ангел радісну й приємну всім новину возвістив, що у Вифлеємі нам Христос ся народив.

2-га колядниця: Що прийшов володар світу,
Месія, поборник тьми,
Вчитель Нового Завіту,
Світоч правди між людьми.
Ясна зірка над Вертепом
Освітила висоту,
Пастушки прийшли зі степу,
Возвістили новину.

(Заходять три пастушки)

1-й пастушок: Добрий вечір! Мир цій хаті!
Ми прийшли вам розказати
Чудесною новину!

2-й пастушок: Про небесную Дитину!

3-й пастушок: Розкажіть, як ви там були,
Що там бачили й чули!

1-й пастушок: Ми вночі при стаді спали –
І не чули, і не знали,
Що коїться в небесах,
У тих земних сторонах.

2-й пастушок: Ми почули спів ангелів,
Спів величний, спів веселий.
Що у вертепі, у ясині
Божий Син родився нині.

3-й пастушок: А та зірка в небесах
Всім показувала шлях.
Всі ми скоро повставали,
Ще й з собою дари взяли,
Й до вертепу поспішили –
Побачили там Дитятко миле!

1-й пастушок: Ми Ісусові вклонились,
Богові-Господові молились.

2-й пастушок: Та й Ісусик нас вітав,
Ручками благословляв.

3-й пастушок: І всміхнулась Божа Мати,
Повна ласки, благодаті.
Були там і три царі,
Ген зі сходу владарі.
Поклонилися Цареві,
Всіх світів володареві.

(Уходять три царі)

1-й цар: Ми – царі зі Сходу, з Перської столиці.
Прибули вклонитись нашому Владиці.

2-й цар: Нам на сході ясна зірка ся з'явила,
Про народження Месії весь світ сповістила.

3-й цар: Тож ми дари всі забрали, йдемо за звіздою,
Щоб вас також возрадувать тою новиною.

1-й цар: Я взяв злото з собою, думаю, знадобиться,
Бо зіслав на грішну землю
Бог велике щастя.

2-й цар: А я ладан взяв із собою, щоб народ був із ладом.

3-й цар: А я миро, бо без миру добра нема людям.

2-й пастушок: Поклонившись Дитяті, ми пішли всім казати,
Що вродився нам Месія, всіх покривджених надія.

1-й пастушок: Кривду він на прах зітре, правду вгору піднесе.

3-й пастушок: О, то я ще в тій хвилині йду з дарунком до яскині –
Та й буду усіх скликати Богові уклін віддати!

Жид (уходить із кошиком або торбиною):

Що я бачу? Що я чую?

Щоб у ніч таку страшную,

В таку студінь мандрувати,

Напасті собі шукати?

Чи не ліпше в хаті сісти,

Трохи випити і з'їсти

Те, що Мошко вам приніс

І поставив перед ніс?

Козак: Забирайся, Мошку з хати,

Бо торгу не буде,

Зараз хочуть святкувати

Усі чесні люди.

Жид: Гендели, мендели,

Хто що має заміняти,

Хто що дає продати?

За старі флашки,

Онучі дам, коралини блискучі.

Вечір добрий, вечір файний,

Хоч торг нині незвичайний.
Я тут всякий крам приніс:
Є тут блуза і кроватка,
І кошуля модна, гладка,
Штрукси, коміри, перкалі
І так далі, і так далі.
Тютюн, шабасівка, пиво,
Ану, живо, ану, живо!
Дайте жидові оброку,
Є тут вас людей нівроку.
Купіть собі краму
У моїй крамниці,
Як вами будуть тішитися
Файні молодиці!

І дитину, як звичайно,
Мошко вбере дуже файно,
А як грошей забракує,
То Мошко вам заборгує.

Козак: Досить лиха ти надіяв,
Зло в народі і посіяв.
Наробив дідів з торбами...
Хочеш це зробити й з нами?
Помудріли вже їх внуки,
Не попадуть тобі в руки.
Ні, того вже не буде,
Не такі вже нині люди,
Щоб із Мошком гендель мати,
А про Бога забувати.

Жид: Ой такі ви, ну, ну, ну!
Зараз з військом я прийду.
Чув я, що ви тут кричали,
Що ви на царя шептали.
Ви забули, що він цар
Могутній володар,
Він давно таких шукає
І в тюрму їх всіх саджає.

(Жид вибігає шукати Ірода)

1-й цар: Ох, і буде нам пригода,
Повідомить жид Ірода.

2-й цар: Ірод кожного карає,
Хто дитину цю вітає.

3-й цар: Бо цар Ірод розізлився,
Що Син Божий народився.

(Уходить Ірод із жидом і воїнами)

Ірод: Ах, ви тут, мої прокляті,
Заховались у цій хаті?

Третій день я вас шукаю,
Аж тепер в руках вас маю.
Ну, признайтесь переді мною,
Ви ходили у Вифлеєм?!
Чи не я є вам царем?!

Козак: Ти є цар, та тільки земний,
Народився цар тасмний,
Що буде понад царями,
Над землею й небесами.

Ірод: Замовчіть, мої прокляті,
Бо скараю вас в цій хаті.
Гей, шукайте мої воїни!

(Воїни шукають)

Воїни: Тут нема дитини тої.

Ірод (до воїнів): Тож по всім краю ідіть
І наказ мій понесіть:
Всіх дітей в краю зібрати!
Всіх дволітніх постинати!
Кожний хлопець до двох літ
Хай загине! – так скажіть.
А між ними, певно, й він
Знайде свій смертельний скін.
А тоді і вам не жити,
Хто вас буде боронити?
І тоді усім вам смерть!

Воїни (виходять): О горе нам, горе!

(Заходить Смерть)

Смерть: Тут прихожу я з косою,
Хто запитує про мене?

Ірод: Я, цар Ірод, смерте мила.
Ти завжди мені служила
І косила ворогів,
Всіх, кого я повелів.

Смерть: А кого тепер скосити?

Ірод: З них ніхто не сміє жити!
А крім того, ще малого
Що в вертепі народився,
І на трон мій напосівся.

Смерть: Ні, не буде того, царю,
І косою я не вдарю.
Вже мале дитя в яскині,
Має владу в світі нині.
Мушу я йому служити,
Тебе прийшла я убити.
Що задумав ти, лукавий,
Вигубити люд весь правий?

Ні, не вдасться це, проклятий,
Ти не будеш панувати!
Бо царем буде Дитятко, Вифлеємське Отрочатко!
А вчинив ти лютий злочин,
Щоб вбивати дав ти почин,
Я тебе за це караю
І без жалю тут стинаю!

(Замахується косою на Ірода, але вбігає чорт)

Чорт: Чихав я на твою душу,
Мати я її вже мушу!
І спіймав тебе на вудку!
Будеш нам смолу возити.
Вічно в пеклі будеш жити!
(Обіймає Ірода)
В пекло, в пекло!

(Чорт, Ірод, Смерть виходять)

1-й пастушок: Браття, браття, світло є,
Гляньте, як у вікна б'є.

2-й пастушок: Гей, до хати запросім,
Хай освітить нам цей дім.

3-й пастушок: Хай освітить, хай зігріє,
Хай біда в огні зітліє!

(Уходить Ангел).

Ангел: Хай цей дім добром панує!
Хто тут світла потребує?

Козак: Всі ми, всі ми, всім нам гірко,
Засвіти нам, ясна зірко.
І подай нам добру раду
Тій біді на смерть-загладу.

Ангел: Посланець Божий! Вам навпроти
Я вийшов, щоб дорогу показати.
Не зводьтеся на бездоріжжя пишні,
Минайте зло й обминайте круті стежки,
Хай зміцнить вас добра воля Духа –
Ідть, не озираючись,
Бо Ірод розставив варту на шляхах-дорогах.
Та марно!
Стежку, що веде до Бога,
Знаходять ті, що мають щирю віру.

1-й пастушок: Добре сталося, слава Богу,
Тож збираймося в дорогу.

2-й пастушок: Але поки вийдем з хати,
Треба щастя побажати.

3-й пастушок: Дім добром обдарувати.

Козак: Щедрий вечір нині Господареві й господині,
І старому, і малому, всьому людові земному.

Дай вам, Боже, в цій господі жити в радості й згоді.
Щоб родилося на ниві, діти, щоб росли щасливі,
Щоб синочок – місяць ясний, а що дочка – зірка красна!

1-ша колядниця: Буде хай різдвяна хата світла, щедра й багата.
Пахне сіном хай в оборі, всяке збіжжя у коморі.
Хай минає хату злоба, водиться нехай худоба!
Щоб весело святкувалось, куті з медом скуштувалось.
У віншівках, у дотехах, з колядою і з вертепом.
Щоб добро жило в родині, також в славній Україні!
Усі разом: Христос ся рождає!

(Співають «Нова радість стала». Після закінчення вертепу господарі пригощають колядників і гостей різдвяними стравами)

Сценарій Новорічних вечорниць «Щедрик, щедрик, щедрівочка»¹³

«Павочка ходить, пір'ячко ронить.
За нею іде красна дівонька. Пір'я збирає,
у вінок сплітає. Щедрий вечір,
добрий вечір».

«Щедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка...».

«Ой, сивая та й зозуленька. Усі сади та облітала, а в одному й не бувала.
А в тім саду три тереми: а в першому – красне сонце, а в другому – ясен місяць.
А в третьому – дрібні зірки...».

«Застилайте столи та все килимами, радуйся, ой радуйся, земле...». «Ой козо, козо, небого, поскачи, козко, трохи, немного... Скачи, козуню, по яворенятам.
Дай, Боже, здоров'я господаренятам...».

Які загадкові рядки. Чому «павочка ходить»? Адже пави не водяться в наших лісах, паву можна побачити тільки в зоопарку. Де ж її бачили наші давні предки, що так любовно оспівали в щедрівці? Чому це серед зими прилетіла ластівочка? Бо Новий рік слов'ян аж до часів Петра I святкували навесні, а не взимку. А що за «три тереми», «в тім саду»? Виявляється, це дуже давня щедрівка, ще дохристиянська, із язичницьких часів до нас дійшла й відтворює уявлення наших пращурів про будову Всесвіту. А чому учасницею обряду є «коза»? Безліч загадок сховано в текстах народних пісень. Зумівши розгадати їх, зможемо краще уявити наших далеких предків – слов'ян, що жили на цій землі, на якій живемо ми з вами.

Коляда з Тетяною Ціхоцькою, м. Луцьк

Етнофестиваль «Три празники в гості», м. Луцьк

¹³ Садовська Л. О. Щедрик, щедрик, щедрівочка / Л. О. Садовська // Позакласний час. – 1997. – № 12. – С. 32–36.

Та чи кожен із нас знає хоч одну колядку або щедрівку – українські народні величально-обрядові пісні, що їх співають наприкінці грудня та на початку січня? Чи вітали ви нею своїх родичів, сусідів? Не кожен. Багато навіть із сільських дітей (не кажучи про міських) не знають цих давніх пісень, які дійшли до нас від часів язичництва на Русі і якими можемо пишатися перед усім світом, такі поетичні, мелодійні, казкові та філософські вони. Чому ми не знаємо цих пісень? Відповідь дуже проста: довго нам забороняли колядувати й щедрувати, вважаючи це релігійним забобою. Страшно подумати, що всі колядки та щедрівки могли б зникнути. А загроза зникнення була реальна. Із цим обрядом велася активна боротьба.

Тепер інші часи. Усі зрозуміли, що не можна руйнувати народні звичаї та обряди, у яких зосереджено мудрість не одного покоління! Зрозуміли, що той, хто не любить, не знає народних пісень, набагато черствіший, бездушніший, навіть інтелектуально відсталіший від тих, хто любить і знає фольклор. Колядки, щедрівки, веснянки та обжинкові пісні знову вільно лунають у стінах нашої гімназії. Пропонуємо вам ознайомитися зі сценарієм «Новорічні вечорниці». Це – народна вистава. Текст її здається простим, але що не слово дійових осіб – то народне повір'я.

І частина (програма учнів 7 класу)

Дійові особи: *господар; господиня; перша ватага щедрувальників (хлопці); Маланка (хлопець, перевдягнений у дівчину); Коза (хлопець у вивернутому кожусі, на голові – маска кози); Циган; друга ватага щедрувальників (дівчата); третя ватага (малеча).*

Усі щедрувальники в народному вбранні. Хата. На столі макітра з макогоном, глечики, глиняні миски. Стільці не на місці, хата неприбрана. Входить господиня з кошиком і ставить його посеред хати.

Господиня: Ну, аж втомилася, поки крамниці та ринок обійшла. І треба ж було до останнього дня тягнути з отими гостинцями. Та нічого, зате все купила. Тут і горішки, і яблука, і цукерки. Буде чим малечу пригощати. *(Пританцьовує з кошиком).*

На базарі походила,
Усі гроші розпустила,
Зате всього накупила,
Хоч всі гроші розпустила,
Ой, дана-дана-дана,
Усі гроші розпустила,
Усі гроші розпустила,
Зате всього накупила.

(Наприкінці танцю заходить господар)

Господар: Танцюй, танцюй, Парасю. Хата не прибрана, а колядники вже на нашій вулиці.

Господиня: Ой, як ти мене налякав! Щоб тобі добро! Так чого ж ти стоїш, нещастя ти моє? Підмети хату, а я ще маку втру до куті. *(Сідає на долівку, тре мак).*

Господар: Мабуть, переодягнуся. Не личить статечному господареві отак гостей приймати.

Господиня: А певно, що не личить, переодягнися. Але спочатку хату підмети. (*Устає, пореється коло столу*).

(Господар неохоче бере мітлу й підмітає)

Господар (тихо): Добрі господині вже давно все приготували.

Господиня (ставить страви на стіл): Що ти говориш? Замітай та переодягайся, а то застануть колядники таке опудало.

Господар: Якщо я опудало, то мети сама. (*Кидає мітлу*).

Господиня: Та хто ж роботу незакінченою під Новий рік залишає?

Господар (замітає): Сама нарядилася.

Господиня: Не бурчи.

Господар: Не бурчи, не бурчи. (*Змітає сміття і виносить надвір*).

Господиня: Ти куди сміття виніс?

Господар: Надвір.

Господиня: Так хто ж під Новий рік сміття з хати виносить? У піч треба було кинути, щоб згоріло.

Господар: Та вже не піду збирати.

Господиня: Ой нещастя ти моє. Йди вдягайся! (*Ставить усе на стіл*). Хоч би чого не забути. А пиріжки які смачні вдалися! (*Їсть пиріжок*). Ще квасу з медом поставлю.

Господар (з-за сцени): Парасю!

Господиня: Чого тобі?

Господар: Пов'яжи мені пояс.

Господиня (пов'язує і вдоволено дивиться на чоловіка): Ой опудало ти моє, який ти гарний! Давай я тебе поцілую, щоб цілий рік жили в згоді та любові. (*Цілує тричі господаря і співає*).

А мій милий добре вбрався,

Гарно зачесався.

Штани білі, жупан білий –

Усім сподобався.

Ой, дана-дана-дана,

Усім сподобався.

Ой, хтось до хати йде.

Чи не колядники?

(Заходить хлопець зі зіздою)

1-й хлопець: Добрий вечір, дядьку Микито! Дозвольте колядувати?

Господар: Заходьте, колядуйте. Аякже, ми на вас чекали.

1-й хлопець: Заходьте в хату, хлопці, Маланю, цигани!

(Хлопці заходять і співають)

Коляд-коляд-колядниця –

Добра з маком паляниця.

Щедрий вечір, добрий вечір,

Добра з медом паляниця.

А без меду не така.

Дайте, дядьку, п'ятака.

Добрий вечір, Щедрий вечір.

Дайте, дядьку, п'ятака.

2-й хлопець (весело): Дайте коляду,
Бо сам хату завалю.

3-й хлопець: Дайте книш,
Бо вам пушу до хати миш.

4-й хлопець: Дайте пиріг,
Бо вам потягнемо хату за ріг!

1-й хлопець (посіває зерном): Сієм, посіваєм у році Новому.
Мир, згода і щастя для вашого дому.

Господарі: Дякуємо.

Господиня (до господаря): Давай п'ятака за таку коляду.

Господар (шукає по кишенях): Де ж ті гроші?

(Микита шукає, хлопці пильно дивляться)

3-й хлопець: Ви, певно, не в ті штани поклали.

Господар: А, справді, у старих штанах. (Б'є себе по лобі). І як я так забув. Іди, Парасю, принеси.

Господиня (дає гроші, тихо): Цілий рік будеш усе забувати.

(В той час, як господиня шукає грошей, заходять дівчата)

1-ша дівчина: Добрий вечір, дядьку Микито!

2-га дівчина: З Новим роком!

3-тя дівчина: От щастя буде. Аж дві ватаги щедрувальників в одній хаті.
Дозвольте щедрувати.

Господар: Почекайте, з колядниками розрахуюся. А хто з вас гроші збирає?

1-й хлопець: Маланя.

2-й хлопець: Іди, Маланю, і подякуй господареві за коляду.

Маланя: Дякую вам, щедрий господарю, за коляду.

Циган: А дайте, пане господарю, ще монету золоту, то я вам приведу до хати козу.

1-ша дівчина: Козу треба привести обов'язково, бо де коза ходить, там пшениця родить.

2-га дівчина: А де коза попасеться, там худоба поведеться.

Господиня: Приведи, цигане, козу. Хай пшениця родить, хай худоба ведеться!

Дівчата (щедрують): Щедрик-щедрик, щедрівочка,

Прилетіла ластівочка.

(Циган вводить козу. Коза бігає по хаті, б'є рогами всіх, дівчата і хлопці сміються)

Циган: Ану, кізонько, покажи, що ти вмєш.

(Коза скаче до полиці, бере паляницю і дає в кошик циганові)

Господиня: Ось вам ковбаса, ось вам гроші.

Дівчата: Дякуємо.

(Заходять менші дітки)

Діти: Добрий вечір! Дозвольте защедрувати.

Господар: Щедруйте.

Діти: Чи вдома-вдома господар дому?

Співаймо,

В Новому році

Щастя й здоров'я бажаймо!

Обіцяв вам рік

Сто кіп пшениці родити,

Хай же щастить вам

В щасті й здоров'ї прожити!

Найменша дівчинка посіває пшеницею і промовляє:

На щастя,
На здоров'я,
На Новий рік!

Щоб вам родило
Краще, ніж торік!

Господар (до дівчаток): Наставляйте торбу. Тут і яблучка, і горішки, і цукерки.

Діти: Дякуємо. Бувайте здорові!

Господарі: Ідіть здорові!

Господар: Почекайте, затанцюйте, щоб увесь рік було весело.

(Діти танцюють, потім всі розходяться)

Масляна¹⁴

Свято проводів зими та зустрічі весни – одне з найбільш улюблених для всіх слов'янських народів. Воно відображає загальну радість у зв'язку з приходом бажаної всім весни, із розквітом природи й самої людини.

Форми святкування Масляної різноманітні, але є в ній загальна й постійна основа. Це боротьба сил Зими та Весни, що завершується спаленням чучела Зими (Масляної) і всезагальним святкуванням – катанням на конях, із гір, на льоду, святковою трапезою, у центрі якої млинці як символ сонця і водночас як поминки по Зимі (за давньою традицією на Масляну не лише поминали померлих, родичів, а й частували молодих обрядовими веселими випробуваннями).

Боротьба сил Зими та Весни відображається по-різному. Найчастіше у вигляді процесії, де одні учасники святкування несуть і охороняють чучело Зими (Масляної), а інші галасливо й весело вимагають його спалення, чим усе це врешті-решт і закінчується.

У багатьох місцях захисники зими споруджують снігову фортецю або ціле містечко, а решта учасників штурмує ці укріплення, бере їх штурмом, а потім голосно відзначають перемогу.

Про початок святкування сповіщають яскраві оголошення і весела народна музика.

Вовода: Добрий день, люди добрі! Дякую, що прийшли за старовинним звичаєм на проводи зими-матінки. Ось і вона.

Свято Масляна – свято прощання із зимою та зустріч Весни. Центр культури та історії «Парк Київська Русь»

¹⁴ Позакласний час. – 1998. – № 1. – С. 4–5.

(Повертається воєвода в ту сторону, звідки наближається процесія: скоморохи та ряджені з галасом і сміхом везуть велике чучело Зими (Масляної). Воно зроблено із соломи, закріпленої палицями на хрестовині. Везуть на кількох снях, у які може бути запряжений кінь, його зображують два чоловіки. Сторожа розчищає серед натовпу шлях для потішної процесії)

Давайте разом провадитимемо Масляну на святкову площу.

Раптом серед дороги всі бачать невелику снігову фортецю з намальованими на ній важкими кованими дверима, на яких висить величезний замок. З обох сторін від фортеці протягнена мотузка з прапорами. Біля неї стоїть сторожа – стрільці. Воєвода (або його глашатай) оголошують: пройти на святкову площу можна лише тоді, коли відімкнем замок, ключ від якого висить на стовпі. Лізе на стовп хтось із найбільш спритних хлопчиків.

Далі можна організувати розваги й атракціони, змагання:

Веселий естафетний біг: на одній лижі, уперед спиною або якимось іншим способом.

1. Змагання з метання сніжок.

Конкурс «Хто сильніший»: на чурбак кладеться дошка, на один її кінець – набивний м'яч, по другому вдаряють важкою дерев'яною палицею, від чийого удару м'яч полетить вище, той і виграє.

Лабіринт: двоє учасників бігають у заплутаних коридорах, намальованих або зроблених зі снігу, за допомогою палиць тощо. Хто вибереться першим – нагороджується смішинкою, гуморескою, написаною на клаптику кольорового паперу із зображенням посмішки сонця. Володар такої нагороди може мати певні привілеї – без черги отримати млинця, іграшку, навіть додатковий бал на одному з уроків.

Воєвода: Увага! Усім, усім, усім! Нашою фортецею заволоділи прихильники цариці Зими, сама ж вона тепер не хоче поступитися місцем Весні.

Гінці Зими (читають): Я, володарка цієї Країни, не хочу залишати своє королівство. Я зостанусь тут назавжди й буду правити всім чесним народом серед снігів, у лютий холод.

Воєвода: Громадо! Чи підкоримось ми Зимі? Тоді ж ніколи вже не побачимо, як відроджується наша земля. Чи, може, завоюємо цю фортецю? Моє слово – вперед!

Після «бою» на площі відбувається суд над зимою. Її противники згадують і холод, і завірюхи, і нежить. Але їм важко заперечити, коли прихильники цариці нагадують про новорічну ялинку, катання на ковзанах і лижах. Як же бути?

Воєвода: Важке завдання – встановити, хто з вас правий, а хто – ні. Отже, пропоную провести Зиму з двору, але з великими почестями! Хай повертається до нас через рік! Отож, ласкаво просимо. Зараз же – до побачення!

Ігри на Масляну

Цар гори

Є давній, незмінний звичай серед молодих хлопців. Як тільки є поблизу невеликий горбочок, бугор, відразу ж хтось із найбільш сильних та сміливих першим вибігає на гору і кричить з викликом: «Я цар гори!». Потім кожен кидається на

штурм пагорба і прагне захопити вершину, скинувши самого царя. Розгорається бурхлива та весела боротьба.

Організаторам цієї гри потрібно регулювати склад учасників, їх не повинно бути одночасно понад 10–15 чоловік. Старші не повинні боротися з молодшими.

Два Морози

Гра добре відома кожному з дитинства. Потрібен лише невеликий майданчик, приблизно 6×12 м.

Серед охочих обирають двох Морозів, здатних яскраво зіграти свої ролі.

Охочі збираються на одній із коротших сторін майданчика. Посередині – два Морози. Вони звертаються до тих, що зібралися:

- Ми два брати молодці, два Морози.
- Я – Мороз-червоний ніс.
- Я – Мороз-синій ніс.

Удвох:

– Хто ж із вас насмілиться вирушити в дорогу? Учасники гри біжать. До кого з них торкнеться Дід Мороз, той зупиняється і «замерзає». «Розморозити» їх можуть інші учасники, до яких ще не торкнувся Мороз.

Сковорода

Грають хлопчики та дівчатка. Потрібно, щоб учасники були приблизно однакового віку. П'ять–десять чоловік стають в коло й беруться за руки. Біля самих ніг креслять коло – сковороду. Усі йдуть довкола неї.

Потім раптом зупиняються і починають тягнути своїх сусідів на сковороду, а самі обороняються, упираючися ногами. Хто наступив на сковороду, той обп'явся. Усі знову біжать навколо сковороди.

Використання календарної обрядовості українців у молодіжному дозвіллі

Сценарій осіннього балу «Свято багрянцю і золота»¹⁵

Звучить пісня «Осіннє золото» (муз. І. Шамо, вірш Д. Луценка).

Облітають квіти, обриває вітер

Пелюстки печальні в синій тишині.

По садах пустинних їде гордовито

Осінь жовтоноса на баскім коні.

В далечінь холодну без жалю за літом

Синьоока осінь їде навмання.

В'яне все навколо, де майнуть копита,

Золоті копита чорного коня.

Облітають квіти, обриває вітер

Пелюстки печальні й розкида кругом.

Скрізь якась покора в тишині розлита,

І берізка гола мерзне за вікном. (В. Сосюра)

1-й ведучий: Вона підбирається непомітно, крадькома, без галасу й зайвої метушні. Йдучи вранці на роботу чи навчання, ви ще не помітили за глянцем

¹⁵ Сценарій підготувала З. Г. Коряцька, головний методист бібліотеки для юнацтва.

щедрої зелені її втаємничених кроків, а повертаючися засвітло додому, теж не відчули: на дві–три хвилини став коротшим сьогодні день. Ви думали – серпень, як і всеньке літо, не має кінця. А диму без вогню не буває, ще два тижні тому в кронах деяких дерев зажевірили жовті, а подекуди й помаранчеві вуглинки. Мов підземна торф'яна пожежа, поширювалася роздмухувана вітром часу невидима вогняна повінь. І від маленької жарини зайнялося величезне багаття, то прийшла тепло-руда осінь.

У вічно зелених лісах
Сталась пожежа велика,
Сосни, смереки в сльозах,
Вітер регочеться дико.
В морі зеленим – огні:
Ватри дуби розкладають:
Наче свічки жалібні,
Ясно берези палають.

Сосни, смереки в сльозах,
Вітер огонь розливає.
У вічнозелених лісах
Хтось загорівсь і вмирає. (*Олександр Олесь*)

2-й ведучий: Ви чуєте, осінь прийшла! В обіймах розпаленої нею ватри згорять листя, трави, квіти. Укорочуватиметься відстань між сходом і заходом світила. Частіше розлягатимуться сметанної густоти тумани, остигатимуть ранки й малиновітимуть вечірні зорі. Осінь виганятиме на наші голови отари вологих хмар. Із них так радісно буде виглядати сонечко:

Із-за хмар землі великій
Сонце щедро усміхається.
Зацвіли в саду гвоздики –
Осінь тільки починається.
В'яле листя жовтуватє
На гілках іще тримається.
Буде теплих днів багато –
Осінь тільки починається.
Он край шляху не на лихо
До вільшини клен схиляється
В парі їм стояти – віха.
Осінь тільки починається.

2-й ведучий: Осінь прийшла! Час птахам збиратися й у дорогу далеко поспішати. Їде осінь на конях рудих: буде землю в багрянець прикрашати.

У ніжно-янтарних фатах стоять берези. Посивіли верби. Шафранові сарафани приміряють лани. Уражатимуть усіма барвами клени, а на татарські навіть боляче дивитися буде – так вони розжевірюються, бузковими хвилями ходитимуть від поривів вітру осикові свитки. Вохра вкриє чоло могутніх і статечних мешканців дібров – дубів. Осінь – чародійка кольорів, вересень – її вправний і меткий

учень – швидко малюють декорації до прощального грандіозного карнавалу природи, чарівного балу-падолисту. Ви чуєте? Увертюра цього балу звучить.

(Звучить музика)

Бал Осені розпочинається. Усім встати! Зустрічаймо королеву Осінь!

(Заходить королева Осінь зі свитою – дівчата в костюмах осінніх дощів – з гірлянд фольги й осіннього листя. Королева під музику піднімається на сцену, сідає на трон, свита розташовується навколо)

Королева Осінь: Мені немає перепон. Із хмар невтомними, моїми вірними красунями-дощами, на хвилях північного вітру несучи мені прохолоду, урожай та достаток у господу. Зорі холодні довго мені світять та листя золоте дорогу встеляє. Вітаю всіх на цьому святі, здорові будьте й багаті, танцюйте, співайте, на сум осінній не зважайте.

2-й ведучий: Час привітати нашу Королеву піснею. Оголошуємо конкурс на краще виконання осінніх романсів та пісень.

(Охочі виконують пісні)

1-й ведучий: Скільки чудових пісень прозвучало! Яке виконання найкраще, Ваша Величносте?

Королева Осінь визначає переможця, відзнаками можуть бути медалі – «За краще виконання пісні», «За знання народних звичаїв» і т. д., осінні плоди і квіти.

2-й ведучий: А тепер позмагаймося, хто більше знає пісень про осінь. Достатньо прочитати або проспівати декілька рядів. Починаймо!

Конкурс триває, поки підраховують пісні. Королева Осінь визначає переможця

Читець: Вірш «Як осінь рання».

Як осінь рання в золотім убранні являє міць,
Приємно в траві, в'ялі та духмяні упасти ниць.
Полином пахне, листям, сон-травою. Яка вона?
Це значить – прагне вже земля спокою і засина.
Тінь пробіжить землею од хмарини, як зграя птиць.
Захочеш слухать клекіт журавлиний – ляж горілиць.
Бездонне небо в синяві холодній, глибіню ріки,
І задивляються в страшну безодню легкі хмарки.
Відбилось там, у небесній оболонці, роздолля нив.
Їх надвечірній косий промінь сонця позолотив.
І ось уже немов не на землі я – десь у глибині,
Хитаючись, у німім чеканні млію, пливу в човні
Хисткий мій човен плине за водою так, що за мить
Червоне сонце наді мною лише вхопить.
Та сонце впало й закотилось долі, десь у траву,
І в синю заводь вечора поволі я пливу. *(С. Крижанівський)*

Звучить вальс Є. Доги з фільму «Мій ласкавий і ніжний звір», під нього танцюють дівчата-дощі зі свити Королеви.

Читець: Так смутно в прекрасні осінні дні,
Як з шелестом листя пожовкле спадає,
Нечутно той шелест за літом ридає,
Що вснуло в сосновій труні, –

Так смутно прекрасні осінні дні.
Краса переходу – найвища краса.
Прекрасне те листя, що впало під ноги, –
Як трупом засохлим покриє дороги,
Ясніші стають небеса.

Краса переходу – найвища краса. (В. Кобилянський)

1-й ведучий: У природі є свої свята. Перший сніг, перша зелень і цвіт. Перший спів солов'я. Відлига після довгих суворих морозів. В Осені таке свято – безперечно, листопад. Тихо ронить свій багрянець клен – пливуть вирізьблені листочки. За кожним легеньким подихом вітру в прощальному танку кружляє золоте листя грабів, беріз, осик. Зриваються і летять листочки каштанів, від тонких стовбурців ліщини відриваються мохнаті кружальця, хоч вони ще зовсім зелені. Падолістом можна милуватись, як водою, що тече, і як палаючим вогнем, безкінечно.

Ботаніки кажуть: Барвисті весняні квіти приваблюють бджіл та інших комах, які й сприяють запиленню, ну, а багряні осики, золоті клени, ясно-жовті берези, бронзові дуби, усі розкішні фарби осіннього лісу – кого й для чого вони приваблюють? Для кого падає це листя, для кого цей осінній вічний серпантин?

Читець: Хай ботаніки розв'яжуть це питання.

Про різнобарвний лист у пору опадання,
Про ці розливи фарб, про пишну цю красу, –
Я в серці з юних літ до скону пронесу
Це листя трепетне на полі голубому,
Ці барви пушкінські, цю урочисту втому,
Це горде золото, що падає у прах,
Ці прожилки тонкі на кленових листах,
На листі дубовім ці лінії різьблені,
Сліпучі бризки ці по мураві зеленій,
Цю суміш сміливу найяскравіших плям,
Цю смерть, увінчану таким живим життям! (М. Рильський)

Звучить пісня «Падоліст» (муз. А. Пащенко, вірш В. Герасимова, група «Краяни»)

2-й ведучий: Давайте до цього осіннього хороводу увіллємося і ми. На початку вечора вам вручили номерки у вигляді осінніх листочків – дубових, липових, каштанових – тож хай буде хоровод на честь осені. Позмагаймося, хто швидше збереться у вервечку. Хто має номерки з дубовим листочком в одну, з липовим – у другу, з каштановим – у третю.

Розпочинаємо!

(Дівчата-дощі допомагають організувати хоровод. Танцювальна пауза)

Читець: Квітка осіння давно одцвіла,
Пісня остання давно оддзвеніла.
Скінчене свято пісень і тепла,
Снігом блискучим земля забіліла.
Літо і в серці давно одцвіло.
Рясно снігами його замітає.
В далеч туману життя одійшло,
Вічність байдужа стоїть і чекає. (Олександр Олесь)

Звучить пісня «Цвітуть осінні тихі небеса» (муз. О. Білаша, вірш М. Ткача)

1-й ведучий: Жодна пора року так не живить натхнення і смутку, як осінь. Пушкін порівнював її із красунею, що вмирає, для Лесі Українки осінь – цариця мужня, але також приречена.

Напевно, жоден поет не оминув у своїй творчості осінні мотиви. А скільки чудових рядків про осінь створили українські митці! Можливо, тому, що осінь в Україні така мальовнича: відліт журавлів, озимина, яка зеленіє, скільки сягає око, змовклі, оголені поля і луки – усе це віє невимовним смутком та поезією.

Читець: Холонучи, стелиться далина,
Спокійним сяйвом земля залита,
І осені глибока борозна
Вже перетнула теплу стежку літа.
Вже й сонечко від літньої путі
Знай, віддаляється, мов хоче збоку
На кетяги й на скирти золоті
Натішити своє хазяйське око.
Не тягнеться закохана земля
До нього вітами: щаслива мати,
Вона схиляє у саду гілля,
Мов груди сповнені для немовляти. *(В. Мисик)*

2-й ведучий: Чи впізнаєте ви твори українських класиків про осінь? Тож кому належать ці рядки?

Висне небо синє,
Синє, та не те.
Світить, та не гріє
Сонце золоте.
Оголилось поле
Від серпа й коси,
Ніде приліпитись
Крапельці роси.

Уже осінь красить листя,
Тополя жовтіє,
Верби, лози опадають,
Берест червоніє.
Скрізь, де глянеш, пусто в полі,
Де-де козак оре, –
І вже птиця в край тепліший

Сумно, марно по долині,
Почорнілі білі цвіти,
Пожовк лист на деревині,
Птах полетів в інші світи.
Від запада сиві хмари

Край берега, у затишку,
Прив'язані човни,
А три верби схилилися,
Мов журяться вони,

Темная діброва
Стихла і мовчить,
Листя пожовтіле
З дерева летить.
Хоч би де замріяла
Квіточка одна,
Тільки й червоніє,
Що горобина. *(Я. Щоголів)*

Одліта – за море.
– Вже не гріє сонце ясне,
Мовби одцуралось,
Та і небо скрізь, як глянеш,
У туман убралось.
(О. Афанасьєв-Чужбинський)

Цілу землю заливають,
Чагарями нічні мари
З вітрами ся розмовляють.
(М. Устиянович)

Що пройде любе літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листяточко –
І понесе вода. *(Л. Глібов)*

Минають дні, минають ночі,
минає літо. Шелестить
пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло... (Т. Шевченко)

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі й спускають на землю мокрі коси... Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля: і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міриади дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим. (М. Коцюбинський).

Скрізь, де не гляну, сухі тумани розляглися,
Поле і гай у серпанки тонкі повилися,
Марево біле покрило і річку, й агу,
Вітер з полудня несе без кінця ту югу.
Світло сліпить, та не грає веселе проміння,
Вітер гуде, та задуха гнітить, мов каміння.
Так у розлуці з тобою кохання моє
Світить і смутить, буяє й життя не дає. (Леся Українка)

Осики лист кровавий із гіллина
Паде, немов ножем його пробито,
Жалібно жовте листя березини,
Здається, шепче: «Літо, де ти, літо?».
Лиш дуб могучий, жолудьми багатий,
Спокійно в темну зимпу даль глядить –
Таж він не дарма тепле літо втратив!
Най в'яне листя, най метіль гудить,
Се сил його не зможе підірвати,
І плід його приймесь і буде жить! (І. Франко)

Хмарна, вітряна осіння ніч, останній жовтий відблиск місяця гасне в хаосі голого верховіття. Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають пушкики, раптом все покривається протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається все дужче, дужче і враз обривається, настає тиша, починається хворе світання пізньої осені. Безлистя ліс ледве мріє проти попелястого неба чорною щетиною, а долі по узліссі снується розтріпаний морок. (Леся Українка «Лісова пісня»)

Ой там зірка упала, як згадка.
Засміялося серце у тузі!
Плачуть знову сичі.
О, ридай же, сріблій:
Ходить осінь у лузі. (П. Тичина)

Королева Осінь відзначає кращих знавців літератури. Звучить пісня «Я кличу осінь» (муз. А. Злотника, вірш В. Чередниченка, вик. Т. Кочергіна).

Читець:

На красчку літа,
На початку осені
Вся земля нагріта
Промінцями косими.
Промінцями ніжними,
Тихими, старанними,
І не зовсім пізніми.
І не дуже ранніми.

За далеким обрієм
Літо не кінчається
Просто в небі доброму
Промінці вриваються.
Просто – сніг і вітер,
І холодні ночі
На землі нагрітій
Відпочити хочуть. (*Ганна Чубач*)

Читець:

Над моєю осінню пливе
Білий смуток бабиного літа.
Посивіло небо світове,
А мені не хочеться сивіти.
Листопадом стеляться літа,
Але я не скаржуся на втому,
Наді мною осінь проліта
На коні багряно-золотому.
Поспішають ранні журавлі,
А мені не хочеться спішити.
До моєї теплої землі,
Небо літом бабиним пришите.
Ти не дихай, осене, здаля

Сніговою хмарою на мене.
Сивокоса матінка-земля
Ще колише сні мої зелені.
Молодими чарами зерна
Ця земля мене заворожила.
Таємниче дивиться вона,
Голубими зорями ожини.
Перестигле небо світове
Розсікає ниточка нагріта.
Над моєю осінню пливе
Білий смуток бабиного літа.
(*П. Перебийніс*)

2-й ведучий: Так, це чудовий дар осені – ті дні несподіваного тепла, майже літнього. Пронизлива синь неба і сріблястий блиск павутинки, гіркуватий аромат і ледь відчутна прохолода вітру – це все бабине літо.

Звучить уривок пісні «Бабине літо» (муз. Д. Січинського, вірш Говалевича, вик. М. Бойко).

(Танцювальна пауза)

Читець: Що було – не вернеться, одгуляло, жовто.

Запливає вересень у затоку жовтня.
Вересню мій, веслами в село греби,
Ждуть тебе на березі з кошиком гриби.
Чаль хутчій до берега, бо встає над світом
Із протоки берінга скрижанілий вітер.
Ти ховайся у яблуко, в терен і у кріп.
Ти втікай у ямби, а хочеш – у верлібр.
А як піде з висвистом завірюха клята,
Попросись у прихисток під долоню ратая,
Де між ліній світяться дати і віки,
Де дванадцять місяців сплять, як малюки. (*Б. Олійник*)

1-й ведучий: Мчить осінь над українською землею на своїх чарівних конях – вересні, жовтні, листопаді. Як поетично називали наші предки ці місяці! Давньоруська назва дев'ятого сина року ревун та хмарень чи хмурень. Вірогідне

пояснення назви – ревун від дикого сурмління оленів та лосів, що кличуть собі пару, або від ревіння вітру, що о цій порі набирає сили.

Та зберіг до сучасності цей місяць імення вересень: чи то від врасенця, ранішнього інею, чи від буяння вересу, однієї з найулюбленіших на Україні рослини.

Читець:

Буйнотрав'я доли заквітчало –
Тільки в нім згасання узнаю!
Перелітним птахом прокривало,
Вересом запахло у гаю,
Спалахнуло червоно, розквітло,
Висріблило шати туманів,
Перейшло із темряви у світло

І від грому – до напівтонів.
Соком стиглих ягід пролилося,
Розглядало сиві комиші.
Та найкраще свідчення, що осінь, –
Радість і тривога на душі.

(Л. Тендюк)

2-й ведучий: Жовтнем наступний місяць називали ще за Київської Русі. Траплялася ще назва паздерник, від старослов'янського паздер, тобто костриця, що лишається від переробки конопель чи льону. У народі його охрестили рум'янцем осені, корінником (середній кінь у трійні), «Місяцем голої землі, крижаних дощів, мокрого снігу», а ще називали його брудник, бо ані колеса, ані полоза не любить. Як підмічено здавна – міжсезоння.

Читець:

Чахне літечко старе
В нетрях несходимих.
Сипле золото з дерев
Осінь-невидимка.
Прокидається сова –
Хтось траву толочить.
Може, мавка лісова,
Може, потороча.
Хай опудало нічне
Спить собі спокійно.

Бо нікому не страшне
Лісу шепотіння.
– То не лихо, не біда,
То у падолисті
Чеше осінь молода
Коси золотисті.
– Світять нетрі лісові
Жовтими латками.
Ходить осінь по траві
Босими листками. (П. Перебийніс)

1-й ведучий: За вереснем-дозбирачем і жовтнем-багрянцем приходиться листопад – останній осінній місяць, «рідний брат зими». Одвічна його слов'янська назва – грудень, від груд змерзлої землі. Колись, а подекуди й нині за короткі дні й холод називали його купець, безлиста зима, листогній, напіввзимнит «зніми одяг», роздягальник, присмерки року, ворота зими.

Читець:

Прозора Осінь закрутила
Покірно-п'яний листопад.
Прощай, листям прошелестіла –
І не оглянешся назад.
Лиш непомітно здригнуть плечі
І нижче схилиться чоло.
Тим часом лле навколо вечір
Своє рожево-синє скло.
– Червона мідь квітчає світи

Осіннім думам в унісон,
Наздожене, прошепче вітер,
Що все розвіється, як сон.
Що побудує грудень вежі
І заспіва юга пісні
На тих стежках і дальніх межах,
Де ти ходила по весні.

(Е. Григорук)

2-й ведучий: Якби наші предки не називали свої місяці, жили вони від свята до свята, від празника до празника, відповідно до народних і релігійних свят, а в осені їх так багато, чи ж знаєте ви звичаї, пов'язані з осінніми святами? Знаєте. То спробуйте відповісти на запитання, назвати свято та дату.

Усікновення голови Іоанна Хрестителя. 11 вересня.

У цей день не працювали, особливо не сікли ножем чи сокирою всякий круглий овоч – капусту, буряк, картоплю.

Друга. Пречиста, Різдво Богородиці. 21 вересня.

Про це свято в народі казали: «Прийшла Пречиста – принесла старостів нечиста», «Прийшла друга Пречиста – взяла комарів нечиста», «Прийшла Пречиста – на дереві чисто». Вваляється, що цього дня остання птиця відлітає у вирій, а гадюки й вужі ховаються в листя, залазять в землю, щоб перебути зиму, тому у цей день до лісу не ходили.

Воздвиження, або Чесного Хреста. 27 вересня.

Про це свято в народі ще казали: «Хто не обсіявся до Чесного Хреста, той не варт собачого хвоста».

Цей день у народі ще звали «капустником», бо, за повір'ям, пошаткована капуста буде смачна, довго й добре зберігатиметься.

Єфросинії. 8 жовтня.

Про цей день мовилось: «Не треба в капусту й олії, як пошаткуєш на Фросинії».

Із цього великого релігійного свята починалися вечорниці, що тривали до Великодня, а також масово гуляли весілля.

Покрова. 14 жовтня.

«Прийшла Покрова – сиди, чумаче, вдома», «Прийшла Покрова – всохла діброва», «Покрова накриває траву листям, землю снігом, воду льодом, а дівчат – шлюбним вінцем».

Це свято вважалося жіночим. До нього ще дозволялося засилати сватів. Після цього дня свійських тварин вже не виганяли на пасовисько.

Дмитра. 8 листопада.

Це свято сповіщало про зиму, що «приїжджає на білому коні» після нього закінчувалися весілля, за цим днем завбачали весну.

Михайла. 21 листопада.

«Як Михайло закує, то Микола розкує», «Якщо Михайло з дощем не услужить – добру суху весну ворожить», «Після Михайла хоч за шкандибайла».

Цього вечора готували смачну обрядову вечерю: борщ, локшину, пиріжки, смажили м'ясо. За звичаєм, до батьків приходили вечеряти дочки із зятями, котрі недавно побралися, куми та одинокі сільчани. Хлопці й дівчата організовували вечірку-складчину.

Пилипа. 27 листопада.

Про нього казали: «Чи дуб, чи липа – нині Святого Пилипа» «Хто святкує Пилипа, той буде голий, як липа».

Королева Осінь відзначає переможців.

1-й ведучий: Прикрашає землю осінь квітами – такі вони запашні, такі яскраві та розкішні. Можливо, тому, що це прощальний дарунок чарівниці осені перед довгою, холодною зимою.

(Звучить «Вальс квітів» із балету П. Чайковського «Лускунчик»)

Виходять пари – юнаки й дівчата. Дівчата одягнені в костюми осінніх квітів (або тримають букети цих квітів), у юнаків квітка партнерки припишена до грудей. Пари кружляють у вальсі. Партнери по чергово підводять дівчат до мікрофона або на авансцену. На фоні кружляючих під музику пар дівчат читають вірші.

Біла троянда:

Останні троянди,
Білі троянди.
Вересневі троянди.
Вони одяглися
В ризи невинності,
В шати дівочої чистоти,
Вони крізь осінній туман
Ледве пригадують літо,
Сонце і грози,
Краплисті дощі й веселі веселки,
Ночі душні й поранки рожеві,
Вони, як уві сні,
Бачать весни коливання зелене,
Чують безсмертні слова солов'їні,

Дотики вітру щасливого ловлять.
А все це живе в них:
Весна запахуща
І пристрасне літо.
Вітер, веселки і грози –
Усе це живе в них
І житиме доти,
Доки бичем смертоносним
Їх мороз не ударить,
Доки на землю не зронять
Останніх своїх пелюстків
Білі троянди,
Вересневі троянди.
Останні троянди. *(М. Рильський)*

Айстри:

Опівночі айстри в саду розцвіли.
Умилась рососою, вінки одягли,
І стали рожевого ранку чекать
І в райдугу барвів життя убирать.
І марили айстри в розкішнім півсні
Про трави шовкові, про сонячні дні, –
І в мріях ввижалась їм казка ясна,
Де квіти не в'януть, де вічна весна.
Так марили айстри в саду восени,
Так марили айстри і ждали весни.
А ранок стрівав їх холодним дощем,
І плакав десь вітер в саду за кушем. *(Олександр Олесь)*

Мальва:

Мамо, світяться мальви
На світанку зими,
їх вітри не зламали,
їх не вбили громи.
Над літами, світами
Я лечу, я іду.
Бачу, мамо: світає
У холодному саду.
За рожевим туманом
Снить морозами путь.
Ти чекай мене, мамо,

Поки мальви цвітуть.
Теплих днів ще багато
Нам віщують вони.
Ген за мальвами хата
Вплива з даліни.
Перед мальвою, мамо,
Я повік у боргу.
Мамо, світяться мальви.
Червоніють засмучені мальви
На снігу,
Та й на білім снігу. *(П. Перебийніс)*

Біла хризантема:

Коли вмирати –
Тільки від краси
Червоних канн
І цих тополь крислатих,
Бо той час, коли
Вечірні голоси
Розпочинають
Землю колисати.
Коли вмирати – тільки восени.
Коли сумують білі хризантеми.
Коли ще обрій наче і ясний
І купол неба височіє темно.

Жоржина:

Уже і вересню кінець,
Настали дні холодні,
До нас, я чула, морозець
Прийде вночі сьогодні.
Впаде на луки, на гаї,
Побілить лист на вишні,

Червона троянда:

Ох, розкрились троянди червоні,
Наче рани палкі, восени,
Так жалібно тремтять і палають –
Прагнуть щастя чи смерті вони?
Не осиплються тихо ті квіти,
Не настане життя в них нове,
Ні ударить мороз до схід сонця

Коли вмирати...
Що я гомоню?
Мабуть, печаль цю
Натрусила осінь?
Мені ще довго
Посміхатись дню,
В мені ще сили молоді досить!
І все-таки, мій світоньку ясний,
Буває так, що і самі не ждемо.
Так спрагло хочу жити восени,
Коли сумують білі хризантеми!
(Г. Чубач)

Погасить сонечка мої –
В саду жоржини пишні.
Та я морозцеві тому
Не дам жоржин стоптати:
На руки ніжно їх візьму
І понесу до хати! (М. Познанська)

І приб'є поривання живе.
І зчорніють червоні троянди,
Наче в ранах запечена кров.
Ох, нехай же хоч сонця нап'ються,
Поки ще їх мороз не зборов.
(Леся Українка)

Пари під звуки вальсу покидають зал. Вносять столи з осінніми квітами, плодами та листям.

1-й ведучий: Осінь-господиня обходить дозором сади, ниви й городи, щоб ніде не було нестачі, щоб овочі та плоди скрізь принесли рясний врожай і радість. Осінь – ужинок року, час квітів і плодів. Гляньте, які вони добірні й красиві! Але вправні й дотепні можуть підкреслити їх красу, вишуканість чи представити їх в гумористичному плані. Запрошуємо охочих скласти композиції із цих дарів осені та дати їм поетичну чи гумористичну назву.

Поки охочі виходять, звучить пісня «Треба йти до осені» (муз. О. Білаша, вірш С. Пушика, вик. Д. Гнатюк).

2-й ведучий: А поки наші умільці складають свої композиції, давайте поправляємось в гречності? Запрошуємо пари.

Пари виходять на сцену.

Пропонуємо вам обмінятися компліментами, використовуючи осінні явища, квіти, плоди.

Наприклад:

Ваша зачіска, як розкішна хризантема,
Ви міцні, як огірочок,
Ваші очі, як ранковий туман.

Яка з пар зможе довше знаходити компліменти? Починаємо почергово.

Королева Осінь відзначає пару переможців. Після цього розпочинається демонстрація композицій, Королева Осінь визначає найкращих. Можна провести лотерею за номерками, де призами будуть створені композиції, інші сюрпризи.

1-й ведучий: А зараз час вибрати «Міс балу» – найчарівнішу, найпривабливішу, найвправнішу в танці – і взагалі – най-най-найкращу. При вході до залу вам видали листочки з печатками організаторів балу (Королеви Осені). Напишіть на них прізвище, ім'я, по батькові чи номерок дівчини, яка, на вашу думку, гідна титулу «Міс балу» й віддайте цей листок для підрахунку.

Звучить музика. Дівчата-доці збирають листочки, підраховують. Королева Осінь виголошує результати й коронує «Міс балу».

1-й ведучий: На честь «Міс балу» оголошується вальс! *Танцювальна пауза.*

Читець:

Обривається листя й летить,
Із пожовклого дуба спадає
І на сонці, як цвіт, мерехтить,
Як рожеві метелики, грає.
Над усім – голубінь, голубінь,
Непорушного повна спокою.
Тільки в лісі багато тремтінь,

Хоч проходять вітри стороною.
Ліс стрічає заморських пташок,
Що стомилися в ірій легіти,
І тебе, як до нього зайшов,
Щоб душею ти зміг відпочити.

(М. Шпак)

2-й ведучий: Як швидко біжить час! Так і злітають аркушки з календаря. Уже незабаром відшумить осінь холодними дощами, вітрами – падолистами – і відійде, розкривши навстіж ворота зимі. Покине нас, залишивши по собі добру пам'ять і високу тугу за теплом та розквітом природи.

Читець:

Уже давно одрум'яніли
Солодкі яблука в садах.
І жовті осені вітрила
Вітри напнули в дальній шлях.
Хрумтить, як скло, під кроком знову
Води замерзлої слюда.

І у хустині малиновій
Зоря у вікна загляда.
Уже не та блакить над нами,
Уже коротші стали дні.
І десь летить зима полями
На білогривому коні. *(В. Сосюра)*

Королева Осінь: Закінчується бал. Зараз дозвучать останні акорди танцю, і ми попрощаємося – не назавжди, а до наступного року, до наступної осені, до наступного балу. Знову запалахкотіють багрянцем і золотом парки, сади й ліси, наллються стиглістю овочі та фрукти, засріблиться павутинка «бабиного літа», і я знову запрошу вас на свій бал. Прощайте! До наступного року.

Прощальний танець – під пісню «Кленовий вогонь» (муз. В. Івасюка, вірш Ю. Рибчинського, вик. С. Ротару).

Список грамзаписів українських пісень про осінь.

Журавлине перо (муз. Г. Татарченка, вірш В. Крищенко).

Осінь багряна (муз. Ю. Шафірова, вірш М. Задорожного).

Останній твіст (муз. П. Дворського, вірш В. Кудрявцева та Н. Яремчука).
 Я кличу осінь (муз. А. Злотника, вірш В. Чередниченка).
 Бабине літо (муз. Д. Січинського, вірш Говалевича).
 Падолист (муз. А. Пащенко, вірш В. Герасимова).
 Цвітуть осінні, тихі небеса (муз. О. Білаша, вірш М. Ткача).
 Осінній цвіт калини (муз. Б. Янівського, вірш Б. Стельмаха, вик. О. Боровець).
 Відлітають журавлі (муз. О. Білаша, вірш В. Гужви, перекл. В. Юхимовича).
 Кленовий вогонь (муз. В. Івасюка, вірш Ю. Рибчинського).

«Ой Андрію, Андрію...»

(Сценарій вечорниць)¹⁶

Святково прикрашена світлиця. На столах скатертини, у кутку ліжко з подушками, піч, біля неї стоїть коцюба й лопата, уздовж лави.

Ідуть дівчата та хлопці. Хлопці співають українську народну пісню «Ой чи чули, добрі люди». (Фольклорна веселка. Укр. нар. пісні з голосу А. Голентюк. – К., 1994. – С. 197).

Ой чи чули, добрі люди,
 Таку новину
 Ходив хлопець до дівчини
 Та й на вечоринку.
 Не багато в неї бував,
 А чотири рази,
 Вона мені показала
 Усі перелази.
 А тудою треба зайти,
 А тудою вийти,
 А тудою утікати,
 Як хто буде бити.

Андріївські вечорниці

Вони стукають у двері й говорять: «Добрий вечір, господине, а чи можна до вас на вечорниці?».

Господиня (ведуча вечорниць) запрошує гостей і говорить:

Поспішайте, дівчатонька,
 Все приготувати,
 Бо вже пора вечорниці
 Всім нам починати.
 Ось наліпим вареників
 Біленьких, смаченьких

Та й запросим до нас в гості
 Хлопців гарненьких,
 Щоби вони разом з нами
 Дружно працювали,
 Андріївські вечорниці
 Піснею стрічали.

Коли всі разом зібрались, готують гуртом вечерю.

¹⁶ Сценарій підготувала К. А. Прийма, головний бібліотекар обласної бібліотеки для юнацтва.

Господиня (за роботою): Сьогодні 13 грудня, свято Андрія Первозванного. А чи знаєте ви звідки походить це свято? Дівчата і хлопці *(разом)*: Ні!

Господиня: Тож пригадаємо стародавню християнську легенду *(розповідає)*. Апостол Андрій Первозваний проповідував християнство в Царгороді на бережжях Чорного моря та в околицях Києва.

Одного разу приплив він у Дніпрове гирло, потім угору Дніпром, та й став під горами на його березі. Уставши вранці, сказав учням, що були з ним: «Чи бачите ці гори? На цих горах засяє ласка Божа і буде великий город». І Бог побудує багато церков. І вийшовши на ці гори, поблагословив їх і поставив хрест, і помолившись Богові, зійшов із цієї гори, де опісля був Київ».

Ось така історія походження цього свята. Андрій Первозваний – християнський святий, але в народі звичаї і обряди мають ще дохристиянський характер. Це було найвеселіше свято із жартами й гумором, спільною роботою, випіканням калити та іграми з нею.

Ой, чи ви бачите, надворі стає поночі, треба йти до криниці по воду? Дівчата, ідіть тихенько, щоб хлопці не побачили. Воду несіть не відром і не глечиком, а ротом.

Дівчата виходять. Набирають води. Несуть. А буває й таке, хлопці зазриміють, що дівчата воду несуть, тоді давай їх смішити.

1-й хлопець (Вивертає кожух і починає мекати по-козячому та ходити вихилясом).

2-й хлопець (Видає із себе цигана й говорить різні небилиці). Якщо дівчат розсмішать, приходиться другий-третій раз іти до криниці. Або хлопці ще варту виставлять, щоб дівчата не могли набрати води.

Дівчата (просять): Ідіть собі геть, хлопці, ми води наберемо.

Хлопці (відповідають): Макітру вареників на стіл – підемо.

Дівчата: Та будуть вареники – їжте, хоч лусніть, тільки води дайте набрати.

Хлопці: Гаразд, беріть. Отак і домовились.

Хлопці ідуть за вином чи медівкою, а дівчата, набравши в рот води, повертаються до хати. На цій воді місять тісто на балабушки та калиту.

Господиня: Моя бабуся розказувала, що колись балабушки робили з пшеничного тіста, і ми теж так будемо. *(Місить тісто)*. Коли воно підійде, саджаємо в піч. Як балабушки спечуться і вистигнуть, кожна з вас повинна позначити своє тістечко кольоровою ниткою чи папірцем. *(Дівчата так і роблять)*

Господиня: А зараз беремося до калити. Кожна з вас буде місити тісто. Починаємо з найстаршої дівчини, а закінчимо – наймолодшою. *(Усі почергово місять тісто)*

Господиня (продовжує): У замішане з пшеничного борошна тісто добавляємо мед, родзинки, а зверху посипимо маком. *(Розповідає)*. Калита під стелею – символ сонця і Бога-предка, і Бога шлюбу, мак у коржі – зорі на небі, дітки Сонця, мак-зорі віщують безліч кіп на полі (високий урожай), гурти худоби в оборах (кошарах), пасовиськах – взагалі багатство та достаток, що його творить і подає Дажбог.

Дівчата (співають): Гори, гори, вогонь, ясно,
Спечи нам калиту красну.
Щоб ми її кусали і горя не знали.

Господиня: Перед тим, як саджати калиту в піч, давайте дорогу до неї скропимо водою.

Дівчата (приказують): Водице-студенице,
Окропи калиті дорогу,
А від печі до стелі,
Щоб були ми веселі.

Господиня садить калиту в піч. Водою, що залишилась, умиває кожну дівчину і примовляє: «Аби всі були гарні та красні, як наша калита». *Запікають калиту так, щоб вгризти було важко. Поки калита в печі, дівчата займаються своїми справами. Співають українських народних пісень «Чом ти не прийшов» та інші (Фольклорна веселка. Українські народні пісні з голосу А. Голентюк. – К., 1984. – С. 106).*

Господиня: Оце дивлюсь я на вас, дівчата, і пригадую. Розповідали моя мама й бабуся, коли вони були молодими, також збиралися на вечорниці. Вони вишивали, пряли, дерли пір'я на подушки й обов'язково ворожили.

Дівчата: Давайте й ми поворожимо.

Господиня: Думаю, що вже наші балабушки спеклися (*заглядає в піч*). Може, почнемо з них (*виймає з печі*).

Кожна з дівчат бере по дві балабушки й викладає в ряд на простеленому рушнику (для себе і судженого). Випускають пса, якого цілий день тримали впроголодь.

Дівчата (промовляють): передні балабухи – це пари, а задні за ними – дружки та бояри. Песику, хапай! (*І уважно стежать*).

1-ша дівчина: Мою балабушку собака з'їв першою.

Господиня: Ти найшвидше вийдеш заміж.

2-га дівчина: А мою собака обнюхав та перескочив до іншої (*дівчина засмутилась*).

Господиня: Не переживай, ну, цього року шлюб тобі не усміхнеться, почекаймо наступного.

3-тя дівчина: А мою балабушку пес забрав і поніс аж у той закуток.

Господиня: Значить, судилася тобі доля вийти заміж на чуже село. Як добре, що собака не надкусив жодної балабушки й не покинув, «бо тоді подружнє життя розпадеться».

Дівчата (до господині): А ще як ми погадаємо? Ви обіцяли!

Господиня: Я вам, розкажу, як ще моя бабуся гадала. Почнемо ось із чого. Вам варто розбігтися по сусідах і послухати під вікном, що говорять у їх хаті (*дівчата уважно слухають*). Якщо господар говорить на дітей: «Сядь» – це віщувало, що шлюбу не відбудеться, і навпаки, коли чулося: «Йди, принеси води» або «Сходи, корову нагодуй», – то невдовзі прийдуть свати.

А ще можна підійти до вікна й запитати: «Дядьку, де ваші ключі». Усе залежить від того, що скаже господар. Господар може гнівно відповісти: «У вівсі, щоб посивіли ви всі» або навпаки: «Ключі наші в пшениці, щоб ви усі були молодіці».

1-ша дівчина: Ходім на подвір'я (*усі виходять*).

2-га дівчина: Порахуємо кілки на загорожі, кому що випаде. Якщо парна кількість – бути в парі в цьому році, а якщо ні – чекати треба наступного Андрія.

1-ша дівчина: Ой, як цікаво знати, який характер матиме суджений. Кожна з дівчат із зав'язаними очима прямує до загорожі, що тримається на кілках.

2-га дівчина (бере руками кілок, який попався): А мені попався рівний, прямий.

1-ша дівчина: Суджений у тебе буде гарний, стрункий. А який же мені попадеться? (*Вибирає*). Дивіться, а він кривий, нерівний. Напевно, не повезе мені з судженим, буде п'яниця.

3-тя дівчина: А мені попав грубий, товстий, широкий.

Дівчата (їй відповідають): Матимеш багатого жениха!

1-ша дівчина: Можливо, погадаємо, з якої сторони будуть наші женихи, куди ми заміж підемо, чи у своєму селі залишимося. Чобіт через хату будемо кидати!

Дівчата: Авжеж поспробуємо.

(*Почергово кидають чобіт і говорять*): не чобіт кидаю – судженого зазиваю. Хай серцю моему скаже, аби знала, у який бік стоїть моя нога. (*Чути сміх*).

Це хлопці за хатою. Вони, причаївшись, спостерігають, що роблять дівчата, адже знають, що дівчата в Андрія долю питають, судженого вибирають і стараються побешкетувати, дівчат налякати. Схопивши кинутого через хату чобота, хлопці втікають.

Дівчата (кричать їм навздогін): Верни втрату, дам тобі горішків.

Дівчата кидають горіхи. Покинувши чобіт, хлопці збирають горішки. Хто найбільше збере, тому буде добре вестися в господарстві: віця матиме двійко ягнят, корова – телят.

Господиня (виходить на вулицю, звертається до дівчат): Можете збігати до річки для того, щоб дізнатися про ремесло майбутнього чоловіка. Вам треба занурити руку у воду, а що дістанеться з дна (*шматок шкіри, соломинка, тканина, деревина*), – такою буде професія судженого: швець, хлібороб, ткач, стельмах, бондар.

Господиня (продовжує): А тепер ще коноплі посійте, льон.

Дівчата розсіюють насіння по снігу, примовляючи:

Андрію, Андрію,

Я на тобі коноплі сію,

Нехай буду знати,

З ким буду їх збирати.

Або:

Андрію, Андрію,

Конопельку сію,

Спідницею волочу,

Заміж вийти хочу.

Дай, Боже, знати,

З ким весілля грати.

Дівчата згрібають насіння в жменю разом зі снігом і несуть до хати.

Господиня: Рахуйте зернята, якщо буде парна кількість зернин, то доля знайдеться, а коли ні, – потрібно чекати наступного Андрія! А може, хто хоче свою долю ще так відгадати! Беріть тарілки та ходіть до печі, а я буду класти під них речі. Тільки ви не підглядайте. (*Вона це робить так, щоб дівчата не помітили. Тоді кожна дівчина почергово витягує з-під тарілки те, кому що дістанеться*).

Господиня: Лялька – зрадить тебе милий, ключі – бути тобі господинею, Перстень – будеш дружною, нитки – будеш ще сім років дівувати, Хустка – вийдеш заміж у М'ясниці.

Дівчина: А ми ще чобота не переставляли. *(Кожна бере свій чобіт і переставляє аж до кінця кімнати, до порога, чий перший стане на поріг, та дівчина першою вийде заміж).*

Господиня: Є ще один спосіб ворожити. Поки я буду шукати свічку, ось вам череп'яна миска. *(Господиня бере на припічку воскову свічку та сірники і, вимкнувши світло, запалює вогник).*

Господиня: Почнемо з тебе, Марійко, бери свічку. Запалюй. А тепер нахилий її, щоб віск капнув у воду. Він одразу застигне, і чекай, поки пристане до берега. *(Спостерігаючи, так роблять по чергово всі дівчата).*

Галина: Щось він не хоче приставати до берега!

Оксана: Ось як він повільно припливає.

Господиня: Чий це він!

Оксана: Та чий же ж, Марійчин.

Господиня: О, ще трішки, нарешті зупинився. Марійко, скоро заміж вийдеш. *(Помовчавши).* Напевно, годі вже гадати, бо пора калиту покуштувати. Адже ми щось зовсім про свою калиту забули.

Господиня виносить калиту.

Господиня: Ой я з жита сповита та й сонцем налита – для красного цвіту, по білому світу. *Дівчата з господинею беруть калиту, прив'язують до неї червону стрічку, яку протягують через кільце в стелі або високій стійці. Підвішують її високо, щоб не можна було дістати.*

Дівчата: У небо, наша калита, у небо, а ти, сонечко, підіймись, ми калиту чіпляємо, на місяць поглядаємо, свою долю – радість закликаємо. *(Чути стук у двері. Заходять хлопці).*

Микола: О, Андрій на сволоці калиту причепив.

Хлопці вітаються: Добрий вечір, з калитою!

Дівчата й господиня: Добрий вечір!

Коли молодь зійшлася до хати, вибирають пана Калитинського. Він повинен мати веселий характер, удатливий на різноманітні витівки та жарти парубок.

Починається дійство.

Пан Калитинський запрошує пана Коцюбинського, себто того хлопця, якого вибрали і він має їхати на коцюбі. Пан Коцюбинський бере поміж ноги коцюбу й «віїжджає» на ній до калити.

Пан Коцюбинський: Добрий вечір, пане Калитинський!

Пан Калитинський: Доброго здоров'я, пане Коцюбинський! Куди їдете?

Пан Коцюбинський: Їду калиту кусати.

Пан Калитинський: А я буду по писку писати!

Пан Коцюбинський: А я вкушу!

Пан Калитинський: А я впишу!

Присутні й Калитинський намагаються розсмішити «зухвальця».

Якщо він не розреготався, то мав право підстрибнути, щоб відкусити коржа, коли ж не втримався і посміхнувся, його вимащували сажею. Після цього підходять по чергово всі хлопці, щоб «проїхатись на коцюбі». Ось зайшов Коцю-

бенко, далі Коцюбовський, Коцюбко, Коцюбатий. Вартовий пильнує і вчасно смикає за стрічку, а калита підлітає високо вгору. Коли ж не втримався хтось із них і засміявся, то його також обмазують сажею, розведеною з медом.

Буває й таке, що ніхто не зміг впоратися з обов'язками – калиту знімають і розподіляють між присутніми, приказуючи:

Калита, калита, солодка була,
Ми її з'їли, за милим полетіли.

Дівчата беруть калиту безплатно, а хлопці відкупляються грішми. Вони дають гроші дівчатам на могорич за те, що калита була солодкою.

Хлопці: А чи готові наші вареники?

Дівчата: Готові, готові, пригощайтесь.

Дівчата і хлопці співають українську народну пісню «А мій милий вареників хоче».

Господиня (запитує): Чи смачні наші вареники?

Хлопці: Так!

Господиня: А в нас сьогодні Андрій з Оксаною повинні поворожити, адже вони заручені.

Оксана наливає в блюдце вина чи горілки, меду, розбавленого водою, кладе на дно перстень і примушує свого хлопця дістати його губами.

Усі дивляться, адже це не так легко зробити.

Дівчата: Андрію, якщо ти дістанеш і носа не вмочиш, то оженишся і ви будете щасливі. (Усі весело сміються, так і сталось)

Хлопець і дівчина (обнявшись, звертаються до присутніх): Закінчиться Піст, ми вас всіх запрошуємо на наше весілля!

Господиня ще раз вітає всіх зі святом. Усі вітають Андріїв, співають, прощаючися, пісню «Многая літа». Хлопці виходять у двір, співаючи пісню «Мав я раз дівчиноньку». (По дорозі радяться)

Хлопець: Цього вечора добре погуляємо, адже це єдина ніч, коли парубкам вибачають усі бешкети. Тому не гріх і посміятись.

1-й хлопець: Може, підемо до дядька Омелька, знесемо йому хвіртку від хати, адже він свою доньку гуляти не пускає.

2-й хлопець: А я сердитий на батька своєї Надійки. Треба його добре провчити. Хлопці, буде добрий могорич, якщо ми його воза на клуні поставимо.

3-й хлопець: А як буде цікаво, коли Оксанин тато проснеться, а його ворота по річці плавають та й загорожа розібрана.

Господиня (виходить, проводжає дівчат і наставляє): Коли ви прийдете додому, лягаючи спати, поставте під ліжку миску, наповнену водою, а через неї положіть місточок. І промовляйте: «Як я буду спати, хай по її мості вороний кінь скаче та буйною гривною пряде, а мій кінь, що до вінця мене візьме, перед ясні мої очі стане», – попросіть Андрія, намагайтесь якнайшвидше заснути, аби князь той приснився.

А можете звернутися за допомогою до рідної неньки. Насипте в хаті на долівку зерно, покладіть поруч шматочок хліба, вуглину, миску з водою, копійки, дзеркальце.

Мама заносить до хати півня, говорить: «Не кугут ступає, а доля твоя, якої в Господа достойна», – опускає на долівку, уважно стежить: кліне дзеркальце, –

буде легковажний, схопиться за воду – п'яничка, візьметься за вуглини – помагатиме в хаті, кльоне хлібця – чекатиме на жінчині плечі, кльоне зерно – буде господарем.

Дівчата ідуть по подвір'ю, співаючи українську народну пісню «У містечку Берестечку».

У містечку Берестечку
Сталася новина,
Любив Пилип Яриночку,
Пилипа – Ярина.

Любив Пилип Яриночку,
Думав її брати,
Але ж йому боронила
Його рідна мати.

– Бери собі, мій синочку,
Дівчину-панянку,
А не тую Яриночку,
Бідну обідранку.

– Бери собі, мій синочку,
З карими очима,
А не тую обідранку,
Що світить плечима.

– Нехай буде обідранка,
Аби серцю мила,
Аби вмiла шити, прясти,
На хліб заробила.

А я візьму обідранку,
Бідну сиротину,
Аби мене пригортала,
Як мати дитину.
Усі розходяться по домівках.

Сценарій свята «Досвітки»¹⁷

Ведучий: Україна! Країна смутку, краси, радості й печалі. Розкішний вінок із рути й барвінку, над яким світять яскраві зорі. Це історія мужнього народу, що віками боровся за волю, за своє щастя, свідками чого є високі в степу могили, обеліски та прекрасна на весь світ народна пісня...

(Музика змінюється на жвавішу)

¹⁷ Єремеева Г. В. Досвітки / Г. В. Єремеева // Позакласний час. – 1997. – № 11. – С. 2–4.

Ведуча: Після Святого Миколая (19 грудня) в селах України щовечора збиралася молодь на вечорниці, досвітки. Спочатку сходилися дівчата, пізніше з'являлись і хлопці. У будні дні на досвітках дівчата, бувало, працюють: прядуть починки, шують сорочки або вишивають рушники собі на придане.

Ведучий: Приміщення для досвіток і вечорниць наймали дівчата, вони ж і платили за нього. Здебільшого це була хата самотньої вдовиці, «солдатки», або – це вже в крайньому випадку – бездітного подружжя. За хату платили печеним хлібом, пшоном, борошном, полотном, але ніколи грішми.

«Гроші, – говорили колись селяни, – тільки шинкар бере».

Ведуча: На досвітки та вечорниці ходили дівчата з 15–16 років, хлопці – з 18.

Мати дочку та й наряджала,

На досвітки та й посилала.

Иди, доню, та й на досвітки,

До подружок та й на довідки.

Ведучий: Прийшовши до хати, дівчата бралися за роботу і якийсь час працювали мовчки. Розмов було мало, хіба що словом-двома перекинуться. Але ось у жвавіших терпець уривався: то одна, то друга зиркне у вікно, гляне на двері, почне співати, переб'є пісню розмовою, сміхом, а потім знову всі притихнуть та ще й енергійніше візьмуться за роботу.

Ведуча: Давайте й ми сьогодні з вами заглянемо в ту давню досвітчану хату.

Господиня (досвітчана мати): Уже й вечір, ні дівчат, ні хлопців немає. Прибрали хату, рушничками обвішали, квітами уквітчали. Що то молодість: ні сну, ні втоми, цілу ніч прогуляли б, тільки б музика та пісні. Та й до роботи вдатні, цокотухи-співухи. І то ж споконвіку ведеться. І ми колись... Як згадаю... Літа-літа! Летять, як орли сизокрилі.

Дівчата (заходять, кожна з вишиванням): Добрий вечір, матінко, у вашій хаті!

Господиня: І вам вечір добрий! Заходьте сміливіше, сідайте, будьте ласкаві, у нашій хаті, на нашій лаві.

Дівчата: Чи ж нам пристало одразу сідати,

Нам пристало пісню заспівати:

«Ой у вишневому саду

там соловейко щебетав.

Додому я просилася,

А він мене все не пускав».

(Співають усю пісню).

Господиня: Гарної, дівчата, знаєте. Оце послухаю вас та й сама молодію. Умошуйтеся зручненько – та й за роботу, а я піду до печі.

Досвітки, вечорниці

Дівчата сідають, виймають вишиванки, приступають до роботи. Деякий час мовчать.

1-ша дівчина: Ой, подруженьки, та й сумно ж отак сидіти, і хлопців щось не чути /дивиться у вікно). Поки їх нема, заводь, Катерино, «Вишиванку».

З вечора тривожного аж до ранку
Вишивала дівчина вишиванку.
Вишивала дівчина, вишивала,
Чорну і червону нитку склала.

2-га дівчина: Ми сьогодні заспіваєм
Геть усе, що тільки знаєм,
Поки підем спати,
Щоб раненько встати.

3-тя дівчина: Дівчатонька, любі, про сиву зозулю заспіваймо, хай душа ласкою, добротою наповниться.

Летіла зозуля та й стала кувати,
А то не зозуля – то рідная мати...

Господиня (повертається від печі): Дівчатонька, голубоньки, душечки не крайте, веселої заспівайте.

Дівчата (співають):

Мене мати породила,
Два городи наділила. Гуляю я.

Хлопці (стукають і гукають): Цуггу! Дівчата, до хати пустіть!

Дівчата: Гарненько попросіть! (*Хлопці знову стукають*)

Дівчина: Агов, хто такий?

Хлопець: Пес рябий, баран крутолобий, ведмідь клишоногий, пустіть до хати!

Дівчата: Не пустимо в хату, дуже вас багато!

Хлопці (дуже стукають): Пустіть ліпше, бо буде гірше!

Дівчата: Ми як візьмем рогатини,
Поламаєм ваші спини!

Хлопці (вдають, що злякалися): Дівчатонька, голуб'ятонька,
Та ми ж прийшли не битися,
Та ми ж прийшли миритися.

(Дівчина відчиняє двері. Інші дівчата беруться до роботи)

Хлопці (заходять): Ов-ва! Та тут у розпалі робота. Боже, помагай!

Дівчата: Спасибі.

Господиня: Добрий вечір! Чесному парубоцтву моя хата настіж. Хоч не знаєм, звідки ви – чи з півдня, чи з півночі в нашу хату зайшли, просимо, просимо всіх сідати і з дівчатами пісню заспівати.

1-й парубок (придивляється до дівчат): Ой, хлопці, та й гарні ж дівчата тут зібралися. Мабуть, на нашому кутку лишень красуні живуть та ще й рукодільниці.

2-й парубок: І ми не ликом шиті. Отож не гріх нам разом заспівати. (*Співають пісню «Ишов козак потайком»*)

Досвітки

1-й хлопець: А ви знаєте? У Кобилянці дівка померла. Понесли ховати, а вона прокинулася і каже: «Мамо, дайте води напиться».

Дівчата: Та цур тобі, таке наговориш!

2-й хлопець: Е, це що! Ось у Потоках щось під греблею сидить і людей лякає.

3-й хлопець: Ось послушайте, хлопці та дівчата, що я вам розкажу, що зі мною було, та тільки цур – не перебивати і «брешеш» не казати, а то покину розповідати.

Слухають небиллицю С. Руданського «Прислів'я» або небиллиці з книги О. Воропаєва «Звичай нашого народу».

Дівчата і хлопці переспівуються.

Дівчина: Полюбила коваля – така доля моя.

Я ж думала кучерявий –

В нього чуба нема.

Хлопець: По дорозі жук, жук, по дорозі чорний,

Подивися, дівчинонько, який я моторний.

Дівчина: А мій милий гарно вбрався, гарно причесався. Штани білі, жупан білий – усім сподобався.

Хлопці: Галю, Галю чорнобрива,

Чого в тебе брови криво?

На козака задивилась

І брівоньки іскривились.

Господиня: Та вже досить вам сперечатися, краще затанцюйте. *(Виконують український танець «Гопак»)*

Парубок: А що зі мною було торік, ніхто не знає. І не визнаєте як я вам не розкажу.

Усі: Розкажи, розкажи!

Парубок: Ну, так ось. *(Співає пісню «Ой поїхав за снопами», хлопці та дівчата підспівують)*

Дівчина: А я ось що знаю.

Ішов Гриць з вечорниць темненької ночі.

Сидить гуска над водою – вирячила очі.

Я до неї гиля-гиля – вона й поспішила,

Коли б не втік осокою, була б Гриця з'їла.

Хлопець: У Шамраївці густо хати –

Вітер не провіє.

Сама мати ложки мие,

Бо дочка не вміє.

Дівчина: Ішов Гриць з вечорниць вночі слободою,

Сидить сова на воротях, крутить головою.

Він, сердега, як побачив, та через городи.

Заплутався в бур'яні та й наробив шкоди.

Хлопець: Чекай, моя миленькая, най продам фасолю,

Та я тобі за фасолю куплю парасолю.

Дівчина (розпачливо): Чи я тобі не казала,

Мій любий Василю,

Купи мені коралини на біленьку шию.

Господиня: Не плач, доню, не журися,
Бо не маєш чого,
Ти гарного хлопця маєш,
Виходиш за нього.

Дівчата стають у хоровод і співають «Ой не рости, кропе».

Господиня: Настав час, дівоньки, і гостей частувати, чи може нічого не приготували? (*Дівчата біжать накривати стіл, а хлопці приносять до того, що несуть дівчата до столу*)

1-й хлопець: Ой, і запах, ох, і пах,
Навіть цвір увесь пропах.
На усі чувать кінці,
Як у нас печуть млинці.

2-й хлопець: Що галушки – не пампушки,
Це ще треба довести.
Наші київські галушки
Не похвалиш – не з'їси.

3-й хлопець: Хто казав тут про галушки?
Помиримо всіх разом.
І пампушки, і галушки,
Аби тільки з часником.

Господиня: Милі гості, просимо сісти.
Вареники будем їсти,
Вареники непогані,
Вареники у сметані.

Гумореска П. Глазового «Як вареники варили кум і я». Закінчуються досвітки піснею «І в вас, і в нас хай буде гаразд».

Ведучі: Скільки б не співали, а кінчати час,
Кращі побажання ви прийміть від нас.
І в вас, і в нас. хай буде гаразд,
Щоб ви і ми щасливі були.

Сценарій театралізованого свята «Ой зав'ю вінки да на всі святки...»¹⁸

Зал прикрашений у вигляді української хати. Є піч, стіл, ліжко, лави. У хату заходять господар і господиня. Господиня тримає лепеху й зелене гілля дерев. Господар вносить зрубану осичку.

Господиня: Уже й свято на підході.
Треба свою оселю прибрати пахучим зіллям, клечанням, бо це і є прикметною ознакою свята Трійці.

Господар: Ось я й осичку вніс, а вранці подивимось: якщо листя зали-

...Ой зав'ю вінки та на всі святки...

¹⁸ Сценарій підготувала Т. В. Яков'юк, методист Волинської обласної бібліотеки для юнацтва.

шитися зеленим, хоч і зів'яне за ніч, – усі в родині доживуть до наступної клечальної суботи.

Господиня: Тож будемо Бога просити, щоб наша осичка-провісниця зеленіла до самого ранку.

Прибравши кімнату, господарі виходять.

Читець: Подія велична: красуйся і дійся
В купелі пахучих гаїв:
Це ж свято приходить в рочистес – Трійця
В усі християнські краї.
Обійстя і хати в клечальній обнові,
У зелень наряджено все,
Тут гіллячко липи, там віти кленові
На рам'ї привітних осель.
Кануперу, м'яти, татарського зілля
Пливе звідусіль аромат.
Яке ж миле нам українське привілля
В години і буднів, і свят!
В «зелену суботу» ми тих поминаєм,
Кого вже нема серед нас,
Кого де шукати-питати не знаєм,
Чий зір десь в сибірах погас.
Від зла береже усю нашу родину,
Спасає від вражих наруг
Завжди і повсюди Господь триєдиний –
Отець, Його Син, Святий Дух. *(П. Марценюк)*

У дім заходять дівчата у вінках і в українських національних костюмах із піснею «Ой зав'ю вінки...».

Ой зав'ю вінки да на всі святки,
Ой на всі святки – на всі празнички,
Да рано, рано на всі празнички!
А в бору сосна колихалася,
Дочка батенька дожидалася.
Ой мій батеньку, мій голубчику,
Ти прибудь до мене хоч на літечко!
У мене в тині перед воротами
Синє море розливається.
Пани й гетьмани ізбігалися,
Усі сьому диву дивувалися.

Після пісні проходять обряд «Водіння Куста», у якому беруть участь лише дівчата та жінки.

1-ша дівчина: Треба нам, дівчата, вибрати кустянку,
Струнку і красиву, звабну волинянку.

2-га дівчина: Заквітчаєм пишно у вбрання зелене,
Вдягнем їй віночки з тополі й клена.

Юнаки вибирають найстрункішу, найгарнішу дівчину і вбирають її в зелене вбрання, голову прикрашають кількома вінками. Дівчина має нагадувати живий

кущ, щоб односельці не впізнавали її. У дім знову входять господарі. На вишитому рушникові тримають хліб і узвар.

Дівчата (всі разом заспівують): Куст з кустом, а жито з ростом.
Щоб вам жито родилося,
У коморі плодилося.
Водимо Куста,
Щоб була сочевиця густа.

Отримавши згоду від господарів, кустяни співають одну з обрядових пісень:

Ми були у великому лісі,
Нарядили Куста із зеленого кльону.
– Вийди, господарю, з нового покою,
Винесь Кусту хоч по золотому.
А в нашого Куста та ноженьки невеличкі,
Треба Кусту панчішки да черевички,
Бо Куст поїде та до батенька в гості
– Треба Кусту черевички на помості.

Господар і господиня обдаровують кустян смачним домашнім печивом і зрішми.

Господар і господиня (разом): Дякуєм, дівчата, Що зайшли у нашу хату!

1-ша дівчина: Нехай і Вам завжди щастить!

2-га дівчина: Щоб вам коні водились і овечки плодились –
Будьте з Кустом здорові!

3-тя дівчина: Водимо Куста, щоб другого року
Діждати і поспівати...

4-та дівчина: Щоб дійниця не текла,
А хазяйка весела була!

1-ша дівчина: Щоб хазяйка не засипала
І до корови рано вставала!

2-га дівчина: Щоб корова стояла
І багато молока давала!

Дівчата (всі разом): Ми водили Куста від хати до хати,
Щоб були всі люди щасливі й багаті!

Закінчуючи обряд, кожна дівчина знімає з ведучої кустянки гілочку, при-
казуючи:

Це на врожай і статки!

Звучить українська пісня «Ой зелене жито...».

Ой зелене жито, зелене,

Хороші гості у мене.

Зелене жито за селом,

Хороші гості за столом.

Ой зелене жито, зелене,

Хороші гості у мене.

А вже ж теє жито женці жнуть,

Хороші гості вино п'ють.

Ой зелене жито, зелене,

Хороші гості у мене.

А вже ж теє жито на ковші,

Хороші гості до душі.

Ой зелене жито, зелене,

Хороші гості у мене.

Зелене жито ще й овес,

Хороші гості, рід увесь.

Ой зелене жито, зелене,

Хороші гості у мене,

А вже ж теє жито у стіжках,

Хороші гості в подушках.

У хату заходять двоє хлопчиків, розмовляють між собою.

1-й хлопець: Васильку, чого русалки хреста бояться?

2-й хлопець: Мій батько казав, що вони з нехрещених дітей, які померли на Трійцю, тому русалки бояться хреста, бо вони нехрещені.

1-й хлопець: А мій батько казав, що Свята Неділя – день мавок. У цей день вони виходять із води повеселитися, гуляти й ховатися в траві, у житі, у городах.

За сценою ховається хлопець-пастух. Підходить ближче й підслуховує розмову. Потім співає:

Тала, лала, бух, бух,

На камені дух, дух.

Коли б мені не любисток та полин,

То йди к бісу із ним.

Коли б мені не любисток,

То я тебе за намисто.

Коли б мені не полин,

То я б тебе задавив.

Коли б мені не трава,

То я б тебе хавава.

Коли б мені не м'ята,

То була б тобі тут хата.

Хлопчики втікають налякані. Знову заходять дівчата.

1-ша дівчина: Ой дівчатонька милі, а чи ходили ви в поле «На жита» і чи брали із собою хліб із житнього борошна?

Дівчата (разом): Ходили, ходили!

2-га дівчина: А чи не забули на ниві свого батька покласти той хліб для мавок?

Дівчата (разом): Ні, не забули!

3-тя дівчина: Ми ходили з подружками в ліс і кидали завиті вінки русалкам, щоб вони насилали нам багатих та гарних женихів.

4-та дівчина: Кажуть люди, що в «Русалчин тиждень» дівчата повинні носити при собі полин і любисток, щоб русалки не залоскотали. Адже вони бояться цього зілля!

1-ша дівчина: І купатися в річках теж не можна!

2-га дівчина: У Русалчин тиждень розвішують по деревах полотно, щоб русалки брали його на сорочки.

1-ша дівчина: Дівчата, а чи правда, що русалки – це дівчата або молодичі, котрі під час купання втопилися?

2-га дівчина: Так, правда. А ще, гойдаючися на гіллі, русалки розмотують на деревах нитки, украдені у тих жінок, котрі заснули без молитви.

Раптом чути якесь шурхотіння. Непомітно з'являється дівчина-русалка. На ній – зелене вбрання і довге волосся. Вона тримає в руках гілля берези.

Русалка (плеще в долоні і вигукує): Ух, ух!, солом'яний дух!

Ух, ух!, солом'яний дух!

Дівчата спочатку лякаються, потім заспівують пісню «Сиділа русалонька».

Дівчата: Сиділа Русалонька на білій березі,

Просила Русалка в жінок намітки.

Русалка: Жінки-сестрички, дайте намітки:

Хоч не тоненької, аби біленької.

Дівчата: Сиділа Русалонька на білій березі,

Просила Русалка в дівчат сорочки.

Русалка: Дівчата-сестрички, дайте сорочки,
Хоч не біленької, аби тоненької.

Русалка ловить одну з дівчат і запитує:

Русалка: Полин чи петрушка?

Дівчина (вигукує): Полин!

Русалка (відпускає її): Сама ти згинь!

Русалка хватає другу дівчину і питає:

Русалка: Полин чи петрушка?

Дівчина (вигукує): Петрушка!

Русалка: Ти життя моя душака! (*Лоскоче дівчину й тягне за собою*)

Дівчата (співають разом): Ой біжить, біжить, мила дівчина, а за нею русалочка.

Русалка: Та послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадочки,
Як угадаєш – до батька пушу,
Не угадаєш – до себе візьму:
(*Русалка знову ловить одну з дівчат*)

Ой що росте без коріння?

А що біжить без повода?

А що цвіте без цвіту?

Дівчина: Камінь росте без коріння,
Вода біжить без повода,
Папороть цвіте без цвіту.

Русалка відпускає дівчину.

Дівчата: Панночка загадок не відгадала,
Русалочка панночку залоскотала.

Русалка зникає.

1-ша дівчина: Дівчата, є таке повір'я, що й діти, які померли без хрещення, обертаються в мавок, супутниць русалок. Злі духи мучать цих немовлят, і тільки на Зелені свята вони вільні від тих тортур.

2-га дівчина: До семи років душі немовлят літають у повітрі й жалібно просять, щоб їх охрестили.

Починається обряд проводів русалок. Дівчата водять хоровод. Вибирають з-поміж себе гарну дівчину-русалку, вбираючи її квітами й стрічками. Розплітають собі коси. (Звучить пісня на вірш П. Маха, муз. Б. Буєвського «Мавки»).

У надвечірнім лісі,
Як мине негода,
На любов і пісню
Мавки з дна виходять.
Мавки з дна виходять
На любов і пісню,
Як мине негода в надвечірнім
лісі.

Чешуть пишні коси й радіють
світу,

Бавить місяць в росах зорі, наче діти.
Зорі, наче діти
Бавить місяць в росах,
І радіють світу мавки пишнокосі.
Вітер, натомившись,
В трави поринає.
У зеленій тиші
Спить легенда краю.
Спить легенда краю
У зеленій тиші.

В трави поринає

Вітер, натомившись.

З'являються хлопці й також приєднуються до дівчат. Дівчата наприкінці забави спритно й несподівано кидають свої вінки на хлопців, а самі розбігаються. У цей час Русалка намагається когось із дівчат спіймати. Після забави звучить пісня «Проводили русалочок».

Проводили русалочок, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Та нашого житечка не ломили,
Та наших дівочок не ловили.
Перед ворітьми долина,
А в тій долині калина.
Ой там Галиночка гуляла,
Жемчуг-намисто обірвала.
Ой туди їхав нелюбий,
Став з коника злізати,

Жемчуг-намисто збирати.
Не зсїдай, нелюбий, з коника,
Не з тобою гуляла,
Намисто порвала.
Ой туди їхав миленький,
Став з коника злізати,
Намисто збирати.
Збирай, збирай, миленький,
З тобою я гуляла,
Дороге намисто порвала.

Знову з'являються господар і господиня.

Господар: Ось такі звичаї та обряди були в старовину на нашій землі на Зелені свята. У «зелену суботу» здавна існує звичай поминати самогубців та ще тих, хто згинув без вісті десь на далеких дорогах, у чужих невідомих краях. Були це переважно козаки, а пізніше – вояки-герої, що гинули в боротьбі за честь, волю і славу України. То ж давайте всі разом пом'янемо їхні душі!

Господиня наливає узвар у келихи, всі випивають до дна.

Господиня: Зелене свято було ще й святом проводів весни та зустрічі літа, бо ж не випадково в народі кажуть: на Трійцю весна з літом сходяться.

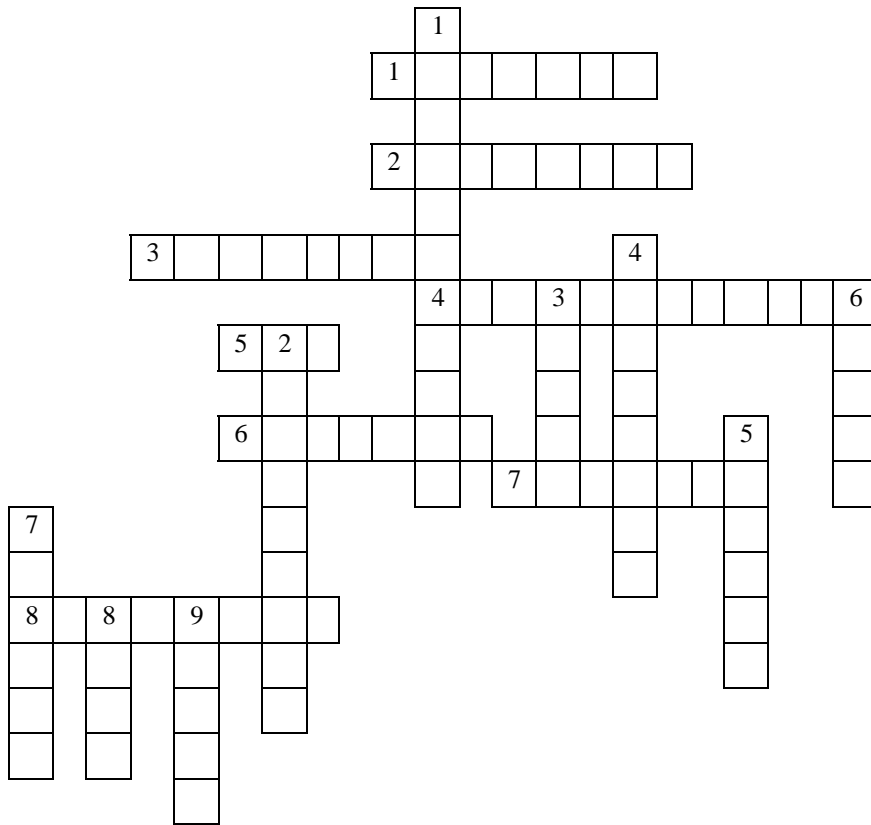
Господар: За християнською традицією, Бог єдиний у Святій Трійці й відкриває себе нам, виступаючи в одному з образів. Про це сказано в «Символі віри».

Читець: ...В єдиного Бога Отця, вседержителя,
Творця неба й землі,
І всього видимого й невидимого.
І в єдиного Господа Ісуса Христа,
Сина Божого, єдинородного, від
Отця родженого перед всіма віками.
І в Духа Святого, Господа,
Животворящего, що від Отця і Сина
Ісходить.

На пам'ятку створення світу, воскресіння Христа і засідання Святого Духа на п'ятидесятний день після воскресіння Христа святкуємо Трійцю.

Господар і Господиня (разом): Будьте ж усі здорові й щасливо святкуйте Зелені свята. Хай в кожній оселі буде хліб-сіль на столі, радість, доброта й невмируща віра в Бога!

У сценарії радимо використовувати вірші й пісні волинських поетів та композиторів.

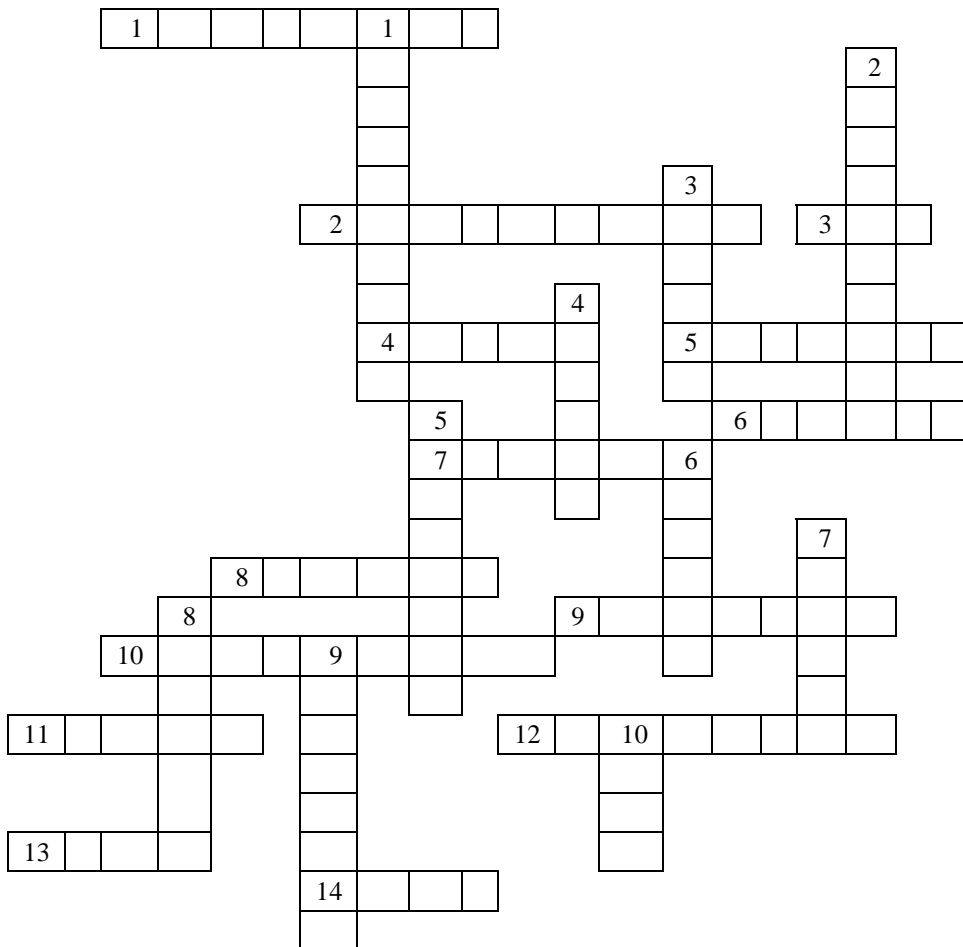

По вертикалі

1. Народна гра-хоровод.
2. Частина війська, яка складалась із простого люду.
3. Фізичні рухи під музику.
4. Старослов'янська назва народних танців.
5. Міра довжини, яка вимірювалася розмахом рук.
6. Засіб передачі колективного досвіду.
7. Військове наголів'я.
8. Торговельна одиниця.
9. Засіб пересування водою.

По горизонталі

1. Народна форма фізичного виховання, колективного характеру.
2. Богатир, який переміг у двобої печенізького велетня.
3. Книга Володимира Мономаха «...дітям».
4. Спосіб передачі рухового досвіду.
5. Княже військо.
6. Рибальське судно.
7. Основна рушійна сила княжого війська.
8. Поширений вид полювання.

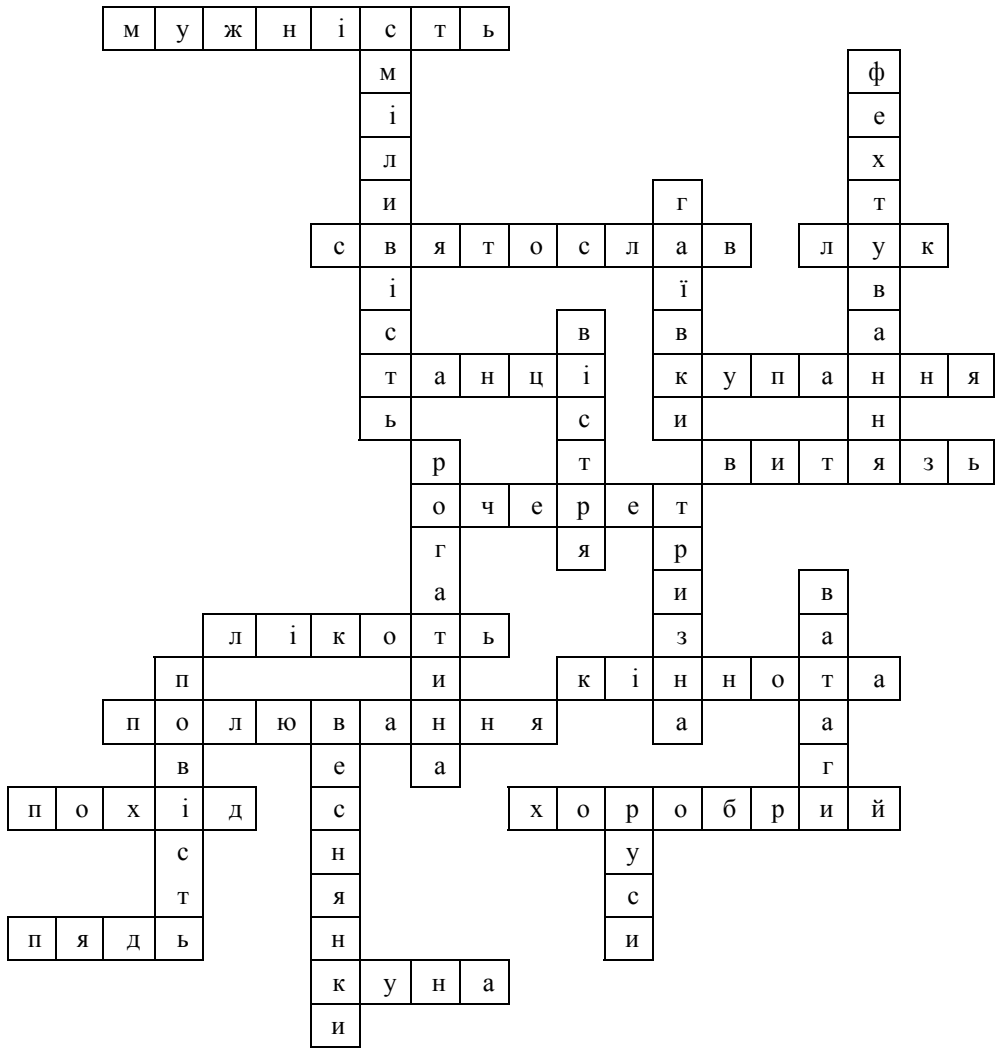

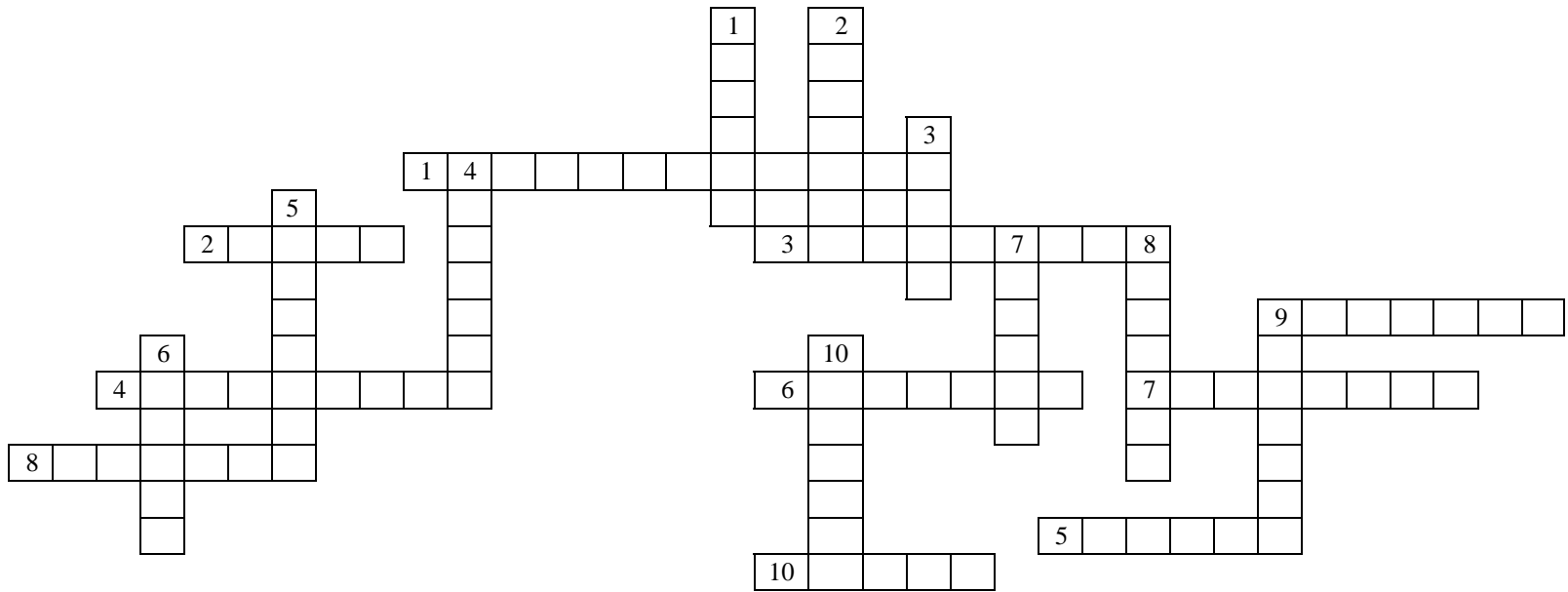
По горизонталі

1. Необхідна якість воїна.
2. Князь, який відзначався фізичною досконалістю і хоробрістю.
3. Метальна зброя.
4. Фізичні рухи під музику.
5. Засіб фізичного виховання.
6. Назва західноєвропейцями руських воїнів.
7. Сировина для стріл.
8. Міра довжини (від ліктьового суглоба до кінця пальців).
9. Основна рушійна сила княжого війська.
10. Форма фізичного виховання в Київській Русі.
11. Форма військово-фізичної підготовки молоді.
12. Народне ім'я князя Святослава.
13. Відстань між великим і вказівним пальцем правої руки.
14. Торговельна одиниця.

По вертикалі

1. Необхідна морально-вольова якість.
2. Засіб реалізації фізичного виховання.
3. Масові гуляння молоді на лоні природи.
4. Загострена кінцівка стріли.
5. Важкий спис із зазубреннями на кінцівці.
6. Поховальний обряд воїна.
7. Люди, які відловлювали й готували птахів для полювання.
8. «... минулих літ».
9. Колективні пісні в супроводі рухів, які виконувалися напровесні.
10. Назва населення Київської Русі.

По горизонталі

1. Давньоруський спосіб передачі рухового досвіду.
2. «...о полку Ігоревім».
3. Середньовічний пристрій для стрільби.
4. Метальне пристосування, яке використовували під час оборони міст, фортець.
5. Міра довжини – відстань від ліктьового суглоба до кінця пальців.
6. Билинний богатир.
7. Засіб фізичного виховання у Київській Русі.
8. Спосіб боротьби.
9. Ритуальне дійство, обряд військово-фізичної підготовки, відбувався у 3–4-річному віці.
10. Форма фізичного виховання – рухи під музику.

По вертикалі

1. Професійний мисливець.
2. Метальна зброя невеликих розмірів із роздвоєною кінцівкою.
3. Наголів'я богатиря, воїна.
4. Пристрій для стрільби.
5. Книга Володимира Мономаха, у якій описано вимоги до фізичного виховання дітей.
6. Люди, які відловлювали готували птахів для полювання.
7. Прощальний ритуал воїна.
8. Історіографічний, хронологічний твір.
9. «...минулих літ» – одна із частин Літопису Руського.

По вертикалі

1. Засіб реалізації фізичного виховання.
2. Метальна зброя.
3. Міра довжини, яка вимірювалася розмахом рук.
4. Предмет, який використовували в тренуванні техніки фехтування.
5. Професійний мисливець.
6. Посвята у воїни (обряд військово-фізичної підготовки).
7. Середньовічна метальна зброя.
8. Історіографічний хронологічний твір.
9. Фізично підготовлений вихователь підлітка знатного роду.
10. Частина війська, яка складається з простого люду.
11. Спосіб передачі рухового досвіду.
12. Морально-фізична якість, яка вимагала тривалої працездатності.
13. Морально-фізична якість, яка вимагала рішучості й сили волі.

По горизонталі

1. Місце для вирішення судової суперечки із застосуванням сили.
2. Змагання в силі.
3. Техніка володіння військовими прийомами.
4. Обов'язковий засіб фізичного виховання.
5. Морально-вольова якість.
6. Відстань від ліктьового суглоба до кінця пальців (міра довжини).
9. Ритуал, ініціація.
10. «... о полку Ігоревім».
11. Церква у Києві, біля якої розташовувався іподром.
12. Книга Володимира Мономаха «... дітям».
13. Основна рушійна сила княжого війська.
14. Люди, які відловлювали й готували птахів для полювання.

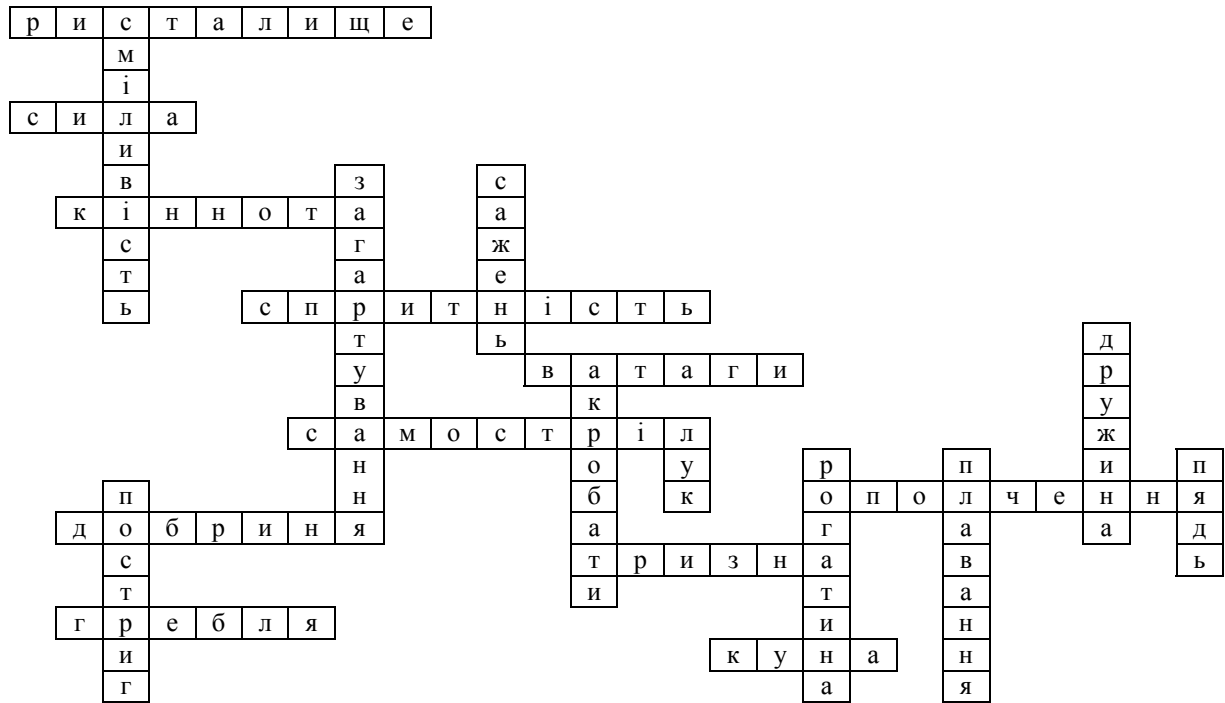
По горизонталі

1. Місце для ігор.
2. Фізична якість.
3. Основна рушійна сила княжого війська.
4. Фізична якість, яка вимагала чітких, скоординованих рухів.
5. Люди, які відловлювали й готували птахів для полювання.
6. Середньовічний пристрій, зброя.
7. Частина війська, яка складалась із простого люду.
8. Прощальний ритуальний обряд воїна.
9. Билинний герой.
10. Основами цього виду спорту досконало володіла княгиня Ольга.
11. Торговельна одиниця у вигляді хутра звірів.

По вертикалі

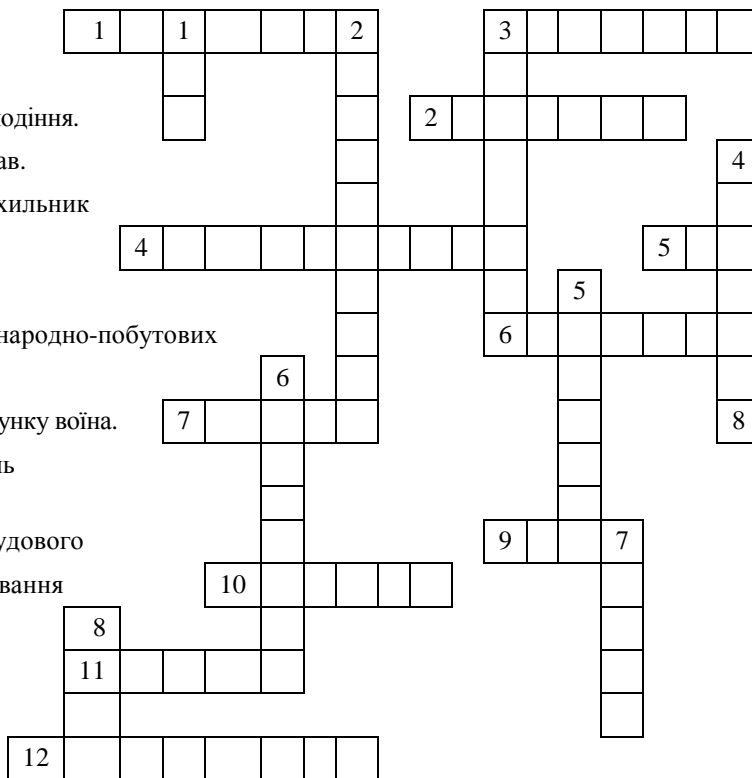
1. Морально-вольова якість воїна.
2. Обов'язковий засіб фізвиховання.
3. Міра довжини, яка вимірювалася розмахом рук.
4. Гімнасти, виступи яких були поширені на свята та бенкетах.
5. Княже військо.
6. Обряд військово-фізичної підготовки (здійснювався у 3–4-річному віці).
7. Зброя.
8. Важкий спис із зазубринами на кінцівках.
9. Необхідне вміння у полюванні.
10. Відстань між великим і вказівним пальцями руки.

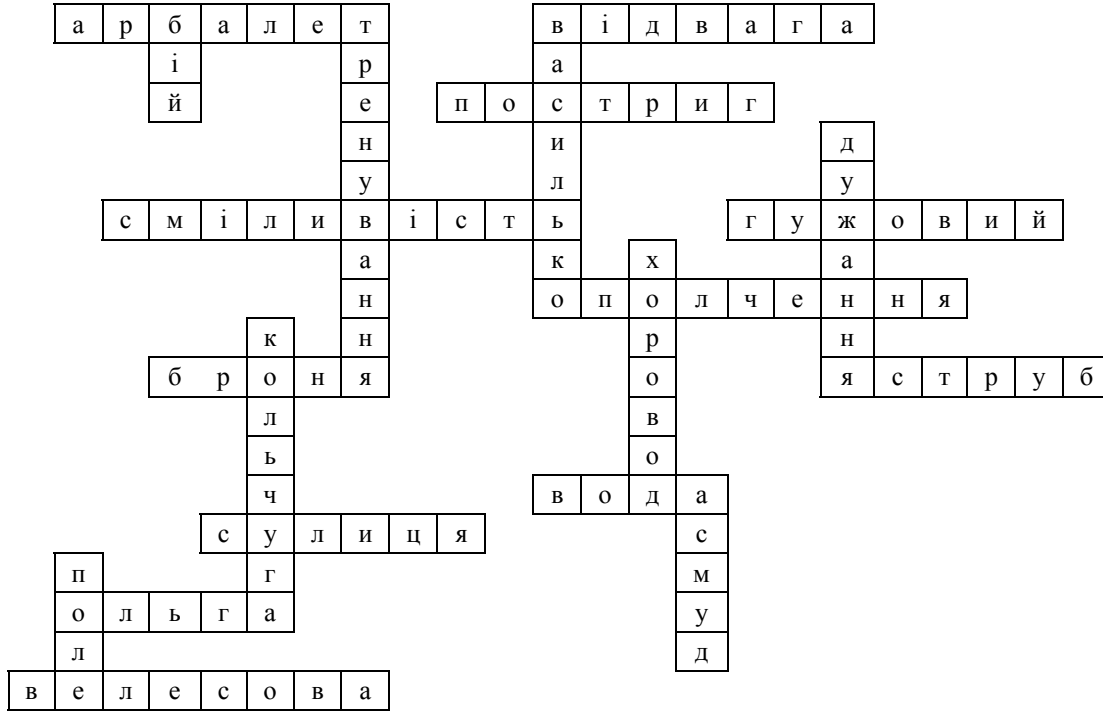
По вертикалі

1. Поєдинок.
2. Навчальний процес оволодіння технікою фізичних вправ.
3. Волинський князь, прихильник лицарських турнірів.
4. Вид боротьби.
5. Обов'язковий елемент народно-побутових обрядів.
6. Захисний елемент обладунку воїна.
7. Годувальник-вихователь князя Святослава.
8. Місце для вирішення судового поєдинку, через застосування фізичної сили.

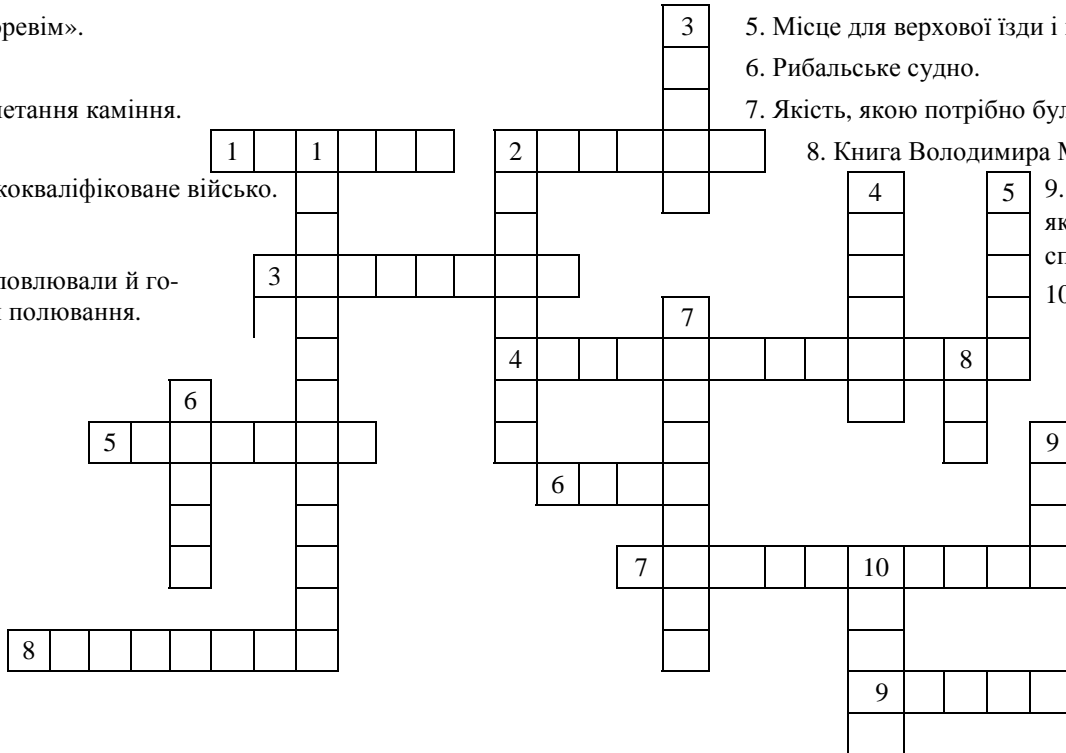
По горизонталі

1. Метальна середньовічна зброя.
2. Обряд військово-фізичної підготовки, який здійснювався у 3–4-річному віці.
3. Якість, яка необхідна воїнові.
4. Морально-вольова якість.
5. Поширений вид транспорту.
6. Люди, які відловлювали й готували птахів для полювання.
7. Обладунок.
8. Птах, якого використовували під час полювання.
9. Засіб загартування.
10. Метальний спис із легким держакон (1,5 м).
11. Славнозвісна княгиня
12. «... книга» – збірник унікальних пам'яток дохристиянського періоду.

По вертикалі

1. Фізичне виховання в середньовіччі.
2. Необхідне фізичне вміння під час соколиного полювання.
3. Кінні змагання.
4. Металевий спис із легким держаком (завдовжки 1,5 м).
5. «... о полку Ігоревім».
6. Човен.
7. Пристрій для метання каміння.
8. Княже військо.
9. Озброєне висококваліфіковане військо.
10. Люди, які відловлювали й готували птахів для полювання.

По горизонталі

1. Обрядове дійство.
2. Навчальний атрибут фехтування.
3. Ігри, поширені серед молоді, народно-...
4. Спосіб передачі рухового досвіду.
5. Місце для верхової їзди і кінних перегонів.
6. Рибальське судно.
7. Якість, якою потрібно було володіти воїнові.
8. Книга Володимира Мономаха «... дітям».
9. Атрибут полювання, який вимагав прояву спритності й сили.
10. Полювання.

10

г
е
р

р и т у а л

п а л и ц я

і

л

п о б у т о в і

а

к

с

с

у

л

о

в

и

н а с т а в н и ц т в о

н

м

я

о

і

р

і п о д р о м

и

х

я

в

а

н

н

п о у ч е н н я

у ч а н

е

с м і л и в і с т ь

а

т

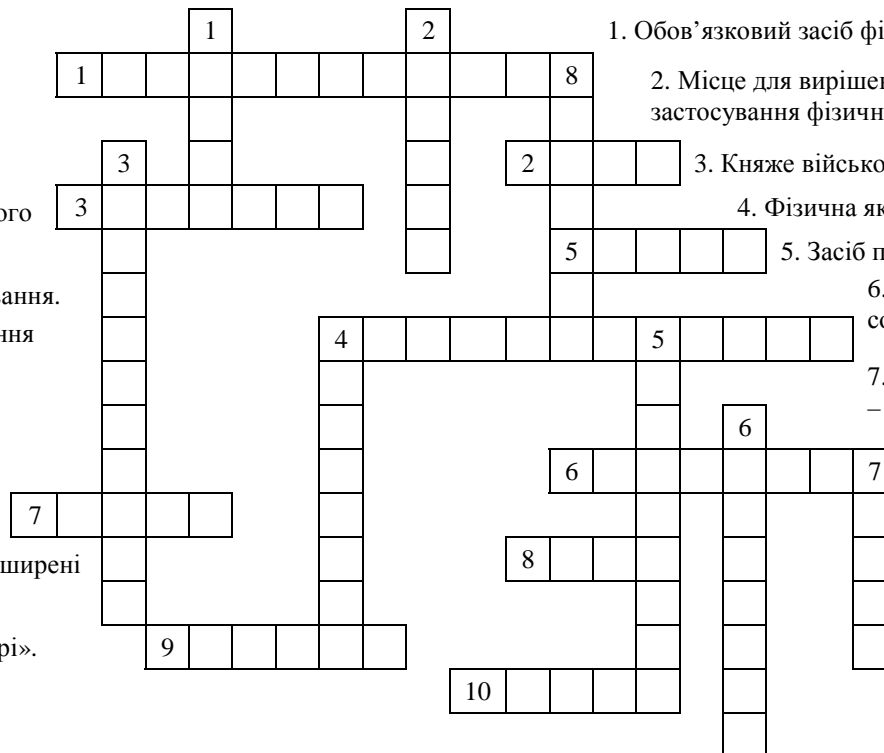
а р к а н

г

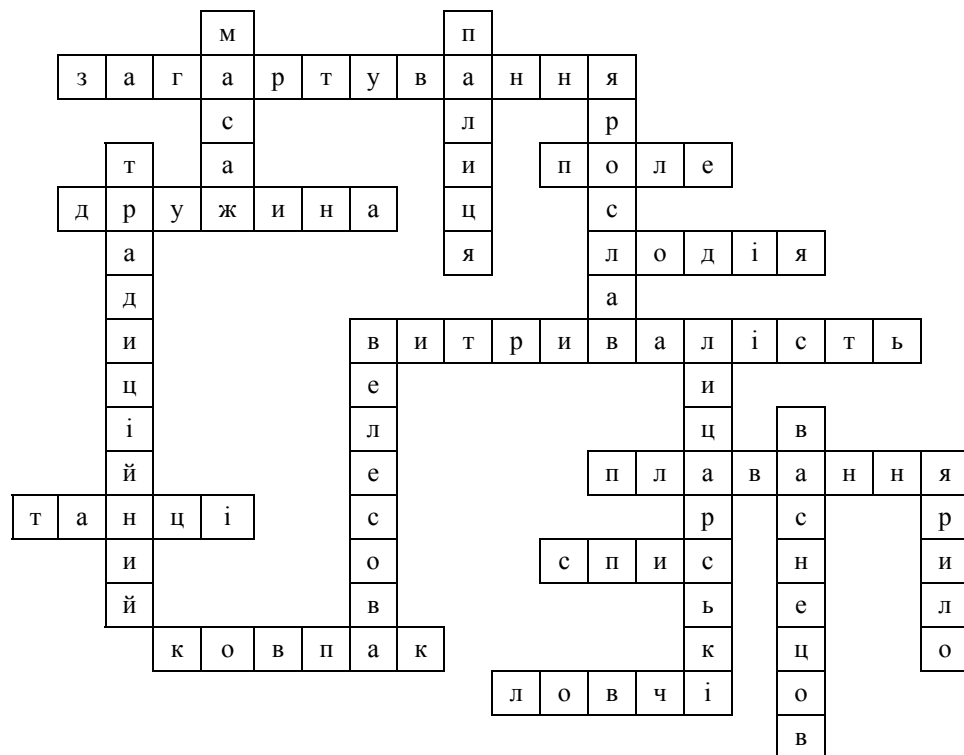
л о в и

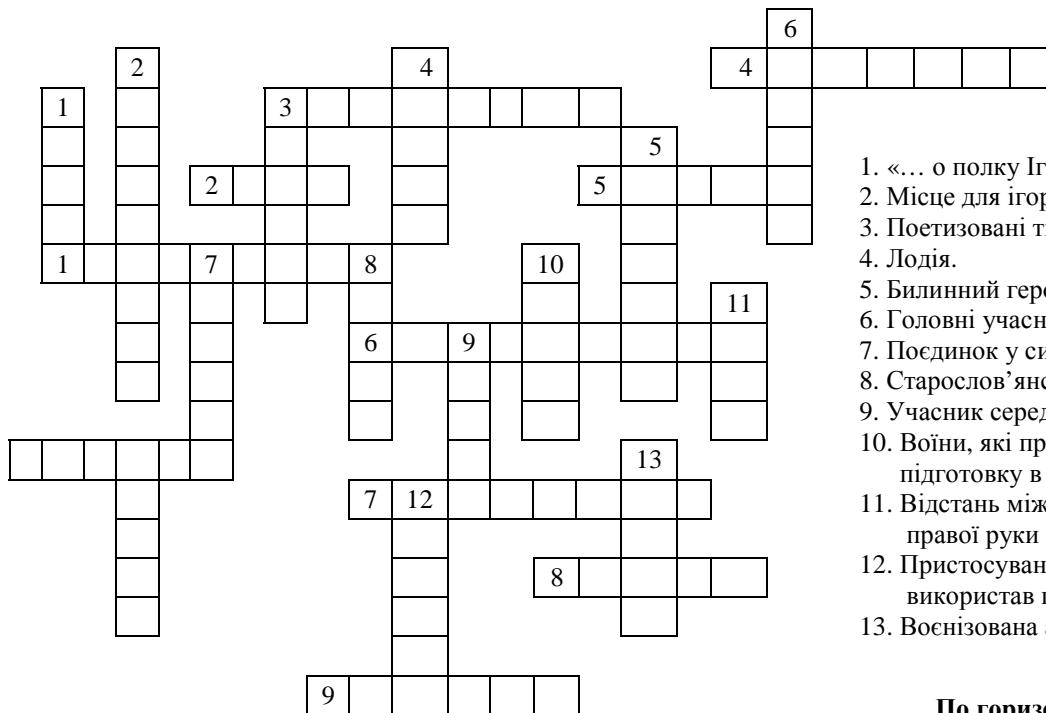
По вертикалі

1. Релаксаційний засіб фізичного виховання.
2. Навчальний атрибут фехтування.
3. Характер фізичного виховання в Київській Русі.
4. «... книга» – збірник унікальних пам'яток дохристиянського періоду.
5. «... турніри» – змагання, поширені в середньовічній Європі.
6. Автор картини «Три богатири».
7. Язичницький бог Сонця.
8. Київський князь.

По горизонталі

1. Обов'язковий засіб фізичного виховання.
2. Місце для вирішення судового поєдинку, через застосування фізичної сили.
3. Княже військо.
4. Фізична якість, необхідна воїнові.
5. Засіб пересування водою.
6. Необхідне вміння під час соколиного полювання.
7. Форма фізичного виховання – рухи під музику.
8. Зброя для метання.
9. Військове наголів'я.
10. Професійні мисливці.

По вертикалі

1. «... о полку Ігоревім».
2. Місце для ігор.
3. Поетизовані твори, героями яких були богатирі.
4. Лодія.
5. Билинний герой.
6. Головні учасники ігор та розваг.
7. Поединок у силі між двома учасниками.
8. Старослов'янський спис.
9. Учасник середньовічних європейських поєдинків.
10. Воїни, які проходили військово-фізичну підготовку в лісових школах.
11. Відстань між великим і вказівним пальцями правої руки або мізинцем.
12. Пристосування до лодій, які князь Володимир використав під час штурму Царгорода.
13. Воєнізована атака.

По горизонталі

1. Спорядження воїна.
2. Фізична якість, необхідна кожному воїнові.
3. Змагання в силі.
4. Військовий чин, наставник воїнів.
5. Засіб військово-фізичної підготовки.
6. Полювання – засіб фізичного виховання, до якого залучалися жінки.
7. Гімнасти-трюкачі, які виступали перед народом.
8. Засіб, який слугував для перевозів по воді від берега до берега.
9. Кінні перегони.

ВИСНОВКИ

Сучасні наукові дослідження присвячені вивченню різних аспектів українських традицій фізичного виховання. Зокрема, досліджено педагогічні засади народної фізичної культури, особливості фізичного виховання в окремих історичних періодах розвитку суспільства, особливості військово-фізичної підготовки молоді, діяльність спортивно-гімнастичних організацій, методичні та організаційні умови впровадження українських народних ігор у сучасних умовах школи та дозвіллевій діяльності дітей.

Порівняльний історичний аналіз опублікованих наукових робіт засвідчує певні відмінності в обґрунтуванні фактичних даних, що вочевидь пов'язано з осмисленням різних аспектів означеної проблеми. Крім цього, за мірою нагромадження окремих відомостей щодо історії фізичного виховання в Україні, все більшого значення набуває їх цілісне осмислення у вигляді узагальнених концепцій. У зв'язку із цим важливою методологічною проблемою є систематизація отриманих даних, що відображає об'єктивні взаємозв'язки фізичного виховання з історичними, соціальними, культурними умовами життя людини. Це сприятиме не лише узагальненню історичних відомостей, а й ефективному використанню їх у практичній діяльності. Водночас систематизованих робіт, які б досліджували проблему виникнення, становлення і розвитку фізичного виховання на території України як цілісного процесу немає.

Перші елементи ігор та забав з'явилися в шельській епосі 500–300 тис. років тому. Первісна гра – це сукупність ритмічного руху тіла, музичного гуку й голосного крику. Причому людський крик став одним зі складників гри далеко раніше, ніж людина взагалі стала володіти артикулярним словом. Подібні ігрові дії сприяли згуртуванню колективу людей, підвищенню самовпевненості, настрою, психічної і фізичної енергії. Полювання на великих тварин у завершальній стадії раннього палеоліту спонукало до розвитку специфічних рухових навичок: стрибків, лазіння, перелізання, бігу, перенесення вантажу. Провідну роль відіграло метання, що вимагало складних координаційних дій, точності окоміру й диференціації зусиль, довгої та наполегливої попередньої підготовки.

Наприкінці палеоліту – початку мезоліту внаслідок сукупності причин (біологічна потреба людини в руховій активності, умови життя давніх людей, підвищення свідомості первісних людей, розвиток магічних обрядів і вірувань), які розвиваючись, згідно із законом переходу кількісних ознак у якісні, виникла якісно нова галузь соціальної практики – фізичне виховання.

Унаслідок еволюції характеру господарства в епоху неоліту (відокремлення землеробства в окрему галузь господарства) у фізичному вихованні на зміну індивідуальним вправам (метання, стрільба) приходять колективні ігри, тобто на зміну прикладним фізичним вправам приходять вправи з абстрагуючими рухами. Поступово починає складатися сільськогосподарська календарна обрядовість, яка пов'язана з рухливими іграми, танцями, фізичними вправами.

Розвиток фізичного виховання населення мідної доби пов'язано зі значним поширенням сільськогосподарської календарної обрядовості. Провідну роль відігравали танці. Важливе місце займали фізичні вправи зі зброєю, рухливі ігри, ігри з предметами.

Зміна умов та способу життя в епоху бронзи спричинила трансформацію засобів і форм фізичного виховання. Життєво важливу функцію втратили біг, стрибки. На перший план вийшли верхова їзда, заарканування, стрільба з лука, полювання, що зумовлено потребами військової справи. Важливу роль у фізичному вихованні молоді почали відігравати церемонії посвячення молодих людей у воїни.

Військово-фізична підготовка кіммерійців, скіфів, сарматів охоплювала майже все чоловіче населення і включала верхову їзду, вправи на коні, приручення і заарканування коней, стрільбу з лука, натягування лука, володіння мечем, списом, бойовою сокирою, кинджалом, пращею. Велике значення мали полювання і боротьба. Під час свят виконували ритуальні танці, рухливі ігри, ігри з предметами, влаштовували різноманітні змагання. Важливе місце належало амулетам, які виконували дві функції: були речами культу та іграшками для дітей.

Унаслідок широкого розселення греків по Середземноморському басейну на території Північного Причорномор'я в VII ст. до н. е. – II ст. н. е. утворилися міста-держави, населення яких надзвичайно важливого значення надавало фізичному вихованню та спорту. Це зумовлено міфологічним світоглядом населення, потребою в здорових і витривалих воїнах і культом красивої, фізично досконалої та гармонійної людини.

Система фізичного виховання на узбережжі Чорного моря загалом наслідувала традиції Давньої Греції. Фізичне загартування дітей і молоді відбувалося в палестрах і гімнасіях, під наглядом спеціально підготовлених осіб-гімнасіархів та педотрибів. Програма причорноморських змагань була досить широка і включала п'ятиборство, кулачний бій, верхову їзду, стрільбу з лука, плавання, танці, рухливі ігри тощо. П'ятиборство складалося з боротьби, бігу, стрибків, метання списа й диска.

Широкий розвиток фізичного виховання і спорту на території Північного Причорномор'я привів до тісних спортивних взаємозв'язків з іншими полісами давньогрецького світу. Атлети з узбережжя Чорного моря брали участь у найпрестижніших змаганнях Греції. Перемогу в спортивних змаганнях у Північному Причорномор'ї вважали найвищим досягненням і приносила славу та загальну повагу співвітчизників.

Фізичне виховання стародавніх слов'ян формувалося під впливом географічних, етнічних, політичних, військових, економічних та соціальних чинників. Умови життя посилювали потребу систематичного виконання фізичних вправ, розвитку фізичних якостей, що сприяло вихованню міцних, добре розвинених людей.

Весь життєвий устрій слов'ян був наскрізь перейнятий фізичними вправами та іграми. Будь-яка подія в житті слов'ян відзначалася жертвою богам, спортивними іграми і змаганнями. Ігри присвячувалися Матері-Землі, богу сонця – Ярилі, богу війни і зброї – Перуну. Масові ігри відбувалися в місцях обміну товарів, під час «братаній», після судів (незалежно від результатів). Найбільшого розвитку набули ігрища між селами, до яких входили танці, стрибки, біг, рухливі ігри, метання.

Важливого значення надавалося військово-фізичній підготовці молоді, яка сприяла формуванню спеціальних умінь і навичок, розвитку фізичних якостей і функціональних можливостей організму, що забезпечувало готовність до військової служби й високу боєздатність. В основі військово-фізичної підготовки лежали самобутні засоби та форми фізичного виховання. Система військово-

фізичної підготовки включала обряди народження, постригів, посвяти у воїни (ініціації), тризни.

У свідомості давньоруського населення здоров'я і фізичні здібності мали надзвичайно важливе значення, що забезпечували повноцінне життя, високопродуктивну працю та захист Батьківщини. Ідеал богатиря, який поєднує в собі високі моральні якості й фізичну досконалість, наведено у фольклорних матеріалах, зокрема билинах, веснянках та колядках.

Прийняття християнства кардинально вплинуло на всі сторони життя давньоруського населення, у тому числі й на фізичне виховання. З одного боку, у церковній та світській літературі XI–XII ст. почався осуд народних ігрищ та розваг, які сприяли підвищенню фізичного стану людей. З іншого – християнство пристосовувалося до язичницьких обрядів. Це яскраво простежується на прикладі пристосування календарних християнських свят до язичницьких, часткового засвоєння язичницької обрядовості з набором фізичних вправ, ігор, боротьби.

Фізичне виховання в Київській Русі розвивалося і ґрунтувалося на основі багатотисячових народних традицій, адаптуючися до окремих іноземних запозичень у двох взаємопов'язаних напрямках: військово-фізичний та оздоровчо-рекреаційний.

Військово-фізична підготовка в Київській Русі спрямовувалася на формування потрібних у військовій справі рухових умінь та навичок. До основних форм військово-фізичної підготовки належали, власне, військово-фізична підготовка у збройних формуваннях, змагання, полювання, лицарські турніри, військові походи. Засоби військово-фізичної підготовки включали: володіння всіма видами зброї, верхову їзду, боротьбу, плавання, веслування, ходьбу на лижах, швидкісне лазіння по деревах, перелізання з дерева на дерево, ігри з биком.

Оздоровчо-рекреаційний напрям найяскравіше виявляється в народно-побутових формах фізичного виховання. Серед засобів найбільшого поширення набули народні ігри, кулачні бої, боротьба, плавання, пірнання. Вони забезпечували давньоруському населенню відновлення фізичних і моральних сил, активний відпочинок, належний стан здоров'я і фізичної підготовленості.

Запорізька Січ була визначною школою військової відваги, мужності, витривалості та сили. У науковій літературі XVII, і особливо XVIII ст., її порівнювали з ушлякеними містами державами античності та лицарськими орденами середньовіччя. Виховання фізично та морально досконалих козаків великою мірою забезпечувала досить ефективна система фізичної підготовки, яка включала початковий відбір молоді; фізичне виховання молоді у січових школах і «школах» джур; систематичне виконання фізичних вправ у вільний час; військово-фізична підготовка козаків; загартування організму.

Основу фізичного виховання запорізьких козаків становили верхова їзда, біг, плавання, пірнання, боротьба, кулачні бої, а також різноманітні ігри, змагання і танці. Військово-фізична підготовка козаків забезпечувалася постійними тренуваннями в стрільбі з лука й рушниці, фехтуванні, володінням списом, веслуванні.

Аналіз наукової літератури, історичних документів, фольклорних та етнографічних документів дає підставу констатувати, що в Запорізькій Січі існував культ фізичної досконалості людини. Це зумовлено такими положеннями:

- запорізькі козаки ніколи не обирали старшинами фізично недосконалих людей;
- свій вільний час всі запорожці присвячували виконанню фізичних вправ;

- одним з основних критеріїв переходу молодика в «істинного» запорожця була його фізична підготовленість;
- посилене фізичне виховання дітей у січових школах і школах джур;
- велика кількість легенд і переказів про надприродні можливості козаків.

Поєднання культу фізичної досконалості, високої моралі й духовності створило справжніх лицарів, еліту й гордість українського народу.

Проведене дослідження показало, що в період нової історії України фізичне виховання здійснювали в народно-побутових формах, зокрема в календарній та родинній обрядовості. До складу річного кола української календарної обрядовості входили весняні, літні, осінні, зимові свята. Обов'язковим елементом календарних свят і обрядів були різноманітні фізичні вправи, танці, одноборства, хороводи, рухливі ігри та забави. Характерною особливістю календарних ігор є комічний елемент, що значно підвищував емоційний фон святкувань. Ігрова дія супроводжується відчуттям піднесення фізичних і духовних сил людини після фізичних та психонервових навантажень. Із часом календарні свята втратили своє магічне значення, а обряди, що виконувалися, реформувалися в молодіжні й дитячі ігри та розваги.

Традиційна родинна обрядовість включала систему засобів і форм збереження здоров'я матері та дитини. Сформувалася сукупність різноманітних заборон і пересторог, які чітко регламентували поведінку вагітної жінки. Усю сукупність пересторог і заборон умовно можна класифікувати на три групи: психологічні, морально-етичні, оздоровчо-гігієнічні. До психологічних заборон належать ті, які оберігають вагітну жінку від стресових ситуацій. Морально-етичні заборони пов'язувалися з нормами поведінки жінки. Оздоровчо-гігієнічні перестороги включали правила харчування, гігієну та рухову активність жінки. Зміцнення здоров'я новонароджених забезпечувалося через виконання різноманітних родинних обрядів.

Важливе значення для стимулювання росту й розвитку дитячого організму надавалося пестушкам, якими супроводжувалися перші рухи дитини, потішкам – елементарним словесно-руховим іграм дитини з пальцями, руками, ногами; забавлянкам – маленьким віршикам, піснями, які супроводжувалися елементарними рухами. Широко представлені в народній педагогіці ігри для розвитку окремих частин тіла.

Унаслідок теоретичного аналізу результатів дослідження виявлено закономірності розвитку фізичного виховання на території України (зв'язок фізичного виховання зі світоглядом, способом життя, військовою справою та місцем проживання населення; взаємопроникнення міжнаціональних елементів фізичного виховання; взаємозв'язок святково-ігрової діяльності та військово-фізичної підготовки; перехід до періодів могутньої державності, організованих форм фізичного виховання; відносно постійний склад народно-побутових форм і засобів фізичного виховання населення впродовж середньовіччя і нової історії).

На основі узагальнення результатів дослідження розкрито світоглядні засади (родинно-побутова, профілактична, оздоровча, хвалебна, вегетаційна, стимулювальна, релаксаційна) та регулятивні механізми (політика, право, міфологія, релігія, культура, традиції та звичаї, мораль, громадська думка) функціонування фізичного виховання на території України. Подальших досліджень потребують питання філософського осмислення традицій фізичного виховання на території України, фізичного виховання в спадщині видатних вітчизняних педагогів.

Список використаної літератури

1. Абрамов И. Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда (этнографический очерк) / И. Абрамов. – СПб. : [б. и.], 1905. – 37 с.
2. Аничков Е. В. Весенняя обрядовая песня на западе и у славян. – Ч. I // Сборник отдела русского языка и словесности / Е. В. Аничков. – СПб. : [б. и.], 1903. – Т. 74. – С. 265.
3. Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь / Е. В. Аничков. – СПб. : [б. и.], 1914. – С. 268–269.
4. Антология педагогической мысли Древней Руси и русского государства XIV–XVIII вв. – М. : Педагогика, 1985. – 366 с.
5. Анучин Д. Н. О древнем луке и стрелах / Д. Н. Анучин // Тр. V Археол. съезда в Тифлиссе. – М. : [б. и.], 1887. – С. 342–374.
6. Апанович О. М. Розповіді про запорізьких козаків / О. М. Апанович. – К. : Дніпро, 1991. – 335 с.
7. Аркас М. М. Історія України-Русі / М. М. Аркас ; вступ. сл. і комент. В. Г. Сарбея. – Факс. вид. – К. : Вища шк., 1990. – 456 с.
8. Арнаудов А. Студии върху българските обреди / А. Арнаудов. – София : [б. и.], 1971. – Т. 1, ч. 1. – С. 83–84.
9. Арнаудов А. Български народни празници / А. Арнаудов. – София : [б. и.], 1943. – С. 83–84.
10. Арсенич П. І. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / П. І. Арсенич, М. І. Базак, З. Є. Болтарович. – К. : Наук. думка, 1987. – 472 с.
11. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы / М. И. Артамонов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 156 с.
12. Артикула В. Бій під назвою «гопак» / В. Артикула // Україна. – 1992. – № 12. – С. 24–25.
13. Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым. – М. : [б. и.], 1977. – № 3.
14. Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым. – Т. 1. – М. : [б. и.], 1904. – № 2.
15. Археологія Української РСР : у 3 т. Т. 1. – К. : Наук. думка, 1971. – 452 с.
16. Археологія Української РСР : у 3 т. Т. 2. – К. : Наук. думка, 1971. – 504 с.
17. Бабишин С. Д. Школи Запорізької Січі / С. Д. Бабишин // Рідна шк. – 1991. – № 6. – С. 83–85.
18. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточных обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : [б. и.], 1993. – С. 62–65.
19. Балов А. К вопросу о характере и значении древних купальских обрядов и игрищ / А. Балов // Живая старина. – СПб. : [б. и.], 1896. – Вып. 1. – С. 133–134.
20. Балушок В. Г. Парубочі ініціації в українському традиційному селі / В. Г. Балушок // Родовід. – 1994. – № 7. – С. 29–37.
21. Балушок В. Г. Роль жінки в юнацьких ініціаціях давніх слов'ян / В. Г. Балушок // Родовід. – 1994. – № 9. – С. 18–25.
22. Балушок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян / В. Г. Балушок. – Львів ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998. – 216 с.
23. Бальсевич В. К. Физическая активность человека / В. К. Бальсевич, В. А. Запорожанов. – Киев : Здоров'я, 1987. – 224 с.
24. Беломорские былины, записанные А. Марковым. – М. : [б. и.], 1901. – № 15.
25. Бельский С. Деревня Ковали Житомирского уезда в мае 1909 / С. Бельский // Тр. О-ва исследователей Вольни. – 1910. – Т. 3. – С. 8.
26. Бессонов П. Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка с очерками народного обряда, обычая и всего быта / П. Бессонов. – М. : [б. и.], 1871. – С. 28–68.

27. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов / С. С. Бессонова. – Киев : Наук. думка, 1983. – 136 с.
28. Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевецкая / С. Н. Бибииков // Материалы и исследования по археологии СРСР. – 1953. – № 38. – С. 193–275.
29. Білецький Л. Історія української літератури. Т. I / Л. Білецький. – Авгсбург : [б. в.], 1947. – С. 99.
30. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М. : [б. и], 1961. – 229 с.
31. Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М. : Изд-во АН СРСР, 1954. – 164 с.
32. Боберський І. Вправи палицями й списками / І. Боберський. – Львів : Накл. т-ва «Сокола-Батька», 1927. – 16 с.
33. Боберський І. Забави і ігри рухові / І. Боберський. – Львів : [б. в.], 1904. – 31 с.
34. Боберський І. Забави і ігри рухові. – Ч. IV : Сітківка / І. Боберський. – Львів : Накл. т-ва «Сокіл», 1909. – 47 с.
35. Боберський І. Забави і ігри рухові. – Ч. II : Вісімнадцять м'ячевих ігор / І. Боберський. – Львів : [б. в.], 1905. – 20 с.
36. Боберський І. Забави і ігри рухові. – Ч. III : Копаний м'яч. – Львів : Накл. т-ва «Сокіл», 1906. – 36 с.
37. Боберський І. Українське сокільство (1894–1939) / І. Боберський. – Львів : Сокіл-Батько, 1939. – 16 с.
38. Бобовская Т. Н. Исследование эффективности народных физических упражнений в учебной работе по физической культуре в школе : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Т. Н. Бобовская ; Киргиз. науч.-исслед. ин-т педагогики. – Фрунзе, 1967. – 20 с.
39. Богатырев П. Г. Верования великоруссов Шенкурского уезда (из летней зксурсии 1916 года) / П. Г. Богатырев // Этногр. обозрение. – 1916. – С. 79.
40. Богатырев П. Г. Вопросы и теории народного искусства / П. Г. Богатырев. – М. : [б. и.], 1971. – С. 238.
41. Богдан Я. Збройні сили України / Я. Богдан. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 360 с.
42. Богусевич В. Спорт в Київській Русі / В. Богусевич, В. Ясинський // Фізкультура і спорт. – 1958. – № 7. – С. 20–21.
43. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – К. : Вища шк., 1994. – 398 с.
44. Бодянский О. М. Краткое описание о козацком малороссийском народе, собранное через П. Симоновского / О. М. Бодянский. – СПб. : [б. и.], 1846. – С. 7–9.
45. Болонев Ф. Ф. Масленица у семействах Забайкалья во второй половине XIX – начале XX века / Ф. Ф. Болонев // Из истории семьи и быта сибирского крестьянства в XVII – начале XX в. – Новосибирск : [б. и.], 1975. – С. 147.
46. Болтарович З. Традиції сімейного виховання / З. Болтарович // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16–24.
47. Боднар Я. Періодична преса Галичини про фізичне виховання учнівської молоді / Я. Боднар // Фіз. виховання в шк. – 2000. – № 3. – С. 45–47.
48. Боднар Я. Проблеми фізичного виховання української молоді Східної Галичини на шпальтах «Сокільських вістей» (1928–1939 рр.) / Я. Боднар // Молода спортивна наука України : матеріали Міжнар. наук. конф. – Львів : [б. в.], 2000. – С. 48–50.
49. Боднар Я. Проблеми фізкультурно-спортивних занять жінок Східної Галичини (кінець XIX – початку XX ст.) / Я. Боднар // Молода спортивна наука України : матеріали Міжнар. конф. Т. 1. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 5–7.

50. Боднар Я. Часопис «Учитель» – організатор фізичного виховання в народній школі / Я. Боднар // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. – 1999. – № 6. – С. 89–91.
51. Боднар Я. Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця XIX – початку XX ст. (до 1939 р.) : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / Я. Б. Боднар ; Львів. держ. ін-т фіз. культ. – Львів, 2002. – 18 с.
52. Боплан Г. Опис України / Г. Боплан // Меріме П. Українські козаки та їх останні гетьмани: Богдан Хмельницький / П. Меріме. – Львів : Каменяр, 1990. – 301 с.
53. Боржковский В. «Парубоцтво», как особая группа в малорусском сельском обществе / В. Боржковский // Киев. старина. – 1887. – Т. XVIII. – С. 765–776.
54. Брашинский И. Сокровища скифских царей. Поиски и находки / И. Брашинский. – М. : Наука, 1967. – 96 с.
55. Брокгауз З. Энциклопедический словарь / З. Брокгауз. – Санкт-Петербург ; Лейпциг : [б. и.], 1892. – Т. V, кн. II. – С. 7.
56. Булатова М. М. Спортсмен в различных климатогеографических условиях / М. М. Булатова, В. Н. Платонов. – Киев : Олимп. лит., 1996. – 176 с.
57. Булич Э. Г. Физическая культура и здоровье / Э. Г. Булич. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
58. Бунчук М. Ф. Основные этапы развития физической культуры в колхозах Украинской ССР (в годы довоенных пятилеток) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / М. Ф. Бунчук ; Моск. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – М., 1954. – 16 с.
59. Бусол В. Г. 3 історії розвитку фехтування на Галичині / В. Г. Бусол, О. В. Ганіна // Фізична культура, спорт і здоров'я нації : зб. наук. пр. – Х. : [б. в.], 1997. – С. 295–296.
60. Былеева Л. В. Подвижные игры / Л. В. Былеева, Й. М. Коротков. – М. : Физкультура и спорт, 1982. – 224 с.
61. Былины / сост., автор предисл. и введ. текст В. Й. Калужная. – М. : [б. и.], 1986. – С. 58–59.
62. Былины и исторические песни из южной Сибири / собрание С. И. Гуляева. – Новосибирск : [б. и.], 1939. – Приложение 1. – № 11, 32.
63. Былины Печоры и Зимнего Берега (новые записи). – М. ; Л. : [б. и.], 1961. – № 108.
64. Вакарелски Х. Етнографія на България / Х. Вакарелски. – София : [б. и.], 1974. – С. 607–609.
65. Вакарелски Х. Лазарици в Софийско / Х. Вакарелски // ИНЕМ. – 1932. – Кн. X–XI. – С. 176–187.
66. Василенко К. Е. Украинский народный танец / К. Е. Василенко. – М. : Искусство, 1981. – 160 с.
67. Вацеба О. «Соколи» та «Січі» – провісники Національної Армії / О. Вацеба // Військо України. – 1993. – Ч. 2–3. – С. 90–94.
68. Вацеба О. М. Український еміграційний спортивний рух першої третини XX ст. / О. М. Вацеба // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні : зб. наук. пр. – Рівне : Ліста, 1999. – С. 52–63.
69. Вацеба О. М. Українці і Олімпійські ігри / О. М. Вацеба // Україна. – 1992. – Ч. 17. – С. 4–5.
70. Вацеба О. М. Спортивно-гімнастичний рух в Західній Україні (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / О. М. Вацеба ; Київ. ін-т фіз. культури. – К., 1994. – 23 с.
71. Вацеба О. М. Нариси з історії західно-українського спортивного руху / О. М. Вацеба. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 232 с.
72. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : [б. в.], 1994. – Т. 1. – 43 с.

73. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру / Г. Ващенко. – Львів : Укр. технології, 2001. – 56 с.
74. Ведмеденко Б. Ф. Виховання учнівської молоді на козацьких традиціях краю / Б. Ф. Ведмеденко // Молодіжні проблеми в Україні: стан та шляхи вирішення : зб. наук-метод. ст. – Львів : [б. в.], 1997. – С. 16–20.
75. Велесова книга: Легенди. Міфи. Думи. Скрижалі буття українського народу I тис. до н. е. – I тис. н. е. // Індосвропа / упоряд., ритм. пер., підг. автент. тексту, довід. матеріал Б. Яценка ; заг. ред. В. Довгича. – 7503 (1995).
76. Велецкая Н. Н. Из истории купальских ритуалов у славян / Н. Н. Велецкая // Македонский фольклор. – 1977. – № 19/20. – С. 73–79.
77. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – М. : Наука, 1978. – С. 95–101, 151.
78. Великие Минеи – Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. – М. : СПб. : [б. и.], 1868–1917. – Дек. 24. – С. 18–77.
79. Величкович М. Етапи розвитку українських національних одноборств як відображення соціально-політичних та культурологічних процесів наприкінці ХХ століття / М. Величкович // Українські національні одноборства: становлення і розвиток : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 5–12.
80. Верховинець В. М. Весняночка: Ігри з піснями для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку / В. М. Верховинець. – К. : Муз. Україна, 1989. – 343 с.
81. Верховинець В. М. Теорія українського народного танцю / В. М. Верховинець. – К. : Мистецтво, 1968. – 149 с.
82. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – Л. : [б. и.], 1940. – С. 207–212.
83. Веснянки / упоряд., передм. Н. Шумади. – К. : Дніпро, 1984. – 110 с.
84. Веснянки // Енциклопедія українознавства. Т. 1. – Львів : Молоде життя, 1933. – С. 236.
85. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / уклад. Я. Ф. Головацький. – К. : Довіра, 1991. – 94 с.
86. Вилькин Я. Р. Белорусские народные игры второй половины XIX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Я. Р. Вилькин ; Ин-т востоковедения, этнографии и фольклора АН БССР. – Мн., 1971. – 18 с.
87. Вилькин Я. Р. Белорусские народные игры : сб. дет. игр / Я. Р. Вилькин. – Мн. : Нар. асвета, 1969. – 80 с.
88. Вилькин Я. Р. Некоторые проблемы развития национальных игр народов СССР / Я. Р. Вилькин // ГТО, туризм и подвижные игры как массовые формы физ. воспитания населения: подвижные игры : материалы II Всесоюз. науч. конф. – Мн. : [б. и.], 1976. – С. 15–17.
89. Вильчковский Э. С. Педагогические условия совершенствования процесса формирования двигательной подготовленности детей 5–7 лет : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Э. С. Вильчковский. – Киев, 1989. – 44 с.
90. Винничук О. Т. Педагогічна діяльність січових товариств на західноукраїнських землях (1899–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / О. Т. Винничук. – Івано-Франківськ, 1997. – 20 с.
91. Винничук О. Т. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури / О. Т. Винничук. – Тернопіль : АСТОН, 2001. – 404 с.
92. Виноградська Г. Жниварський звичай «спасова борода» на Поліссі / Г. Виноградська // Древліани : зб. ст. і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1996. – С. 225–230.

93. Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX століття / упоряд. О. І. Гургія. – К. : Україна, 1995. – 416 с.
94. Вільчковський Е. С. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку / Е. С. Вільчковський. – Львів : ВНТЛ, 1998. – 336 с.
95. Вільчковський Е. С. Народна рухлива гра – основний засіб фізичного виховання дошкільнят / Е. С. Вільчковський, О. І. Курок // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. пр. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 147–153.
96. Влад М. М. Стрітенне: Книжка гуцульських звичаїв і вірувань / М. М. Влад. – К. : Укр. письм., 1992. – 223 с.
97. Вознюк М. Народний календар із Овруччини 50 рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського / М. Вознюк // Древліани : зб. ст. і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1996. – С. 291–335.
98. Войтенко В. П. Здоровье здоровых: Введение в санологию / В. П. Войтенко. – К. : Здоров'я, 1991. – 246 с.
99. Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – поч. XX ст. / І. В. Волицька. – К. : Наук. думка, 1992. – 140 с.
100. Володомонов Н. В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее / Н. В. Володомонов. – М. : Наука, 1987. – 80 с.
101. Волков Л. В. Теория и методика детского и юношеского спорта / Л. В. Волков. – Киев : Олимп. лит., 2002. – 296 с.
102. Вольчинський А. Я. Використання українських народних ігор у фізичному вихованні дошкільнят / А. Я. Вольчинський // Молода спортивна наука України : матеріали II Всеукр. конф. аспір. – Львів : [б. в.], 1998. – С. 180–187.
103. Вольчинський А. Я. Візьмем руки у бочок. Особливості методики проведення українських народних ігор з дітьми 5–6 років / А. Я. Вольчинський // Дошк. виховання. – 1998. – № 2. – С. 10–11.
104. Вольчинський А. Я. Педагогічні умови застосування українських народних рухливих ігор у фізичному вихованні дітей 5–6 років : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / А. Я. Вольчинський ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – 16 с.
105. Вольчинський А. Я. Розвиток у дошкільників інтересу до знань національними іграми / А. Я. Вольчинський // Молода спортивна наука України : матеріали I Всеукр. конф. аспір. у галузі фіз. культури і спорту. – Львів : [б. в.], 1997. – С. 41–43.
106. Вольчинський А. Я. Українські рухливі ігри для дітей 5–6 років : метод. посіб. для вихователів дошк. закл. / А. Я. Вольчинський. – К. : ІЗМН, 1996. – 96 с.
107. Воробей Г. В. Методичні рекомендації організації занять з фізичного виховання / Г. В. Воробей // Обрії. – 1996. – № 3. – С. 73–76.
108. Воробей Г. В. Народні ігри та забави у фізичному загартуванні молодших школярів різних етнографічних груп Прикарпатського краю : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Г. В. Воробей ; Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1997. – 16 с.
109. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнограф. нарис / О. Воропай. – К. : АВПТ «Оберіг», 1993. – 592 с.
110. Вострокнутов Л. Д. Генезис і розвиток правових норм в галузі фізичної культури і здорового способу життя українського народу: від звичаєвого права до законодавства початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 21.00.01 / Л. Д. Вострокнутов ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 20 с.
111. Вундт В. Мифы и религия / В. Вундт. – СПб. : [б. и.], 1911. – 350 с.

112. Высотская Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов / Т. Н. Высотская. – Киев : Наук. думка, 1979. – 206 с.
113. Высотская Т. Н. Скифские городища / Т. Н. Высотская. – Симферополь : Таврия, 1989. – 96 с.
114. Гагаріна І. Вплив народних ігор та забав на розвиток мовленевої культури молодших школярів / І. Гагаріна // Актуальні питання розвитку спортивних і рухливих ігор: сучасний стан та перспективи : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2002. – С. 179–184.
115. Гайдучок С. Вплив фізичного виховання на вдачу вашої молоді / С. Гайдучок. – Львів : [б. в.], 1933. – 12 с.
116. Гайдучок С. Долівкові вправи / С. Гайдучок. – Львів : Б-ка «Сокільських вістей», 1935. – 20 с.
117. Галька И. Народные звичаи и обряды околиц над Збручем / И. Галька. – Львов : [б. и.], 1862. – С. 32–114.
118. Геллер Е. М. Игры народов нашей страны / Е. М. Геллер // Физ. культура в шк. – 1982. – № 11. – С. 41–43.
119. Геллер Е. М. Игры народов СССР / Е. М. Геллер // Воспитание школьников. – 1986. – № 8. – С. 80.
120. Герц Н. И. Развитие физического воспитания в общеобразовательных школах западных областей Украинской ССР (1939–1972 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Н. И. Герц. – Киев, 1974. – 27 с.
121. Герцик М. С. Спортивний рух української еміграції першої третини ХХ століття / М. С. Герцик, О. М. Вацеба // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. пр. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 97–109.
122. Гнатюк В. Гаївки / В. Гнатюк // Матеріали до української етнології. – Т. 12. – Львів : [б. в.], 1909. – С. 26–52.
123. Гнатюк В. Колядки і щедрівки / В. Гнатюк. – Т. 1. – Львів : [б. в.], 1909. – С. XXII.
124. Гнатюк В. Похоронні звичаї і обряди / В. Гнатюк // Етнограф. зб. – Т. XXI–XXII. – Львів : [б. в.], 1912. – С. 131–424.
125. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и угорской Руси / Я. Ф. Головацкий. – Т. III. – Львов : [б. и.], 1878. – 128 с.
126. Гомик І. Лемківські вечірки / І. Гомик // Матеріали до української етнології та антропології. – Львів : [б. в.], 1929. – Т. 21–22. – С. 6.
127. Гонжа Н. Т. Развитие физической культуры и спорта на Советской Буковине (1940–1970 гг.) : автореф. дис. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 / Н. Т. Гонжа. – Черновцы, 1976. – 29 с.
128. Горашук В. Валеологічні погляди В. О. Сухомлинського на навчально-виховний процес у школі / В. Горашук // Проблеми педагогічних технологій. – Луцьк : [б. в.], 2000. – Вип. 3. – С. 4–10.
129. Гориневский В. В. Игры и развлечения / В. В. Гориневский. – М. ; Л. : [б. и.], 1924. – 216 с.
130. Гошко М. А. Физическая культура и спорт в условиях социалистического строительства в западных областях Украины : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / М. А. Гошко. – Киев, 1976. – 26 с.
131. Граков Б. Н. Легенда о скифском царе Арианте / Б. Н. Граков // История, археология и этнография Средней Азии. – М. : [б. и.], 1968. – С. 112.
132. Гребенюк О. Народні ігри та забави у зимовій обрядовості українців / О. Гребенюк // Фізичне культура, спорт і здоров'я нації : зб. наук. пр. – Київ ; Вінниця : [б. в.], 2001. – С. 11–14.

133. Гречанюк А. Фізичний вишкіл бійців та старшин – важлива сторінка творення та діяльності української повстанчої армії / А. Гречанюк // Молода спортивна наука : зб. наук. ст. аспір. галузі фіз. культури та спорту. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 15–21.
134. Гречанюк О. Особливості розвитку фізичної культури в античному Північному Причорномор'ї / О. Гречанюк // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. аспір. галузі фіз. культури та спорту. – Львів : ЛДДФК, 1999. – Вип. 3. – С. 3–15.
135. Гречанюк О. О. Фізична культура Північного Причорномор'я в античний період (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.) : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / О. Гречанюк ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 16 с.
136. Гречанко В. А. Історія України. Модульний курс : навч. посіб. / В. А. Гречанко. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 383 с.
137. Гринченко Б. Д. Етнографические материалы собранные в Черниговской и соседних с нею губерниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов : [б. и.], 1899. – Вып. 3. – С. 58–607.
138. Грушевський М. Пострижини і інші обряди, відпрацьовані над дітьми і підлітками / М. Грушевський. – [б. м.] : [б. в.], [б. р.]. – С. 1–3.
139. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. – Т. I / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – 392 с.
140. Грушевський М. Чужинці про Україну / М. Грушевський // Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX століття. – К. : Україна, 1995. – С. 367–387.
141. Грушевський М. С. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / М. С. Грушевський // Матеріали для українсько-руської етнології. – Т. 9. – Львів : [б. в.], 1907.
142. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 640 с.
143. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992–1993. – Т. 3. – 592 с.
144. Гуменюк Г. М. Формування національної свідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Г. М. Гуменюк ; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2000. – 20 с.
145. Гуменюк Д. Благослови, Мати! Казка-есеї / Д. Гуменюк. – Репринт. вид. – К. : КМ Academia, 1994. – 228 с.
146. Гусев В. От обряда к народному театру / В. Гусев // Фольклор и этнография. – Л. : [б. и.], 1971. – С. 54–67.
147. Гуслистий К. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К. : Держполітвидав, 1954. – 88 с.
148. Давидюк В. Реліктове значення ініціальних ритуалів у поліській весільній обрядовості / В. Давидюк // Родовід. – 1994. – Ч. 9. – С. 26–30.
149. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда / В. Ф. Давидюк. – Львів : Світ, 1992. – 176 с.
150. Давидюк В. Ф. Поліська дома : фольклорно-діалектолог. зб. / В. Ф. Давидюк, Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ Волин. обл. упр. по пресі, 1991. – С. 32–33.
151. Давидюк В. Ф. Давнє звичаєве право в ігровій культурі українців / В. Ф. Давидюк // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. пр. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 226–233.
152. Давидюк В. Ф. Культ вовка на Поліссі / В. Ф. Давидюк // Берегиня. – 1999. – Ч. 4–5. – С. 51–61.
153. Давня історія України : у 2 кн. / П. П. Толочко та ін. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1. – 240 с.
154. Давня історія України : у 2 кн. / П. П. Толочко та ін. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 2. – 224 с.

155. Даниленко В. М. Кам'яна могила / В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1986. – 152 с.
156. Деделюк Н. А. Стратегія фізичного виховання дітей та молоді у Київській Русі / Н. А. Деделюк // Молода спортивна наука України : зб. наук. пр. з галузі фіз. культури та спорту. – Вип. 6. – Львів : [б. в.], 2002. – Т. 1. – С. 26–28.
157. Деделюк Н. А. Використання традицій фізичного виховання Київської Русі у сучасних формах роботи з учнівською молоддю / Н. А. Деделюк // Молода спортивна наука України : зб. наук. пр. з галузі фіз. культури та спорту. – Вип. 7. – Львів : [б. в.], 2003. – Т. 1. – С. 166–170.
158. Деделюк Н. А. Традиції фізичного виховання Київської Русі та їх використання в загальноосвітній школі : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / Н. А. Деделюк ; Львів. держ. ін-т фіз. культури. – Львів, 2004. – 20 с.
159. Деделюк Н. А. Традиції фізичного виховання в Київській Русі / Н. А. Деделюк, А. В. Цюсь. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2004. – 192 с.
160. Дем'янюк О. Й. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки першої світової війни : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 20.02.22 / О. Й. Дем'янюк ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2004. – 20 с.
161. Деминский А. И. История донецкого спорта как научная проблема / А. И. Деминский, В. Н. Канунников. – С. 300–302.
162. Деминский А. И. Основы теории и методики физического воспитания / А. И. Деминский. – Донецк : АО Донеччина, 1995. – 520 с.
163. Денисюк Н. Н. Праукраїнська цивілізація / Н. Н. Денисюк. – К. : [б. в.], 1999. – 126 с.
164. Детские подвижные игры народов СССР / сост. А. В. Кенеман ; под ред. Т. И. Осокиной. – М. : Просвещение, 1988. – 239 с.
165. Джеджула Ю. У часі і просторі суцї / Ю. Джеджула // Освіта. – 1992. – 11 листоп. – С. 12.
166. Джеджула Ю. У часі і просторі суцї / Ю. Джеджула // Освіта. – 1992. – 3 листоп. – С. 14.
167. Джузь В. Деякі філософсько-методологічні аспекти впровадження української спортивної термінології в галицькому краї / В. Джузь // Українська спортивна та військовопохідна термінологія : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 1994. – С. 31–36.
168. Дикарев М. Збірки сільської молоді на Україні / М. Дикарев // Матеріали до української етнології. – Львів : [б. в.], 1918. – Т. XVIII. – С. 170–275.
169. Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині / М. Дикарев // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів : [б. в.], 1905. – Т. VI. – С. 113–204.
170. Динев П. Болгарский фольклор / П. Динев. – София : [б. и.], 1959. – С. 305–306.
171. Дмитрук Н. Матеріали з народного календаря, зібрані на Волині в 1923–1929 рр. / Н. Дмитрук // Рукоп. від. Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, ф. 1–5, од. зб. 403.
172. Доманицький В. Народний календар у Ровенському повіті Волинської губернії / В. Доманицький // Матеріали до української етнології. – Львів : [б. в.], 1912. – Т. XV. – С. 62–89.
173. Драгоманов М. Україна в її словесності. Розвідки / М. Драгоманов. – Львів : [б. в.], 1839. – Т. 1. – 268 с.
174. Дражева Р. Обряды, связанные с охраной здоровья в празднике летнего солнцестояния у восточных и южных славян / Р. Дражева // Сов. этнография. – 1973. – № 6. – С. 38–45.

175. Древние российские стихотворения, собранные Киреем Даниловым. – М. : [б. и.], 1977. – № 3.
176. Дрозд Р. Структура боротьби «хрест» / Р. Дрозд // Українські національні одноборства: становлення і розвиток : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 13–16.
177. Дубогай А. Д. Управлять здоровьем смолоду / А. Д. Дубогай. – Киев : Молодь, 1985. – 112 с.
178. Душанин С. А. Самоконтроль физического состояния / С. А. Душанин, Е. А. Пиров, Л. Я. Иващенко. – Киев : Здоров'я, 1980. – 128 с.
179. Дюпперон Г. А. Краткий курс по истории физических упражнений / Г. А. Дюпперон. – Л. : [б. и.], 1924.
180. Ельконин Д. В. Психология игры / Д. В. Ельконин. – М. : Просвещение, 1978. – 304 с.
181. Еремина В. И. Ритуал и фольклор / В. И. Еремина. – Л. : [б. и.], 1991. – С. 93.
182. Ефименко П. Записки Русского Императорского Географического Общества по Отделению Етнографии / П. Ефименко. – М. : [б. и.], 1868. – Т. II. – С. 79–112.
183. Єфименко А. Я. На Україні / А. Я. Єфименко. – М. : [б. в.], 1901. – Вип. 3. – С. 43–44.
184. Єфімова Н. Г. Методика проведення рухливих ігор / Н. Г. Єфімова. – К. : Рад. шк., 1969. – 102 с.
185. Жарський Е. Що таке фізична культура / Е. Жарський. – Львів : Вид. Іван Тиктор, 1937. – 32 с.
186. Жарський Е. Боротьба навкулачки (бокс) / Е. Жарський. – Львів : Сокіл-Батько, 1936. – 32 с.
187. Жарський Е. Легкоатлетика / Е. Жарський. – Львів : Сокіл-Батько, 1936. – 36 с.
188. Жарський Е. Основи спортивного тренінгу / Е. Жарський. – Львів : Вогні, 1931. – 36 с.
189. Жарський Е. Фізичне виховання / Е. Жарський. – Львів : Сокіл-Батько, 1937. – 32 с.
190. Жаткович Ю. Записки етнографічні з Угорської Русі / Ю. Жаткович // Етнограф. зб. – Львів : [б. в.], 1896. – Т. 2. – С. 24–25.
191. Жилюк В. Використання елементів народної фізичної культури / В. Жилюк // Актуальні проблеми підготовки спеціалістів у галузі фізичної культури і спорту : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2000. – С. 41–42.
192. Завацький В. І. Особливості системної організації сенсорних та сомато-вегетативних функцій в різних умовах життєдіяльності людини : автореф. дис. ... д-ра біол. наук : спец. 03.00.13 / В. І. Завацький ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 34 с.
193. Завацький В. І. Козацькі забави / В. І. Завацький, А. В. Цьось, О. І. Бичук, Л. І. Пономаренко. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – 112 с.
194. Заглада Н. Побут селянської дитини : матеріали до моногр. с. Старосілля / Н. Заглада // Матеріали до етнології. – К. : [б. в.], 1929. – Т. 1. – С. 22, 28, 158.
195. Задунайський В. Відродження українських козацько-лицарських традицій бойового мистецтва на Донеччині / В. Задунайський // Межэтнокультурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. – Донецк : [б. и.], 2000. – С. 175–176.
196. Задунайський В. Козацько-лицарське мистецтво-сутність української козацької старшини / В. Задунайський // Вісн. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. – Донецьк : [б. в.], 2001. – Т. 1. – С. 78.
197. Задунайський В. Сучасні українські бойові мистецтва і родова козацька спадщина / В. Задунайський // Українські національні одноборства: становлення і розвиток : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 17–20.
198. Залізняк Л. Образ воїна-звіра в козацькій міфології / Л. Залізняк // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 41.

199. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізняк. – К. : Абрис, 1994. – 256 с.
200. Замятнин С. Н. Очерки по палеолиту / С. Н. Замятнин. – М. ; Л. : [б. и.], 1961. – С. 48.
201. Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре / В. Г. Збеневич. – Киев : Наук. думка, 1980. – 180 с.
202. Зернова А. В. Матеріали по сільськогосподарській магії в Дмитровському уезді / А. В. Зернова // Сов. етнографія. – 1932. – № 3. – С.19.
203. Зотова Н. В. К вопросу о народных подвижных играх туркменских детей / Н. В. Зотова // Докл. II Науч. конф., посвящ. проблемам «Климат, учение, спорт». – Ташкент : [б. и.], 1963. – С. 233–235.
204. Зубрицький М. Народний календар (звичаї і повірки) / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів : [б. в.], 1900. – Т. III. – С. 33–60.
205. Ивакин Г. Ю. Раскопки в северозападной части Подола / Г. Ю. Ивакин, Л. Я. Степаненко // Археологическое исследование в Киеве в 1978–1983 гг. – Киев : Наук. думка, 1985. – С. 77–105.
206. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / В. В. Иванов. – Харьков : [б. и.], 1898. – Т. 1. – С. 239.
207. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей : монография / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1974. – 342 с.
208. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / П. В. Иванов // Сб. Харьк. истор.-филол. о-ва. – Харьков : [б. и.], 1907. – Кн. 17. – С. 77–163.
209. Иванчик А. Й. Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию / А. Й. Иванчик // Сов. етнографія. – 1988. – № 5. – С. 48.
210. Ивашенко Л. Я. Методика физкультурно-оздоровительных занятий / Л. Я. Ивашенко, Т. Ю. Круцевич. – Киев : УГУФВС, 1994. – 126 с.
211. Ивашенко Л. Я. Самостоятельные занятия физическими упражнениями / Л. Я. Ивашенко, Н. П. Страпко. – Киев : Здоров'я, 1988. – 156 с.
212. Игры народов СССР / сост. Л. В. Былеева, В. М. Григорьев. – М. : Физкультура и спорт, 1985. – 269 с.
213. Игры народов СССР : сб. материалов / сост. В. Н. Всеволодский-Гернгросс и др. ; введ. В. Н. Всеволодского-Гернгросс. – М. ; Л. : Академия, 1933. – 563 с.
214. Ипатьевская летопись // ПРСЛ. – Т. 2. – М., 1962. – С. 744.
215. История физической культуры и спорта : учеб. для ин-тов физ. культуры / под ред. В. В. Столбова. – М. : Физкультура и спорт, 1983. – 359 с.
216. История физической культуры : учеб. для студ. пед. ин-тов. – М. : Просвещение, 1989. – 288 с.
217. Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. – Кн. 5 / В. М. Истрин // Летописи истор.-филол. о-ва при Новорос. ун-те. – Одесса : [б. и.], 1910. – Т. 16, ч. 2. – С. 11.
218. Иванов И. Возникновение и развитие конного спорта / И. Иванов. – М. : [б. и.], 1960. – 210 с.
219. Ігри дитячі. – Т. 4. – К. : Укр. рад. енцикл., 1979. – С. 334.
220. ІМФЕ, ф. 1–2 дод., од. зб. 291, арк. 9.
221. ІМФЕ, ф. 1–5, од. зб. 397, арк. 4.
222. ІМФЕ, ф. 29–30, од. зб. 329, арк. 14.
223. Історія українського війська. – Львів : [б. в.], 1936. – Ч. 1. – 288 с.
224. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 1994. – 656 с.
225. Історія української літератури. – Київ ; Львів, 1923. – Т. 1. – С. 155.

226. Каган Г. Д. Каракалпакские народные игры / Г. Д. Каган. – Ташкент : Укитувчи, 1969. – 32 с.
227. Каган Г. Д. О некоторых вопросах использования в физкультурной практике народных детских игр, физических упражнений и видов спорта / Г. Д. Каган // Материалы Науч. конф. по истории организации и социологии физкультуры и спорта, посвящ. 100-летию со дня рождения В. И. Ленина и 50-летию комсомола. – Нальчик : [б. и.], 1970. – С. 109–110.
228. Кагаров Е. Культ фетишей, растений / Е. Кагаров. – СПб. : [б. и.], 1913. – С. 93–129.
229. Кагаров Е. Мифологический образ дерева, растущего корнями вверх / Е. Кагаров // Докл. Акад. наук СССР. Сер. В. – 1928. – № 15. – С. 331–335, 448.
230. Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н. э.) / В. И. Кадеев. – Харьков : Бизнес-Информ, 1996. – 208 с.
231. Календарно-обрядові пісні / упоряд., передм., приміт. О. Ю. Чебанюк. – К. : Дніпро, 1987. – 392 с.
232. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы Исторические корни и развитие обычаев. – М. : Наука, 1983. – 223 с.
233. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы, конец XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М. : Наука, 1977. – 358 с.
234. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы, конец XIX – начало XX в. Летне-осенние праздники. – М. : Наука, 1978. – 296 с.
235. Камінський В. Нариси звичаєвого права України / В. Камінський. – К. : [б. в.], 1928. – С. 8–12.
236. Камінський В. Свято Купала на Волинському Поліссі / В. Камінський // Етногр. вісн. – К. : [б. в.], 1927. – Кн. 5. – С. 11–23.
237. Кантемир Д. Описание Молдавии / Д. Кантемир. – Кишинев : [б. и.], 1973. – С. 8–12.
238. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини. – М. : [б. и.], 1987. – С. 107–121.
239. Карнаухов Ю. С. Городки – любимая народная игра / Ю. С. Карнаухов. – М. : Физкультура и спорт, 1955. – 32 с.
240. Карышковский П. О. О монетах с надписью ЕМІНАКО / П. О. Карышковский // Сов. археология. – 1960. – № 1. – С. 184–193.
241. Качур А. Проблеми україномовного забезпечення галузі «Фізичне виховання й спорт» / А. Качур, Н. Назаренко // Українська спортивна та військово-похідна термінологія : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 1994. – С. 4–5.
242. Кашенко А. Ф. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове / А. Ф. Кашенко. – К. : Веселка, 1992. – 302 с.
243. Кизекенов М. Б. Педагогическое значение казахских национальных игр / М. Б. Кизекенов // Материалы XX Юбилей. науч. конф. – Алма-Ата : [б. и.], 1965. – С. 43–45.
244. Київська Русь // Українська Радянська енциклопедія. – Т. 5. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1980. – С. 133–136.
245. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному висвітленні : у 3 кн., 6 т. / С. Килимник. – Факс. вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – Кн. I, т. I : Зимовий цикл ; Т. 2 : Весняний цикл. – 400 с.
246. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному висвітленні : у 3 кн., 6 т. / С. Килимник. – Факс. вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – Т. 3 : Весняний цикл ; Т. 4 : Літній цикл. – 528 с.
247. Кириченко Т. Життєвий шлях та чемпіонський спадок Івана Піддубного / Т. Кириченко // Фіз. вих., спорт і культура здоров'я у сучас. суспільстві : зб. наук. пр. – Луцьк : Медіа, 1999. – С. 45–50.

248. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. / А. Н. Кирпичников. – Л. : Наука, 1976. – 136 с.
249. Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні / Ю. Д. Климець. – К. : Наук. думка, 1990. – 144 с.
250. Климишин И. А. Календарь и хронология / И. А. Климишин. – М. : Наука, 1999. – 480 с.
251. Климишин И. А. Календар природи і людини / И. А. Климишин. – Львів : Вища шк., 1983. – 176 с.
252. Кліш І. С. Використання засобів етнопедагогіки у фізичному вихованні дітей до 3-річного віку : метод. посіб. для батьків / І. С. Кліш. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 67 с.
253. Кліш І. С. Виховання у дітей норм і навиків здорового способу життя / І. С. Кліш // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. – Львів : ЛДДФК, 1999. – С. 150–154.
254. Кліш І. С. Фізичне виховання дітей до 3-річного віку засобами етнопедагогіки : автореф. дис... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / І. С. Кліш ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 20 с.
255. Кліш І. С. Фізичний розвиток і гартування особи засобами материнського виховання / І. С. Кліш // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1998. – № 8. – С. 7–9.
256. Ковальчук О. В. Українське народознавство / О. В. Ковальчук. – К. : Освіта, 1992. – 260 с.
257. Коверко Б. І. Сокільський і січовий гімнастичний рух у Галичині на початку XX століття / Б. І. Коверко // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. пр. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 62–74.
258. Ковпак І. Проблеми здоров'я дітей у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / І. Ковпак // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. – Луцьк : Медіа, 1999. – С. 41–45.
259. Козіброцький С. П. Програмно-нормативні основи фізичного виховання студентів (історико-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / С. П. Козіброцький ; Львів. держ. ін-т фіз. культури. – Львів, 2002. – 16 с.
260. Козій Ю. С. Спортивний рух в середовищі західної української діаспори : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / Ю. С. Козій ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 18 с.
261. Колесникова Л. Г. Спорт в Античном Херсонесе / Л. Г. Колесникова. – М. ; Л. : Сов. художник, 1964. – 27 с.
262. Колесса Ф. Мелодії українських народних пісень з Поділля і Холмщини // Матеріали до української етнології. – Т. 16. – Львів : [б. в.], 1916. – 108 с.
263. Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині / Ф. Коломийченко // Матеріали до української етнології. – Львів : [б. в.], 1918. – Т. 18. – С. 123–141.
264. Кондакова Н. Исследование влияния национальных подвижных игр на развитие некоторых двигательных качеств у младших школьников / Н. Кондакова // Материалы науч.-метод. конф. по вопр. физ. восп. в шк. и развития юнош. спорта. – Ереван : [б. и.], 1969. – Т. I. – С. 253–255.
265. Констебл Д. Неандертальцы / Д. Констебл ; пер. с англ. И. Гуровой ; ред. и предисл. Ю. Г. Рычкова. – М. : Мир, 1978. – 160 с.
266. Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку / К. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К. : [б. в.], 1926. – Вип. 1–2. – С. 40–71.
267. Коробка Н. Весенняя игра-песня «Воротар» и песни о кн. Романе / Н. Коробка // Изв. отд. рус. яз. – 1899. – Т. 4. – С. 589–640.
268. Коробка Н. Восточная Волинь / Н. Коробка // Живая старина. – 1891. – Вып. 1. – С. 32.

269. Коросько Ю. Історія розвитку Школи бойового гопака / Ю. Коросько // Українські національні однокорства: становлення і розвиток : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 21–25.
270. Короткі відомості про свята Православної Церкви // Українська Православна Церква (Київський пап'ярхат). – 1993. – 112 с.
271. Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры / М. О. Косвен. – М. : [б. и.], 1953. – С. 160.
272. Костащук К. В. Парубоцька громада в селі Тулові на Покутті в Галичині / К. В. Костащук // Побут. – 1929. – Ч. 4–5. – С. 23.
273. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. Костомаров. – 1843. – С. 52.
274. Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України / В. Кравченко. – Житомир : [б. в.], 1928. – Т. 1. – С. 112.
275. Кравченко В. Народні оповідання і казки (етнографічні матеріали) / В. Кравченко. – Житомир : [б. в.], [б. р.]. – С. 70–71.
276. Крамаренко М. Різдвяні сьветки в станиці Павлівській Єйського одділу на Чорногорії / М. Крамаренко // Етногр. зб. – Львів : [б. в.], 1895. – Т. 1. – С. 1–24.
277. Крачковский Ю. Ф. Быт западнорусского селянина / Ю. Ф. Крачковский. – М. : [б. и.], 1874. – С. 117.
278. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1992. – 560 с.
279. Кругляк О. Від гри до здоров'я нації. Рухливі та українські народні ігри. Естафети на уроках фізичної культури / О. Кругляк, Н. Кругляк. – Тернопіль : [б. в.], 2000. – 80 с.
280. Крук М. Розробка завдань та змісту фізичного виховання у творчості К. Ушинського / М. Крук // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. – Луцьк : Медіа, 1999. – С. 55–59.
281. Круцевич Т. Ю. Управління фізичним станом підлітків в системі фізичного виховання : автореф. дис. ... д-ра наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / Т. Ю. Круцевич ; Нац. ун-т фіз. вих. і спорту України. – К., 2000. – 1990. – 44 с.
282. Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья / С. Д. Крыжицкий. – Киев : Наук. думка, 1993. – 246 с.
283. Кудикіна Н. В. Теоретичні засади педагогічного керівництва ігровою діяльністю молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Н. В. Кудикіна ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2004. – 41 с.
284. Кузеля З. Посижіне і забави при мерці в українськiм похороннiм обрядi / З. Кузеля // ЗНТШ. – 1914. – Т. 121. – С. 178–210.
285. Кузеля З. Українські похоронні звичаї і обряди в етнографічній літературі / З. Кузеля // Етногр. зб. – Львів : [б. в.], 1912. – Т. 31–32.
286. Кулик В. В. Від всеобучу до світових рекордів: історія розвитку фізкультурного і спортивного руху на Україні : нарис / В. В. Кулик. – К. : Здоров'я, 1971. – 183 с.
287. Кулик Я. Л. Історія виникнення й розвитку фізичної культури та спорту на Україні / Я. Л. Кулик, С. А. Костюк, М. І. Петренко. – Вінниця : Логос, 1997. – 133 с.
288. Кулиш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. – СПб. : [б. и.], 1857. – С. 51.
289. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта : пер. с венг. / Л. Кун. – М. : Радуга, 1982. – 400 с.
290. Куплений В. Козацький танець в «Енеїді» Івана Котляревського / В. Куплений // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 5. – С. 49–56.
291. Куровський В. Триглав – священна зброя характерників / В. Куровський // Українські національні однокорства: становлення і розвиток : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 26–32.

292. Курочкін О. В. «Цигани» з Червоної Греблі / О. В. Курочкін // Пам'ятки України. – 1990/1991. – № 4/1. – С. 58–63.
293. Курочкін О. В. Маски тварин у поховальних іграх українців / О. В. Курочкін // Родовід. – 1992. – № 4. – С. 32–38.
294. Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність / О. В. Курочкін. – К. : Наук. думка, 1978. – 192 с.
295. Курочкіна С. Українські дитячі народні рухливі ігри дошкільнят / С. Курочкіна, Г. Курочкін // Актуальні питання розвитку спортивних і рухливих ігор: сучасний стан та перспективи : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2002. – С. 168–172.
296. Кутельмах К. «Спасова борода»: магія чи реальність? Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах українців (за матеріалами Центрального Полісся) / К. Кутельмах // Древліани : зб. ст. і матеріалів з історії та культури Поліс. краю. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1996. – С. 233–250.
297. Кухтій А. О. Організаційні основи розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні впродовж ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / А. О. Кухтій ; Львів. держ. ін-т фіз. культ. – Львів, 2002. – 20 с.
298. Куц О. С. Фізкультурно-оздоровча робота з учнівською молоддю / О. С. Куц. – Київ ; Вінниця : Континент-Прим, 1995. – 208 с.
299. Куц О. С. Національні ігри і свята в системі фізкультурно-оздоровчої роботи зі школярами / О. С. Куц, В. А. Леонова, О. В. Рушило // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні : зб. наук. пр. – Рівне : Ліста, 1999. – С. 186–188.
300. Кучінко М. М. Исследования в Черновицкой и Вольнской областях / М. М. Кучинко // Археологические открытия 1974 г. – М. : [б. и.], 1975. – С. 311–312.
301. Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / М. М. Кучінко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1996. – 208 с.
302. Кучінко М. М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV століттях / М. М. Кучінко. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 159 с.
303. Кушка Б. До питання перекладу спортивних термінів з французької мови на українську / Б. Кушка // Українська спортивна та військово-похідна термінологія : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 1994. – С. 51–55.
304. Лабскір В. М. Корені й особливості олімпійського менталітету українців / В. М. Лабскір // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. пр. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 216–226.
305. Лабскір В. М. Наследие греческого олимпизма / В. М. Лабскір, А. И. Любив. – Харьков : [б. и.], 1994. – 114 с.
306. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – 1962. – Т. I. – С. 436.
307. Лантух В. В. История / В. В. Лантух. – Харьков : [б. и.], 1999. – 240 с.
308. Левків В. І. Використання засобів української народної фізичної культури у фізичному вихованні дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / В. І. Левків ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – 17 с.
309. Левків В. І. Використання засобів української народної фізичної культури у навчально-виховному процесі дітей молодшого шкільного віку / В. І. Левків // Метод. бюл. Упр. освіти Департаменту гуманіт. та соц. політики Львів. міськвиконкому. Інформ.-метод. центр освіти. – Львів : [б. в.], 1997. – Ч. 11. – С. 61–75.
310. Левків В. І. Застосування засобів української народної фізичної культури на уроках фізичної культури дітей молодшого шкільного віку / В. І. Левків // Молода спортивна наука України : матеріали II Всеукр. наук. конф. аспір. – Львів : ЛДІФК, 1998. – Т. 2. – С. 188–193.

311. Левків В. І. Особливості застосування українських народних фізичних вправ на уроках фізичної культури дітей молодшого шкільного віку / В. І. Левків // Молодіжні проблеми в Україні: стан та шляхи вирішення : зб. наук. ст. – Львів : ЛДІФК, 1997. – С. 94–101.
312. Левків В. І. Різновиди протиборства та ігри з елементами протиборства як засоби української народної фізичної культури / В. І. Левків // Народознавчі зошити. – 1997. – С. 115–131.
313. Левків В. Традиції фізичного виховання української молоді та можливості їх впровадження у сучасне життя студентів / В. Левків, В. Соломко // І чужому навчайтесь... : зб. наук. пр. – Львів : [б. в.], 1996. – С. 279–284.
314. Легенди та перекази / упор. та прим. А. Л. Іоаніді. – К., 1985.
315. Лекарев В. С. Исползуя народные игры / В. С. Лекарев // Физ. культура в шк. – 1967. – № 1. – С. 49.
316. Лепкий Д. Деякі вірування про дитину / Д. Лепкий // Зоря. – 1886. – № 15–16. – С. 269.
317. Летописный сборник, именуемый Патреаршею или Никоновскою летописью // ПРСЛ. – 1965. – Т. 9. – С. 32, 239.
318. Линдорф М. Богатырские забавы: народные литовские игры Спортивные игры / М. Линдорф. – 1986. – № 11. – С. 18–19.
319. Ліндсей Дж. Коротка історія культури : в 2 т. / пер. з англ. Г. Герасимчуків. – К. : Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 223 с.
320. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1990. – 591 с.
321. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
322. Лой Б. Українська козацька педагогіка і духовність формування умолоді фізичної і психофізичної культури / Б. Лой // Актуальні питання розвитку спортивних і рухливих ігор: сучасний стан та перспективи : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2002. – С. 179–184.
323. Лукашев М. Н. И были схватки боевые...: Рассказы о неизвестных эпизодах из славного прошлого отечественной борьбы, бокса и кулачного боя / М. Н. Лукашев. – М. : Физкультура и спорт, 1990. – 240 с.
324. Лысенко П. Ф. Археологическое изучение древнего Берестя / П. Ф. Лысенко // Древнерусское государство и славяне. – Мн. : Наука и техника, 1983. – С. 71–73.
325. Лясота Е. Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97–110.
326. Львовский П. Д. Балистические качества древнейших образцов метательного оружия / П. Д. Львовский // Изв. Арт. акад. РККА. – 1932. – Т. 1. – С. 215.
327. Магльований А. В. Закономірності взаємозв'язку розумової і фізичної працездатності студентів і методи оптимізуючого управління цими засобами фізичного виховання і спорту : автореф. дис. ... д-ра біол. наук : спец. 05.13.09 / А. В. Магльований ; Ін-т кібернетики ім. В. М. Глушкова. – К., 1993. – 36 с.
328. Мазаев А. И. Праздник как социально-художественное явление / А. И. Мазаев. – М. : Наука, 1978. – 392 с.
329. Мазур Л. О. Філософія життя й ідеологія українського національного тіловиховання / Л. О. Мазур, П. Мартин // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. пр. – К. : ІЗМН, 1997–1999. – С. 208.
330. Мазур Л. Українська спортивна термінологіка: шлях до єдності поняття та явища / Л. Мазур // Українська спортивна та військово-похідна термінологія : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 1994. – С. 16–19.

331. Макар Ю. І. Історія України від найдавніших часів до наших днів / Ю. І. Макар, Б. Ф. Білецький, А. П. Коцур та ін. – Чернівці : [б. в.], 1998. – 336 с.
332. Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила / С. В. Максимов. – СПб. : [б. в.], 1903. – С. 101–462.
333. Максимович М. А. Дни месяцы украинского селянина / М. А. Максимович // Рус. беседа. – 1856. – № 1. – С. 61–83 ; № 3. – С. 73–108.
334. Малинка А. Ивана Купала в Черниговской губернии / А. Малинка // Этногр. обозрение. – М. : [б. и.], 1898. – Кн. 37. – С. 129–131.
335. Малинка А. Н. Этнографические мелочи (из местечка Веркиевки Нежинского уезда, Черниговской губ.) / А. Н. Малинка // Этногр. обозрение. – 1989. – № 1. – С. 160.
336. Манжура И. Крещенские скачки в Екатеринославской губернии / И. Манжура // Киев. старина. – 1891. – Т. 34. – С. 486–489.
337. Маринов Д. Народна вера и религиозные обычаи / Д. Маринов. – София : [б. и.], 1914. – С. 482.
338. Мартин П. М. До питання генезис українського молодіжного руху та місця фізичного виховання в ньому / П. М. Мартин // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. пр. / за ред. С. С. Єрмакова. – Х. : ХХІІІ, 1999. – № 2. – С. 9–12.
339. Мартин П. М. Методи виховання дітей засобами фізичної культури в молодіжних організаціях / П. М. Мартин // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Сер. 3 : Педагогіка і психологія. – 1998. – № 5. – С. 143–145.
340. Мартин П. М. Організаційно-педагогічні особливості фізичного виховання старшокласників у сучасних молодіжних організаціях: автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / П. М. Мартин ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 20 с.
341. Мартинюк І. В. Національна система виховання: шляхи реалізації / І. В. Мартинюк // Рідна шк. – 1994. – № 3–4. – С. 13–17.
342. Мартинюк Л. Застосування елементів українських чоловічих танців та народних ігор для розвитку спеціальної спритності у тренувальному процесі українського рукопашу гопака / Л. Мартинюк // Українські національні однокорства: становлення і розвиток : матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 2002. – С. 45–52.
343. Мартинюк Л. Роль генетичних чинників у формуванні та розвитку українського рукопашу / Л. Мартинюк // Орієнтири. – 2000. – № 2. – С. 27–28.
344. Мартинюк М. До проблеми упорядкування термінології і стрілецького спорту та дотичної до неї військової термінології / М. Мартинюк // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. аспір. галузі фіз. культ. та спорту. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 55–58.
345. Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии / В. П. Милорадович. – Харьков : [б. и.], 1897. – 224 с.
346. Милорадович В. Средняя Лубенщина / В. Милорадович // Киев. старина. – 1903. – Т. 83. – С. 28–29.
347. Миханько М. Ягільки: 51 українська народна пісня і забава на Великдень / М. Миханько. – Львів : Мельма, 1922. – 56 с.
348. Мицик В. Купайло у Вишнопілі / В. Мицик // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 3. – С. 60.
349. Мицик В. Ф. Свята сонячного циклу / В. Ф. Мицик. – К. : Т-во «Знання України», 1991. – 48 с.
350. Мицик В. Ясне-красне Купайло / В. Мицик // Українська культура. – 1991. – № 5. – С. 18–32.

351. Мицик Ю. А. Як козаки воювали / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1991. – 302 с.
352. Мірошніченко В. «Флібустьєри», «мінітмени», «лицарі»... / В. Мірошніченко // Наука і суспільство. – 1991. – 302 с.
353. Міщенко М. О. Народний календар / М. О. Міщенко. – К. : Веселка, 1995. – 126 с.
354. Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности / Т. Г. Мовша // Духовная культура древних обществ на территории Украины : сб. науч. тр. – Киев : Наук. думка, 1991. – С. 34–47.
355. Мозаїки та фрески Софії Київської / авт.-уклад. І. Ф. Тоцька. – К. : Мистецтво, 1975. – 60 с.
356. Мозолевський Б. М. Скіфський степ / Б. М. Мозолевський. – К. : Наук. думка, 1983. – 200 с.
357. Мочульський М. Купальські обряди / М. Мочульський // Центр. держ. істор. арх. у Львові, ф. 309, оп. 1, од. зб. 1659, арк. 39–40.
358. Мудрик С. Б. Вплив національних рухливих ігор на рухову підготовленість дітей 1–3 класів / С. Б. Мудрик // Физ. восп. студ. творч. спец. : сб. науч. тр. – Харьков : ХХПИ, 1998. – № 2. – С. 45–46.
359. Мудрик С. Б. Ефективність застосування національних рухливих ігор на уроках фізичної культури у початковій школі : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / С. Б. Мудрик ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 18 с.
360. Мудрик С. Б. Рухливі ігри на уроках фізичної культури : навч.-метод. посіб. / С. Б. Мудрик. – Луцьк : Надтир'я, 1996. – 155 с.
361. Мудрик С. Б. Специфіка національних рухливих ігор та організація і методика проведення їх за народним календарем / С. Б. Мудрик // Физ. восп. студ. творч. спец. : сб. науч. тр. – Харьков : ХХПИ, 1999. – № 5. – С. 18–22.
362. Мудрик С. Б. Відношення молодших школярів до уроків фізичної культури та їх обізнаність з народними іграми / С. Б. Мудрик // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. пр. – Х. : ХХПІ, 1999. – № 3. – С. 17–22.
363. Мурахов І. В. Оздоровительные эффекты физической культуры и спорта / И. В. Мурахов. – Киев : Здоров'я, 1989. – 270 с.
364. Мюллер Й. Історична дисертація про козаків / Й. Мюллер // Всесвіт. – 1988. – № 6. – С. 131–137.
365. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.
366. Народні ігри та забави / упоряд. Г. В. Воробей. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1992. – 57 с.
367. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. – М. : [б. и.], 1878. – Ч. 3, отд. 2. – С. 7.
368. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / І. Нечуй-Левицький // Ескіз української міфології. – К. : АТ «Обереги», 1993. – 88 с.
369. Нидерле Л. Быт и культура древних славян / Л. Нидерле. – Прага : Пламя, 1924. – 285 с.
370. Никифоровский Н. Я. Простонародные прикметы и поверья / Н. Я. Никифоровский. – Витебск : [б. и.], 1897. – С. 238.
371. Николаев Ю. М. Теоретико-методологические основы физической культуры в преддверии XXI века / Ю. М. Николаев. – М. : [б. и.], 1998. – 217 с.
372. Новик Е. С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме (опыт сопоставления структур) / Е. С. Новик. – М. : [б. и.], 1984. – С. 13.

373. Новгородская летопись по Синодальному харатеиному списку. – СПб. : [б. и.], 1888. – С. 149, 201.
374. Новоселов Н. В. Проблемы истории советской физической культуры / Н. В. Новоселов, А. А. Домогаров // Теория и практика физ. культуры. – 1963. – № 2. – С. 23–24.
375. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – СПб. : [б. и.], 1864. – С. 9.
376. Нудьга Г. Українська пісня в світі. Дослідження / Г. Нудьга. – К. : [б. в.], 1989. – 136 с.
377. Обряди // Українська радянська енциклопедія. – К. : [б. в.], 1982. – Т. 7. – С. 468.
378. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / сост. М. А. Маркевич. – Киев : Час, 1991. – 112 с.
379. Озарищук В. М. Из Буковинских Карпатских гор / В. М. Озарищук // Наука. – Вена : [б. и.] 1889. – С. 602.
380. Окопний А. Новаторське використання системи фізичного виховання в педагогічній роботі професора О. Тисовського / А. Окопний // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. пр. за ред. С. С. Єрмакова. – Х. : ХХІІІ, 1999. – № 21. – С. 7–11.
381. Окопний А. Проблеми валеологічного виховання у педагогічній спадщині Григорія Ващенко / А. Окопний // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. аспір. галузі фіз. культури та спорту. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 33–36.
382. Окопний А. М. Фізичне виховання в спадщині українських педагогів (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / А. М. Окопний ; Львів. держ. ін-т фіз. культ. – Львів, 2001. – 19 с.
383. Окопний А. Теоретичні засади фізичного виховання у педагогічній спадщині Григорія Ващенко / А. Окопний // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. в галузі фіз. культури і спорту. – Львів : ЛДІФК, 2000. – Вип. 4. – С. 34–35.
384. Олейник Н. А. История физической культуры и спорта на Харьковщине: Люди, годы, факты. 1874–1950 / Н. А. Олейник, Ю. И. Грот. – Харьков : [б. и.], 2002. – 326 с.
385. Олексюк М. М. Український спортивно-гімнастичний рух у західній Україні у 20–30-х роках ХХ століття / М. М. Олексюк // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. ст. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 75–88.
386. Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. Кн. 2 / Є. Онацький. – Буенос-Айрес : [б. в.], 1958. – С. 139–680.
387. Онежские былины, записанные Л. Ф. Гильфердинган летом 1871 года. – М. ; Л. : [б. и.], 1938. – С. 53.
388. Онопрієнко Б. І. Ігри і розваги на воді / Б. І. Онопрієнко. – К. : Здоров'я, 1977. – 104 с.
389. Онищук А. Народний календар у Зелениці Надвірнянського повіту (на Гуцульщині) / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Т. 15. – Львів : [б. в.], 1912. – С. 1–61.
390. Описание Дона вице-адмиралом Крейсом // Северный архив. – 1824. – Т. 2. – С. 283–296.
391. Островерхов-Вареник А. Борисфеніківські Олімпіади / А. Островерхов-Вареник // Наука і суспільство. – 1994. – № 1. – С. 46–51.
392. Палагнюк В. Бокс на Буковині. З історії розвитку / В. Палагнюк, Т. Палагнюк. – Чернівці : Прут, 2000. – 188 с.
393. Палагнюк Т. Тенденції проведення українських національних культурно-спортивних свят / Т. Палагнюк // Проблеми педагогічних технологій : зб. наук. пр. – Луцьк : [б. в.], 1998. – Вип. 3. – С. 66–69.

394. Палагнюк Т. В. Педагогічні основи культурно-спортивної роботи зі старшокласниками в загальноосвітній школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Т. В. Палагнюк ; Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2001. – 18 с.
395. Панібудьласка А. В. Історія української зброї / А. В. Панібудьласка // Канцелярук Б. І. Словник військових термінів / Б. І. Канцелярук. – К. : ПБП «Фотавідеосервіс», 1993. – 128 с.
396. Панькевич І. Великодні ігри і пісні Закарпаття / І. Панькевич // Матеріали до етнології і антропології. – Львів : [б. в.], 1929. – Т. 21–22. – С. 257.
397. Пассек В. Очерки России / В. Пассек. – СПб. : [б. и.], 1838. – Кн. 1. – С. 81–116.
398. Пастернак А. А. Тютюн та люлька... / А. А. Пастернак // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 76–78.
399. Пеклер Х. И. Физическая культура в доклассовом обществе / Х. И. Пеклер // Теория и практика физ. культуры. – 1939. – № 2. – С. 12–14.
400. Першиц А. И. История первобытного общества / А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – М. : Высш. шк., 1982. – 223 с.
401. Песни, собранные П. Н. Рыбниковым. – Т. 2. – М. : [б. и.], 1910. – № 170.
402. Петегрич В. М. Белз / В. М. Петегрич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 131–133.
403. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К. : Фенікс, 1992. – 192 с.
404. Петров Н. Народые праздники / Н. Петров // Тр. Киев. дух. акад. – Киев : [б. и.], 1871. – С. 56–62.
405. Петровский В. В. Организация спортивной тренировки / В. В. Петровский. – Киев : Здоров'я, 1978. – 96 с.
406. Пилат В. Бойовий гопак / В. Пилат. – Львів : Гал. вид. спілка, 1999. – 336 с.
407. Пирогова Е. А. Совершенствование физического состояния человека / Е. А. Пирогова. – Киев : Здоров'я, 1989. – 168 с.
408. Пирогова Е. А. Влияние физических упражнений на работоспособность и здоровье человека / Е. А. Пирогова, Л. Я. Иващенко, Н. П. Страпко. – Киев : Здоров'я, 1986. – 152 с.
409. Письма И. Вагильевича И. Срезневскому 1842–1845 гг. / Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. – Львов : [б. и.], 1905. – С. 178.
410. Пісні з Львівщини : пісенник / упор. Ю. О. Корчинський. – К. : [б. в.], 1988. – С. 39.
411. Платонов В. Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте / В. Н. Платонов. – Киев : Олимп. лит., 1997. – 584 с.
412. Платонов В. Н. Олимпийский спорт / В. Н. Платонов, С. И. Гуськов. – Киев : Олимп. лит., 1994. – 496 с.
413. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / С. П. Плачинда. – К. : Укр. письм., 1993. – 63 с.
414. Плеханов Г. В. Сочинения / Г. В. Плеханов. – М. : [б. и.], 1926. – Т. 4. – С. 54, 317.
415. Повалій Л. Народна педагогіка про здоров'я та фізичний розвиток дітей у сім'ї / Л. Повалій // Актуальні питання розвитку спортивних і рухливих ігор: сучасний стан та перспективи : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2002. – С. 164–168.
416. Подвижные игры : ретроспективный библиогр. указатель (1844–1988 гг.). – Мн. : [б. и.], 1989. – 194 с.
417. Покровский Е. А. Значение детских игр в отношении воспитания и здоровья / Е. А. Покровский. – М. : [б. и.], 1894. – 384 с.
418. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII ст. – 2-ге вид. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – 640 с.

419. Пономарев Н. И. Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания / Н. И. Пономарев. – М. : Физкультура и спорт, 1970. – 248 с.
420. Попеску І. К. Становлення та розвиток фізичної культури і спорту Балканського півострова (XI ст. – 80-ті роки XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 24.00.01 / І. К. Попеску ; Укр. держ. ун-т фіз. вих. і спорту. – К., 1997. – 48 с.
421. Попова О. В. Становлення і розвиток інноваційних педагогічних ідей в Україні у XX ст. / О. В. Попова. – Х. : ОВС, 2001. – 256 с.
422. Потебня А. А. О купальских огнях и сродных с ними представлении / А. А. Потебня // Археол. вестн. – 1867. – Вып. 3. – С. 160.
423. Похвала к Богу о сотворении всей твари Георгия Писиды // Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Ф. Буслаев. – М. : [б. и.], 1861. – С. 921.
424. Похвальное слово Владимиру // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – Киев : [б. и.], 1888. – Кн. 2. – Отд. 2. – С. 59.
425. Пригорницький В. В. Народні свята / В. В. Пригорницький. – Ужгород : Карпати, 1989. – 146 с.
426. Придо Т. Кроманьонский человек / Т. Придо ; пер. с англ. И. Гуровой ; ред. Е. Г. Рычкова. – М. : Мир, 1979. – 160 с.
427. Приступа Є. Українські народні рухливі ігри, розваги та забави: Методологія, теорія і практика / Є. Приступа, О. Сликаковський, М. Лук'янченко. – Дрогобич : ТЗОВ Вимір, 1999. – 449 с.
428. Приступа Є. Н. Теоретичні та методичні аспекти класифікації засобів народної фізичної культури / Є. Н. Приступа, В. І. Левків, Р. С. Мозола // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. ст. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 115–131.
429. Приступа Є. Н. Система народних знань про фізичний розвиток і фізичне виховання / Є. Н. Приступа, В. Д. Чекас. – Львів : ЛТЕА, 1995. – 46 с.
430. Приступа Є. Н. Народна фізична культура українців / Є. Н. Приступа. – Львів : УСА, 1995. – 254 с.
431. Приступа Є. Н. Становлення і розвиток педагогічних основ української народної фізичної культури : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Є. Н. Приступа ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1996. – 48 с.
432. Приступа Є. Н. Українські національні традиції фізичного виховання / Є. Н. Приступа. – Львів : ЛОНМІО, 1995. – 40 с.
433. Приступа Є. Народні ігри українців в системі релігійно-обрядових свят / Є. Приступа, В. Левків // Метод. рек. на допомогу вчителю фіз. культури / за ред. Л. О. Мазура. – Львів : ЛОНМІО, 1995. – 28 с.
434. Приступа Є. Н. Концептуальні проблеми фізичного виховання у національній школі / Є. Н. Приступа // Національне виховання молоді у навчальних закладах : матеріали наук.-практ. конф. – Львів : [б. в.], 1994. – С. 43–44.
435. Приступа Є. Н. Традиції української національної фізичної культури / Є. Н. Приступа, В. С. Пилат. – Львів : Троян, 1991. – 104 с.
436. Припула О. Авторська навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл з українського бойового мистецтва «Спас» / О. Припула. – Запоріжжя : Шк. Запоріж. традиц. козац. бойового мистецтва «Спас», 1998. – 60 с.
437. Припула О. Спас – бойове мистецтво запорізьких козаків / О. Припула // Шлях перемоги. – 1993. – 12 черв. – С. 8.
438. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Л. : [б. и.], 1986. – С. 66–81.

439. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники / В. Я. Пропп. – Л. : Изд. Ленинград. ун-та, 1965. – С. 79, 83.
440. Прядченко В. Ф. Физическая культура и спорт на Прикарпатье (1917–1966 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / В. Ф. Прядченко ; Моск. обл. гос. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – М., 1972. – 24 с.
441. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине 17 века, описанное его сыном, архидьяконом Павлом Алепским. – М. : [б. и.], 1897. – 36 с.
442. Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры / Д. С. Раевский. – М. : Наука, 1985. – 255 с.
443. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
444. Римар О. В. Історико-соціальні аспекти розвитку параолімпійського руху в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.01 / О. В. Римар ; Львів. держ. ін-т фіз. культури. – Львів, 2002. – 19 с.
445. Ріпецький О. Парубочі і дівочі звичаї в селі Андріяшівці на Полтавщині / О. Ріпецький // Матеріали до української етнології. – Львів : [б. в.], 1918. – Т. 18. – С. 155–169.
446. Ровний А. С. Сенсорні механізми управління точнісними рухами людини / А. С. Ровний. – Х. : ХАДІФК, 2001. – 220 с.
447. Романенко В. А. Двигательные способности человека / В. А. Романенко. – Донецк : Новый мир, 1999. – 336 с.
448. Руденко Ю. Д. Розвиток теорії і практики формування в учнів наукового світогляду в історії педагогіки України (1917–1941) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Ю. Д. Руденко ; Укр. держ. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова. – К., 1995. – 44 с.
449. Русова С. Ф. Теорія і практика дошкільного виховання / С. Ф. Русова. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1978. – 127 с.
450. Русская Правда // Российское законодательство X–XX веков. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – М. : [б. и.], 1984. – С. 71.
451. Русские былины старой и новой записи / Имп. о-во любителей естествознания, антропологии и этнографии. Этногр. отд-ние ; под ред. акад. Н. С. Тихонравова и проф. В. Ф. Миллера. – М. : А. А. Левенсон, 1894. – VIII, 88, 304 с. : 2 л. ил., нот.
452. Русский хронограф. Хронограф редакции 1512 г. // ПРСЛ. – 1911. – Т. 22. – Ч. 1. – С. 367.
453. Русява А. С. Идеологические представления древних греков нижнего Побужья в период колонизации / А. С. Русява // Обряды и верования древнего населения Украины : сб. науч. тр. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 40–61.
454. Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев енеолита / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 24–46 ; № 2. – С. 13–33.
455. Рыбаков Б. А. Ячичество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 784 с.
456. Сапіга В. К. Українські народні свята та звичаї / В. К. Сапіга. – К. : Т-во «Знання України», 1993. – 112 с.
457. Седов В. В. Восточные славяне / В. В. Седов // Археология в СРСР. – М. : Наука, 1982. – С. 72.
458. Селешников С. И. История календаря и хронология / С. И. Селешников. – М. : [б. и.], 1972. – 480 с.
459. Семенко Ю. Шахи в Україні / Ю. Семенко. – Львів : Каменяр, 1993. – 40 с.
460. Семенова О. П. Праздники Рязанской губернии Дальновского уезда / О. П. Семенова // Живая старина. – 1891. – № 4. – С. 199.
461. Семенов-Зусер С. А. Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья / С. А. Семенов-Зусер. – Харьков : [б. и.], 1940. – 42 с.

462. Сергійчук В. І. Морські походи запорожців / В. І. Сергійчук. – К. : Фотовідеосервіс, 1992. – 62 с.
463. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Львів : [б. в.], 1937. – 57 с.
464. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с.
465. Скуратівський В. Святвечір : у 2 кн. / В. Скуратівський. – К. : Вироб.-комерц. фірма «Перлина», 1994. – (Укр. пізнав. б-ка «Земляни». Сер. : Українці). – Кн. 1. – 288 с.
466. Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу / В. Т. Скуратівський. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.
467. Скуратівський В. Т. Місяцелік: Український народний календар / В. Т. Скуратівський. – К. : Мистецтво, 1992. – 208 с.
468. Скуратівський В. Т. Покуть / В. Т. Скуратівський. – К. : Довіра, 1992. – 240 с.
469. Слімаковський О. В. Використання засобів української народної фізичної культури у вихованні студентів : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спорту 24.00.02 / О. В. Слімаковський ; Рівнен. держ. гуманітарний ун-т. – Рівне, 2001. – 20 с.
470. Слімаковський О. В. Методичні особливості застосування українських народних рухливих ігор, забав та розваг у фізичному вихованні студентської молоді / О. В. Слімаковський // Физ. восп. студ. творч. спец. : сб. науч. тр. / под ред. С. С. Ермакова. – Харьков : ХХПИ, 2000. – № 2. – С. 50–53.
471. Слімаковський О. В. Традиції народної фізичної культури молоді та їх впровадження у процес фізичного виховання студентів / О. В. Слімаковський // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. аспір. галузі фіз. культури і спорту – Львів : ЛДДФК, 2000. – Вип. 4. – С. 168–169.
472. Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 1. – М. : [б. и.], 1975. – С. 205, 366.
473. Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 5. – М. : [б. и.], 1979. – С. 365.
474. Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 6. – М. : [б. и.], 1978. – С. 312.
475. Слово о законе благодати митрополита Илариона по нескольким спискам // Срезневский И. И. Мусин-Пушкинский сборник 1414 г. – СПб. : [б. и.], 1893. – С. 64–365.
476. Смолинська Є. Пережитки примітивної обрядовості в українському побуті / Є. Смолинська // ІМФЕ, ф. 1–2 дод., од. зб. 270, арк. 2.
477. Смолинська Є. Народна обрядовість в українців / Є. Смолинська // Матеріали до етнології. – К. : [б. в.], 1929. – Т. 1. – С. 22, 28.
478. Снегирев И. М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды / И. М. Снегирев. – М. : [б. и.], 1929. – Вып. 3. – С. 29–126.
479. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX в. / В. К. Соколова. – М. : Наука, 1979. – 288 с.
480. Сокур А. Як казали козаки... / А. Сокур // Наука і суспільство. – 1991. – № 5, 7, 9.
481. Соловьев В. П. Больше внимания народным играм: В помощь учителю физкультуры / В. П. Соловьев // Физ. культура в шк. – 1963. – № 5. – С. 60–61.
482. Соловьева А. Г. Народные игры в детском саду / А. Г. Соловьева // Физ. воспитание дошкольников: (из опыта работы). – Мн. : [б. и.], 1980. – С. 83–88.
483. Соломоник Э. И. Каменная летопись Херсонеса / Э. И. Соломоник. – Симферополь : Таврия, 1990. – 112 с.
484. Срезневский И. И. Исследования о языческом богослужении древних славян / И. И. Срезневский. – СПб. : [б. и.], 1848. – 96 с.
485. Срезневский И. И. Об обожании солнца в древних славян / И. И. Срезневский // Журн. М-ва народ. просвещ. – 1848. – Ч. II. – Отд. II.
486. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка : в 3 т. – Репринт. изд. / И. И. Срезневский. – М. : Книга, 1989. – Т. III, ч. 2. – 1683 с.

487. Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках / И. И. Срезневский. – СПб. : [б. и.], 1879. – Т. 3. – С. 240 с.
488. Старков В. А. До витоків української фізичної культури: народна свідомість у давньоруський період / В. А. Старков // Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. ст. – К. : ІЗМН, 1977. – С. 5–24.
489. Старков В. А. Про розвиток фізичної культури давньоруського народу (за усними джерелами) / В. А. Старков // Вісн. Київ. ун-ту. – 1989. – № 31. – С. 38–42.
490. Старков В. А. Физическая культура Древней Руси : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. А. Старков. – Киев, 1991. – 20 с.
491. Старков В. У здоровому тілі і дух здоровий, або до витоків української фізичної культури за Київської Русі / В. Старков // Берегиня. – 1997. – № 1–2. – С. 70–83.
492. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Рад. шк., 1985. – 312 с.
493. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : ІСДО, 1996. – 288 с.
494. Стинавська В. Вечорниці в с. Стинаві Вишні (у Стрийщині) / В. Стинавська // Літопис Бойківщини. – 1938. – С. 59.
495. Стоглав // Снегирев И. М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды / И. М. Снегирев. – М. : [б. и.], 1838. – Вып. 3. – С. 29–126.
496. Стоглав // Снегирев И. М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды / И. М. Снегирев. – СПб. : [б. и.], 1863. – Гл. 41. – С. 140–141.
497. Стрельський В. І. Історія календаря / В. І. Стрельський, П. Г. Титаренко. – К. : Знання, 1975. – 48 с.
498. Строков А. А. История военного искусства / А. А. Строков. – М. : Воен. изд-во М-ва обороны СРСР, 1955. – 664 с.
499. Струбицький В. В. Актуальні проблеми фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського / В. В. Струбицький. – К. : Молодь, 1962. – С. 234–245.
500. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
501. Сумцов Н. О. Досветки и посиделки / Н. О. Сумцов // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – С. 421–444.
502. Сумцов Н. О. Культурные переживания / Н. О. Сумцов // Киев. старина. – 1890. – 408 с.
503. Суник А. В. Становление и развитие в СССР истории физической культуры как науки (1917 – ср. 80-х годов) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 ; 07.00.09 / А. В. Суник ; Моск. обл. гос. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – М., 1987. – 32 с.
504. Сухомлинський В. О. Роки дитинства / В. О. Сухомлинський // Твори : у 6 т. – К. : [б. в.], 1977. – Т. 1. – С. 193 ; Т. 2. – С. 619–620.
505. Сучасні проблеми розвитку теорії та методики спортивних і рухливих ігор : тези Всеукр. наук.-метод. конф., присвяч. 50-літтю ЛДІФК. – Львів : ЛДІФК, 1996. – 78 с.
506. Сущенко Л. П. Мета та завдання фізичного виховання у світлі цивілізаційного підходу : навч. посіб. / Л. П. Сущенко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 81 с.
507. Сущенко Л. П. Питання фізичного виховання у творчій спадщині вітчизняних педагогів / Л. П. Сущенко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2001. – 24 с.
508. Сявавко Е. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Е. І. Сявавко. – К. : [б. в.], 1974. – С. 87–96.
509. Тавлай В. Г. Белорусское Купалье: Обряд, песня / В. Г. Тавлай. – Мн. : [б. и.], 1986. – С. 7.

510. Тацит Корнелий. О положении, обычаях и народах Германии / Корнелий Тацит // Сочинение П. Корнелия Тацита, все какие сохранились / с латин. пер. и изд. с предисл. и истор. прилож. А. Клеванов. – М. : [б. и.], 1870. – Ч. 1. – С. 251.
511. Тевашов Е. Е. О назначении боковых отверстий на втулках бронзовых наконечников скифских стрел / Е. Е. Тевашов. – СПб. : [б. и.], 1910. – С. 16.
512. Тейлор З. Первобытная культура / З. Тейлор. – М. : [б. и.], 1939. – С. 399.
513. Теодорович Н. И. Волянь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, этнографическом, археологическом и других отношениях: историко-статистическое описание церквей и приходов Волянской епархии / Н. И. Теодорович. – Т. 5 : Ковельский уезд. – Почаев : [б. и.], 1903. – С. 134.
514. Теппер Ю. Н. Комсомол и физкультурное движение в Украинской ССР / Ю. Н. Теппер. – Киев : [б. и.], 1961. – 24 с.
515. Теппер Ю. Н. Развитие физкультурного движения в Украинской ССР (1917–1959 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Ю. Н. Теппер ; Моск. обл. гос. пед. ин-т им. Н. К. Крупской. – М., 1965. – 19 с.
516. Тереножкин А. И. Кимерийцы / А. И. Тереножкин. – Киев : Наук. думка, 1976. – 224 с.
517. Терещенко А. В. Быт русского народа / А. В. Терещенко. – Вып. I–VIII. – М. : [б. и.], 1847–1848. – С. 108–344.
518. Тер-Ованесян А. А. Педагогические основы физического воспитания / А. А. Тер-Ованесян. – М. : Физкультура и спорт, 1978. – 280 с.
519. Тимчак Я. В. Військово-фізична підготовка в козацьких школах / Я. В. Тимчак // Молода спортивна наука України : матеріали I Всеукр. наук. конф. аспір. галузі фіз. культура і спорт. – Львів : ЛДІФК, 1997. – С. 13–17.
520. Тимчак Я. В. Військово-фізична підготовка в Україні (IX–XVIII ст.) : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / Я. В. Тимчак ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – 16 с.
521. Тимчак Я. В. Джерела військово-фізичного виховання українців (з найдавніших часів до кінця XIII століття) / Я. В. Тимчак // Освіта в галузі фізичної культури: стан, проблеми, перспективи : матеріали Всеукр. наук. конф., присвяч. 50-річчю ЛДІФК. – Львів : [б. в.], 1996. – Ч. I. – С. 69–72.
522. Тимчак Я. В. Історичне значення військово-фізичного виховання для самоспостереження української нації / Я. В. Тимчак // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України : матеріали Міжнар. наук. конф. – Львів : [б. в.], 1996. – С. 97.
523. Тимчак Я. В. Народні традиції військово-фізичної підготовки карпатських опришків / Я. В. Тимчак // Рідна шк. – 1997. – № 12. – С. 14–16.
524. Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье) / Н. Г. Тимченко. – Киев : Наук. думка, 1972. – 212 с.
525. Токарев С. А. Религиозные верования восточно-славянских народов / С. А. Токарев. – М. : [б. и.], 1964. – 260 с.
526. Толочко П. П. Древняя Русь / П. П. Толочко. – Киев : Наук. думка, 1987. – 248 с.
527. Трипільська культура // Українська Радянська енциклопедія. – К. : Гол. ред. Укр. Рад. енцикл, 1984. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 347–348.
528. Трофим'як Б. Витоки, організація, структура та діяльність січово-гімнастичних товариств / Б. Трофим'як // Визвольний шлях. – 1997. – Кн. 7. – С. 845–860.
529. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.) / Б. Трофим'як. – Тернопіль : Екон. думка, 2001. – 696 с.
530. Трофим'як Б. Січовий гімнастичний рух. 1900–1925 рр. / Б. Трофим'як // Визвольний шлях. – Лондон ; Київ : Укр. інформ. служба, 1997. – Кн. 6. – С. 732–747.

531. Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра істор. наук : спец. 13.00.01 / Б. Є. Трофим'як ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2004. – 41 с.
532. Трофим'як Б. Є. Фізична культура і спорт в Українській РСР / Б. Є. Трофим'як. – Львів : Вища шк., 1987. – 160 с.
533. Трофим'як Б. Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.) / Б. Є. Трофим'як. – К. : Віпол, 1997. – 420 с.
534. Трофим'як Б. Е. Развитие физической культуры и спорта в Западных областях Украины за годы советской власти (1939–1972 гг.) : автореф. дис. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02. – Львов, 1973. – 32 с.
535. Туленков М. Гопак – мистецтво бойове / М. Туленков, М. Зубалій // Гарт. – 1993. – 30 січ.
536. Українка Леся. Купала на Волині. Зібрання творів : у 12 т. Т. 9 / Леся Українка. – К. : [б. в.], 1977. – С. 9–10.
537. Українознавство : посібник / уклад. : В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. – К. : Зодіак-ЕКО, 1994. – 399 с.
538. Українська козацька педагогіка // Народознавство: газета в газеті «Освіта». – 1992. – Вип. № 9. – 1 верес.
539. Українська минувщина : ілюстр. етногр. довід. – 2-ге вид. / А. П. Пономарев, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
540. Українські народні танці. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 16–17.
541. УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.
542. Усова А. П. Русское народное творчество в детском саду / А. П. Усова. – М. : [б. и.], 1972. – 240 с.
543. Успенский сборник XII–XIII вв. – М. : [б. и.], 1971. – С. 58.
544. Фаминцын А. С. Скоморохи на Руси / А. С. Фаминцын. – СПб. : [б. и.], 1889. – 192 с.
545. Филин В. П. Воспитание физических качеств у юных спортсменов / В. П. Филин. – М. : Физкультура и спорт, 1972. – 176 с.
546. Філь С. М. Історія фізичної культури / С. М. Філь, О. М. Худолій, Г. В. Малка / за ред. проф. С. М. Філя. – Х. : ОВС, 2003. – 160 с.
547. Фомин Н. А. Возрастные основы физического воспитания / Н. А. Фомин, В. П. Филин. – М. : Физкультура и спорт, 1972. – 176 с.
548. Фразер Д. Золотая ветвь / Д. Фразер. – М. : [б. и.], 1980. – С. 130.
549. Франко І. Я. Людові вірювання на Підгір'ю / І. Я. Франко // Етногр. зб. – Львів : [б. в.], 1898. – Т. 5. – С. 192–209.
550. Франко П. Пластові гри і забави / П. Франко. – Львів : [б. в.], 1913. – 52 с.
551. Франко П. Правила до ситківки / П. Франко. – Львів : Накл. «Вісти з Запорожа», 1911. – 36 с.
552. Франко П. Шведська руханка / П. Франко. – Львів : [б. в.], 1928. – 52 с.
553. Франко Т. Значіне руханки і рухових забав / Т. Франко // Вісти з Запорожа. – 1914. – Ч. 89–90. – С. 4.
554. Франко Т. Історія і теорія руханки / Т. Франко. – Коломия ; Львів : Накл. «Сокола-Батька», 1923. – 200 с.
555. Франко Т. Початки українського спорту у Львові / Т. Франко // Альманах СТ «Україна». – 1936. – 131 с.
556. Франко Т. Розвій руханки серед українців / Т. Франко. – Львів : Відбитка з Канадійського Фармера, 1925. – 16 с.
557. Франчук І. Як воювали запорожці / І. Франчук. – К. : [б. в.], 1917. – 130 с.

558. Хазанов А. М. Золото скіфів / А. М. Хазанов. – М. : Сов. художник, 1975. – 139 с.
559. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры. – Харьков : Майдан, 2004. – 732 с.
560. Хефлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы: Спартак у ворот Рима / Г. Хефлинг ; пер. с нем. ; послесл. и коммент. Е. В. Ляпустиной. – М. : Мысль, 1992. – 270 с.
561. Холмщини // Матеріали до української етнології. – Т. 16. – Львів : [б. в.], 1916. – 108 с.
562. Хомик В. Лемківські вечірки / В. Хомик // Наше слово. – 1963. – № 48. – С. 5.
563. Храплива-Щур Л. Українські народні звичаї в теперішньому побуті / Л. Храплива-Щур. – К. : [б. в.], 1993. – 50 с.
564. Цьось А. В. Українські народні ігри та забави / А. В. Цьось. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – 96 с.
565. Цьось А. В. Бойовитість духу, порив до життя (система фізичного і психофізичного виховання запорізьких козаків) / А. В. Цьось // Рідна шк. – 1995. – № 1. – С. 5–10.
566. Цьось А. В. Витоки фізичного виховання в Україні / А. В. Цьось // Фіз. вих. в шк. – 1997. – № 3. – С. 52–54.
567. Цьось А. В. Планування навчальної роботи з фізичної культури в школах I–III ступенів / А. В. Цьось, В. М. Довганюк, Н. М. Ковальчук. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 364 с.
568. Цьось А. В. Фізичне виховання в календарній обрядовості українців / А. В. Цьось. – Луцьк : Надстир'я, 2000. – 376 с.
569. Цьось А. В. Традиції родинного фізичного виховання в Україні / А. В. Цьось, І. С. Кліш // Рідна шк. – 2001. – № 7. – С. 29–32.
570. Чалов-Шиман А. А. Краткий очерк физической культуры / А. А. Чалов-Шиман. – М. : [б. и.], 1925. – 68 с.
571. Черников С. С. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифетское искусство» / С. С. Черников. – М. : Наука, 1965. – 188 с.
572. Чернова Е. М. Розвиток фізичної культури і спорту в Українській РСР / Е. М. Чернова. – К. : [б. в.], 1959. – 45 с.
573. Чернышев Н. Н. К вопросу о «парубоцтво» как особой общественной группе / Н. Н. Чернышев // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – С. 491–505.
574. Чернявская С. А. Обряды и песни села Белозерки Херсонской губернии / С. А. Чернявская // Сб. Харьк. истор.-филол. о-ва. – Харьков : [б. и.], 1893. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 90–97.
575. Черченко Е. В. Скифо-персидская война / Е. В. Черченко. – Киев : Наук. думка, 1984. – 117 с.
576. Черченко Е. В. Скифские лучники / Е. В. Черченко. – Киев : Наук. думка, 1981. – 168 с.
577. Чирва Т. Гра у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського / Т. Чирва // Молода спортивна наука : зб. наук. ст. аспір. галузі фіз. культури та спорту. – Львів : [б. в.], 1999. – С. 29–32.
578. Чирва Т. Проблеми фізичного виховання і здоров'я у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського / Т. Чирва // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. – Луцьк : Медіа, 1999. – С. 86–92.
579. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К. : Либідь, 1992. – 376 с.
580. Чорнобай І. М. Вплив валеологічних знань і вмій на якісні показники фізичної культури молодших школярів : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / І. М. Чорнобай ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 19 с.

581. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряж. ИРГО Югозап. отдел. / П. Чубинский // Материалы и исследования, собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб. : [б. и.], 1872. Т. III. – С. 10 ; 1877. – Вып. 2. – Т. VII. – С. 451.
582. Чубинський П. П. Мудрість віків / П. П. Чубинський // Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : у 2 кн. Кн. 2. – К. : Мистецтво, 1995. – 224 с.
583. Чхандзе Л. Грузинская народная игра «Лело» / Л. Чхандзе // Теория и практика физ. культуры. – 1939. – № 11. – С. 58–65.
584. Шанин Ю. В. От эллионов до наших дней / Ю. В. Шанин. – М. : Физкультура и спорт, 1975. – 143 с.
585. Шапов П. Н. Будь ловким, будь сильным / П. Н. Шапов // Физ. культура в шк. – 1970. – № 10. – С. 14–15.
586. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонский. – Киев : [б. и.], 1851. – С. 31.
587. Шевалье П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К. : Томіріс, 1003. – 224 с.
588. Шейковский К. Быт подолян / К. Шейковский. – Киев : [б. и.], 1859. – Т. I. – Вып. I. – 71 с.
589. Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края / П. В. Шейн. – СПб. : [б. и.], 1887. – Т. 1. – С. 199–255.
590. Шишнихавили Н. Г. Народные подвижные игры – эффективное средство работы по физической культуре в школе : сб. тр. / Н. Г. Шишнихавили. – Тбилиси : [б. и.], 1973. – С. 126–130.
591. Шишнихавили Н. Г. Народные подвижные игры как одно из эффективных средств активного отдыха / Н. Г. Шишнихавили // Физическая культура в режиме труда и отдыха : материалы Междунар. совещания-конф. – Киев : [б. и.], 1971. – С. 250–252.
592. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання / Б. М. Шиян. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2002. – 248 с.
593. Шухевич В. Гуцульщина : в 4 т. / В. Шухевич. – Львів : [б. в.], 1904. – Т. 4. – С. 3–263.
594. Шылманов П. Игры каракалпаков: в помощь учителю физкультуры / П. Шылманов // Физ. культура в шк. – 1973. – № 6. – С. 31–32.
595. Элашвили В. И. Грузинский народный спорт / В. И. Элашвили. – Тбилиси : [б. и.], 1956. – 25 с.
596. Элашвили В. И. Народная педагогика физического воспитания и возможности использования ее элементов в современной практике / В. И. Элашвили // Теория и практика физ. культуры. – 1982. – № 5. – С. 34–36.
597. Элашвили В. И. Народные виды физических упражнений и игр в Тушети / В. И. Элашвили // Тез. докл. XIV Науч. конф. груз. ГИФКа. – Тбилиси : [б. и.], 1955. – С. 34–36.
598. Элашвили В. И. Традиции грузинской народной физической культуры и современность / В. И. Элашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1973. – 307 с.
599. Яблонський Р. Вчення П. Лесгафта про фізичне виховання у педагогічній спадщині С. Русової / Р. Яблонський // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. – Луцьк : Медіа, 1999. – С. 92–101.
600. Яблонський Р. Рухливі ігри як засіб фізичного виховання в педагогічній системі С. Русової / Р. Яблонський // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1998. – № 8. – С. 27–29.

601. Яблонський Р. Я. Чепіга (Зеленкевич) про особливості фізичного виховання дітей / Р. Яблонський // Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. аспір. галузі фіз. культури та спорту. – Львів : [б. в.], 1999. – Вип. 3. – С. 36–41.
602. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 580 с.
603. Ягодин В. Богатырские истоки: о развитии национальных видов спорта в РСФСР / В. Ягодин // Спортивная жизнь России. – 1986. – № 6. – С. 38–39.
604. Ягодин В. В. Народная физическая культура – один из основных источников современной физической культуры / В. В. Ягодин // Теория и практика физ. культуры. – 1987. – № 6. – С. 16–17.
605. Яковлев В. Г. Народные игры для детей и подростков: бабки, лапта, перетягивание каната / В. Г. Яковлев. – М. : Физкультура и спорт, 1945. – 8 с.
606. Яковлев В. Г. Подвижные игры в теории и практике физического воспитания детей школьного возраста : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04. – М., 1954. – 48 с.
607. Яницька О. Ю. Українські народні рухливі ігри для дітей старшого дошкільного віку / О. Ю. Яницька. – Рівне : [б. в.], 1992. – 73 с.
608. Янків І. Т. Українська спортивна термінологія : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту : спец. 24.00.02 / І. Т. Янків ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Львів, 2000. – 19 с.
609. Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собрание в Елисаветградском и Александровском уездах Херсонской губернии / В. Н. Ястребов. – Одесса : [б. и.], 1894. – С. 48.
610. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России / В. Ястребов // Киев. старина. – 1896. – Т. 55. – С. 110–128.
611. Яшуржинский Х. Заметки о купальском празднике в Уманском уезде / Х. Яшуржинский // Киев. старина. – 1890. – Ноябрь. – С. 326–328.
612. Andree R. Braunschweiger Volkskunde / R. Andree. – Braunschweig, 1901. – S. 358.
613. Azara M. Tradizioni popolari Della Gallura. Dalla culla alla tomba / M. Azara. – Roma, 1968. – P. 168.
614. Burgstaller E. Brauchtumsgebache und Weihnachtsspeisen / E. Burgstaller. – Linz, 1957. – S. 54–61.
615. Bartholomaeides L. Inclyti Superioris Ungarise Comitatus Comoriensis Notitia Historico-Geographico Statistica / L. Bartholomaeides. – Locse, 1806–1808. – S. 443–444.
616. Burgstaller E. Lebendiges Jahresbrau in Oberosterreich / E. Burgstaller. – Salzburg, 1948. – S. 113–116.
617. Bucher C. A. Foundation of Physical Education / C. A. Bucher. – Snt.-Louis, 1964.
618. Becker R. Die weibliche Initiation im ostslawischen Zaubermaerchen. Ein Beitrag zur Funktion und Symbolik des weiblichen Aspekts im Maerchen unter besonderer Beruecksichtigung der Figur der Babo-Jaga / R. Becker. – Berlin, 1990. – S. 132–133.
619. Bollnow O. F. Neue Geborgenheit. Das Problem einer Ueberwindung des Existentialismus / O. F. Bollnow. – Stuttgart, 1955.
620. Craber G. Volksleben in Karnten / G. Craber. – Klagenfurt, 1949. – S. 294.
621. Folklore. Tradizioni, vita e arti popolari / Folklore. – Milano, 1967. – P. 34–259.
622. Frazer J. The Golden Bough / J. Frazer. – New York : Macmillan Co, 1924. – S. 318.
623. Fehrle E. Feste und Volksbrauche im Jahreslauf europaischer Volker / E. Fehrle. – Kassel, 1955. – P. 134.
624. Gennep A. van. Die Uebergangsriten / A. van Gennep. – Frankfurt, 1986.
625. Genst H. Histoire de l'education Physique / H. Genst. – Bruxelles, 1947. – Vol. 1 ; 1949. – Vol. 2.

626. Grant J. Highland folk ways / J. Grant. – Edinburgh, 1957. – P. 351.
627. Groos K. Die Spiele der Menschen / K. Groos. – Iena, 1899. – C. 84–95.
628. Kuhn A. Mythologische Studien / A. Kuhn. – Gutersloh, 1886. – Bol. 1. – S. 14–102.
629. Kruizinga J. H. Levende folklore in Nederland en Vlaanderen / J. H. Kruizinga. – Assen, 1953. – P. 127–130.
630. Kolberg O. Pokucie / O. Kolberg. – Kraków, 1882. – T. 1. – S. 201–203.
631. Lukas C. Der Sport, im alten Rom / C. Lukas. – Berlin : Sportverlag, 1982. – S. 284
632. MacNeill F. The Silver Bough / F. MacNeill. – London, 1959. – Vol. II. – P. 90.
633. Mintz S. W. An Analysis of ritual Co-Parenthood (Compadrazgo) / S. W. Mintz, E. R. Wolf // *Southwestern Journal of Anthropology*. – 1950. – № 4. – P. 358.
634. Morse E. S. Ancient and modern methods of arrow-release / E. S. Morse // *From the Bulletin of the Essex Institute*. – Vol. 18. – Oct.–Dec.
635. Moszyn K. Kultura ludowa Slowian / K. Moszyn. – Warszawa, 1967. – T. 2, cz. 1. – S. 546.
636. Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym sredniowieczu / K. Musianowicz // *Materiały Wczesno sredniowiecze*. – 1969. – T. 6. – S. 7–237.
637. Nelly R. Le Roussillon / R. Nelly. – Paris, 1971. – P. 210–211.
638. Niederle L. Slovanske Starozitnosti / L. Niederle. – Praha, 1924. – S. 261.
639. Ridley R. A. Wolf and Werewolf in Baltic and Slavic Tradition / R. A. Ridley // *The Journal of Indo-European Studies*. – 1976. – Vol. 4. – Nr. 4. – P. 321–333.
640. Słownik folkloru polskiego / pod red. J. Krzyzanowskiego. – Warszawa, 1965. – S. 439.
641. Spamer A. Die deutsche Volkskunde / A. Spamer. – Bd. II. – Leipzig, 1935. – P. 114.
642. Stecki T. J. Wotyn pod wzgledem statystycznym / T. J. Stecki. – 1864. – T. 1. – S. 104–249.
643. Seignolle Cl. Le folklore de la Provenca / Cl. Seignolle. – Paris, 1967. – P. 226–229.
644. Spicer D. G. Festivals of Western Europe / D. G. Spicer. – New York, 1958. – P. 12–27, 130–153.
645. Schnaider J. Z kraju huculow / J. Schnaider // *Lud*. – Lwów, 1899. – T. 5 ; 1990. – T. 6 ; 1901. – T. 7. – S. 216.
646. Schrijnen J. Nederlandse Volkskunde / J. Schrijnen. – Zutphen, 1900. – Dl. I. – P. 181–201.
647. Tokarska J. Smierc jako organizator kultury / J. Tokarska, J. S. Wasilewski, M. Zmysowska // *Etnografia polska*. – 1982. – T. 20 vi. – Z. 1. – S. 94–97.
648. Vuia Romulus. Originea Jocul de Calusar / Vuia Romulus // *Dacoromania*. – 1921–1922. – An. II.
649. Van Cennep A. Manuel de folklore francais contemporain / A. van Cennep. – Paris, 1951. – T. I, IV. – P. 1340–1963.
650. Varagnas A. Civilisaation traditionnelle et genres de vie / A. Varagnas. – Paris, 1948. – P. 74.
651. Vrabie Gheorghe. Folklorul, obiect – principii – metoda – categorii / Gheorghe Vrabie. – Bucuresti, 1970–1972. – P. 511–531.
652. Vyhli J. Rok na Hane-Olomouc / J. Vyhli. – 1906. – P. 47–48.
653. Wörterbuch der deutschen Volkskunde / Begrundet von O. A. Eirich und R. Beitzl. – Stuttgart, 1974. – S. 133–397.
654. Wright A. British calendar customs / A. Wright. – London, 1936. – P. 27–106.
655. Weiss R. Die viersprachige Schweiz. Sprachleben der Schweiz / R. Weiss. – Bern, 1963. – S. 10–11.
656. Wörterbuch der deutschen Volkskunde / hrsg. von A. Erich, R. Beitzl. – Leipzig, 1936. – S. 187, 377.

657. Zbierski A. Wczesnosredniowieczne materialy archeologiczne z Gzermna nad Huczwa / A. Zbierski // *Archeologia Polski*. – 1959. – T. 4, z. 1. – S. 105–108.
658. Zibrť L. Vesele chvile v zivote lidu ceskelo / L. Zibrť. – Praha, 1950. – S. 265–269.
659. Mannhardt W. Wald- und Feldkulte / W. Mannhardt. – Berlin, 1905. – Bol. I. – S. 521–556 ; Bol. II. – S. 325.
660. Marinus A. Le folklore Belge / A. Marinus. – Bruxelles, 1937. – T. III. – P. 87–100.
661. Moszyn K. Kultura ludowa Slowian / K. Moszyn. – Warszawa, 1967. – T. 2, cz. 1. – S. 546.
662. Moszynska J. Kupajlo, tudziej zabawy doroczne i ihne z dodatkiem niektorych obrzedow weselnych ludu ukrajskiego z okolic Bialej Cerkwi / J. Moszynska // *Zbior Wiadomosci do antropologii krajowej*. – 1881. – T. 5. – S. 24–44.
663. Huizinga J. Homo Ludens / J. Huizinga. – Haarlem, 1958.
664. Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. – Berlin ; Leipzig, 1990. – Bd. V. – S. 54 ; Bd. VI. – S. 1322–1353 ; Bd. IX. – S. 533.
665. Hole Ch. English customs / Ch. Hole. – London, 1949. – P. 37.
666. Hovard A. Endless cavalcade / A. Hovard. – London, 1967. – P. 28–87.
667. Owen T. Welsh folk customs / T. Owen. – Cardiff, 1959. – P. 85.
668. Oprisan Horia Barbu. – Ca-Bucuresti, 1969.
669. Pieper J. In tune with world. A theory of festivals / J. Pieper. – Winston ; New York, 1965.
670. Pop Mihai. Calusie / Pop Mihai // *Etnografie si folclor*. – 1975. – T. 20. – № 1. – P. 15–31.
671. Coffin J. Belgique, folklore et regions pittoresques / J. Coffin. – Bruxelles, 1900.
672. Comoriensis Notitia Historico-Geographico Statistica. – Locse, 1806–1808. – S. 443–444.
673. Cox H. G. Feast of fools. A theological essay on festivity and fantasy / H. G. Cox. – Harvard : Univ. press, 1969.
674. *The Journal of Indo-European Studies*. – 1976. – Vol. 4. – Nr. 4. – P. 13–28.
675. Toschi P. Invito al folklore italiano / P. Toschi. – Roma, 1963. – P. 206.

Навчально-методичне видання

Серія «Посібники та підручники СНУ імені Лесі Українки»

Цьось Анатолій Васильович
Деделюк Ніна Автономівна

ІСТОРІЯ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Редактор і коректор *В. С. Голюк*
Технічний редактор *М. Б. Філіпович*

Формат 70×90¹/₁₆. 33,34 ум. друк. арк., 33,1 обл.-вид. арк. Наклад 1000 пр. Зам. 2894.
Редакція, видавець і виготовлювач – Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету
телебачення та радіомовлення України ДК № 4513 від 28.03.2013 р.